

فصلنامه تخصصی

مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک

سال ۰۳ ، شماره ۰۹ ، پاییز ۱۴۰۴

فصلنامه تخصصی "مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک" سال سوم ، شماره ۰۹ ، پاییز ۱۴۰۴

صاحب امتیاز، مدیر مسئول و سردبیر: دکتر توحید ملک زاده دیلمقانی

طراح: دکتر مرضیه حسینی

ویراستار: میلاد تیموری، مهدی حسینی

اعضای هیات تحریریه:

دکتر رضا آقایی زاهد، دکتر علی ابوالقاسمی، دکتر عباسعلی احمدآوغلو، دکتر اختیار بخشی، دکتر لطفعلی برقی، دکتر شهرام پناهی، دکتر سیامک حسینی زاده، دکتر داود کوهی، دکتر آراز محمد سارلی، دکتر علیرضا مقدم

اعضای مشورتی هیات تحریریه:

جمال آیریمی، بهرام اسدی، اسماعیل جعفرزاده (جفرلی)، رضا زرگری، حسین فیض الهی وحید، خلیل مختاری نیا

این مجله به انتشار مقالات علمی- تحقیقی درباره تاریخ، زبان و تاریخ ادبیات آذربایجان در قالب تورکولوژی می پردازد. این مجله هم نگاه بومی- محلی تخصصی به آذربایجان و ترکان ایران دارد و هم نگاه وسیعتر به تاریخ و فرهنگ ترکان در طی تاریخ. این مجله از مقالات سایر محققین کشورهای مختلف درباره موضوعات تخصصی تورکولوژی هم استقبال می کند.

محل انتشار: اورمیه، آذربایجان غربی، ایران

ترتیب انتشار: فصلنامه

نوع مجله: تخصصی تاریخ آذربایجان و ترکان

زبان انتشار: ترکی، فارسی و انگلیسی همراه با خلاصه سه زبانه

نوع داوری: دوسو ناشناس

حق مؤلف (کپی رایت) مقالات: نشریه تابع قوانین بین المللی حق نشر همگانی کرییتیو کامنز (CC BY-NC) است.

شماره مجوز پروانه انتشار وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی: ۹۴۲۱۴

تاریخ مجوز: تابستان ۱۴۰۲

۳۰۴۱-۸۶۹۰ شاپا

راه های ارتباط:

Website: <https://www.azerturkhistory.ir/journal/contact.us>

Editor in chief: tohidmelikzade@yahoo.com

Telegram: [@tohidmelikzade](https://www.instagram.com/tohidmelikzade)

"Studies on Azerbaijan and Turk's history "Specialized Journal, year 03, number 09, Fall 2025

Director-in-charge, responsible manager, and editor-in-chief: Dr. Tohid Malekzadeh

Designer: Dr. Marziyeh Hoseini

Editor: Milad Teymuri, Mehdi Hasani

Members of the editorial board:

Dr. Reza Aghayari Zahed, Dr. Ali Abolqasmi, Dr. Abbas Ali Ahmadoglu, Dr. Ekhti Bakshi, Dr. Lotfali Barghi, Dr. Shahram Panahi, Dr. Siamak Hasanalizadeh, Dr. Davud Kohi, Dr. Araz Mohammad Sarli, Dr. Alireza Moghadam

Advisory members of the editorial board:

Jamal Ayrimi, Bahram Asadi, Ismail Jafarzadeh (Jaffarli), Reza Zargari, Hossein Feyz ullahi Vahid, Khalil Mokhtarinia.

This magazine publishes scientific-research articles about the history, language and history of literature of Azerbaijan in the form of Turkology. This magazine has both a native- Specialized view on Azerbaijan and the Turks of Iran, and a macro view of the history and culture of the Turks throughout history. This journal also welcomes the articles of other researchers from different countries about specialized topics of Turkology.

Place of publication: Urmia, West Azerbaijan Province, Iran

Order of publication: Quarterly

Type of magazine: Specialized in the history of Azerbaijan and Turks

Publication language: Turkish, Farsi and English with trilingual summary

Type of refereeing: two-way anonymous

Copyright of the articles: The publication is subject to the international laws of Creative Commons copyright (CC BY-NC).

Publication license number of the Ministry of Culture: 94214

License date: Summer 2023

ISSN: 3041-8690

Contact Us:

Website: <https://www.azerturkhistory.ir/journal/contact.us>

Editor in chief: tohidmelikzade@yahoo.com

Telegram: [@tohidmelikzade](https://www.instagram.com/tohidmelikzade)

"Azərbaycan və Türk tarixi araşdırmalar" İxtisaslaşdırılmış Jurnal, il 03, nömrə 09, Payız 2025

Lisənziya sahibi, məsul menecer və baş redaktor: Dr. Tohid Məlikzadə

Dizayner: Dr. Marziyeh Hoseini

Redaktor: Milad Teymuri, Mehdi Hasani

Redaksiya heyətinin üzvləri:

Dr. Riza Ağayari Zahid, Dr. Əli Abulqasmi, Dr. Abbas Əli Əhmədovlu, Dr. İxtiyar Bəxşi, Dr. Lütfləli Bərqi, Dr. Şəhram Pənəhi, Dr. Siamək Həsən Əlizadə, Dr. Davud Kuhi, Dr. Araz Məhəmməd Sarli, Dr. Əliriza Muqəddəm

Redaksiya heyətinin məsləhətçi üzvləri:

Camal Ayrımı, Bəhram Əsədi, İsmayıl Cəfərzadə (Cəfərli), Riza Zərgəri, Hüseyn Feyzullahi Vəhid, Xəlil Moxtarinia.

Bu jurnalda türkologiya əsasında Azərbaycan tarixi, ədəbiyyatının tarixi, dili ilə bağlı elmi-tədqiqat məqalələri dərc olunur. Bu jurnalda həm Azərbaycana və İran türklərinə ixtisaslaşdırılmış baxış, həm də tarix boyu türklərin tarixi və mədəniyyətinə makro baxış var. Bu jurnal həmçinin müxtəlif ölkələrdən olan digər tədqiqatçıların türkologiyanın xüsusi mövzularına dair məqalələrini qəbul edir.

Dərc yeri: Urmiya, Gərbi Azərbaycan Əyaləti, İran

Nəşr qaydası: Üç aylıq

Jurnaldan növü: Azərbaycan və türklər tarixi üzrə ixtisaslaşmış

Nəşr dili: Azərbaycan Türkçəsi, Fars və İngilis üçdilli xülasə ilə

Hakimlik növü: ikitərəfli gizli

Məqalələrin müəllif hüquqları: Müəllifə aiddir. (CC BY-NC) beynəlxalq qanunlarına tabedir.

Mədəniyyət Nazirliyinin nəşr lisenziyasının nömrəsi: 94214

Lisənziya tarixi: Yay 2023

ISSN: 3041-8690

Ünsiyyət yolları:

Veb sayt: <https://www.azerturkhistory.ir/journal/contact.us>

Baş dedactor: tohidmelikzade@yahoo.com

Telegram: [@tohidmelikzade](https://www.instagram.com/tohidmelikzade)

Üç Aylık "Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar" Uzmanlık Dergi, yıl 03, sayı 09, Sonbahar 2025

Lisans sahibi, sorumlu yönetici ve baş editör: Dr. Tohid Melikzade

Tasarımcı: Dr. Marziyeh Hoseini

Editör: Milad Teymuri, Mehdi Hasani

Yayın kurulu üyeleri:

Dr. Riza Ağayari Zahid, Dr. Ali Abolkasmi, Dr. Abbas Ali Ahmadoğlu, Dr. İktiyar Bahşi, Dr. Lütf Ali Bargi, Dr. Şahram Panahi, Dr. Siamak Hasan Alizade, Dr. Davud Kuhi, Dr. Araz Mohammad Sarli, Dr. Alireza Mogaddam

Yayın kurulunun danışman üyeleri:

Jamal Ayrımı, Bahram Asadi, Ismail Cafarzadeh (Caffarli), Riza Zargari, Hüseyin Feyzullahi Vahid, Halil Muhtarinia.

Bu dergide Azerbaycan tarihi, edebiyatının tarihi ve dili ile ilgili Türkoloji bakışlı bilimsel-araştırma makaleleri yayınlanmaktadır. Bu dergide hem yerel yani Azerbaycan ve İran Türklerine özel bakış, hem de Türklerin tarih boyunca tarih ve kültürüne makro bakışa yer verilmektedir. Bu dergide ayrıca farklı ülkelerden araştırmacıların türkoloji konularıyla ilgili makalelerine de yer verilmektedir.

Basım yeri: Urmiye, Batı azerbaycan, İran

Yayınlanma sırası: Üç ayda bir

Dergi türü: Azerbaycan ve Türklerin tarihi konusunda uzmanlaşmış

Yayın dili: Türkçe, Farsça ve İngilizce, üç dilli özet

Hakemlik türü: iki yönlü saklı

Makalelerin telif hakkı: telif haklarının (CC BY-NC) uluslararası yasalarına tabidir.

Kültür Bakanlığı yayın izin numarası: 94214

Lisans tarihi: Yaz 2023

ISSN: 3041-8690

İletişim yolları:

Web sitesi: <https://www.azerturkhistory.ir/journal/contact.us>

Genel Yayın Yönetmeni: tohidmelikzade@yahoo.com

Telegram: [@tohidmelikzade](https://www.instagram.com/tohidmelikzade)

دکتر توحید ملک زاده

ایمیل:

tohidmelikzade@yahoo.com

وابستگی:

محقق تاریخ و فرهنگ آذربایجان -

عضو هیئت علمی دانشگاه

دو سند از ممنوعیت زبان ترکی در ایران دوره پهلوی اول و دوم

چکیده:

همزمان با روی کار آمدن سلسله پهلوی، در اثر مساعی چندین ساله طبقه ای از روشنفکران ایرانی اعم از فارس و ترک، ایران دوره قاجاری از حالت چندگانگی فرهنگی به تکصدایی فرهنگی تبدیل و با استقرار این رژیم، تک صدایی ادبیات فارسی و ممنوعیت زبان و ادب ترکی با جبر بخشنده و زور دولتی یکی از ارکان ایران دوره پهلوی گردید.

یکی از اولین اسناد تلاش برای جلوگیری از تدریس زبان ترکی در آذربایجان، راپورت و درخواست فرخ رئیس محاسبات وزارت امور خارجه به تاریخ ۱۳۰۵ ش، از وزارت خارجه ایران است مبنی بر جلوگیری از تاسیس مدرسه ترکی در آذربایجان. سند دوم مربوط به مبارزه با زبان و ادبیات ترکی در اواخر دوره پهلوی می باشد.

کلمات کلیدی: آذربایجان، ترکی، ممنوعیت زبانی، دوره پهلوی

استناد (آپا):

ملک زاده، ت. دو سند از ممنوعیت زبان ترکی در ایران دوره پهلوی اول و دوم. ارومیه: فصلنامه تخصصی "مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک" سال ۰۳، شماره ۰۹، پاییز ۱۴۰۴. ۸۶۹۰-۳۰۴۱ شاپا

Dr. Tohid Malekzadeh

Email:

tohidmelikzade@yahoo.com

Affiliation:

Researcher of Azerbaijani
History and Culture

University Faculty Member

Two Documents on the Prohibition of the Turkish Language in Iran during the First and Second Pahlavi Eras

Abstract:

With the rise of the Pahlavi dynasty, due to the years-long efforts of a class of Iranian intellectuals, both Persian and Turk, Iran of the Qajar era transformed from a state of cultural plurality to cultural monophony. With the establishment of this regime, the monophony of Persian literature and the prohibition of the Turkish language and literature through state coercion and official directives became one of the pillars of Iran during the Pahlavi period.

One of the first documents attempting to prevent the teaching of the Turkish language in Azerbaijan is a report and request by Farrokh, the Head of Accounting of the Ministry of Foreign Affairs, dated 1305 SH (1926 CE), to the Iranian Ministry of Foreign Affairs, urging the prevention of the establishment of a Turkish school in Azerbaijan. The second document pertains to the struggle against the Turkish language and literature in the late Pahlavi period.

Keywords: Azerbaijan, Turkish, Language Prohibition, Pahlavi Era

CITATION (APA):

Malekzadeh, T. Two Documents on the Prohibition of the Turkish Language in Iran during the First and Second Pahlavi Eras. Urmia: "Studies on Azerbaijan and Turk's history" Specialized Journal, year 03, number 09, Fall 2025, ISSN: 3041-8690.

Dr. Tohid Məlikzadə

E-poçt:

tohidmelikzade@yahoo.com

Mənsubiyyət:

Azərbaycan Tarixi və
Mədəniyyəti tədqiqatçısı,

Universitetin Akademik
Heyət üzvü

İranın I və II Pəhləvi dövründə türk dilinin qadağan olunmasına aid iki sənəd

Xülasə:

Pəhləvi sülaləsinin hakimiyyətə gəlməsi ilə birlikdə həm fars, həm də türk olan bir qrup iranlı ziyalının illərlə göstərdiyi səylər nəticəsində, Qacar dövrünün çoxmədəniyyətli İranı, tək mədəniyyətli bir struktura çevrildi. Bu rejimin yaranması ilə, fars ədəbiyyatının tək səsliliyi və türk dili və ədəbiyyatının dövlət təzyiqi və təlimatları ilə qadağan edilməsi, Pəhləvi dövrü İranının əsas sütunlarından birinə çevrildi.

Azərbaycanda türk dilinin tədrisinin qarşısını almaq üçün ilk sənədlərdən biri, 1305 (hicri şəmsi) tarixli, Xarici İşlər Nazirliyinin mühasibat rəisi Fərruxun İran Xarici İşlər Nazirliyinə, Azərbaycanda bir türk məktəbinin açılmasının qarşısını almaq məqsədilə yazdığı hesabatı və müraciətidir. İkinci sənəd isə, Pəhləvi dövrünün son illərində türk dili və ədəbiyyatı ilə mübarizəyə aiddir.

Açar sözlər: Azərbaycan, türk dili, dil qadağası, Pəhləvi dövrü

CITATION (APA):

Məlikzadə, T. İranın I və II Pəhləvi dövründə türk dilinin qadağan olunmasına aid iki sənəd. Urmiya: "Azərbaycan və Türk tarixi araşdırmalar" İxtisaslaşdırılmış Jurnal, il 03, nömrə 09, Payız 2025, ISSN: 3041-8690.

Dr. Tohid Melikzade

E-posta:

tohidmelikzade@yahoo.com

Üyelik:

Azerbaycan Tarihi ve Kültürü
Araştırmacısı

Üniversite Öğretim Üyesi

İran'ın I ve II Pehlevî Dönemlerinde Türkçe Dil Yasağına İki Belge

Özet:

Pehlevî Hanedanının iktidara gelişiyle birlikte, hem Fars hem de Türk kökenli bir grup İranlı aydının yıllardır sürdürdüğü çabalar sonucunda, Kaçar döneminin çok kültürlü İran'ı, tek kültürlü bir yapıya dönüştü. Bu rejimin kurulmasıyla, Fars edebiyatının tek sesliliği ve Türk dili ve edebiyatının devlet zoru ve genelgelerle yasaklanması, Pehlevî dönemi İran'ının temel dayanaklarından biri haline geldi.

Azerbaycan'da Türkçe öğretimini engellemeye yönelik ilk belgelerden biri, 1305 (Hicri Şemsi) tarihli, İran Dışişleri Bakanlığı Muhasebe başkanı Ferruh'un, Azerbaycan'da bir Türk okulunun açılmasını önleme talebini içeren, İran Dışişleri Bakanlığına yazdığı rapor ve başvurusudur. İkinci belge ise, Pehlevî döneminin sonlarında Türk dili ve edebiyatıyla mücadeleyle ilişkindir.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan, Türkçe, Dil Yasağı, Pehlevî Dönemi

CITATION (APA):

Melikzade, T. İran'ın I ve II Pehlevî Dönemlerinde Türkçe Dil Yasağına İki Belge. Urmiye: Üç Aylık "Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar" Uzmanlık Dergi, yıl 03, sayı 09, Sonbahar 2025, ISSN: 3041-8690.

همزمان با روی کار آمدن سلسله پهلوی، در اثر مساعی چندین ساله طبقه ای از روشنفکران ایرانی اعم از فارس و ترک، ایران دوره قاجاری از حالت چندگانگی فرهنگی به تکصدایی فرهنگی تبدیل و با استقرار این رژیم، تک صدایی ادبیات فارسی و ممنوعیت زبان و ادب ترکی با جبر بخشنامه و زور دولتی یکی از ارکان ایران دوره پهلوی گردید.

یکی از اولین اسناد حاکی از جلوگیری از تدریس زبان ترکی در آذربایجان راپورت و درخواست فرخ (۱۲۶۵-۱۴ آذر ۱۳۵۲، تهران) رئیس محاسبات وزارت امور خارجه، از وزارت خارجه ایران است مبنی بر جلوگیری از تاسیس مدرسه ترکی در آذربایجان. این سند به شماره ۸۷۴۳-۲۱۰ در سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران نگهداری می شود.

سید مهدی فرخ (۱۲۶۵-۱۴ آذر ۱۳۵۲، تهران) ملقب به مبین السلطنه و بعد معتصم السلطنه دولت مرد ایرانی اواخر دوره قاجار و دوره پهلوی بود. او نخستین وزیر صنایع و نخستین وزیر خواربار ایران است. نزدیک به نیم قرن مشاغل و مقامات مختلف حکومتی و سیاسی داشت: هفت مرتبه استاندار و پنج نوبت وزیر و سه دوره سناتور و دو دوره نماینده مجلس و دو دفعه سفیر کبیر شد. وی پس از حوادث جنگ جهانی دوم نامزد استانداری آذربایجان گردید حتی فرمان او صادر شد ولی به سبب مخالفت شوروی با او، اعزامش به تأخیر افتاد تا اینکه دولت حکیم الملک روی کار آمد و سهام السلطان بیات را برای استانداری آذربایجان در نظر گرفت. خودش در انتقاد از این تصمیم گفت که اگر او را به استانداری آذربایجان می فرستادند: «اگر شکی و شیروان گنجه و بادکوبه به کشور ما اعاده نمی شد، اما کمیته استقلال طلبی هم در آذربایجان تشکیل نمی شد، مگر این که من کشته می شدم و از روی جنازه من رد می شدند». این توضیحات مختصر روحیه وی نسبت به آذربایجان و ترکی را نشان می دهد. جالبترین نکته در این گزارش رسمی فرخ این است که گویا درخواست تاسیس مدرسه ترکی در سال ۱۹۲۶ یعنی در دوران حکومت بلشویکها در آذربایجان که کلا تحرکات ناسیونالیستی در آنجا ممنوع گردیده بود به تشویق و القای همسایه غربی ایران یعنی ترکیه جدید التاسیس که سه سال از تاسیسش می گذشت انجام می گرفت.

۱- نامه فرخ:

اداره دوم سیاسی، نمره ۲۰۱۴ تاریخ چهارم خرداد ۱۳۰۵

مقام منبع وزارت امور خارجه

در موقع مسافرت از بادکوبه به مسکو به اتفاق آقای اسفندیاری ژنرال کنسول بادکوبه در یکی از ایستگاههای بین راه آقای موسی بیکاف رئیس الوزرای حکومت جمهوری بادکوبه را ملاقات کردیم . مشارالیه تقاضا نمود که در واگون مخصوص از او دیدن بنمائیم و فردای آن روز آجودان مخصوص خود را فرستاد لهذا در واگون مخصوص از ایشان و آقای عسگر جاهد (کمیسر مالیاتهای شهری و تجارتی) ملاقات کردیم.

در ضمن مذاکرات متفرقه از هر طرف کمیسر موسی بیک اظهار داشت که ما سعی داریم دو مدرسه در آذربایجان ایران تاسیس کنیم یکی در تبریز و یکی هم در ارومیه یا مابین ارومیه و تبریز.

جواب ما این شد مدرسه روسی در بعضی نقاط هست و دیگر احتیاج به تاسیس مدرسه جدید ندارید مشار الیه اظهار داشت که مقصود ما تاسیس مدرسه ترکی است که کلیه دروس و پروگرام آن به زبان ترکی باشد. بدیهی است در این موقع، مقتضی نبود که دیگر جوابی داده شود ولی نظر به اینکه از این اظهار نظرمی توان کلیه مکنونات حکومت بادکوبه و تبلیغات ترکها در آنجا پی برد مراتب را لازم دانست بعرض اولیای وزارت جلیله برساند. محتاج به عرض نمی دانم که تاسیس هرگونه مدرسه از طرف بادکوبه مخصوصاً با مخارج و پروگرام آنها موافق دستور همسایگان غربی است تا چه حد در آذربایجان ایران مضر خواهد بود و دولت ایران لازم است از تبلیغات و اقدامات حضرات جلوگیری کند.

مهدی فرخ

فرخ

۴ نمونه (۱۰)

بتاریخ ۴/۹ سنه ۱۳۰۵

نمره ۳۹۴۲/۵۹۴ ضمیمه

وزارت امور خارجه

اداره ۳۹۴۲

دایره

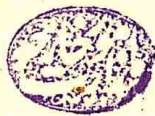
مخبر

مستور

تسمینع ریاست وزارت امور خارجه

آقای میرزا سید مهدی خان فرخ رستم مرستی وزارت امور خارجه در خدمت

بوده اند و اینچنین به وزارت امور خارجه داده اند و سوادان را ملحق بر کار خود

تسمینع نهاد ۳۹۴۲

سازمان اسناد و کتابخانه ملی
معاونت اسناد ملی
مخازن آرشیوی ملی

قسم ثبت اسناد و کتابخانه ملی

تاریخ ثبت: ۱۳۸۴/۰۳/۰۹

۲۱۱

۸۷۳۳

نام و نام خانوادگی: محمد

جای نما

تعداد برگ	نام و نام خانوادگی:	نام و نام خانوادگی:	نام و نام خانوادگی:	تاریخ:
۳	نام و نام خانوادگی:	نام و نام خانوادگی:	نام و نام خانوادگی:	تاریخ: ۱۳۸۴/۰۳/۰۹
☐	نام و نام خانوادگی:	نام و نام خانوادگی:	نام و نام خانوادگی:	تاریخ:
☐	نام و نام خانوادگی:	نام و نام خانوادگی:	نام و نام خانوادگی:	تاریخ:
☐	نام و نام خانوادگی:	نام و نام خانوادگی:	نام و نام خانوادگی:	تاریخ:
☐	نام و نام خانوادگی:	نام و نام خانوادگی:	نام و نام خانوادگی:	تاریخ:
☐	نام و نام خانوادگی:	نام و نام خانوادگی:	نام و نام خانوادگی:	تاریخ:
☐	نام و نام خانوادگی:	نام و نام خانوادگی:	نام و نام خانوادگی:	تاریخ:

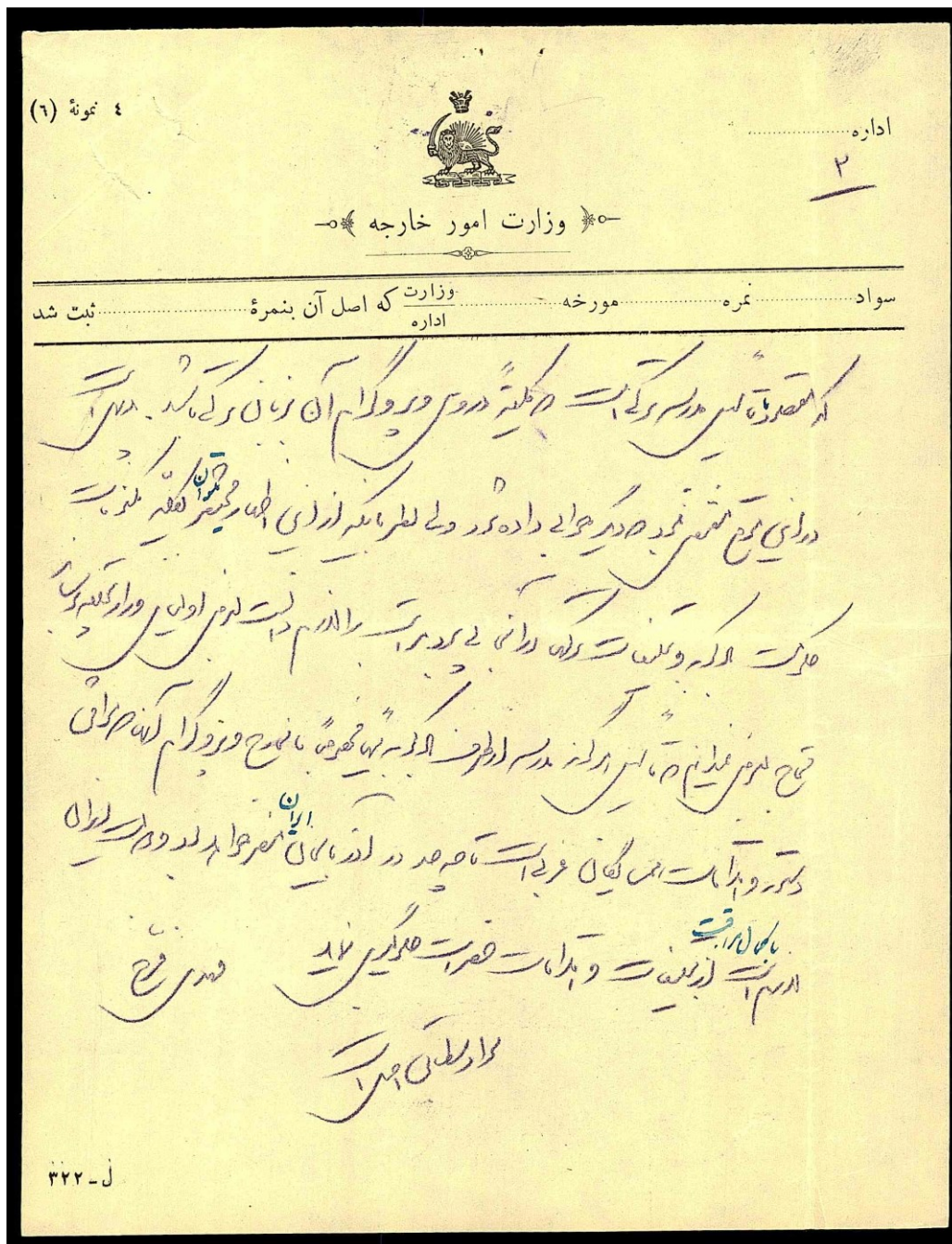
اداره

1

سواد را بر سر پیکر مرده
آه خفته بر سر

افسوس وار کھڑے ہوئے

[illegible]

سند دوم:

مربوط به مبارزه با زبان و ادبیات ترکی در اواخر دوره پهلوی. این سند با شماره ۱۴۶۶۸-۲۶۴ در سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران نگهداری می شود.

اواخر حیات رژیم پهلوی مبارزه با زبان و ادبیات ترکی شدت بیشتری گرفت.

پانزده فروردین ۱۳۵۶ شهربانی تبریز در ظاهر بازرسی معمولی ولی در باطن بلکه گزارشهای مامورین ساواک به دو کتابفروشی در تبریز رفته و تعداد ۱۴ جلد کتاب « خودآموز و مکالمات جدید ترکی » را به اصطلاح کشف نمودند. نکته قابل توجه، استفاده شهربانی استان از کلمه آذربایجان خاوری و استفاده اداره کل فرهنگ از آذربایجان شرقی می باشد. نامه از شهربانی شروع و پس از مکاتبه اداره کل فرهنگ آذربایجان شرقی با وزارتخانه فرهنگ رسماً اعلام می گردد « چاپ و نشر کتاب و هر نشریه دیگر به زبان ترکی ممنوع می باشد.». قیام ۲۹ بهمن ۱۳۵۶ تبریز جوابی برای این اقدامات مخرب و همچنین پایان ننگین این دستورات بود.

وزارت کشور

شهربانی کشور

۲۵۳۶/۲/۲۰

شماره ۱۳/۹۴/م

از شهربانی استان آذربایجان خاوری به اداره کل فرهنگ و هنر آذربایجان شرقی

موضوع کتاب خودآموز و مکالمات جدید ترکی

روز ۲۵۳۶/۱/۱۵ ضمن بازرسی که از کتابفروشی‌های این شهرستان به عمل آمد تعداد ۱۴ جلد از کتاب موصوف از

کتابفروشی سعادت واقع در خیابان پهلوی و مطبوعاتی صدف کشف و کلیه آنها جمع آوری و در این شهربانی بایگانی

گردید. مضاف بر اینکه برابر تحقیقات معموله محل چاپ این کتاب تهران ولی انتشار دهنده آن مشخص نیست. مراتب

جهت آگاهی اعلام می‌گردد

رئیس شهربانی استان آذربایجان خاوری

سرتیپ قهرمانی

محرم‌نامه

به: دفتر کل حفاظت

از: اداره کل فرهنگ و هنر آذربایجان شرقی

موضوع: فروش کتاب خودآموز مکالمات جدید ترکی

شماره ۳۶/۳/۲ تاریخ ۵/۴/۱۳۵۶م

پیوست: فتوکپی کتاب و نامه شهربانی

با ارسال فتوکپی کتاب مذکور و نامه شماره ۵۳۳-۱۴۳ مورخ ۳۶/۲/۲۴ شهربانی تبریز خواهشمند است دستور فرمایند در این مورد رسیدگی و نتیجه اقدامات را به این اداره کل اطلاع دهند.

مظاهری

مدیر کل فرهنگ و هنر آذربایجان شرقی

وزارت فرهنگ و هنر

محرمانه ۴/۷۳/۲۱۱ تاریخ ۳۶/۴/۶

بعرض برسد در اجرای امریه مقام عالی وزارت ذیل نامه شماره ۵/۴/۱۲۶ م مورخ ۳۶/۳/۲ اداره کل فرهنگ و هنر آذربایجان شرقی باستحضار عالی می رساند چاپ و نشر کتاب و هر نشریه دیگر به زبان ترکی ممنوع می باشد. مراتب معروض می گردد تا در صورت تصوب اجازه فرمایند پاسخ لازم به فرهنگ و هنر تبریز داده شود.

با تقدیم احترام درخشنده زعیمی ۳۶/۴/۸

محرمانه

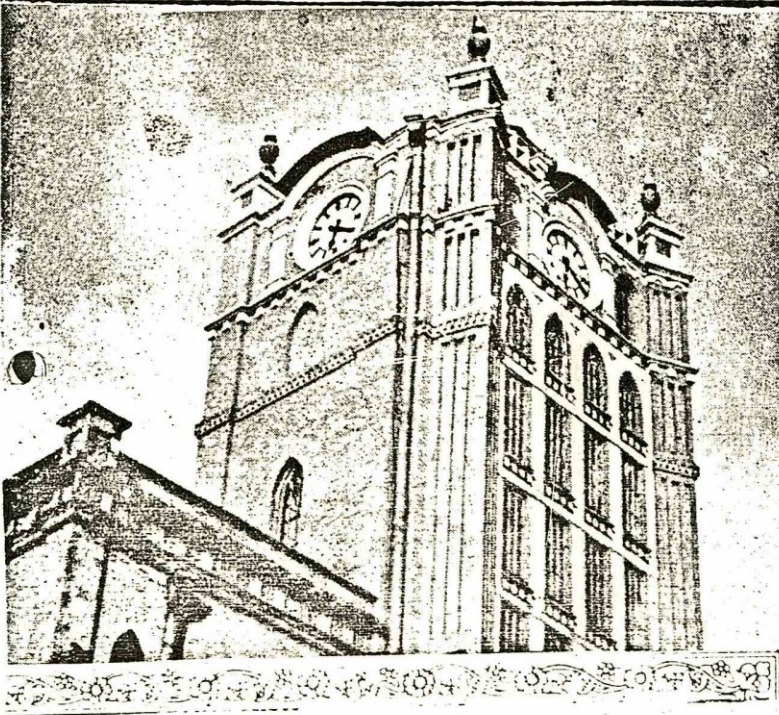
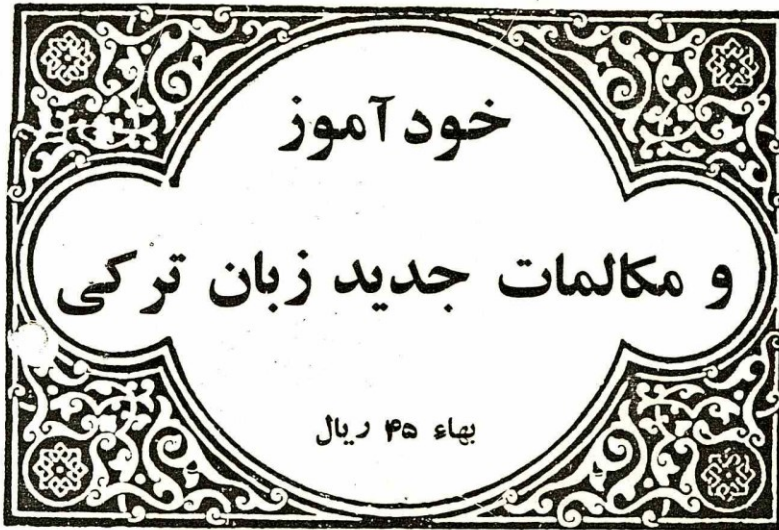
وزارت فرهنگ و هنر شماره ۴/۷۳/۲۰۰ تاریخ ۳۶/۴/۱۹

دفتر حفاظت

عین نامه شماره ۵/۴/۱۲۶ م تاریخ ۳۶/۳/۲ اداره کل فرهنگ و هنر استان آذربایجان شرقی در مورد چاپ خودآموز و مکالمات جدید به زبان ترکی همراه فتوکپی گزارش شماره ۴/۷۳/۲۱۱ تاریخ ۳۶/۴/۶ این واحد اشعار می دارد که چاپ کتاب و هرگونه نشریه دیگر به زبان ترکی ممنوع می باشد.

درخشنده زعیمی

مدیر کل نگارش

وزارت کشور
شهرتانی کشور

از شهرتانی استان آذربایجان خاوری
 به اداره کل فرهنگ و هنر آذربایجان شرقی
 موضوع کتاب خوب آموزمکلمات جدید ترکی

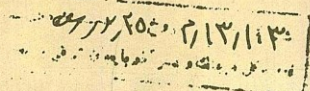
شماره ۸۵۳-۱۴۳
 تاریخ ۹-۲-۲۴
 پیوست

بازگشت شماره ۲۵۳۶/۲/۲۰/م/۱۳/۹۴

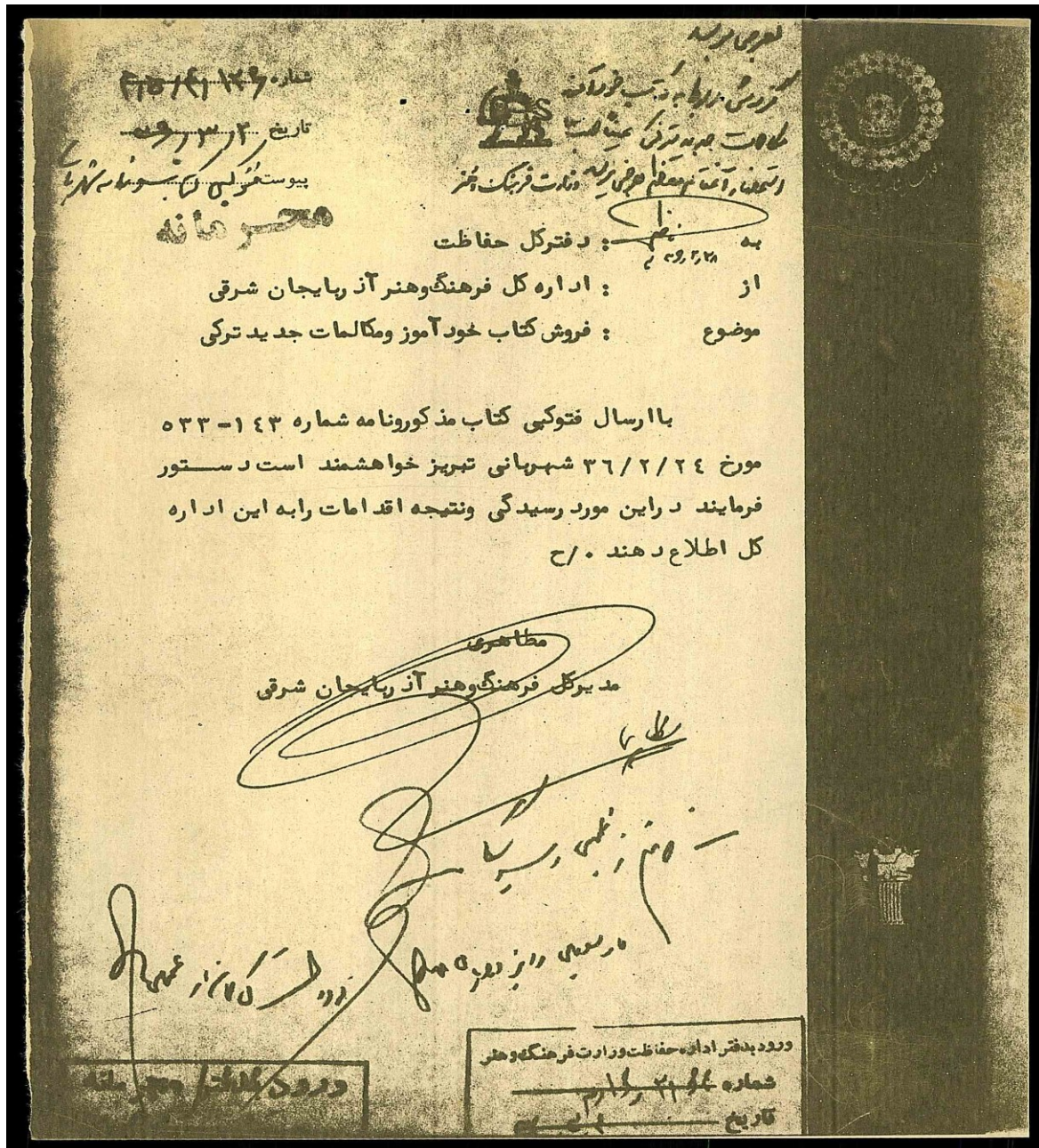
روز ۲۵۳۶/۱/۱۰۵۳ ضمن بازرسی که از کتابفروشیهای این شهرستان بعمل تعداد ۱۴ جلد از کتاب
 موصوف از کتابفروشی سعادت واقع در خیابان بهلولوی و مطبوعات صبا کشف و کلیه
 آنها جمع آوری و در این شهرتانی بایگانی گردید مضاف بر اینکه برای تحقیقات معموله
 محل چاپ این کتاب تهران ولی انتشار دهنده آن مشخص نیست مراتب جهت آگاهی اعلام میگردد.

رئیس شهرتانی استان آذربایجان خاوری - سرتیب شهرتانی

شماره

محرمانه

شماره ۲۱۱/۳۷۴
 تاریخ ۶/۴/۱۳۹۸
 پیوست.....

بعرض برسد

در اجرای امریه مقام عالی وزارت ذیل نامه
 شماره ۱۲۶/۴/۵/م مورخ ۲/۳/۱۳۹۶ اداره کل
 فرهنگ و هنر آذربایجان شرقی باستحضار عالی
 میرساند چاپ و نشر کتاب و هنرشریه دیگر زبان
 ترکی ممنوع میباشد. مراتب معروض میگردد تا
 در صورت تصویب اجازه فرمایند پاسخ لازم به
 فرهنگ و هنر تبریز داده شود.

باتقدیم احترام. درخشنده زعیمی

۱۳۹۸/۴/۶
 محترم مدیرکل
 فرهنگ و هنر آذربایجان شرقی

ورود بدفتر اداره حفاظت وراثت فرهنگ و هنر	
شماره	۱۳۹۸/۴/۶
تاریخ	۶/۴/۱۳۹۸

وزارت فرهنگ و هنر
محرمانه

شماره ۳۷۳

تاریخ ۱۹ شهریور

پیوست

دفتر حفاظت

عین نامه شماره ۱۲۶/۴/۵/م/م
۳۶/۳/۲ اداره کل فرهنگ و هنر استان
آذربایجان شرقی در مورد چاپ خود آموز
و مکالمات جدید بزبان ترکی همراه فتوکپی
گزارش شماره ۲۱۱/۷۳/م/م/م/۴/۶
این واحد اشعار میدارد که چاپ کتاب و -
هرگونه نشریه دیگر بزبان ترکی ممنوع میباشد.

درخشنده زعیمی

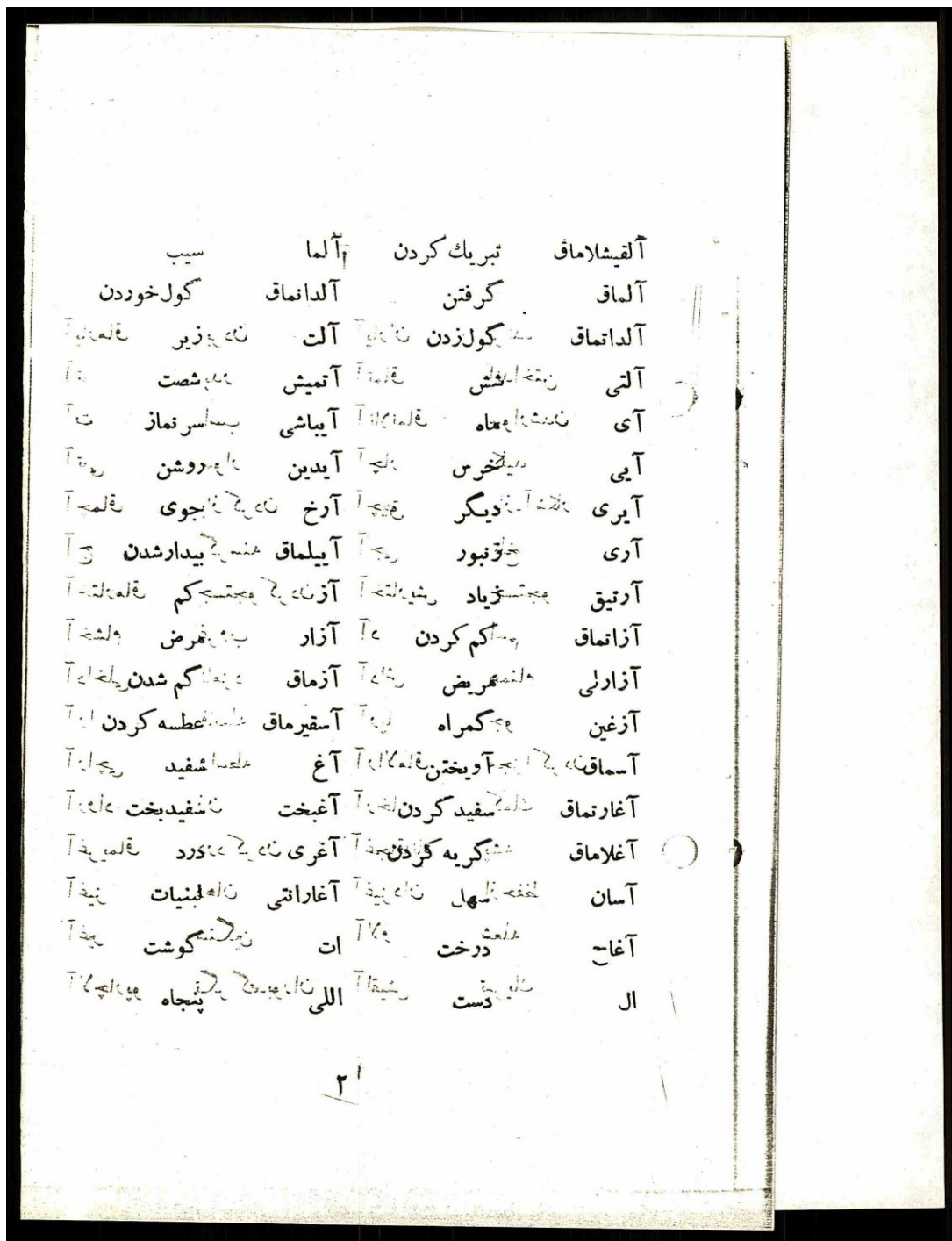
مدیرکل نگارش

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران
 معاونت اسنادی
 مخزن آرشیوی

۲۷۴	۱۴۸۸		جای نما
تاریخ	نام و نام خانوادگی		تعداد برگ
تاریخ	نام و نام خانوادگی		ضمیمه
تاریخ	نام و نام خانوادگی		ضد عفونی
تاریخ	نام و نام خانوادگی		آسیب زدایی
تاریخ	نام و نام خانوادگی		مرمت
تاریخ	نام و نام خانوادگی		اسکن
تاریخ	نام و نام خانوادگی		میکروفیلم

شماره عمومی کلاسه تاریخ تحریر ۱۳۵ تاریخ ثبت ۱۳۵ تاریخ خروج ۱۳۵		ضمیمه مسئول پیاکتویس وزارت فرهنگ و هنر
موضوع پیش نویس +		دفتر صاف عین نامه شماره ۸/۴/۱۲۸ در وقت بنام آذربایجان شرقی در مورد باب خود احرار و کلاسه به زبان ترکی همراه فتاوی که در بنام ۱۱/۲/۱۳۴۷ م. مع ۶۷ رد این واحد رتبه می آید که باب که به دیگر نامه دیگر بنام ترکی معنی جبهه در وقت به ری سرهنگ نظامی

خسته حسن و حوزه عاشقان آغبابا - چیلدیر - آخیسکا

دکتر نایله عسکر

ایمیل:

چکیده:

garacantali@live.com

<https://orcid.org/0000-0002-4723-1135>

وابستگی:

دانشیار پروفیسور

در شمال شرقی آناتولی، حوزه تاریخی عاشقانی وجود داشته که بنیانگذار آن « خسته حسن » بوده است. امروزه به دلیل رویدادهای سیاسی علیه ترک‌های آن منطقه در طول ۲۰۰ سال گذشته، تعیین مجدد مرزها و پاکسازی‌های قومی ملی در این جغرافیا، ناگزیریم از آن حوزه در زمان گذشته سخن بگوییم. حوزه عاشقان آغبابا-چیلدیر-آخیسکا که زمانی بخش عمده‌ای از جنوب غربی قفقاز را تشکیل می‌داد، تحت یک چتر واحد وجود داشت و گوهرهای جاودانی به هنر عاشقی ترک عرضه کرد، اگرچه تحت شرایط سخت، به زندگی خود ادامه می‌داد. در تشکیل این حوزه، خدمات عاشق خسته حسن شایسته ذکر ویژه است. او نقش بزرگی در توسعه هنر عاشقی در شمال شرقی آناتولی داشت و همچنین استاد بسیاری از عاشقان وابسته به این حوزه بود.

در این مقاله، از حوزه‌ای که در نتیجه رقابت‌ها و ستم‌های سیاسی و قومی از هم گسیخته شده است؛ از هنر خسته حسن ، از حوزه عاشقی که او بنیان نهاد، از استادان عاشقی که پرورش داد، سخن گفته می‌شود و نقشه قومی و فرهنگی منطقه در پرتو رویدادهای تاریخی ترسیم می‌گردد.

کلمات کلیدی: خسته حسن ، حوزه عاشقان آغبابا-چیلدیر-آخیسکا، عاشق شنلیک، ملت، فرهنگ، عاشق

استناد (آپا):

عسکر، ن. خسته حسن و حوزه عاشقان آغبابا - چیلدیر - آخیسکا. ارومیه: فصلنامه تخصصی "مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک" سال ۰۳، شماره ۰۹، پاییز ۱۴۰۴. ۸۶۹۰-۳۰۴۱ شاپا

Assoc. Prof. Dr. Naila ASKAR

Email:

qaracantali@live.com

<https://orcid.org/0000-0002-4723-1135>

Affiliation:

Associate Professor

Hasta Hasan and Aghbaba Childir Ahıska Ashuk Environment

Abstract:

There was historical ashuk environment founded by Hasta Hasan in eastern Anatolia and in Southwest Caucasus. Unfortunately, related reason ongoing political events against us, redrawing of borders, of ethnic cleansing in that geography, we're talking about the environment as a past time recently. At that time Aghbaba-Childir-Ahıska which existed in the same environment was living in difficulty. Hasta Hasan had a very important role in this work. He had a great role in the development of the ashuk art in eastern Anatolia and he was the teacher of many ashuk in that region.

We will talk about ashuk environment torn by political and ethnic conflicts, about Hasan's art and ashuk environment founded by him and ethnic-cultural map of the region in this article.

Key words: Hasta Hasan, Aghbaba-Childir-Ahıska ashuk environment, Ashuk Shenlik, nation, culture, ashuk

CITATION (APA):

ASKAR, N. Hasta Hasan and Aghbaba Childir Ahıska Ashuk Environment. Urmia: "Studies on Azerbaijan and Turk's history" Specialized Journal, year 03, number 09, Fall 2025, ISSN: 3041-8690.

Dos. Dr. Nailə ƏSKƏR

E-poçt:

qaracantali@live.com

<https://orcid.org/0000-0002-4723-1135>

Mənsubiyyət:

Dosent

Xəstə Hasan və Ağbaba-Çıldır-Axıska aşığı mühiti

Xülasə:

Şimal şərqİ Anadoluda Xəstə Hasanın qurucusu olduğu tarixi bir aşığı mühiti olmuşdur. Bu gün son 200 ildə bu coğrafiyada türklərin əleyhinə cərəyan edən siyasi hadisələr, sərhədlərin yenidən müəyyənəşdirilməsi və milli etnik təmizləmələr nəticəsində o mühit haqqında keçmiş zamanda danışmaq məcburiyyətindəyik. Vaxtı ilə Cənub qərbi Qafqazın böyük bir hissəsini təşkil etmiş, bir tavan altında mövcud olmuş və Türk aşığı sənətinə ölümsüz incilər vermiş Ağbaba-Çıldır-Axıska aşığı mühiti ağır şərtlər altında olsa da həyatını davam etdirirdi. Bu mühitin yaranmasında Aşığı Xəstə Hasanın xidməti xüsusi qeyd edilməlidir. Onun Şimal şərqİ Anadoluda aşığı sənətinin inkişafında böyük əməyi olmuş və eyni zamanda o, bu mühitə bağlı bir çox aşığın ustadı olmuşdur.

Bu yazıda siyasi və etnik çalxantılar, qətləmlər nəticəsində parça-parça olmuş bir mühitdən; Xəstə Hasan sənətindən, onun qurduğu aşığı mühitindən, yetişdirdiyi ustad aşığılardan bəhs edilir, tarixi hadisələr işığında bölgənin etnik və mədəni xəritəsi çəkilir.

Açar sözlər: Xəstə Hasan, Ağbaba-Çıldır-Axıska aşığı mühiti, Aşığı Şenlik, millət, mədəniyyət, aşığı

CITATION (APA):

ƏSKƏR, N. Xəstə Hasan və Ağbaba-Çıldır-Axıska aşığı mühiti. Urmiya: "Azərbaycan və Türk tarixi araşdırmalar" İxtisaslaşdırılmış Jurnal, il 03, nömrə 09, Payız 2025, ISSN: 3041-8690.

Doç. Dr. Naile ASKER

E-posta:

qaracantali@live.com

<https://orcid.org/0000-0002-4723-1135>

Üyelik:

Doçent

Hasta Hasan ve Ağbaba-Çıldır-Ahıska Âşık Muhiti

Özet:

Kuzeydoğu Anadolu’da Hasta Hasan’ın kurucusu olduğu tarihi bir âşık muhiti olmuştur. Bugün son 200 yılda bu coğrafyada Türklerin aleyhine cereyan eden siyasi olaylar, sınırların yeniden belirlenmesi ve milli etnik temizlemeler sonucunda o muhit hakkında geçmiş zamanda bahsetmek durumundayız. Zamanında Güneybatı Kafkasya’nın büyük bir kısmını oluşturmuş, bir çatı altında mevcut olmuş ve Türk âşıklık sanatına ölümsüz inciler vermiş Ağbaba-Çıldır-Ahıska âşık muhiti ağır şartlar altında olsa da hayatını devam ettirmekteydi. Bu muhitin oluşumunda Âşık Hasta Hasan’ın hizmeti özel belirtilmelidir. Onun Kuzeydoğu Anadolu’da âşık sanatının gelişmesinde büyük emeği olmuş ve aynı zamanda o, bu muhite bağlı birçok âşığın üstadı olmuştur.

Bu yazıda siyasi ve etnik çekişmeler, mezalimler sonucu parça parça olmuş bir muhitten; Hasta Hasan sanatından, onun kurduğu âşık muhitinden, yetiştirdiği üstat âşıklardan bahsedilmekte, tarihi olaylar ışığında bölgenin etnik ve kültürel haritası çizilmektedir.

Anahtar kelimeler: Hasta Hasan, Ağbaba-Çıldır-Ahıska âşık muhiti, Âşık Şenlik, millet, kültür, âşık

CITATION (APA):

ASKER, N. Hasta Hasan ve Ağbaba-Çıldır-Ahıska Âşık Muhiti. Urmıye: Üç Aylık "Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar" Uzmanlık Dergi, yıl 03, sayı 09, Sonbahar 2025, ISSN: 3041-8690.

Türk kültürünün ve sosyal hayatının çok zengin ve rengarenk olduğu, geleneklerine sıkı bağlı olan Güneybatı Kafkasya'nın batı kısmını oluşturmuş Kuzeydoğu Anadolu'yu bugünkü siyasi sınırlar içerisinde değil, daha geniş bir coğrafya içerisinde düşünmeliyiz. 1828-1829 yılları arasında başlayan Rus-Osmanlı savaşında Poti, Anapa, Ahıska ve Ahılkelek Osmanlı devletinin elinden çıktı. Bu yenilgiden sonra Ruslar bölgedeki yerli Türklere karşı işgalci siyaset uygulayarak Türklerin önemli bir bölümünü günümüzdeki Türkiye'ye göçe mecbur ettiler. Ahıska ve civarından Türkler yavaş yavaş daha batıya göç ettirildi. Bölgenin Doğu Bayazıt'ten getirilmiş Ermeni muhacirler hesabına toplu şekilde Ermenileştirilmesine başlandı. İlk zamanlar 30 bin, 1828-1829'lu yıllarda ise 100 binden fazla Ermeni Ahıska'ya yerleştirildi (Hacılı, 1992, s. 15).

Rusya'nın gerçek amacı Çar Petro'nun vasiyet ettiği gibi, sıcak denizlere inmek, yani İstanbul ve boğazları ele geçirmek, ya da Rusya'nın kontrolü altına almaktı. Bunun için 24 Nisan 1877'de Rusya "Slav kardeşleri esaretten kurtarmak" bahanesi ile Osmanlı devletine savaş ilan etti. Savaşa çok ciddi hazırlanan Ruslar, Kars, Doğu Bayazıt ve Ardahan bölgesinden hücumla başlayarak önce Doğu Bayazıt'ı, sonra ise Ardahan'ı ele geçirdiler. Bir aylık kuşatmadan sonra Kars da 1877'de 18 Kasım günü düşmana yenik düştü. Bu büyük kaybın ardından Osmanlı ağır şartları olan Ayastefanos (Yeşilköy) Barış Antlaşmasını imzalamak zorunda kaldı. 31 Mart 1878'de imzalanmış bu antlaşmanın 13. maddesine göre Osmanlı devleti 1 milyon 410 bin ruble olan askeri tazminatın bir kısmını Ardahan, Kars, Batum ve Bayazıt vilayetleri ile Dobrica'yı Rusya'ya vermekle ödedi (Asker, 2016, s. 7-15).

Ağır şartları olan Ayastefanos (Yeşilköy) Barış Antlaşmasının sonuçlarına göre Osmanlı ordusu "Elviye-yi Selase"den çekildi ve bu topraklar savaş tazminatı olarak Ruslara bırakıldı. Güneybatı Kafkasya'nın büyük bir kısmını kaplayan Batum, Kars, Ahıska, Ardahan, Ağbaba ve Çıldır'da 40 yıllık Rus esareti dönemi başladı. XX yüzyıl başlarından büyük bir karışıklık dönemi yaşayan bölgede 1914'te I Dünya Savaşıyla yeniden Rus-Osmanlı çatışmaları başladı. Rus yönetiminin bilerek meydan verdiği Ermeni çeteleri bölgede büyük katliamlar ve yağmalar yapmaktaydı. On binlerce Türkün ölümüne ve evsiz kalmasına neden olan bu saldırılara karşı yerli Türkler örgütlendiler. Türkler yerli Şura Hükümetleri şeklinde kendini savunan birliklerden Cenub-i Garb-i Kafkas Cumhuriyeti'nin kurulmasına kadar zorlu, cefalı ama şerefli bir yol geçti. Defalarca savaş sonucunda el değişen ve her seferinde yeni ölümler ve yağmalar yaşayan bu bölge nihayet Türk Ordusu tarafından tamamen kurtarıldı. Kazım

Karabekir Paşanın komutasında Doğu Ordusu 1920 yılı 29 Eylül'de Sarıkamış'ı, 30 Eylül'de Göl'e'yi, 30 Ekim'de Kars'ı, 7 Kasım'da Gümrü'yü ele geçirdi. Bu zaferlerden sonra Ermeniler ateşkes yaparak antlaşma imzalamaya razı oldu. Türkler ilk başta Gümrü Antlaşmasını imzaladı. Bunun ardından Türkiye 16 Mart 1921'de Moskova Antlaşmasını imzaladı. 19 Ekim 1921'de imzalanan Kars Antlaşmasıyla ise Moskova Antlaşması resmileştirildi (Asker, 2016, s. 7-15).

Bu antlaşmalara göre Batum, Ahıska, Ahılkelek ve Acaristan bölgeleri Rusya'ya bırakıldı, Nahcivan'a Azerbaycan dahilinde özerklik statüsü verildi, Ağbaba bölgesinin büyük bir kısmı ise Rusya'da kaldı. Ağbaba'nın yerine Rusların 1828'de İran'dan almış olduğu Sürmeli çukuru (İğdır) Türklere verildi. Asırlarca Osmanlı yönetiminde yaşamış Ağbaba'nın nüfusunun büyük çoğunluğu yeni yönetim altında yaşamak istemedi. Bir yıllık bir mübadele süresince onlarca köy tamamen ve otuzun üzerinde köyden yüzlerce aile Türkiye tarafına göç etti. 40 yıl boyunca defalarca ileri geri alınan sınırlar nihayet, bugün mevcut olduğu haliyle belirlendi.

XIX yüzyılın ilk yıllarından bölgede istikrarsızlık ve milletler ve devletlerarası gerginlikler yaşanmaya başlasa da, o dönemde bu coğrafyada mevcut olmuş ve Türk âşık sanatına ölümsüz inciler vermiş âşık muhiti ağır şartlar altında hayatını devam ettirmekteydi. Bu geleneksel işte Âşık Hasta Hasan'ın hizmeti özel belirtilmelidir. Onun Doğu Anadolu'da âşık sanatının gelişmesinde büyük emeği olmuş, ve aynı zamanda o, bir çok aşığın ustası olmuştur. Rusya ve Osmanlı devletleri arasında imzalanmış Edirne antlaşmasından (1829) sonra yerel halkın sıkıştırılması, göçe zorlanması sonucunda Hasta Hasan da köylüleriyle beraber 1831 yılında doğup büyüdüğü Dırgına köyünden Ahılkelek'in Lebis köyüne göç eder. O, burada temsil ettiği âşık muhitinin tanınmış devamcısı Âşık Nuru'ya üstatlık yapmıştır. Hasta Hasan kendi döneminin tanınmış sanatkârlarından olan Gul Garani, Usta Polad, Âşık Ömer, Âşık İrfani, Âşık Sefili vb. ile atışmış, bir çok üstatname, divani, tecnis, koşma söylemiş ve ünlü âşık gibi şöhret kazanmıştır.

Azerbaycan kaynaklarında formalite (genellikle) olarak Çıldır âşık muhiti diye adlandırılan bu coğrafi mekan, 19. yüzyıldan başlayarak bütünlüğünü kaybetmiş ve gelişen siyasi olaylar, savaşlar, göçler sonucunda 3 ayrı alanda kendi yaşamını sürdürmek zorunda kalmıştır. Bu parçalanmayı şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Doğu Anadolu'da kalan, bugün de hala kendi ismi ile yaşamını sürdüren Çıldır kısmı;
2. Ermenistan'a katılan, 1988-1989 yılına kadar yaşamını sürdürebilen Ağbaba kısmı;

3. Gürcistan'a katılan, 1944 yılına kadar yaşamını sürdürebilen Ahıska kısmı.

Bunlardan Gürcistan'a katılmış Meshet-Cavahetiya diye adlandırılmış kısımda daha çar zamanında çok sayıda göçmen Ermeni yerleştirilmiş, yerli nüfusun büyük çoğunluğu Türkiye'ye göçe zorlanmış, son kısmı ise 1944'de Stalin rejiminin uyguladığı tehcir nedeniyle Kazakistan bozkırlarına dağıtılmıştır. Bu nedenle Ağbaba-Çıldır âşık mektebi birbirinden kopuk durumda da olsa, 45 yıl fiilen sadece Çıldır kazasından ve Ağbaba mahalından oluşmuş durumdaydı.

Ağbaba-Çıldır bölgesi güneydoğudan Kars, kuzeyden Ahıska-Ahılkelek, güneyden Gümrü, doğudan ise Borçalı ile çevrelenmiştir. Deniz seviyesinden 1500-2000 metre yüksekte bulunan bu bölge sanatsal özelliklerinden başka doğal güzellikleri ile de dikkat çekmektedir.

Bölgenin Ağbaba kısmı da maalesef 1988 yılında tüm kültürel ve manevi değerleri ile beraber elimizden çıkmış, Ağbabalı âşıklar birlik ve düzenini kaybetmiştir. Toprağından su içmeyen bu gelenek çok özel çabalarla bugün ayakta kalmayı başardıysa da; seyircisini ve etkinliklerini kaybettiği için adından bahsettirilemez duruma düşmüştür. Bugün, bu mektebin Çıldır adını taşıyan kısmı da Anadolu âşık sanatına yaklaşmış durumdadır (Aslan, 1993, s. 21). Tüm bu acı gerçeklerden yola çıkarak ve nedenleri göz önünde bulundurularak bugün sadece büyük Ağbaba-Çıldır-Ahıska mektebinin küçük bir kısmı olan Çıldır bölgesinden bahsetmek mümkündür.

Her ne kadar farklı yönetimlerde, siyasi ve askeri çatışma içerisinde bulunsalar da, bu bölge 1930'lara kadar birbirinden kopuk olmamıştır. Âşıklar birbiriyle bilgi alış-verişinde bulunmuş, atışma ve usta-çırak geleneği devam etmiştir. Bölgeler arasında gidiş geliş mümkün olmuş, nerede olursa olsun âşıklar düğün derneklere serbestce katıla bilmişlerdir.

Türk kaynaklarında Şenlik kolu diye bilinen bu âşık mektebi, kendi başlangıcını, tahmini olarak 1760 yılında Ahılkelek'in Dırgına köyünde doğan ve 1840'da Ahılkelek'in Lebis köyünde vefat eden Hasta Hasan'dan almaktadır. Âşık Hasta Hasan'ın Kuzeydoğu Anadolu'da âşık sanatının gelişmesinde büyük emeği olmuş ve aynı zamanda o, bir çok aşığın üstadı olmuştur. Hasta Hasan, Ahıska-Ahılkelek bölgesinde ve Kuzeydoğu Anadolu'da âşıklık geleneğini yaymış, çok az sanatkâra nasip olmuş bir makama yükselmiş, akabinde de Ağbaba-Çıldır âşık mektebini yaratmıştır. Kendinden sonra çok sayıda Türk, Azeri, Gürcü ve Ermeni âşığı onun sanatının etkisinde kalmıştır. Çıraklarından Sefil Lado mahlaslı Gürcü âşığı ve el

şairi Vladimir Beraşvili üstadının ölümüne yazdığı şiirinde Hasta Hasan'a verdiği değeri göstermektedir:

...Sefil Lado, dünya neyin nesidi?

Gelen geder, müsafir odasıdı.

İnsan öler, feleyin gaydasıdı,

Âşıklık da Hasta Hasan'a galmadı (Hacılar, 2005, s. 168).

Hasta Hasan'ın "Yüzde bir" redifli divanisinde adlarını söylediği çağdaşları hakkında verdiği bilgiler bugün bir kaynak olarak çok değerlidir ve bu namlı el şairlerinin ve âşıkların bilgileri araştırmacılar için bir anahtar rolünü üstlenir:

Ab-ı çeşmin göllerinde sona da bir, gaz da bir,

Süsen sümbül, mor benevşe, bülbül öter yazda bir.

Vagif dertden heberdardır, Gövherin giymeti yoh.

Gul Garanı, Gara Zülal, Aşığ Omar sözde bir.

İçdim aşgın badasını, hem okuyam, hem yayam,

Böyle getmez bu rüzgar, elbet geler bir ayam,

Sene min iki yüz on sekiz, yohdur tarihim sayam.,

Çoh aşıklar geldi-getdi, Hasta Hasan yüzde bir (Şamil, 2012, s. 133).

Hasta Hasanla beraber bu mektebin şekillenmesinde, kendine özgü makam ve repertuarın gelişmesinde onun çağdaşlarından İrfani, Usta Polad, Deli Tomu, Gul Garani gibi sanatkârların da rolü az olmamıştır.

Gerçek adı Süleyman olan İrfani 18. yüzyılın ikinci yarısında Ahıska-Ardahan bölgesinde doğmuştur. Genç Süleyman, medrese tahsili görse de sonralar âşıklığa merak sarmış, şiirlerini de saz havalarına uygun olarak heceyle yazmış, irfan ehli olduğundan şiirlerinde İrfani mahlasını kullanmıştır. Bugün İrfani'den elimizde "İrfani ve Türkmen Kızı" hikayesi, birkaç şiir ve "İrfani" saz havası kalmıştır (Şamil, 2016, s. 8-10).

Gul Garani yaklaşık 1740 yılında Ardahan'ın Değirman köyünde doğmuştur. Mahlasından da anlaşıldığına göre âşık tasavvufla, tarikatla sıkı bağlı olmuştur. Döneminin en usta âşıklarından bir olduğu için bölge ağası Nağı Bey onu yanında tutmuştur. Gul Garani'nin Hasta Hasanla atışması ve bunu konu eden âşık rivayeti vardır. Şiirlerden ve rivayetten anlaşıldığı kadarıyla Hasta Hasan ya Gul Garani'nin çırağı olmuştur ya da onun etkisi altında kalmıştır.

1811-1885 yılları arasında Ahılkelek kazasının Lebis köyünde yaşamış olan Âşık Nuri, Hasta Hasan'ın çırağıdır, sazı ve sözü ondan öğrenmiştir. Âşık Nuri'nin aynı zamanda döneminin en güçlü aşığı olan Âşık Şenlik'in saz ustası olduğu bilinmektedir. Âşık Nuri'nin oğlu Âşık Balakışi de sonralar babasının çırağı Âşık Şenlik'ten bu sanatın inceliklerini öğrenmek için onun yanında çıraklık yapmıştır.

Bu muhitin yapı taşlarından sayılan Çıldır Âşık Şenlik, yetiştirdiği onlarca çırağı, yarattığı çok sayıda makamıyla Hasta Hasan'dan sonra hakkında en çok bahsedilen büyük ve kudretli âşıktır. Âşık Şenlik sazıyla-sözüyle Azerbaycan ve Anadolu âşıkları arasında köprü olmuş, bu bölgelerin ortak özelliklerini sanatında birleştirmiştir. Âşık Şenlik'in Kars-Gümrü ve Borçalı âşık mekteplerine manevi bağlılığı ve etkisi de bir gerçektir.

Âşık Şenlik'ten sonra da bu gelenek devam etmiş, Şenlik kolu denen ve günümüze kadar ulaşan özel bir mektep yaranmış, Çıldır kısmında da yetişen onlarca büyük âşık bu geleneği unutulmaya bırakmamış, daha da büyütürken yaşatmayı başarmıştır. Ağbaba kısmında da Âşık Şenlik'in çırağı Âşık Nesib'in çabasıyla Âşık Şenlik etkisi daha da gelişmiştir. Yaşadığı zaman itibarıyla Rus işgaline, felaket ve göçlere tanık olan Âşık Şenlik bu bölgeyi terk etmek istememiş, halkının yanında kalmayı tercih etmiştir.

Yaklaşık 40 orijinal makama sahip olan, Borçalı ve Kars âşık mektepleri arasında yerleşen Ağbaba-Çıldır âşık muhiti, kendisinde hem Azerbaycan hem de Anadolu âşıklık özelliklerini birleştirmektedir. Tek sazlı repertuara dayanan bu muhit, âşıklaşmış ozanlar grubuna aittir. Bağdaş kurup oturarak okumak geleneği bu muhitin ortak özelliklerindendir. Ağbaba-Çıldır-Ahıska Âşık mektebi kendi bölgesel spesifikası ile seçilen saz havalarını ve onların yüksek profesyonellikle çalınmasını gerçek sanat kalitesi olarak yaşatmıştır. Âşıklarımız bu makamların kendine has özelliklerini ve benzerliklerini özel muhafazakarlıkla korumuş ve onları muğam (makam) sanatının etkilerinden uzak tutmayı başarmışlardır.

Bu mektebin Çıldır kısmında Âşık İbrahim, Gasım Şenlikoğlu, Âşık Gülistan, Şeref Taşlıova, Murat Çobanoğlu, Murat Yıldız, İlhami Demir, Rüstem Alyansoğlu, Mehmet Hicrani, Nuri Şenlik, Yılmaz Şenlik, Dursun Durdağı, Mürsel Sinan, Maksut Feryadi vb. gibi çıraklıkla yetişen değerli üstatları bu geleneği yaşatmışlar ve yaşatmaya devam etmekte.

Bu mektebin Ağbaba kısmında da değerli saz ve söz ustaları yetişmiştir. Âşık Gerib Hasan, Sofu Baba, Dede Derbederi, Goca Ali, Şahverdi Garapapagoğlu, Çorlu Mehmed, Âşık Heyder, Yetim Tapdığ, Yetim Esger, Heste Zernişan, Âşık İsgender Ağbabalı, Âşık Paşa

Göydağlı, Âşık Fahfur gibi sanatkârlar Ağbaba'yı sazında sözünde yaşattılar (Azerbaycan Folklor Antologiyası, 2003, s. 17).

Bu çalışmada Ağbaba-Çıldır-Ahıska âşık mektebinin temel hususları kısaca özetlenmiş, bu mektebin oluşmasından, buradaki büyük sanatkârlarından söz edilmiştir. Bu muhitin adı Hasta Hasanla bağlıdır. Ondan sonra Âşık Şenlik'in bu âşık mektebinde çok önemli bir role sahip olduğu bilinmektedir. Bundan başka Âşık Şenlik sadece Ağbaba-Çıldır-Ahıska âşık mektebi ve yakın çevresinde bilinmemiş, tamamen Azerbaycan-Türk âşık edebiyatında da âşıklık sanatının gelişmesinde ve sürdürülmesinde büyük etkisi olmuş değerli bir âşık olarak ünlenmiştir.

Kaynaklar

- Asker, N. (2008), Aşığ Nesibin ustaları, Filologiya meseleleri. №6. Bakı.
- Asker, N. (2014), Heste Hasan hakkında giymetli tedgigat, Ozan dünyası. №3(18). Bakı.
- Asker, N. (2015), Ahıska Âşık Muhitinden Bir Usta: Hasta Hasan, Bizim Ahıska. №37. Ankara.
- Asker, N. (2016), Aşığ Nesibin yaradıcılık yolu. Bakı: Elm ve tehsil.
- Aslan, E. (1993), Çıldırli Âşık Şenlik. Hayatı, Şiirleri ve Hikayeleri. (İnceleme-metin-sözlük), Ankara.
- Azerbaycan folklor antologiyası. Ağbaba folkloru. (2003), VIII c. / topl. tert. ed. İsmayılov H., Gurbanov T. Bakı: Seda.
- Hacılar, V. (2005), Gürcüstanda türk halg edebiyatı enenenleri. Bakı: Seda.
- Hacılı, A. (1992), Geribem bu vetende. Bakı: Gençlik.
- Hacıyev, V. (1983), Heste Hasan kimdir? Sovet Gürcüstanı. 12 aprel. Tiflis.
- Hacıyev, V. (1991), Folklorumuzun üfugleri (Azerbaycan-Gürcüstan folklor elageleri tarihinden). Bakı: Yazıcı.
- Şamil, A. (1984), El senetkarlarımız. Hasta Hasan, Şerg gapısı. 20 mart, Nahçıvan.
- Şamil, A. (1986), Hasta Hasan ve müasirleri, Sovet Gürcüstanı. 1 iyil, Tiflis.
- Şamil, A. (2012), Ahısgalı Heste Hasan. Şeirleri ve şeirlerinin yaranması haggındaki sohbetler. Bakı: Elm ve teshil.
- Şamil, A. (2016), Çıldırli Âşık İrfani. Şeirleri, haggındaki destan-revayetler. Bakı: Elm ve teshil.

ایل نَفر از ایلات خمسه

چکیده:

این تحقیق به بررسی تاریخ و تحولات ایل نفر از زمان‌های گذشته تا دوره معاصر می‌پردازد. ایل نفر از ایلات ترکمان (اوغوز) به شمار می‌رود که ریشه‌های اولیه آن به آسیای میانه و ترکستان باز می‌گردد. با ظهور امپراتوری ترکمان سلجوقی، اعضای این ایل به تدریج وارد فلات ایران و سپس فلات آناتولی و ترکیه امروزی شده و در منطقه ای به نام سارو قمیش (نی زار زرد) سکنا گزیدند. در دوره‌ای خاص، پس از قتل‌عام علویان آناتولی توسط سلطان سلیم یاوز، ترکمانان علوی سارو قمیش تحت رهبری اصلان خان به ایران کوچ کرده و به فرمان شاه اسماعیل صفوی اطراف دریاچه اورمیه بعنوان قشلاق و دامنه کوه سهند به عنوان ییلاق به ایشان اعطا گردید. افراد این ایل در جنگ چالدران نقش‌های مهمی ایفا کردند (تاپر، ریچارد، ۱۳۸۴: ۶۷) و بعدها به تدریج به جنوب ایران کوچ نمودند و نام ایل به «نفر» تغییر پیدا کرد. تحقیق حاضر به خاستگاه، تحلیل وجه تسمیه ایل نفر، ایلخانان مطرح آن، ساختار اجتماعی از جمله تقسیمات ییلاق و قشلاق، طمغا و صنایع دست بافت (قالی) پرداخته است. داده‌های تحقیق از منابع دست اول تاریخی و مصاحبه‌های میدانی با افراد مطلع ایل گردآوری شده است. نتایج این مطالعه نشان می‌دهد که ایل نفر با تاریخ پر فراز و نشیب، در مناطق مختلف مشهود است.

کلمات کلیدی: اوغوز، قزلباش، ساری قمیشلی، ایلات خمسه، ایل نفر

استناد (آپا):

ستاری، م. ب. و پورمرادی، م. ایل نَفر از ایلات خمسه. ارومیه: فصلنامه تخصصی "مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک" سال ۰۳،

شماره ۰۹، پاییز ۱۴۰۴. ۸۶۹۰-۳۰۴۱ شاپا

محمدباقر ستاری^۱

محمد پورمرادی^۲

ایمیل:

sattarlo.n711@gmail.com

mohammadpormoradi776@gmail.com

وابستگی:

محقق و پژوهشگر ایلات ترکمان قزلباش

جنوب ایران _ استان فارس^۱

دبیر آموزش و پرورش^۲

Mohammad Bagher Sattari¹

Mohammad Pourmoradi²

Email:

sattarlo.n711@gmail.com

mohammadpormoradi776@gmail.com

Affiliation:

Researcher of the Turkmen Qizilbash
tribes of southern Iran - Fars Province¹

Secretary of Education²

Nafar tribe from the Khamseh tribes

Abstract:

This research examines the history and developments of the Nafar tribe from past times to the contemporary period. The Nafar tribe is considered a Turkmen (Oghuz) tribe whose initial roots go back to Central Asia and Turkestan. With the emergence of the Seljuk Turkmen Empire, members of this tribe gradually entered the Iranian plateau and then the Anatolian plateau and present-day Turkey and settled in an area called Saru Qomish (yellow reed meadow). In a certain period, after the massacre of the Anatolian Alawis by Sultan Selim Yavuz, the Alawi Turkmen of Saru Qomish migrated to Iran under the leadership of Aslan Khan and were granted by Shah Ismail Safavi the area around Lake Urmia as a Qeshlaq and the foothills of Mount Sahand as a summer residence. The members of this tribe played important roles in the Battle of Chaldoran (Tupper, Richard, 1384:67) and later gradually migrated to southern Iran and the name of the tribe was changed to "Nafar". The present study deals with the origin, analysis of the nomenclature of the Nafar tribe, its prominent Ilkhans, social structure including the divisions of summer residence and Qeshlaq, Tamgha and hand-woven industries (rugs). The research data was collected from primary historical sources and field interviews with people familiar with the tribe. The results of this study show that the Nafar tribe, with its history full of ups and downs, has played a significant role in the social and cultural developments of Iran and its effects are still evident in different regions.

Key words: Oghuz, Qizilbash, Sari Qamishli, Khamseh tribes, Nafar tribe

CITATION (APA):

Sattari, MB. and Pourmoradi, M. Nafar tribe from the Khamseh tribes. Urmia: "Studies on Azerbaijan and Turk's history" Specialized Journal, year 03, number 09, Fall 2025, ISSN: 3041-8690.

Məhəmməd Bağər Səttari¹

Məhəmməd Purmoradi²

E-poçt:

sattarlo.n711@gmail.com

mohammadpormoradi776@gmail.com

Mənsubiyyət:

Cənubi İranın Fars əyalətindəki
Türkmən Qızılbaş tayfalarının
tədqiqatçısı¹

Təhsil katibi²

Xəmsə tayfalarından Nəfər tayfası

Xülasə:

Bu tədqiqat Nəfər tayfasının keçmiş dövrlərdən müasir dövrə qədər tarixini və inkişafını araşdırır. Nəfər tayfası ilkin kökləri Orta Asiya və Türkünstanə gedib çıxan bir Türkmən (Oğuz) tayfası hesab olunur. Səlcuqlu Türkmən İmperiyasının yaranması ilə bu tayfanın üzvləri tədricən İran yaylasına, daha sonra Anadolu yaylasına və indiki Türkiyəyə daxil olaraq Saru Qomuş (Sarı qamış çəmənliyi) adlanan ərazidə məskunlaşdılar. Müəyyən bir dövrdə, Sultan Səlim Yavuz tərəfindən Anadolu Ələvilərinin qırğınının sonra, Saru Qomuş türkmənləri Aslan xanın rəhbərliyi altında İrana köç etdilər və Şah İsmayıl Səfəvi tərəfindən Urmiya gölü ətrafındakı ərazi Qışlaq və Səhənd dağının ətəkləri yay iqamətgahı kimi verildi. Bu qəbilənin üzvləri Çaldıran döyüşündə mühüm rol oynadılar (Tupper, Richard, 1384:67) və sonradan tədricən Cənubi İrana köç etdilər və qəbilənin adı "Nəfər" olaraq dəyişdirildi. Bu tədqiqatda Nəfər qəbiləsinin mənşəyi, nomenklaturasının təhlili, onun görkəmli İlxanları, yay iqamətgahı və Qışlaq, Tamğa və əl ilə toxunan sənaye sahələrinin (xalçalar) bölünməsi daxil olmaqla sosial quruluşu araşdırılır. Tədqiqat məlumatları ilkin tarixi mənbələrdən və qəbilə ilə tanış olan insanlarla aparılan sahə müsahibələrindən toplanmışdır. Bu tədqiqatın nəticələri göstərir ki, enişli-yoxuşlu tarixi olan Nəfər qəbiləsi İranın sosial və mədəni inkişafında mühüm rol oynayır və onun təsirləri hələ də müxtəlif bölgələrdə özünü göstərir.

Açar sözlər: Oğuz, qızılbaş, Sarı Qamışlı, Xəmsə tayfaları, Nəfər tayfası

CITATION (APA):

Səttari, MB. and Purmoradi, M. Xəmsə tayfalarından Nəfər tayfası. Urmiya: "Azərbaycan və Türk tarixi araşdırmalar" İxtisaslaşdırılmış Jurnal, il 03, nömrə 09, Payız 2025, ISSN: 3041-8690.

Hamse Kabilelerinden Nefer Kabilesi

Mohammad Bagher Sattari¹

Mohammad Pourmoradi²

E-posta:

sattarlo.n711@gmail.com

mohammadpormoradi776@gmail.com

Üyelik:

Güney İran'daki Türkmen Kızılbaş
kabileleri araştırmacısı - Fars Eyaleti¹

Eğitim sekreteri²

Özet:

Bu araştırma, Nefer kabilesinin geçmişten günümüze tarihini ve gelişimini incelemektedir. Nefer kabilesi, kökleri Orta Asya ve Türkistan'a dayanan bir Türkmen (Oğuz) kabilesi olarak kabul edilir. Selçuklu Türkmen İmparatorluğu'nun kurulmasıyla birlikte, bu kabilenin üyeleri yavaş yavaş İran platosuna, ardından Anadolu platosuna ve günümüz Türkiye'sine göç etmiş ve Saru Gomuş (Sarı kamışlık) adı verilen bir bölgeye yerleşmiştir. Belirli bir dönemde, Sultan Selim Yavuz'un Anadolu Alevilerini katletmesinden sonra, Saru Gomuş Alevi Türkmenleri Aslan Han önderliğinde İran'a göç ettiler ve Şah İsmail Safevi tarafından Urmiye Gölü çevresi Qeshlak ve Sehend Dağı etekleri de yazlık ikametgah olarak kendilerine verildi. Bu kabilenin üyeleri Çaldıran Savaşı'nda önemli roller oynadılar (Tupper, Richard, 1384:67) ve daha sonra kademeli olarak Güney İran'a göç ettiler ve kabilenin adı "Nefer" olarak değiştirildi. Bu çalışma, Nefer kabilesinin kökeni, isimlendirmesinin analizi, önde gelen İlhanlıları, yazlık ikametgah ve Qeshlak, Tamga ve el dokuma endüstrileri (halılar) dahil olmak üzere sosyal yapısını ele almaktadır. Araştırma verileri, birincil tarihsel kaynaklardan ve kabileyi yakından tanıyan kişilerle yapılan saha görüşmelerinden toplanmıştır. Bu çalışmanın sonuçları, iniş çıkışlarla dolu bir geçmişe sahip olan Nefer kabilesinin, İran'ın sosyal ve kültürel gelişiminde önemli bir rol oynadığını ve etkilerinin farklı bölgelerde hala belirgin olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Oğuz, Kızılbaş, Sarı Kamışlı, Hamse kabileleri, Nefer kabilesi

CITATION (APA):

Sattari, MB. and Pourmoradi, M. Hamse Kabilelerinden Nefer Kabilesi. Urmiye: Üç Aylık "Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar" Uzmanlık Dergi, yıl 03, sayı 09, Sonbahar 2025, ISSN: 3041-8690.

خاستگاه ایل نفر:

چون زبان ایل نفر ترکی است ، تردیدی نیست که در اصل باید از ایلات ترکستان (آسیای میانه) باشند (حسینی فسائی ، میرزا حسن ، ۱۳۷۸: ۱۵۸۳). با توجه به اصالت افشاری ترکمانان ساری قمیشلی (نام پیشین ایل نفر) (تاپر ، ریچارد ، ۱۳۸۴: ۶۷) و به واسطه اینکه ایل افشار یکی از ایلات بزرگ قوم اوغوز است و مسقط الریشان آسیای میانه ، جبال آلتای ، قره قوروم و دشت اورخون بود. (همدانی ، رشیدالدین فضل الله ، ۱۳۷۳: ۴۲) بین سالهای ۴۲۸ ه.ق تا ۴۳۱ ه.ق در دوره امپراتوری بزرگ ترکمانان سلجوقی برای توسعه قلمرو به فلات ایران بین سالهای ۴۶۳ - ۵۴۴ - ۵۷۸ ه.ق به فلات آناتولی و شام مهاجرت کرده اند. (سومر، فاروق ، ۱۳۹۰: ۱۲۰ و ۱۳۰ و ۱۷۴ و ۱۷۷ و ۱۸۰) تا آنجا که نام و خدمات بی شماری از ترکمانان افشار در تواریخ و سلسله هایی همچون سلجوقیان، بلیک های آناتولی ، قره قیونلو، آق قیونلو، عثمانی، و با عنوان قزلباش در حکومت صفویه و در نهایت با رهبری نادرشاه افشار حکومت مقتدر افشاریه را بنیان نهاده و پس از آن نیز خدمات شایانی به مملکت خود نموده اند.

وجه تسمیه ایل نفر:

ایل نفر در گذشته دور نام دیگری (ساری قمیش لی) یعنی نی زرد داشته است. ناحیه ساری قمیش یکی از مناطق سکونت ایل افشار از ایلات اوغوز در آناتولی بوده به افشار های ساکن در آن منطقه ساری قمیشلی اطلاق شده است. (نجفی ، علی محمد، ۱۳۹۱: ۳۶۲ و ۳۶۴) و (تاپر ، ریچارد ، ۱۳۸۴: ۶۷)

ایل ترکمان شیعه مذهب ساکن در منطقه موسوم به ساری قمیش در شرق آناتولی به دلیل سیاست های بی رحمانه قتل عام شیعیان به دستور سلطان سلیم یاوز عثمانی به ریاست اصلان خان ساری قمیشلی به ایران مهاجرت می کنند و در خوی اسکان می یابند در زمان وقوع جنگ چالدران در سال ۹۲۰ ه.ق اصلان خان با تعداد زیادی از مردان قبیله خود در این پیکار چنان مردانه جنگیدند که تنها تنی چند از آنها زنده ماندند. شاه اسماعیل آنان را به خاطر شجاعت و وفاداریشان مورد استمالت قرار داد. بار دیگر جمعیت قبیله طوری فزونی یافت که در ناحیه ارومیه جایی برای اسکان نیافتند از این رو ، به ناحیه اردبیل کوچ داده شده اند. در جلگه مغان و کوه های خروسلو بعنوان ییلاق و قشلاق به آنان اعطا گردید. در اوایل قرن یازدهم هجری قمری شاه عباس اول صفوی که از جانب قزلباش ها دچار مشکل شده بود افراد قبیله امیر اصلان خان را فرا خواند و با توجه به شناخت و اعتمادی که به آنان داشت ، برای مقابله با قزلباش ها آنها را در یک قبیله جدید متشکل ساخت و شاهسون نامید. نصب ایل بیگی های شاهسون و عموزاده گان بیگ زاده آنها به اصلان خان ساری قمیشلی میرسد که شامل طوایف قوجا بیگلو ، عیسی بیگلو ، مستعلی بیگلو ، رضابیگلو ، ساریخان بیگلو ، بالابیگلو ، عطاخانلو می باشند دیگر خاندان ایل بیگ ها به سروانلار

(ساربان ها) معروف بودند. احتمالا خاندان سروانلار به خاطر واقع شدن موطن شان (ساری قمیش) در میان جاده ابریشم که از ترابوزان تا زاهدان امتداد داشت ، شتر کرایه می داده اند. (تایپر ، ریچارد ، ۱۳۸۴: ۶۶ و ۶۷)

به نظر بنا به نقل قول معمرین و ریش سفیدان ایل نفر ، مابقی قبیله ساری قمیشلی به دستور شاه عباس اول صفوی به جنوب ایران مهاجرت می کنند و مانند خویشاوندان خود که به دستور شاه قبیله جدید شاهسون را تشکیل دادند اجداد ایل نفر نیز دارای سرنوشتی مشابه بودند در تشکیل قبیله جدید تحت عنوان ((نفر)) مشارکت کردند و به مرور از ساری قمیشلی به نفر تغییر نام می دهند.(نجفی ، علی محمد ، ۱۳۹۸: ۴۷۷)

در مورد وجه تسمیه ایل نفر نظرات گوناگونی ذکر شده است. از جمله اینکه چون یکی از خوانین قدیم آنها به نام زمانخان، سپاهیان بسیاری داشته است، و به این اعتبار که گاهی کلمه نفر به جای سرباز و نیروی نظامی به کار برده می شده، ایل تابع او به نام نفر شناخته شده است. به روایتی دیگر نام این ایل از لقب حاجی حسین خان نفر گرفته شده است. چون وی در زمان حکومت افشاریه و زندیه ریاست این ایل و ایل ترکمان بهارلو را بر عهده داشته و در دربار سلاطین وقت از نفوذ و اعتبار فراوانی برخوردار بوده، ایل او هم به نام نفر معروف گشته است. (نجفی ، علی محمد، ۱۳۹۱: ۳۶۳ و ۳۶۴)

البته عکس این حالت نیز ممکن است. بدین معنی که لقب و شهرت حاجی حسین خان از نام ایل او که نفر بوده، گرفته شده است. همچنین به روایتی دیگر چون تعداد شتران ایل مذکور زیاد بوده و با توجه به اینکه واحد شمارش شتر، نفر می باشد، این ایل به نام نفر مشهور شده است. (نجفی ، علی محمد، ۱۳۹۱: ۳۶۳)

تقسیمات ، مسیر های ییلاقی و قشلاقی و پراکندگی جغرافیایی ایل نفر :

در تقسیم بندی های اخیر عشایر استان فارس، ایل نفر جزء اتحادیه ایلات خمسه فارس محسوب می شود. اتحادیه عشایری خمسه شامل سه ایل ترکمان نفر، بهارلو و اینانلو، ایل عرب (شیبانی و جباره) و ایل باصری می باشد. در سال ۱۲۷۶ ه.ق ، در زمان پادشاهی ناصرالدین شاه قاجار و حکومت طهماسب میرزا مویدالدوله در فارس اتحادیه ایلات خمسه به ریاست میرزا علی محمد خان قوام المک(دوم) فرزند میرزا علی اکبر خان قوام المک (اول) تشکیل شد.(حسینی فسائی، میرزا حسن، ۱۳۷۸: ۱۳۱۴). این پنج ایل در حدود یک سوم از مشرق و جنوب شرقی سرزمین فارس به سر می برند. (دمورینی، گوستاو، ۱۳۹۰: ۹)

عشایر ایل نفر تا اوایل قرن اخیر که زندگی کوچ نشینی داشته اند، در یک خط سیر طولانی شامل دو استان کنونی ، شمال تا جنوب استان فارس و بخش های شرقی و جنوب غربی آن تا شمال و جنوب غربی استان هرمزگان رفت و آمد می کرده اند.

مناطق ییلاقی و قشلاقی

سرحد این ایل در گذشته تا حوزه شهرستان مرودشت یعنی حدود حفرک علیا ، سیدان ، فاروق ، رامجرد ، بیضا ، بندامیر و زرقان بوده است و قشلاقشان اکثرا مراتع گوده ، بستک از توابع استان هرمزگان و صحرای باغ از توابع لارستان و بخش ارد از توابع شهرستان گراش بوده است. (نجفی ، علی محمد ، ۱۳۹۱:۳۶۴) و (توکلی ، غلامرضا، ۱۳۷۹: ۲۲ تا ۲۸)

تخت قاپو اجباری طوایف ایل نفر

سیاست اسکان عشایر که همیشه جهت تحت کنترل درآوردن عشایر و کاستن از قدرت نظامی آنها کارایی داشته، در اواخر قاجاریه و بویژه در اوایل دوره پهلوی شامل حال ایل نفر شده و عشایر نفر در نقاط مختلفی تخت قاپوی اجباری شدند. بدین ترتیب که برخی در مناطق ییلاقی ایل یعنی ناحیه مرودشت و گروه هایی نیز در مناطق قشلاقی ایل یعنی لارستان اسکان داده شدند. کما اینکه دو ایل ترکمان دیگر یعنی بهارلو و اینانلو نیز در همین سالها در داراب و فسا و مرودشت یکجانشین شدند. اسکان اجباری عشایر ایل نفر با دیگر سخت گیری ها از جمله اعدام و زندانی کردن رهبران نا فرمان ایل، جمع آوری سلاحها، تعویض لباسهای سنتی و سوزاندن چادرهای آنها همراه بود. روند انتقال ایل نفر به زندگی اسکان یافته مانند دیگر ایلات توأم با فقرزدگی و کاهش جمعیت بوده و در دهه های نخست قرن بیستم اتفاق افتاد. علاوه بر عوامل طبیعی مانند خشکسالی، فشارها و سیاستهای سرکوبگرانه دولتهای مرکزی نیز موجب ضعف و فقر آنها می شد. از جمله اینکه اسکان اجباری بدون آماده کردن زمینه کافی، موجب وابسته شدن زندگی آنان به کشاورزی دیم و تلف شدن بسیاری از دامهایشان و وارد شدن آسیبهای شدید به آنان شد. بعلاوه واگذاری بخشهایی از مراتع حوزه نفوذ عشایر نفر به افرادی غیر از عشایر نیز موجب تضعیف قدرت ایلی آنان شد. اما تا دوره پهلوی دوم (محمدرضاشاه) عشایر ایل نفر بطور کامل تن به اسکان اجباری ندادند و همچنان به حالت نیمه کوچ نشین در منطقه لارستان زندگی می کردند. باید گفت که بر خلاف طوایف نفر شمالی که بواسطه رونق کشاورزی در منطقه مرودشت راحت تر و با رغبت بیشتری یکجانشین شدند، طوایف نفر لارستان (نفر جنوبی) شاید بدلیل آنکه مسیر کوچ آنان بیشتر قابلیت مرتعی داشت تا کشاورزی، به راحتی تن به یکجانشینی و دست کشیدن از زندگی عشایری خود نمی دادند. (شهبازی ، قاسم ، ۱۳۹۵:۶۷) و (نجفی ، علی محمد، ۱۳۹۱: ۲۱۴ و ۳۶۵ تا ۳۷۲)

پس از گذر از زندگی کوچ نشینی طوایف مختلف ایل نفر در شهرها و روستاهای مسیر ییلاق و قشلاق خود یکجانشین شده اند. از جمله مهمترین مراکز سکونت فعلی عشایر ایل نفر شهرهای مرودشت، بیضا ، شیراز ، شهرستان فسا، شهرستان سروستان ، شهرستان خفر و بخش صحرای باغ ، نیمه ، کرمستج ، لطیفی ، بریز و شهر لار از توابع شهرستان

لارستان استان فارس و شهرستان خنج استان فارس ، بخش آرد از توابع شهرستان گراش استان فارس و روستای حوزو از توابع شهرستان لامرد استان فارس و فورگ ، دبیران ، دروا و دهنو از توابع شهرستان داراب استان فارس است. (نجفی ، علی محمد، ۱۳۹۱: ۲۱۴ و ۳۶۵ تا ۳۷۲)

اسامی طوایف ایل نفر عبارتند از:

زمان خانلو این طایفه منسوبند به زمان خان نفر که در زمان حکومت شاه عباس اول صفوی اوایل قرن ۱۱ه. ق ریاست ایل نفر را بر عهده داشته است و پس از وی نیز ایلخانان نفر از این طایفه انتخاب می شده است. ستارلو _ قیدرلو _ قادلو (قادرلو) _ چنگری _ دولوخانلو (دولخانی) _ شولی _ سنجرلو _ قبادخانلو _ قره باجاقلو _ عراقی _ جنّ (جین) _ بادکی _ تاتملو (طاطم) _ خوشنامی _ بیگدلی _ قره گوزلو _ قره _ قره قلاق _ گندوشلو _ مرگماری _ جرغه _ اوجی _ قراچه (قراچه ی لو) و لر. (حسینی فسائی ، میرزا حسن ، ۱۳۷۸: ۱۵۸۵) و (دمورینی ، گوستاو ، ۱۳۹۰: ۱۲) و (نجفی ، علی محمد، ۱۳۹۱: ۳۶۵ تا ۳۷۲) و (توکلی ، غلامرضا، ۱۳۷۹: ۲۲ تا ۲۸) و (نجفی ، علی محمد ، ۱۳۹۸: ۴۷۷) و (شهبازی ، قاسم ، ۱۳۹۵: ۶۳)

پیشینه تاریخی و ایلخانان نامدار ایل نفر:

عمده ترین اخباری که از ایل نفر در منابع آمده است، پیرامون شخصیت‌های نامدار این ایل و نقش آنها در ساختار حکومت‌های فارس می گردد. البته پرواضح است که این موضوع چندان عجیب نیست، زیرا بر پژوهندگان تاریخ روشن است که پیش از علمی شدن تاریخ، مورخان کمتر به اوضاع و احوال اجتماعی می پرداختند و عموماً "تاریخ را به نوشتن وقایع سیاسی _ نظامی پیرامون حاکمان و فاتحان محدود می دانستند. بنابراین در پژوهش حاضر نیز به جهت محدودیت منابع، چاره ای جز پرداختن به تاریخ ایلخانان نفر نمی باشد. کما اینکه اگر اخباری از ایل مذکور در برخی منابع ثبت شده بواسطه حضور همین خوانین در رأس امور حکومتی و دیوانی استان فارس بوده است. (شهبازی ، قاسم ، ۱۳۹۵: ۶۴)

زمان خان نفر: قدیمی ترین خبر و نشانه تاریخی در مورد ایل نفر به اوایل قرن یازده هجری قمری مقارن با حکومت شاه عباس اول صفوی بر می گردد. در این دوره که تقریباً میانه های حکومت سلسله صفوی بر ایران است، فردی به نام زمان خان نفر ریاست ایل نفر را بر عهده داشته است. که نام او بواسطه پلی که در ۲۹ کیلومتری شمال شهرکرد و در نزدیکی شهر سامان کنونی بر روی رودخانه زاینده رود بنا کرده است، تا کنون در اذهان عمومی ایل نفر باقی مانده است. البته قطعاً عامل مهمتر شهرت و ماندگاری وی، نامگذاری طایفه و خاندان او به نام زمانخانلو می باشد که پس از او نیز همیشه نوادگان او ریاست بر ایل نفر را برعهده داشته اند. آن گونه که افراد سالمند و مطلع طایفه زمانخانلوی نفر از نیاکان خود نقل می کنند، گویا زمان خان برای سهولت عبور ایل نفر از زاینده رود این پل را بنا نموده است. تاریخ ساخت این پل ۱۰۲۲ هجری قمری ذکر شده است. آنچه

مسلم به نظر می رسد، ساخت این پل توسط زمان خان نفر در این تاریخ و سکونت گروههایی از عشایر ایل نفر در شهر سامان و روستاهای اطراف آن در استان چهارمحال و بختیاری حکایت از آن دارد که یا ایل نفر در حدود همین سالها در مسیر حرکت خود به جنوب از این حوالی عبور کرده و وارد فارس شده اند و یا اینکه اگر پیش از این تاریخ وارد فارس شده اند، در دوره مذکور، سرحدات ییلاقی آنها تا حوالی شهرکرد امتداد می یافته است. (شهبازی ، قاسم ، ۱۳۹۵: ۶۴)

نمای جلو از پل زمانخان نَفر

نمای پشت از پل زمانخان نَفر

حاجی حسین خان نفر: پس از زمان خان نفر تا دوره حکومت افشاریه در مورد ایل نفر خبری در منابع نیامده است. اما از این پس، به خاطر اعتبار، نفوذ و حضور قدرتمندانه ایلخان نفر یعنی حاجی حسین خان نفر که ریاست ایل بزرگ ترکمان بهارلو را نیز در دست داشته است در جمع بزرگان دربار حکومتی فارس، نام وی و ایل او بر سر زبانها بوده است. فارسنامه ناصری در مورد او چنین می نویسد: «حاجی حسین خان نفر در زمان دولت نادرشاهی و سلطنت نواب کریم خان، اعتباری تمام در مملکت فارس (مملکت فارس یا فارس قدیم شامل استان های کنونی فارس، بوشهر، هرمزگان، بخش های جنوبی استان کهگیلویه بویر احمد تا شهرستان بهبهان استان خوزستان بوده است) داشت راتق و فاتق امور دیوانی بود و حکومت ایل نفر و بهارلو در کف کفایتش به اقتدار می گذشت». (فسائی، میرزا حسن حسینی، ۱۳۷۸: ۱۵۸۳)

در روزنامه خاطرات میرزا محمد، کلانتر فارس که شامل وقایع قسمتهای جنوبی ایران بین سالهای ۱۱۴۲ تا ۱۱۹۹ ه.ق می باشد، نیز به کرات نام حاجی حسین خان نفر در زمره صاحبان قدرت و نفوذ فارس آمده است. از جمله نقشی که وی در پایان دادن به جریان شورش قیاقلی آقا والی فارس در حدود سال ۱۱۶۰ ه.ق دارد. همچنین ایلخان نفر در کنار میرزا محمد حسین صاحب اختیار کلانتر فارس، در اداره و حفظ استقلال فارس، که بعد از قتل نادر و رقابت بین بازماندگان او بر سر سلطنت، دستخوش بی ثباتی شده بود نقش اساسی داشته است. و در آشفته بازاری که هر از چندی، از سوی هر یک از مدعیان سلطنت افشاری، از جمله علیقلی میرزا عادلشاه، ابراهیم میرزا و شاهرخ میرزا، حاکمی جدید برای فارس فرستاده می شد، حاجی حسین خان نفر از ایل نفر در اتحاد با صالح خان بیات والی فارس که از ایل ترکمان بیات بود در اداره امور حکومت فارس نقش چشمگیری داشته است صاحب فارسنامه ناصری مرحوم حاجی میرزا حسن حسینی فسائی چنین آورده است «... هنوز ماهی نگذشته بود که حضرت علی عادلشاه میرزا ابوالحسن نام شیرازی را لقب خانی داده او را ابوالحسن خان گفته به ایالت فارس روانه داشت و رقمی برای صالح خان بیات فرستاد که سردار تمام سپاه ماموره فارس است و بعد از ورود ابوالحسن خان میان حاکم و سردار ناسازگاری شد و ابوالحسن خان جماعتی را برداشته برای نظم و وصول مالیات به سمت گرمسیرات حرکت نمود و بعد از دوماهی چون مراجعت کرد صاحب اختیار و صالح خان بیات و حاجی حسین خان نفر با هم معاهده نموده راهش نداده عذرش را خواسته لابد گشته عود به اصفهان نمود...» (کلانتر فارس، میرزا محمد، ۱۳۶۲: ۲۱ و ۱۰۹)

محمدتقی خان نفر: وی پسر حاجی حسین خان بوده است که پس از پدر به مقام ریاست ایلات ترکمان بهارلو و نفر می رسد. (فسائی، میرزا حسن حسینی، ۱۳۷۸: ۱۵۸۳)

نویسنده کتاب حدیقه الشعراء در ذیل عنوان انجم شیرازی (علی اکبرخان نفر) و در معرفی پدر وی می نویسد: «محمدتقی خان در زمان خود که مقارن حکومت زندیه و اوایل قاجاریه می باشد، در نمره اول بزرگان فارس بوده و بر تمام رؤسای ایلات فارس

حتی بر قشقایی (قبیله ای از تبار ایل خلیج که اصولاً از خلجستان عراق عجم است) تقدم داشت و بعد از فوت محمدتقی خان نفر است که اعتبار جانی خان قشقایی (خلج) زیاد شد. (دیوان بیگی شیرازی، سید احمد، ۱۳۶۴: ۱۷۸ تا ۱۸۰)

ملّعلی اکبرخان نفر: وی پسر محمدتقی خان نفر و از خوانین بسیار نامدار ایل نفر و ایل بهارلو است، که هم از جهت سیاسی – نظامی و هم از جهت ادبی شهرت داشته است. بیشترین اخبار و اطلاعات در مورد شرح حال وی در فارسنامه ناصری ثبت شده است. (فسائی، میرزا حسن حسینی، ۱۳۷۸: ۱۵۸۳)

«پس از وفات محمدتقی خان (نفر) خلف الصدّقه، مجمع آداب و رسوم، مالک رقاب منشور و منظوم، قدوة بزرگان و زبده خوانین زمان، صاحب کمالات، ناظم ابیات، نادره زمان، علی اکبرخان نفر، شاعر «أنجم» تخلص، که در ایام جوانی چند سالی را در اصفهان توقّف کرده، فنون عروض و قافیه را بیاموخت و در خدمت جناب حاجی محمد حسین خان صدر والی اصفهان محرم راز و مخزن اسرار گردید، بعد از وفات پدرش به شیراز آمده و به حکومت ایلات ترکمان بهارلو و نفر برقرار گردید». (فسائی، میرزا حسن حسینی، ۱۳۷۸: ۱۵۸۳) در حدیقه الشعراء نیز در مورد وی چنین آمده است که «علی اکبرخان نفر به شهامت و شجاعت مشهور و به کمال و ادب و شعر مذکور بود. در حکومت حسینعلی میرزا فرمانفرما، علاوه بر حکومت نفر، خدمات دیگر نیز به عهده او مقرر می شد و همواره معزز بود. بلکه فرمانفرما نسبت به سایر اقران او را بیشتر مورد احسان قرار می داد». (دیوان بیگی شیرازی، سید احمد، ۱۳۶۴: ۱۷۸ تا ۱۸۰)

علی اکبرخان نفر همچنین در زمان فرمانروایی فریدون میرزا، فرمانفرمای مملکت فارس از ۱۲۵۳ تا ۱۲۵۵ هجری قمری به منصب ایشیک آقاسی باشی منصوب بود. (فسائی، میرزا حسن حسینی، ۱۳۷۸: ۱۵۸۳)

همانگونه که اشاره شد علی اکبرخان نفر در شاعری هم، قلمی توانا داشته است و با تخلص «أنجم» شعر می سروده است. بدون شک بخاطر همین سواد و ذوق ادبی اش به نام ملّعلی اکبرخان نفر هم معروف شده است. که یکی از تیره های طایفه زمانخانلوی ایل نفر هم به دلیل انتساب به او به تیره ملّالو (ملّعلیلو) معروفند. (نجفی، علی محمد، ۱۳۹۱: ۳۶۷ و ۳۶۸) در فارسنامه هم اشاره شده است که علی اکبرخان نفر دیوان شعری داشته است که اکنون از آن خبری نیست. (فسائی، میرزا حسن حسینی، ۱۳۷۸: ۱۵۸۳ تا ۱۵۸۵) همچنین در تذکره هایی مانند حدیقه الشعراء (دیوان بیگی شیرازی، سید احمد، ۱۳۶۴: ۱۷۸ تا ۱۸۰)، مرآة الفصاحه و مکارم الآثار، ذیل عنوان «أنجم شیرازی» به شرح حال وی پرداخته شده است. (داور، شیخ مفید، ۱۳۷۱: ۶۶ و ۶۷) و (حبیب آبادی، محمدعلی، ۱۳۶۸: ۱۹۳۳) از اشعار او تنها یک مثنوی که در زمینه داستان رستم و سهراب و به تقلید از فردوسی می باشد، در فارسنامه ثبت شده است که مورد استفاده تذکره نویسان بعدی نیز قرار گرفته است. مثنوی رستم و سهراب او با این ابیات آغاز می شود:

«شی سرخرو از می کامران فتادم به درگاه صدرجهان
 به بزمی چو فردوس آراسته مهیا در او هرچه دل خواست
 برآن شد که تا آرماید مرا پس از آزمون ستاید مرا
 بفرمود کانچم یکی داستان زسهراب و رستم به نظم آر وخوان»

(فسائی، میرزا حسن حسینی، ۱۳۷۸: ۱۵۸۳ تا ۱۵۸۵)

(شهبازی، قاسم، ۱۳۹۵: ۶۵)

محمدحسن خان نفر: با وفات علی اکبرخان نفر در سال ۱۲۶۹ ه.ق دوران شوکت، قدرت و اعتبار سران ایل نفر سپری شد و از این پس در مناصب و مقامات حکومتی و دیوانی فارس نقشی ندارند. بر اساس فارسنامه: «پس از رحلت علی اکبرخان {نفر}، پسرش محمدحسن خان {نفر} از شغل و منصب آباء و اجدادی چندین ساله درگذشت و کنج قناعت را بر گنج حکومت اختیار نموده، در خانه عافیت نشسته و به قلیل مواجب دیوانی، زندگانی می گذراند» (فسائی، میرزا حسن حسینی، ۱۳۷۸: ۱۵۸۳). گرچه بنابر روایت فارسنامه و برخی روایات شفاهی، وی فرد عارف مسلک و صاحب کراماتی بوده- تا حدی که امروزه نیز گاهی به حسن نیت و اجاق او سوگند یاد کرده و از او طلب گشایش می کنند- با این حال دلیل کناره گیری وی از مقام و منصب حکومتی و دیوانی چندان روشن نیست. با توجه به قدرت طلبی ذاتی انسانها به نظر نمی رسد که محمدحسن خان داوطلبانه و به میل خود کنج قناعت را بر گنج حکومت ترجیح داده و از دربار حکومتی فارس کنار کشیده باشد. بلکه با توجه به این اصل که سیاست سرکوب و تفرقه افکنی جهت کاستن از قدرت استقلال طلبی سران ایلات، همیشه از طرف دولت مرکزی در تمام ایران دنبال می شده است و در جوامع سنتی و استبدادی، جابجایی در قدرت هیچگاه مسالمت آمیز و بدون توسل به زور و نیرنگ صورت نمی پذیرد، باید گفت که وی مجبور به کناره گیری شده است. و چه بسا دسیسه بازیها و زدوبندهای درباری حکام فارس، توطئه های سران دیگر ایلات و یا خیانت رقبای درون ایلی، موجب حذف ایلخان نفر از قدرت و مناصب حکومتی شده باشد. (شهبازی، قاسم، ۱۳۹۵: ۶۵) کما اینکه در کتاب حدیقه الشعراء نیز به گرفته شدن ریاست و حکومت از سران ایل نفر اشاره شده است: «بعد از مرگ علی اکبرخان نفر، به خاطر بی انصافی و بی اعتدالی و استقلال صوری رؤسای فارس، ریاست و حکومت از ایل نفر گرفته شد و همین سبب پریشانی و خرابی ایل مذکور گردید». (دیوان بیگی شیرازی، سید احمد، ۱۳۶۴:

۱۷۸ تا ۱۸۰) و (شهبازی، قاسم، ۱۳۹۵: ۶۵)

پایان اقتدار و انسجام ایل نفر و ادغام آن در اتحادیه ایلات خمسه (بش اویماق به زبان ترکی)

با کوتاه شدن دست ایلخان نفر از مناصب و مقامات حکومتی، این ایل آسیب پذیر شده و انسجام و یکپارچگی آن از بین می رود. و از این پس طوایف و تیره های ایل نفر بنای خودسری و نافرمانی گذارده و دیگر خود را تابع رئیس ایل نمی دانستند. در نتیجه از کنترل و اطاعت ایلخان نفر خارج شده و پراکنده شدند. این خودسری و پراکندگی ایل نفر قطعاً مشکلاتی از جمله خودداری از پرداخت مالیات و نیز ایجاد ناامنی را برای حکومت مرکزی فارس فراهم می نمود. زیرا تا زمانیکه رئیس ایل نفر دارای قدرت سیاسی بوده و از پشتیبانی حکومت مرکزی برخوردار بود، نه تنها کنترل و اداره ایل راحت تر بود، بلکه نیروی نظامی ایل نیز در خدمت تأمین امنیت حکومت و منطقه بود اما با کنار گذاشته شدن محمدحسن خان نفر از امور دیوانی، وفاداری ایل مزبور نسبت به حکومت مرکزی فارس نیز کاسته شده بدنبال آن اداره و کنترل آنها و بویژه گرفتن مالیات از آنها سخت شد. و حتی گاهی برخی طوایف ایل نفر خود موجب ناامنی شده و بنای ناسازگاری با حکومت مرکزی فارس نهادند و تا آنجا که می توانستند از دسترس مأموران حکومتی دور می شدند. تا اینکه حاکمان فارس که قطعاً خودشان با سیاست تفرقه افکنی و حمایت از افراد کم اهمیت تر ایل نفر موجب از هم گسیختگی آن شده بودند. (شهبازی ، قاسم ، ۱۳۹۵: ۶۶) ، احوالات ایل نفر را پس از این برهه زمانی میتوان با ابیاتی چند از مرحوم سید محمدحسین بهجت تبریزی متخلص به شهریار توصیف نمود:

حیدربابا، دنیا یالان دنیا دی

سلیمان دان، نوح دان قالان دنیا دی

اوغول دوغان، درده سالان دنیا دی

هر کیمسیه هر نه وئرب آلوب دی

افلاطون دان بیر قوری آد قالیبدی

حیدر بابا، یار یولداشلار دوندولر

بیر بیر منی ، چولده قویوب، چوندلر

چشمه لریم، چراغ لاریم، سوندولر

یامان یئرده گون دوندی ، آغشام اولدی

دنیا منه خرابه ی شام اولدی !

...

در سال ۱۲۷۵ ه.ق. هم جهت سهولت اداره ایل‌های فارس با تدبیر دولت مرکزی ، ایل نفر را به همراه چهار ایل دیگر منطقه فارس یعنی بهارلو، اینانلو(هرسه ترکمان)، باصری(فارسی زبان) و عرب (شیبانی و جباره) در یک اتحادیه عشایری به نام خمسه(پنجگانه یا بئش اویماق) ادغام نموده و خود ریاست آن را بر عهده گرفتند. اتحادیه عشایری ایلات خمسه در واقع اتحادی سیاسی-نظامی است که در دوره ناصرالدین شاه قاجار (۱۲۷۵ ه.ق.) تحت ریاست حکام محلی شیراز یعنی خاندان قوام الملک - که مورد اعتماد دولت قاجار بودند- عمدتاً جهت کنترل و اخذ مالیات به صورت منظم تشکیل گردید. البته باید گفت که ناهمگونی نژادی، زبانی و فرهنگی این ایلها مانع از آن می شد که در قالب یک اتحاد سیاسی- نظامی و به طور کامل در کنار هم قرار گرفته و بعنوان یک ابزار نظامی کارآمد در دست خاندان قوام الملک عمل کنند. (شهبازی ، قاسم ، ۱۳۹۵ : ۶۷)

تمغای ایل نفر:

ایل نفر نیز مانند سایر ایلات ترکمان اوغوز دارای سمبل (نماد) یا به اصطلاح تمغا یا دامغا (مهر) دارا می باشد که در گذشته کار برد های متنوعی داشته از جمله داغ کردن آن بر روی احشام خود تا از احشام دیگر ایلات و طوایف همجوار متمایز و قابل تشخیص باشد (همدانی ، رشید الدین فضل الله ، ۱۳۷۳ : ۵۷) و زمانی که احشامی مفقود می شده، با توجه به نشان داغ شده بر روی آن ها (اکثراً بر روی صورت حیوانات بوده) بتوان شناسایی کرد و به ایل استرداد نمود. دیگر کاربرد آن حک بر روی سنگ قبر متوفی بوده تا قبر متوفی ایل از سایرین متمایز باشد و تعلق فرد متوفی را به ایل و تبار خود نشان دهند. دیگر کاربرد آن نیز می توان به حک کردن آن روی سنگ های سخره ای بزرگ بنام تگ داش برای مشخص کردن محدوده چراء و جغرافیای حاکم ایل اشاره کرد در نهایت از مهمترین مفهوم برای تمغا می توان گفت این طمغا در ایل مفهوم معنوی داشته و تقدس خاصی برخوردار است که در اغلب گفتگو های محاوره ای مردم ایل به آن اوجاق گفته میشود و بسان اوجاقی دارای حرارت و آتش معنوی ایل است .

نماد ایل نفر طبق بررسی های انجام گرفته یک نماد سلطنتی، نماد ایل بیگی و نماد خوانین حاکم می باشد. همچنان که در دوره های مختلف توسط سلسله های مختلف ترکان باستان به عنوان نماد شاهنشاهی ، خاندان سلطنتی گاهی بر روی تاج حاکمان ترک قرار می گرفته و نیز بر روی سکه های آنها ضرب می شده و در بعضی از طوایف ایل بیگی از ایلات کاربرد طمغای ایل بیگ داشته. این طمغا نشانی از ریشه کهن اجداد مردمان ایل نفر و جایگاه آن در بین دیگر ترکمانان و ترکان است که از مقام بالایی برخوردار بوده . آنچه که مسلم است نام نفر در چهارصد سال اخیر در جنوب ایران فراگیر شده است.

(حالت دوم استفاده از تمغا-أجاق ایل نفر)

(حالت اول استفاده از تمغا-أجاق ایل نفر)

(نماد ایل نفر بر روی تگ داش یا بیگ داش)

تصویر فوق تگ داش^۱ است در حوالی شهرستان قیر از توابع استان فارس است. بر روی تصویر این سنگ نگاره که متعلق به دوران قبل از اسلام است تمغا های ایل نفر و ایل ترکمان مست علی بیات شاملو (به صورت دایره ای که سه خط از آن خارج گردیده به این صورت که دوخط موازی و یک خط به صورت زاویه دار به آن دو خط و دایره متصل شده است) حک شده به وفور بر روی این تخته سنگ دیده می شود و طمغای دیگر طوایف اوغوز مانند بایندر، آلا اولی و ... بر روی این کتیبه ی اشکانی حکاکی شده است اما در سال ۱۴۰۴ هجری شمسی توسط میراث فرهنگی مرمت شده و دیگر آثار تمغا های مذکور قابل مشاهده نیست.

^۱ به معنی لاشه سنگ بزرگی که در زمین مسطح قرار دارد به اندازه ی این سنگ در دشت مورد نظر هیچ سنگی قرار ندارد.

عمل حکاکی بر روی بزرگترین سنگ درون دشت به دلایل مختلفی انجام می شده از جمله ای این دلایل می توان به مشخص کردن محدوده ی چرای دام و حق مالکیت دشت توسط ایل و طایفه ای و همچنین نشان دادن حریم جغرافیایی ایلی اشاره کرد.

تمغای ایل نفر بر روی سنگ قبرها:

مردم ایل نفر برای تشخیص قبر خویشاوندان خود از سایرین و تقدس و اعتبار معنوی تمغای قبیله را بر روی سنگ قبرها تمغای ایلی خود را حکاکی می کردند.

قبر مردان ایل نفر جنوبی، منطقه صحرای باغ لارستان

قبر بانوان ایل نفر جنوبی، منطقه صحرای باغ از توابع لارستان

شکل قبر های نفر خاص بوده و همچنین قبور زن و مرد با یک دیگر متفاوت بوده ، قبر زنان دارای سه سنگ سر قبر و قبر مردان دارای دو سنگ سر قبر بوده . این سبک قبر ها مخصوص قبور ایلات ترکمان قزلباش استان فارس است (ترکمانان قزلباش جنوب شامل ایلات استاجلو ، افشار ، اینانلوشاملو ، بهارلو ، بیات شاملو ، بیگدلی شاملو، ذوالقدر و نفر است) که به قبور ترکی بند شهرت دارد. اگر متوفی از بانوان باشد، از سه عدد سنگ الحد استفاده میشود و کنار قبر را به صورت مهرابی کوچک با سنگ چین درست می شده .

تصاویری تعدادی از تمغای ایل نفر حک شده بر روی قبر دیده می شود. این تصاویر از نقاط مختلف سکونت ایل نفر و مسیر هایی کوچ سابق ایل در استان فارس تهیه شده است.

تمغای ایل نفر حک شده بر روی سنگ قبر ایلی ، منطقه سمیرم^۱ ، جنوب استان اصفهان

تمغای ایل نفر حک شده بر روی سنگ قبر ایلی، منطقه مرودشت (ایل نفر شمالی)

^۱ ناحیه سمیرم در گذشته از نواحی فارس بوده است

تمغای ایل نفر حک شده بر روی سنگ قبر ایلی ، حوالی شهرستان جهرم استان فارس

تمغای ایل نفر حک شده بر روی سنگ قبر ایلی ، منطقه شهرستان قیر استان فارس

تمغای ایل نفر حک شده بر روی سنگ قبر ایلی ، منطقه صحرای باغ لارستان (ایل نفر جنوبی)

قالیچه هور نَفر:

قالیچه ایل نفر در بازار های بین المللی طرفداران زیادی بخاطر اصالت در نقوش قالی و کیفیت بافت آن دارد که اصطلاحا به این قالی ها هور نفر گفته میشود یعنی بافته شده توسط بانوان ایل نفر.

قالی هور نفر بافته شده در نفر شمالی ناحیه مرودشت، طایفه قره بجغلو (قره باجاقلو)

قالیچه شبیه به باغی است که یک باغچه ی لوزی در میان آن است. همه جا پراست از گل داوودی ، ختمی ، مینا و غیره که به طور منظم در کنار هم قرار دارند. دور باغچه ی لوزی که گویی چمن هم در آن کاشته اند با یک حصار کنگره ای و دو ردیف گل کاری از متن باغ جدا شده است. بر خلاف تصور عده ای که رنگ سبز را رنگی زننده برای قالی می دانند ، در این قالیچه

رنگ سبز بسیار زیبا و دلنشین است. درست در مرکز قالی ، ترنجی لوزی شکل همچون حوضی در میان باغچه ای مصفا خود نمایی می کند. هنرمند قالیباف با تکرار یک طرح بته جقه ای و گل و برگ ، برای قالیچه حاشیه ای به وجود آورده است.

مشخصات:

نام فرش: قالیچه ی نفر.

بافته: ایل نفر حوزه مرودشت

محل بافت: مرودشت – تخت جمشید.

تاریخ بافت: دهه ی سوم قرن ۱۴ هجری شمسی.

اندازه: ۱۷۱ * ۱۱۹ سانتی متر.

تار: پشم.

پود: پشم.

گره: ۳۵۰۰ گره در سانتیمتر مربع.

رنگ متن: سبز مغز پسته ای.

رنگ حاشیه: استخوانی.

نتیجه گیری

تا پیش از قرن بیستم یعنی در دوره ای که هنوز در ایران دولت متمرکز پدید نیامده بود، ایلات و عشایر از آزادی عمل فراوانی برخوردار بودند و به دلیل آنکه کشور در یک وضعیت ایلیاتی به سر می برد، رؤسای ایلات و قبایل بر مناطق محل حضور خویش سلطه داشتند و به اداره آن مناطق می پرداختند. و تنها تغییراتی که در ساختار قدرت مناطق عشایر نشین رخ می داد جابجایی ایلات در رأس قدرت بود. اما با گذار به دوران جدید و تشکیل دولت متمرکز که یکی از الزامات آن از میان برداشته شدن قدرت های محلی بود، ایلات و عشایر محکوم به نابودی بودند. لذا با اعمال سیاستهای سرکوب گرانه و تفرقه افکنانه از جانب دولت مرکزی از قدرت محلی ایلات کاسته شده و در مراحل بعدی با سیاست اسکان اجباری عشایر خطر آنها تقریباً برای همیشه رفع شد. و جوامع ایلی علیرغم مقاومتهایی که در مقابل این تغییرات از خود نشان دادند، سرانجام در نتیجه عواملی مانند محدود شدن مراتع و دخالت های دولت به تدریج زندگی کوچ نشینی را رها کردند و یکجانشین شدند. ایل نفر نیز همین مراحل را پشت سر گذاشته است. بدین ترتیب که این ایل پس از سپری شدن دوران قدرت و نفوذ محلی و منطقه ای خود، در نتیجه سیاستهای

حکومت مرکزی، انسجام و همبستگی ایلی خود را از دست داد و مجبور به پذیرش دگرگونیها و الزامات نظام سیاسی، اجتماعی و اقتصادی جدید گردیده و به تدریج در شهرها و روستاهای قلمرو کوچ خود ساکن شده و هویت ایلیاتی خود را از دست دادند.

منابع و مأخذ

منابع فارسی

- غلام رضا (۱۳۷۹)، ایل باصری از ترانس تا لهباز، چاپ اول، نشر هفت، تهران. توکلی،
حبیب آبادی، میرزا محمدعلی (۱۳۶۲)، مکارم الآثار، ج ۶، چاپ اول، کمال، اصفهان.
داور، شیخ مفید (۱۳۷۱)، تذکره مرآة الفصاحه، تصحیح دکتر محمود طاووسی، چاپ اول، نوید، شیراز.
احمد (۱۳۶۴)، حدیقه الشعراء، تصحیح دکتر عبدالحسین نوائی، چاپ اول، زرین، تهران. دیوان بیگی،
کلانتر، میرزا محمد (۱۳۶۲)، روزنامه میرزا محمد کلانتر فارس، تصحیح عباس اقبال آشتیانی، چاپ اول، طهوری، تهران.
میرزا احسن، حسینی فسائی (۱۳۷۸)، فارسنامه ناصری، تصحیح دکتر منصور رستگار فسائی، دوجلد، چاپ دوم، سپهر، تهران.
نجفی، علی محمد (۱۳۹۸)، تبارشناسی و پراکندگی ایلات ایران، دوجلد، چاپ اول، یاس بخشایش، قم.
نجفی، علی محمد (۱۳۹۱)، وقایع ایلات خمسه، چاپ چهارم، تخت جمشید، شیراز.
همدانی، رشید الدین فضل الله (۱۳۷۳)، جامع التواریخ، محمدروشن_مصطفی موسوی، ج اول، چاپ اول، البرز، تهران.

منابع ترجمه شده به فارسی

- تاپر، ریچارد (۱۳۸۴)، تاریخ سیاسی اجتماعی شاهسون های مغان، ترجمه حسین اسدی، چاپ اول، اختران، تهران.
دمورینی، گوستاو (۱۳۹۰)، عشایر فارس، ترجمه جلال الدین رفیع فر، چاپ دوم، موسسه انتشارات دانشگاه تهران، تهران.

مقالات

- شهبازی، قاسم (۱۳۹۵)، «ایل نفر در گذر زمان»، مجله رشد و آموزش تاریخ، دوره هفدهم، شماره ۳، صص ۶۸-۶۲.

جنگ‌ها در سنت آشیقی همدان

فاروق گون^۱

ترجمه علی آردی (اورمان)

چکیده

ایمیل:

ali.urman52@gmail.com

وابستگی:

دکتر، دانشگاه ماناس قرقیزستان -
ترکیه^۱

جنگ‌ها، یکی از منابع مکتوب مهم ادبیات ترکی، دفترهایی هستند که حاوی مطالب متنوع ادبیات عامیانه، چه به صورت نظم و چه به صورت نثر هستند. به خاطر محتوای ادبیات عامیانه‌ای، جنگ‌ها از جمله آثار منبع تاریخ شفاهی هستند که ارزش‌های فرهنگی، ساختار سیاسی، دنیای فکری مردم، فلسفه، سنت‌ها و آداب و رسوم و باورهای عامیانه دوره‌ای را که در آن نوشته شده‌اند، نشان می‌دهند. همچنین جنگ‌ها با ارائه وسائط زبانی عصر خود، قادر به پاسخگویی به سؤالات احتمالی ایجاد شده در ذهن از نظر تاریخ زبان هستند. فقدان هرگونه تحقیقی در مورد جنگ‌ها در محیط‌های آشیقی ترک ایران، که در آن سنت آشیقی همچنان به شکلی زنده وجود دارد، یکی از کاستی‌های مهم در این زمینه است. این مطالعه به منظور آشکار کردن نقش جنگ‌ها در کمک به سنت آشیقی منطقه همدان در غرب ایران و مزایایی برای زندگی اجتماعی و تاریخی ترکان در منطقه داشته‌اند، نوشته شده است. به همین دلیل، در این پژوهش، پس از ارائه سنت جنگ منطقه همدان با رویکردی جامع‌نگر و تأکید بر اهمیت آنها در منطقه و در سنت آشیقی، جنگ‌های شناسایی شده در همدان معرفی خواهد شد. داده‌های مربوط به جنگ‌های مورد استفاده در این تحقیق شامل محصولاتی است که در تحقیقات میدانی طی سال‌های ۲۰۱۵ و ۲۰۱۷-۲۰۱۸ در همدان شناسایی شده‌اند و از آنها عکس گرفته شده و یا به صورت دیجیتالی در دست آشیق‌ها و بستگان نزدیک آنها موجود بود، ثبت شده است. نتیجه اینکه، جنگ‌ها با کارکردهایشان در ارائه پشتیبانی کتبی از سنت شفاهی آشیقی، کمک به حفظ مطالب ادبیات عامیانه منطقه و انتقال عناصر زبانی و فرهنگی به نسل‌های بعدی، دارای نقشی برجسته هستند.

کلمات کلیدی: ایران، ترکان همدان، آشیق، جنگ.

استناد (آپا):

گون، ف. (مترجم آردی، ع.). جنگ‌ها در سنت آشیقی همدان. ارومیه: فصلنامه تخصصی "مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک" سال ۰۳، شماره ۰۹، پاییز ۱۴۰۴. ۸۶۹۰-۳۰۴۱ شاپا

Faruk GÜN¹

Translated by: Ali Ardi
(Urman)

Email:

ali.urman52@gmail.com

Affiliation:

Dr., Kyrgyz-Turkish Manas
University¹

Cönks in Hamadan Minstrelsy Tradition

Abstract:

Being one of the important written sources of Turkish literature, cönks are manuscript books that contain many different folk literature materials in verse and prose. Due to the folk literature products they contain, cönks are one of the source works of oral history that show the cultural values, political structure, the world of human thought, philosophy, customs and traditions, and folk beliefs of the period in which they were written. Nevertheless, since cönks also present the linguistic material of the era in which they lived, they are capable of answering questions that may arise in the mind in terms of language history. The absence of any research on the cönks found in Iranian Turkish minstrel neighborhoods where the tradition of minstrelsy continues to exist vividly is one of the important deficiencies identified in its field. In this regard, this study has been written in order to reveal to what extent the cönks in the Hamadan field, located in the west of Iran, contribute to the tradition of minstrelsy and what benefits they offer to the social and historical life of the Turks in the region. For this reason, the study will present the cönks identified in Hamadan, after emphasizing the importance of the cönks in the region and the minstrel tradition, with a presentation of the cönk tradition in the Hamadan region with a holistic understanding. The data related to the cönks used in the research consist of the products that were identified during the field researches conducted in Hamadan in 2015, 2017-2018 and the cönks in the hands of Hamadan minstrels and their close relatives were photographed and digitized. As a result, it has been found that the cönks are products that, in written form, maintain the minstrel tradition that sustains oral existence, benefit the preservation of the region's folk literature materials, and come to the front by transmitting their linguistic and cultural elements to future generations.

Key words: Iran, Hamadan Turks, minstrelsy, cönks.

CITATION (APA):

GÜN, F. (Translated by Ardi, A.) Cönks in Hamadan Minstrelsy Tradition. Urmia: "Studies on Azerbaijan and Turk's history" Specialized Journal, year 03, number 09, Fall 2025, ISSN: 3041-8690.

Həmədan aşılıq ənənəsində cönlər

Faruk GÜN¹

Tərcüməçi: Ali Ardi
(Urman)

E-poçt:

ali.urman52@gmail.com

Mənsubiyyət:

Dr., "Manas" Qırğızistan-
Türkiyə Universiteti¹

Xülasə:

Türk ədəbiyyatının mühüm yazılı qaynaqlarından biri olan cönlər (məcmua növü) həm mənzum, həm də nəsrdə çoxlu müxtəlif xalq ədəbiyyatı materiallarını ehtiva edən dəftərlərdir. İçindəki xalq ədəbiyyatı məhsulları sayəsində cönlər yazıldığı dövrün mədəni dəyərlərini, siyasi quruluşunu, insanların düşüncə dünyasını, fəlsəfəsini, adət-ənənələrini, inanclarını əks etdirən şifahi tarixin mənbə əsərləri sırasındadır. Lakin cönlər yaşadıqları dövrün dil materialını təqdim etdikləri üçün dil tarixi baxımından yarana biləcək suallara cavab verə bilirlər. Aşılıq ənənəsinin canlı şəkildə davam etdiyi İran türkünün ozan dairələrində cönlərlə bağlı heç bir araşdırmanın olmaması bu sahədə aşkar edilən mühüm çatışmazlıqlardan biridir. Bu çərçivədə araşdırma İranın qərbində yerləşən Həmədan bölgəsindəki cönlərin aşılıq ənənəsinə nə dərəcədə töhfə verdiyini və bölgə türklərinin ictimai və tarixi həyatına hansı faydalar verdiyini ortaya çıxarmaq üçün yazılmışdır. Bu səbəbdən də bu araşdırmada Həmədan bölgəsinin cönk ənənəsini vahid bir yanaşma ilə təqdim etdikdən və bölgədə və aşılıq ənənəsində cönkün əhəmiyyətini vurğuladıqdan sonra Həmədanda müəyyən edilən cönlərə yer veriləcəkdir. Tədqiqatda istifadə edilən cönlər haqqında məlumatlar 2015, 2017-2018-ci illərdə Həmədanda aparılan sahə araşdırmaları zamanı müəyyən edilən Həmədanlı aşılıqların və onların yaxın qohumlarının əllərindəki materialların fotosəkilləri çəkilməş və rəqəmsal olaraq qeydə alınmış məhsullardan ibarətdir. Nəticə olaraq müəyyən edilmişdir ki, cönlər öz varlığını şifahi şəkildə davam etdirən aşılıq ənənəsinə yazılı dəstəyi, bölgənin xalq ədəbiyyatı materiallarının qorunub saxlanması və təbliği üçün töhfələr, dil və mədəniyyət elementlərinin gələcək nəsillərə ötürülməsi funksiyaları ilə seçilir.

Açar sözlər: İran, Həmədan türkləri, aşılıq, cönk.

CITATION (APA):

GÜN, F. ((Tərcüməçi Ardi, A.) Həmədan aşılıq ənənəsində cönlər. Urmiya: "Azərbaycan və Türk tarixi araşdırmalar" İxtisaslaşdırılmış Jurnal, il 03, nömrə 09, Payız 2025, ISSN: 3041-8690.

Hemedan Âşıklık Geleneğinde Cönkler

Faruk GÜN¹

Çevirmen: Ali Ardi (Urman)

E-posta:

ali.urman52@gmail.com

Üyelik:

Dr., Kırgızistan-Türkiye
Manas Üniversitesi¹

Özet:

Türk edebiyatının önemli yazılı kaynaklarından biri olan cönkler, muhtevasında manzum ve mensur olmak üzere birçok farklı halk edebiyatı malzemesini barındıran defterlerdir. İçerisindeki halk edebiyatı ürünleri sayesinde cönkler; kaleme alındığı dönemin kültürel değerlerini, siyasi yapıyı, halkın düşünce dünyasını, felsefesini, gelenek ve görenekleri ile halk inanışlarını gösteren sözlü tarihin kaynak eserlerindendir. Bununla birlikte cönkler, yaşadığı çağın dil malzemesini de sundukları için dil tarihi açısından zihinde oluşabilecek sorulara cevap verebilecek niteliktedir. Âşıklık geleneğinin canlı bir şekilde varlığını sürdürdüğü İran Türk âşık muhitlerinde bulunan cönkler hakkında herhangi bir araştırmanın olmaması alanda tespit edilen önemli eksikliklerden biridir. Bu bağlamda çalışma, İran'ın batısında yer alan Hemedan sahasındaki cönklerin, âşıklık geleneğine ne derecede katkıda bulunduğu ve bölgedeki Türklerin toplumsal ve tarihî süreçteki yaşamına ne gibi faydalar sunduğu ortaya konulmak amacıyla kaleme alınmıştır. Bu sebeple çalışmada, bütüncül bir anlayışla Hemedan bölgesinin cönk geleneği ortaya konup cönklerin bölgedeki ve âşıklık geleneğindeki önemine vurgu yapıldıktan sonra Hemedan'da tespit edilen cönklerle yer verilecektir. Araştırmada kullanılan cönklerle ilgili veriler, 2015, 2017-2018 yıllarında Hemedan'da yapılan alan araştırmaları esnasında tespit edilen ve Hemedanlı âşıklar ile yakın akrabalarının ellerinde bulunan cönklerin fotoğraflanarak dijital ortama kaydedildiği ürünlerden oluşmaktadır. Netice itibarıyla cönklerin sözlü olarak varlığını idame ettiren âşıklık geleneğine yazılı olarak destek vermesi, bölgenin halk edebiyatı malzemelerinin koruma altına alınmasına fayda sağlaması, dilsel ve kültürel öğelerinin sonraki nesillere aktarılması fonksiyonlarıyla ön plana çıkan ürünler olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar kelimeler: İran, Hemedan Türkleri, âşık, cönk.

CITATION (APA):

GÜN, F. (Çevirmen Ardi, A.) Hemedan Âşıklık Geleneğinde Cönkler. Urmiye: Üç Aylık "Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar" Uzmanlık Dergi, yıl 03, sayı 09, Sonbahar 2025, ISSN: 3041-8690.

مقدمه مترجم

جُنْگ^۱

فرهنگ لغت‌ها و دایره‌المعارف‌های قدیمی و جدید اطلاعات متفاوتی در مورد منشأ، معنا و محتوای این واژه ارائه می‌دهند. کلمه cönk که از کلمه جاوه‌ای و مالایی djong (conk) گرفته شده است، به صورت junco به اسپانیایی و پرتغالی، به صورت giunco به ایتالیایی، به صورت jonque به فرانسوی و به صورت junk به انگلیسی راه یافته است؛ این کلمه یک نام عمومی است برای کشتی‌های بادبانی با کف صاف و چهار گوشه، دماغه و قسمت انتهایی بیرون زده، که در دریاهای چین استفاده می‌شدند (فرهنگ انگلیسی کوچک آکسفورد، I، ۱۰۴۷).

آکا سید محمد علی کلمه جُنْگ (cöngü) را که به گفته او ترکی است، به عنوان «کتاب یا دفتری که در آن موضوعات مختلف، به ویژه اشعار منتخب از شاعران مختلف، نوشته می‌شود» توصیف می‌کند و می‌گوید که این کلمه در ترکی به معنای «کشتی بزرگ، کلیم یا زیرانداز مورد استفاده فقرا با طرح شطرنجی و شیء بزرگ» به کار می‌رود (فرهنگ نظام، II، ۴۰۸). شیخ سلیمان افندی نیز cöng'e را به معنای «کشتی، ناوگان» می‌داند و اظهار می‌دارد که این واژه به عنوان یک اصطلاح ادبی به معنای «مجموعه» نیز هست (لغات چغاتای و ترکی عثمانی، ص ۱۴۲). در فرهنگ لغت فارسی-ترکی، جُنْگ به عنوان «کشتی بزرگ و دفتری از حاوی اشعار، مقالات و مطالب مختلف» که به آن «بیاض بزرگ» نیز می‌گویند، به شکل (جُنْگ) تعریف شده است. جُنْگ (Cönk) در دایره‌المعارف‌ها عموماً به عنوان «نامی که به نسخه‌های خطی باریک و بلندی که از طول باز می‌شدند داده می‌شد» معرفی شده و با بیان این که «مجموعه» برای نسخه‌های خطی و کتاب‌های چاپی متشکل از متون منتخب نمونه در مورد موضوعات خاص استفاده می‌شد، هیچ تمایزی بین جُنْگ و مجموعه قائل نشده‌اند. این کلمه که در کتاب لسان العرب ابن منظور نیامده است، در «المُعْجَمُ الوسيط» به معنای «تنبور، ساز موسیقی» (چنگ؟!؛ آمده است. از سوی دیگر، محمد مرتضی زبیدی می‌گوید که جُنْگ کلمه معرب است و به معنای ساز موسیقی، و معمولاً عود، به کار می‌رود (تارج العروس، ماده "cnk")؛ برای اطلاعات بیشتر در مورد معادل‌های این کلمه در فرهنگ لغت زبان‌های مختلف، به Gökyay، صفحات ۱۰۷-۱۴۹ مراجعه کنید). امروزه کلمه جُنْگ در بین عموم استفاده نمی‌شود، و به جای آن از کلمه مجموعه استفاده می‌شود.

کلمه جُنْک (Cönk)، چه به معنای کشتی و چه با معانی دیگر آن، از قرن پانزدهم میلادی در گویش‌های مختلف ترکی مورد استفاده قرار گرفته است.

^۱<https://islamansiklopedisi.org.tr/conk>

نویسنده: اورهان شایک گوکی‌ای

جنگ‌ها را که می‌توان از نظر کتابداری به شکل کتاب نیز در نظر گرفت، به دلیل شکلشان «دانا دیلی/زبان گوساله» نامیده می‌شوند. اگرچه گفته می‌شود که شکل صحیح این اصطلاح در فارسی «زبان گوساله» است، اما می‌دانیم که جنگ بیشتر با عنوان «زبان گاو» شناخته می‌شود. در کتابخانه‌ها، این آثار با عنوان «مجموعه اشعار» فهرست‌بندی می‌شوند و «جنگ است» در گوشه‌ای از فهرست قرار می‌گیرد.

محدود کردن معنای جنگ فقط به مجموعه‌ی اشعار شاعران ساز/آشیق‌ها درست نیست. اگرچه جنگ‌ها عمدتاً شامل اشعار آشیق‌ها هستند، جنگ‌هایی نیز وجود دارند که دارای هیچ قطعه شعری ندارند و صرفاً از قطعات نثر تشکیل شده‌اند. همچنین برخی با محتوای مذهبی، شامل مطالب دینی و فقهی، یادداشت‌ها، متونی برای استفاده در خطبه‌ها و وعظ‌ها و دعاها، وجود دارد. چنانکه مشهورترین این آثار، «دده جنگی» اثر شخصی قارا دده، از علمای عثمانی (متوفی ۱۵۶۷/۹۷۵)، از همان لحظه نگارش، مورد توجه فراوان طلاب مدارس بوده و تا به امروز نیز باقی مانده است. برخی از آلبوم‌های خوشنویسی و نقاشی و مجموعه‌های بزرگ شعر نیز جنگ نامیده می‌شدند.

در برخی از جنگ‌ها متفاوت بودن متون موجود در یک صفحه و نام‌های زیر آنها، نشان می‌دهد که متن توسط منبعی واحد نوشته نشده است. تغییرات املائی مشاهده شده در متون نیز به همین دلیل است. فهمیدن اینکه یک جنگ از زمان اولین مالکش چند بار دست به دست شده، آسان نیست. جنگ‌های شامل نمونه‌هایی از شاعرانی که در قرن‌های مختلف زندگی می‌کردند، گواهی بر این موضوع است. اگرچه می‌توان گفت که برخی از جنگ‌ها بر اساس ذکر نام یا مهرهای روی آنها توسط افراد خاصی گردآوری شده‌اند، اما جنگ‌ها عموماً به عنوان آثار با مؤلف ناشناس پذیرفته می‌شوند.

عرض و طول جنگ‌ها نیز، که بیشترشان شماره برگ یا صفحه ندارند، با هم مطابقت ندارند. بعضی از آنها به شکل زبان گاوی هستند (از طول باز می‌شوند)، در حالی که برخی دیگر شبیه دفترهای معمولی هستند. بیشتر جنگ‌ها صحافی نشده‌اند و صحافی شده‌ها نیز به خاطر اینکه بین مردم دست به دست می‌چرخیدند، عموماً پراکنده، آسیب‌دیده، از هم گسیخته، بدون هیچ شیرازه بوده و صفحات آنها از لحاظ ترتیب بهم خورده‌اند. در برخی از جنگ‌ها، به خاطر آنکه صفحات از هم جدا شده‌اند، برگ‌های نامرتب با یکدیگر دریده می‌شوند. این صفحات ممکن است به دلیل تضاد با باورها یا سلیقه‌های دارندگان جنگ حذف شده باشند. اگرچه صفحات خالی در نسخه‌های قدیمی‌تر نادر هستند، اما بخش قابل توجهی از نسخه‌های جدیدتر را تشکیل می‌دهند. برخی از نسخه‌ها همچنین حاوی صفحات خط‌خورده، اصلاحات و اضافات هستند.

قطعاتی که داخل جنگ‌ها قرار دارند، از نظر املائی و نوع خطاطی بسیار متفاوت هستند. در حالی که برخی از آنها آنقدر بد نوشته شده‌اند که غیرقابل خواندن هستند، برخی دیگر نه تنها کاملاً مرتب و خوانا هستند، حتی گویی توسط یک خوشنویس نوشته شده‌اند، زیبا هستند.

این جنگ‌ها که عموماً شامل اشعاری از آشیق‌ها و گاهی شاعران دیوانی هستند، شامل دعا‌های مختلف، یادداشت‌هایی در مورد سحر و جادو، دستور العمل‌های دارویی، تاریخ تولد و مرگ صاحب آن، حساب‌های بدهکاری و بستانکاری، ترانه‌های عامیانه ناشناس، بایاتی‌ها/اشعار محلی و سرودهای مذهبی، داستان‌های عامیانه و اطلاعاتی در مورد بسیاری از موضوعات دیگر می‌باشند. مردم اغلب ترانه‌های عامیانه، تصنیف‌ها، حماسه‌ها، لطیفه‌ها و داستان‌های آشیق‌ها، تا جایی که به خاطر می‌آوردند، به طور ناقص یا نادرست، یادداشت می‌کردند؛ آنها در این دفترچه‌ها بایاتی و چیستان‌ها، تعاریف برخی بیماری‌های مرتبط با زندگی خودشان و ضروری از نظر آنها، درمان‌ها، نسخه‌ها، طلسم‌ها و یادداشت‌هایی درباره زندگی خصوصی خود را می‌نوشتند و بدین ترتیب دفترچه‌های بی‌شماری با مضامین بسیار متفاوت به وجود آمدند.

امروزه، جنگ‌ها از جمله منابع مکتوب اصلی برای ادبیات آشیقی، ادبیات مذهبی-صوفی و بسیاری از نمونه‌های فولکلور هستند. اگرچه از نظر روش با برداشت‌های مدرن فاصله زیادی دارند، اما به عنوان منابع گردآوری شده اولیه از اهمیت زیادی برخوردارند. علاوه بر برخی اصطلاحات ادبی و موسیقایی، عباراتی مانند «فرمود» و «فرموده است» نیز بسته به جایگاه و شهرت شاعران، به برخی از قطعات و اشعار در جنگ‌ها اضافه شده است. برخی از حماسه‌ها، ترانه‌های عامیانه و قطعات مشابه، به جای نام شاعر، نام شخصی را که برای او ساخته شده‌اند، دارند. گاهی اوقات عناوینی مانند «این ترانه عامیانه است» بدون مشخص کردن سراینده شعر مشاهده می‌شود. برخی از جنگ‌ها حاوی قطعات نامنظم با ماهیت ناشناخته هستند و یادداشت «یازیل» (به معنای واقعی کلمه «نوشته باد» در فارسی) روی قطعاتی که برای نسخه برداری در نظر گرفته شده‌اند، دیده می‌شود. گاهی اوقات، عناوین نیز بر اساس موضوع آنها قید شده‌اند. معماها و راه‌حل‌های آنها نیز در جنگ‌ها یافت می‌شود.

در پایان هر قطعه، نوشته‌ها و نشانه‌هایی وجود دارد که نشان دهنده تکمیل آن قطعه در جنگ است. در زیر بیشتر آنها کلمه عربی "تمت" (تمام شد) نوشته شده است. در برخی موارد، تاریخ ثبت شعر نیز پس از این کلمه درج شده است. در برخی موارد، نشانه‌های «کاف» و «یا» (ک، ی) در زیر قطعات دیده می‌شوند، اما معنای دقیق آنها مشخص نیست.

قطعات منظوم و منثور، دعاها، طلسم‌ها و نسخه‌های دارویی برای بیماری‌ها که محتوای این جنگ‌ها را تشکیل می‌دهند، منعکس‌کننده تمایلات، علایق و سلیقه‌های صاحبان آنها بوده و در عین حال نشان می‌دهند که این جنگ‌ها مرتباً دست به دست شده‌اند. گهگاه، شاهدانی یافت می‌شوند که به نویسندگان این جنگ‌ها اشاره می‌کنند.

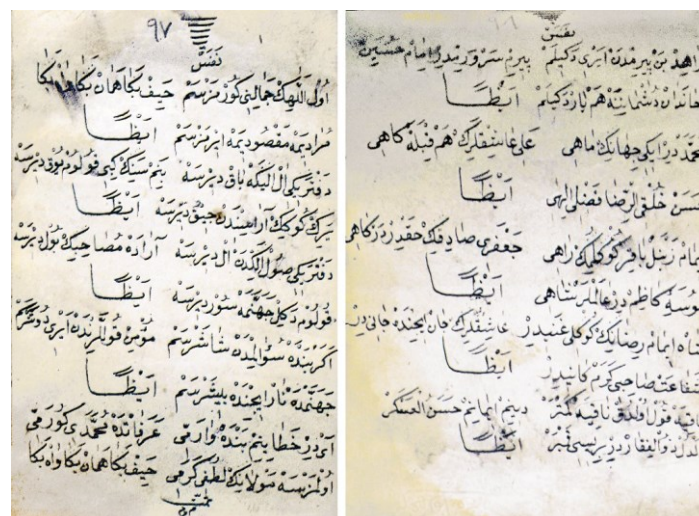
در این جنگ‌ها تمام سوره‌ها و آیاتی را که مردم را شفا می‌دهد یا شادی مطلوب را برایشان به ارمغان می‌آورد، دعا‌هایی که اعتقاد بر این است که مردم را از مشکلاتشان نجات می‌دهد و نسخه‌هایی برای بیماری‌ها یافته می‌شوند. بخشی از این اطلاعات از منابعی که در دسترس تدوین‌کنندگان بوده، گرفته شده و گاهی نام و نویسندگان منابع نیز ذکر شده است. برخی از دستور العمل‌های آموخته شده و منتقل شده به جنگ توسط صاحبان آن امتحان شده‌اند. به همین دلیل، برخی از آنها با عبارت «بسیار

تجربه شده» به پایان می‌رسند. این نسخه‌ها همچنین شامل دستورالعمل‌هایی در مورد بیماری‌های حیوانات، اقدامات احتیاطی در برابر حشرات و حیوانات سمی، درمان‌های مردمی و نسخه‌های عمومی هستند.

زبان جنگ‌ها حوزه‌ی جداگانه‌ای است که ارزش تمرکز روی آن را دارد و حاوی مطالب زبانی بسیار مهمی برای زبان‌شناسان هستند.

هیچ مطالعه مستقلی در مورد جنگ‌ها انجام نشده است و همچنین فهرستی کلی از جنگ‌ها که در کتابخانه‌ها موجودند، گردآوری نشده است. تخمین زده می‌شود قدیمی‌ترین نسخه شناخته شده جنگ، در کتابخانه دانشکده زبان و تاریخ و جغرافیا مربوط به قرن پانزدهم باشد. به نظر می‌رسد که بیشترین تعداد جنگ‌ها متعلق به دوره نیمه دوم قرن ۱۸ تا پایان قرن ۱۹ باشد. یک نسخه خطی در کتابخانه دانشگاه استانبول با عنوان «الهی و مقالات صوفیه مجموعه‌سی» (TY، شماره ۱۰۴۴) و نسخه دیگری در همان کتابخانه با عنوان «خطبه، سلسله نامه، الهی، قصیده مجموعه سی» (TY، شماره ۱۰۵۰) ثبت شده است، نسخه‌های خطی موجود در کتابخانه عمومی منطقه آلمالی آنتالیا با عنوان «مجموعه فواید» (شماره‌های ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴) ثبت شده‌اند (به TÜYATOK، I، ۲۷۵-۲۷۲ مراجعه کنید). در نهایت، مشخص شده است که نزدیک به سی نسخه خطی در میان نسخه‌های خطی اهدایی به کتابخانه آتاتورک شهرداری استانبول وجود دارد (به فهرست نسخه‌های خطی اهدایی جدید به کتابخانه آتاتورک، صفحات ۱۰-۱۲ مراجعه کنید).

تنها مقالاتی که یک نسخه کامل از یک جنگ را ارائه داده، مقاله مفصل گونای کوت در مورد یک نسخه جنگ ثبت شده در میان کتاب‌های علی نهاد ترلان در کتابخانه سلیمانیه (شماره ۲۶) و مقاله بدری نوین در مورد یک نسخه جنگ گردآوری شده توسط شخصی به نام آیاشلی عبدی افندی در کتابخانه شخصی‌اش است (به منابع این مقدمه در قسمت ضامین مراجعه کنید).

دو صفحه از یک جنگ مذهبی-عرفانی مربوط به اواخر قرن نوزدهم (کتابخانه خصوصی م. اوزون)

مقدمه

در ایران، با جمعیت بسیار زیاد ترک‌ها، سنت آشیقی نسبت به دوره‌های قبل با قدرت بیشتری ادامه یافته، که از نظر تاریخی به خاطر افزایش ارزش قائل شدن برای ترکی آذربایجانی و نمایندگان سنت آشیقی در دوره صفویه بوده‌است. این وضعیت باعث شده است که این سنت قرن‌ها حفظ شود و به امروز برسد و سنت آشیقی به طور کلی، اما با شاخه‌های آشیقی جداگانه، در مناطقی که ترک‌ها در جغرافیای ایران زندگی می‌کنند، ادامه یابد.

طبق نظر قافقازالی، می‌توان محافل آشیقی ترکی معاصر ایران را ذیل هفت عنوان مورد بحث قرار داد. این هفت عنوان عبارتند از: محیط آشیقی تبریز/قاراداغ، محیط آشیقی ارومیه، محیط آشیقی سولدوز/قاراپاق، محیط آشیقی زنجان، محیط آشیقی قم/ساوه، محیط آشیقی خراسان/ترکمن صحرا و محیط آشیقی قشقای (۲۰۰۹، صفحات ۳۳-۳۰۵). در این طبقه‌بندی، ناحیه همدان تحت عنوان محیط آشیقی قم/ساوه ارزیابی می‌شود.

محیط آشیقی همدان^۱ امروزه با بیش از سی آشیق و بسیاری از شاگردان تربیت شده در سنت استاد-شاگردی به حیات خود ادامه می‌دهد. این سنت در میان آشیق‌های منطقه، از یک سو در محیط فرهنگ شفاهی و از سوی دیگر در محیط فرهنگ الکترونیکی و نوشتاری ادامه دارد. در محیط فرهنگ نوشتاری، نوشتن جُنگ‌ها توسط آشیق‌ها، سنت جُنگ را ایجاد کرده است. جُنگ‌ها^۲ که از منابع مهم ادبیات ترکی محسوب می‌شوند، حاوی مطالب غنی از فرهنگ مردمی منظوم و منثور متعلق به ادبیات عامیانه و ادبیات دیوانی هستند. طبق اظهار گوک یای، جُنگ‌ها در منطقه آناطولی شامل ترانه‌های عامیانه، تصنیف‌ها، حماسه‌ها، لطیفه‌ها، داستان‌های عامیانه، مانی‌ها(بایاتی‌ها/مترجم)، چیستان‌ها، درمان‌های مختلف برای بیماری‌های خاص که نویسنده آنها را ضروری و مرتبط با زندگی خود می‌داند، نسخه‌ها، دعاها، سحرها، طلسم‌ها و یادداشت‌هایی درباره زندگی شخصی نویسنده جُنگ است (۱۹۹۵، ص ۸۵). از آنجایی که مطالب موجود در جُنگ‌ها توسط شخص یا اشخاصی باسواد کم و بیش نوشته شده‌اند، ممکن است با املای صحیح یا املایی نوشته شوند که خواندن آن دشوار بوده و ممکن است حاوی خطاهای املایی مکرر باشد. در مفهوم ادبیات ترکی، کلمه «جُنگ» به دفترچه‌ای اشاره دارد که حاوی اشعار و اطلاعات مختلف است. جُنگ‌ها با توجه به شکل متمایز آنها، اغلب در آناطولی با اصطلاحاتی مانند «زبان گاو» و «زبان گوساله» استفاده می‌شوند (Cumbur, 1974).

^۱ همدان در غرب ایران واقع شده است. این استان از شرق با استان مرکزی، از غرب با کردستان و کرمانشاه، از شمال با قزوین و زنجان و از جنوب با لرستان همسایه است. همدان که جمعیت قابل توجهی از ترک‌ها را در خود جای داده است، در مجموع ۱,۷۳۸,۲۳۴ نفر جمعیت دارد. منطقه همدان شامل شهرستان‌های همدان، ملایر، نهاوند، کیودرآهنگ، بهار، رزن، تویسرکان، اسدآباد، فامنین و درگزین(و...مترجم) است (مرکز آمار ایران، ۲۰۲۲).

^۲ در مطالعاتی که تا به امروز روی کلمه cönk انجام شده است، منشأ و معناشناسی کلمه cönk بارها مورد بحث قرار گرفته و نظرات مختلفی بیان شده است. برای اطلاع دقیق از منشأ و معناشناسی کلمه، رجوع کنید به: (Ülkütaşır, 1967, pp. 905-907; Uraz, 1977, pp. 8057-8059; Gökyay, 1995, pp. 75-100; Elçin, 1991, pp. 1377/1998, ص ۷۸۷۸، ص ۲۹۱-۲۹۲، ۴۱۱، ص ۲۰۱۶/۱۳۹۵، ص ۸۸-۹۰؛ وفایی و بشری، ۲۰۱۸/۱۳۹۷، ص ۸-۲۰). در مقدمه ای نیز که مترجم در اول مقاله آورده، خلاصه ای در این باره ارائه شده است.

69; Gökyay, 1995, pp. 73-85). به خاطر اینکه از نظر عرض باریک، از نظر طول بلند و از طول باز می شوند، از نظر شکل، به زبان گاو تشبیه شده اند و این که نبود هیچ نسخه دیگری از هر یک، (Yavuz, 1988, pp. 119-120) آنها را از یکدیگر متفاوت می کند.

جُنگ‌ها، با ویژگی‌های منحصر به فرد خود، چه در شکل و چه در محتوا، در میان آشیق‌های همدان در ایران نیز یافت می‌شوند. با رواج فعالیت‌های آموزشی در ایران، گرایش آشیق‌ها با یادگیری کم و بیش خواندن و نوشتن، بخاطر نگرانی از فراموش شدن ادبیات عامیانه، به نوشتن جُنگ‌ها سوق یافته‌اند. آشیق‌های منطقه با نوشتن داستان‌ها و اشعار عامیانه در دفترچه‌ها، تلاش می‌کنند تا محصولات سنت آشیقی را حفظ کرده و به نسل‌های آینده منتقل کنند. ضرورت این پژوهش این واقعیت است که تاکنون مطالعه‌ای جامع در مورد سنت جُنگ در آشیق‌های ترک در ایران انجام نشده است. در این تحقیق تلاش می‌شود تا سنت جُنگ منطقه را در بافت اجتماعی، به ویژه جُنگ‌های شناسایی‌شده در همدان، توضیح داده و پس از تأکید بر اهمیت این جُنگ‌ها در سنت آشیقی ترکان، اطلاعاتی در مورد جُنگ‌های آشیقی شناسایی‌شده ارائه شود.

۱. سنت جُنگ در همدان

در فارسی، کلمه جُنگ مترادف با مفاهیمی مانند سفینه و کشتی (همچنین به معنای مجموعه مطالب نظم و نثر/ مترجم) به کار می‌رود. مفهوم دیگری که به جای جُنگ استفاده می‌شود، بیاض^۱ بزرگ است که به معنای «دفتر بزرگی است که اشعار و سایر اطلاعات در آن نوشته می‌شود» (دهخدا، ۵، ۱۹۹۸/۱۳۷۷، ص. ۷۸۷۸؛ معین، ۲۰۰۷/۱۳۸۶، ص. ۵۴۱). در عین حال، این دفترچه‌ها که توسط روشنفکران ترک آذربایجانی در خانه‌هایشان نگهداری می‌شد، بیاض نامیده می‌شد (Kaya, 2012, pp. 9-11). در میان آشیق‌های همدان، اصطلاح جُنگ، به مفهوم مجموعه، بیاض و گاهی دست نوشته نیز به کار می‌رود.

آشیق خان میرزا، آشیق خدایار، آشیق ارشد جلالی^۲، آشیق حسین شاه کندلی، آشیق رضا فیض الله خانی، آشیق مجید، آشیق عباس ملایرلی و آشیق مسیب از آشیق‌های مهم محیط آشیقی همدان به شمار می‌روند. نکته مهم این است که نه تنها به سنت آشیقی در محیط فرهنگ شفاهی کمک نموده اند، بلکه با سنت جُنگ نویسی سنت آشیقی را به محیط فرهنگ مکتوب منتقل کرده اند. جُنگ‌های آشیق‌های ناحیه همدان که به زبان ترکی آذربایجانی اما با الفبای عربی به سه روش نوشته می‌شوند:

۱. توسط خود آشیق‌های باسواد (آشیق خان میرزا، آشیق خدایار، آشیق حسین شاه کندلی، آشیق عباس ملایرلی، آشیق مجید، آشیق مسیب)،
۲. از طرف بستگان نزدیک یک عاشیق بی‌سواد (همسر عاشیق ارشد جلالی)،
۳. یادداشت کردن سخنان

^۱ کلمه بیاض در فارسی به معنای «سفید» و «دفتر سفید که در آن چیزی نوشته اند» است (معین، ۲۰۰۷/۱۳۸۶، ص. ۲۹۸).
^۲ دفترچه‌ای شامل اشعار خود شاعر داشته که به دلیل بی‌سوادی او توسط همسرش نوشته شده بود. این دفترچه که شامل یادداشت‌هایی از اشعار خودش از آغاز به حرفه آشیقی بوده که در جریان آتش‌سوزی در خانه شاعر، سوخته و تمام اشعار او، به جز چند شعر که از حفظ داشت، در اثر آتش‌سوزی از بین رفته است.

توسط یکی از دستیاران آشیق با وجود باسواد بودن آشیق (رمضان سربازی، دستیار آشیق رضا فیض الله خانی). به این ترتیب، دلایل مختلفی برای نوشتن جنگ در سنت خنیاگری منطقه وجود دارد و این دلایل نشان می‌دهد که سنت آشیقی در منطقه فراتر از سرگرم کردن مردم، دارای کارکردهای متفاوتی است. جایگاه مهمی که سنت آشیقی در زندگی اجتماعی-فرهنگی منطقه دارد، سه عامل را در نگارش جنگ‌ها ایجاد کرده است: بُعد راوی، بُعد محیط اجتماعی (یا مخاطب) و در نهایت، بُعد فرهنگی فراگیر. در نگارش جنگ‌ها از جنبه روایی، عواملی مانند نوشتن داستان عامیانه جدیدی که از استادان خود آموخته‌اند تا بتوانند آن را بهتر به خاطر بسپارند، نوشتن داستان‌های عامیانه‌ای که گردآوری کرده‌اند برای فراموش نکردن و نوشتن اشعار خود پس از سرودن آنها، نقش دارند. در نوشتن جنگ‌ها از منظر محیط اجتماعی، یعنی مخاطب، عواملی مانند در نظر گرفتن علاقه و سلیقه مخاطب و نوشتن ترانه‌های عامه‌پسند برای اجرا در اجراهای زنده و نوشتن داستان‌ها و اشعار عامیانه که کمتر مورد توجه مخاطب و در نتیجه کمتر شناخته شده هستند، به منظور جلوگیری از فراموشی، دخیل هستند. در بعد فرهنگی، هنگام نوشتن جنگ‌ها، نکات اصلی این است که آشیق‌ها، داستان‌های عامیانه‌ای را که از اجداد یا استادان خود به ارث برده‌اند، و همچنین برای حفظ حتی الامکان اصالت و انتقال آنها به نسل‌های آینده، ابیات منظوم در داستان‌های عامیانه را، با غریزه حفظ فرهنگ و زبان خود ثبت می‌کنند.

با توجه به محتوای جنگ‌های نوشته شده در منطقه همدان که فقط شامل داستان‌های عامیانه و برخی اطلاعات شخصی هستند، تفاوت آنها با سنت جنگ آناتولی مشخص می‌شود. در بررسی سنت جنگ این منطقه از نظر محتوا، چهار گروه اصلی مشاهده می‌شود: ۱. جنگ‌هایی که در آن داستان‌های عامیانه با ترکیب نظم و نثر نوشته شده است (آشیق خان میرزا، آشیق حسین شاه کندیلی، آشیق عباس ملایرلی، آشیق مجید)، ۲. جنگ‌هایی که در آن فقط بخش‌های منظوم قصه‌های عامیانه نوشته شده است (آشیق حسین شاه کندیلی، آشیق مسیب)، ۳. جنگ‌های حاوی اشعار خود آشیق‌ها (آشیق حیدر، آشیق ارشد جلالی)، ۴. جنگ‌هایی که در آن هم داستان‌های عامیانه و هم اشعاری بر اساس داستان‌های عامیانه مختلف سروده شده است (آشیق رضا فیض الله خانی). بنابراین، در مقایسه با جنگ‌های آناتولی که شامل بسیاری از مطالب ادبیات عامیانه از حماسه‌ها گرفته تا ترانه‌های عامیانه، از بیماری‌ها گرفته تا روش‌های درمانی مورد استفاده در طب عامیانه و طلسم هستند، جنگ‌های همدان تنها شامل عناصر محتوایی ذکر شده هستند و عمدتاً طبق یک طرح نوشته شده‌اند.

در میان جنگ‌های پیداشده در منطقه، به جز جنگ‌های آشیق مسیب و آشیق عباس، سایر جنگ‌ها توسط خود آشیق‌های معاصر امروزی حفظ شده‌اند. از آنجایی که جنگ‌ها هنوز به نسل‌های بعدی منتقل نشده‌اند، هیچ گونه افزوده‌ای به محصولات آنها خارج از اراده آشیق‌ها صورت نگرفته است و بنابراین فقط شامل محصولاتی هستند که در محدوده دانش یک آشیق قرار

دارند. با این حال، این جنگ‌ها که توسط آشیق‌ها نگهداری می‌شوند، محصولات ثابت و کلیشه‌ای نیستند. یعنی اگر به نسل‌های بعدی منتقل شود، غنی‌تر شدن محتوای آنها با افزودن محصولات فرهنگی شفاهی، امکان‌پذیر است.

محافظت از جنگ‌ها توسط آشیق‌ها نبود هیچ مشکلی در مورد تعلق آنها را تضمین می‌کند و آنها یک ساختار ناشناس نخواهند بود. برخی جنگ‌ها با یک قید کتب‌امضا شده‌اند، یعنی دارای نام نویسنده و تاریخ نوشته شدن مشخص شده، برخی دیگر هیچ علامتی ندارند. از آنجاییکه برخی از آشیق‌ها، مانند آشیق خدایار و آشیق ارشد جلالی، از تخلص خود در بند چهار مصرعی آخر اشعارشان در جنگ‌ها نشان استفاده می‌کنند، نشانگر تعلق جنگ‌ها به چه کسانی هستند.

در جنگ‌های همدان، در حالی که اشعار آشیق‌ها و برخی اشعار ذکر شده در داستان‌های عامیانه را می‌توان یافت، داستان‌های عامیانه‌ای نیز وجود دارد که به صورت ترکیبی از نظم و نثر نوشته شده‌اند. اما هیچ اطلاعاتی در مورد ترتیب ضبط آثار شعر در آنها وجود ندارد. احتمال دارد که این ترتیب، مطابق با سلیقه شنونده و گوینده صورت گرفته باشد. وقتی محتویات جنگ‌ها همراه با اجرای زنده در منطقه ارزیابی می‌شوند، دقت این احتمال افزایش می‌یابد. زیرا در منطقه همدان که سنت آشیقی زنده مانده است، داستان‌های عامیانه مانند خسته قاسم، آشیق غریب و شاه‌صنم، گرگرلی ممد، سیدی و پری، اصلی و کرم، مسیم (معصوم/مترجم) و افروز پری، ممد بیجان سوداگر، تیلیم خان، توفارقانلی عابباس ایله گولگز، طاهر و زهره، شاه اسماعیل و کوراوغلو به کرات اجرا می‌شود و این قصه‌های منظوم و منثور بیشتر در جنگ‌های موجود گنجانده شده‌اند که مؤید ایده مذکور است. در ضمن، «قصه‌گو آزادی بیانی را که در نثر دارد، هنگام بیان بخش‌های منظوم از دست می‌دهد. زیرا او باید شعر را همانطور که هست ارائه دهد و نمی‌تواند هیچ تغییری در آن ایجاد کند» (Alptekin, 2002, p. 22) که این ویژگی داستان‌های عامیانه در جنگ‌ها نیز منعکس شده است.

علاوه بر گنجانده شدن قسمت‌های منظوم داستان‌های عامیانه منطقه، موجود بودن بخش‌های هم منظوم و هم منثور در آن از جمله ویژگی‌های مهم سنت جنگ همدان است. یکی دیگر از ویژگی‌های سنت جنگ منطقه همدان، وجود اشعاری از داستان‌های عامیانه مختلف است. در سنت آشیقی منطقه، از برخوانی متوالی اشعار از داستان‌های عامیانه مختلف، «گولچین» (گلچین) نامیده می‌شود (گون، ۲۰۲۱، صفحات ۱۱۳-۱۱۴). در جنگ آشیق رضا از عناوینی مانند Şiir ez Kerem (شعری از کرم)، (شعری از محمد)، (شعری از غریب) برای نشان دادن متفاوت بودن گلچین‌ها استفاده شده است. در واقع، این عناوین از این نظر که نشان می‌دهند اشعار از کدام داستان عامیانه گرفته شده‌اند، اهمیت دارند. یکی دیگر از ویژگی‌های جنگ آشیق رضا، نوشته شدن نام مقام/آهنگ در قسمت بالای وسط صفحه است تا آهنگ آشیقی مربوطه را که شعر با آن خوانده می‌شود، نشان دهد. نام آهنگ‌های آشیقی، مانند دوبیتی و شاه ختایی، درست بالای برخی از اشعار جنگ نوشته شده است.

همانطور که در بالا گفته شد، برای جلوگیری از سردرگمی بین داستان‌ها و اشعار در آشیق رضا، و همچنین آشیق خدایار و آشیق حسین، عناوین نوشته شده است. غیر از آشیق‌های ذکر شده، این امر را نمی‌توان در مورد دیگر آشیق‌ها بیان کرد. در جُنگ‌های حاوی اشعار خود آشیق خدایار عناوینی متناسب با مضامین نوشته شده‌است.

هیچ گونه تزیین، خوشنویسی یا هیچ نشانه دیگری در لبه‌های صفحات جُنگ‌های آشیقی منطقه همدان وجود ندارد و عاشیق‌ها از خط نستعلیق در جُنگ‌ها استفاده کرده‌اند. در جُنگ‌های آشیق خان میرزا، آشیق خدایار و آشیق حسین شاه کندیلی، برای جلوگیری از اشتباه شماره صفحات نوشته شده است. حتی آشیق خدایار در صفحات اول برخی از اشعارش فهرستی با شماره صفحه برای مشخص کردن اشعار که به کدام داستان‌ها تعلق دارند، قرار داده، ولی اشعار آشیق مجید، آشیق مسیب و آشیق رضا فیض‌الله‌خانی شماره صفحه ندارند.

«از آنجا که جُنگ‌ها دفترهایی هستند که نوشتار را طوری منعکس می‌کنند که انگار کسی در حال صحبت کردن است، و حتی بدون دانش یا توجه زیاد به قوانین نوشتاری، گویش‌های محلی را رونویسی می‌کنند، کلمات موجود در آنها ممکن است با املای متفاوتی ظاهر شوند.» (دویماز، ۲۰۱۶، ص ۲۳). یکی از مشکلات مهمی که هنگام نوشتن به سبک محاوره پیش می‌آید، خواندن صحیح جُنگ‌ها است. به همین دلیل، تنها آشیق مجید، از میان آشیق‌های منطقه، در جُنگ خود از سیستم حرکه‌ها برای خواندن صحیح متن استفاده کرده است. علاوه بر این، می‌توان با ابیاتی مواجه شد که با خط زدن نوشته‌های روی برخی از صفحات جُنگ‌های تقریباً همه آشیق‌های دیگر، و دراس آنها آشیق مجید، مصراع‌هایی در حاشیه‌ها اضافه شده‌اند.

در جُنگ‌هایی که حاوی آثار منظوم هستند، اشعاری چهار بیتی و با وزن هجایی توسط شاعران سروده شده‌اند. در این اشعار اغلب از قالب‌های ۷، ۸ و ۱۱ هجایی استفاده کرده‌اند.

جُنگ‌های آشیقی منطقه همدان، شکلی متفاوت از منطقه آناطولی دارند. کاغذ/برگ جُنگ‌هایی که تا پایان قرن هجدهم دیده می‌شدند، ضخیم بودند. در قرن نوزدهم، انواع کاغذ متنوع‌تر و نازک‌تر شدند. دفترهای جُنگ قدیمی و کلاسیک شروع به ناپدید شدن از زندگی تجاری کردند. آنها با دفترچه‌هایی با صفحات چند رنگ جایگزین شدند. دفترچه‌های کلاسیک به سبک «جُنگ» و «بیاض» از بازار جمع شده‌اند. (یلدیریم، ۲۰۱۳، ص ۲۴). با این حال، افزایش امکانات تکنولوژیکی در قرن‌های بیستم و بیست و یکم و دسترسی آسان‌تر به کاغذ و دفتر، ثبت آثار آشیق‌ها را بر روی این محصولات آسان‌تر کرده است.

«بعضی از این جُنگ‌ها به شکل زبان گاوی هستند، در حالی که برخی دیگر شبیه دفترچه‌هایی معمولی هستند که ما می‌شناسیم.» (تاشلی‌اوا، ۲۰۰۶، ص ۹۱). جُنگ‌های منطقه همدان به شکل زبان گاو یا زبان گوساله نیستند، بلکه بیشتر شبیه دفترهای با اندازه متوسط هستند. ابعاد دفترهای یادداشت‌شناسایی شده ۲۰×۱۶، ۲۴×۱۷ یا ۱۵×۸ سانتی‌متر است. تعداد برگ‌های جُنگ بین ۴۵ تا ۱۵۵ برگ متغیر است. وقتی می‌گوییم جُنگ، به «دفترهای کوچک و دست‌نویس با اندازه و حجم

مشخص، که از طول باز شده و از بالا به پایین نوشته شده‌اند، اما سطرها از راست به چپ هستند» متصور می‌شود (یلدیریم، ۲۰۱۳، ص ۲۴). با این حال، «چنین الزامی به عنوان باز شدن یک طرفه» برای جنگ‌ها وجود ندارد (آلپتکین، ۱۹۸۷، ص ۲۲۷). برخلاف جنگ‌های منطقه آناتولی، جنگ‌های منطقه همدان نه به صورت طولی، بلکه به صورت جانبی، یعنی از راست باز می‌شوند و سطرها از راست به چپ نوشته می‌شوند. در منطقه همدان، علاوه بر جنگ‌های متوسط به شکل دفتر، جنگ‌های نیز وجود دارد که در آن‌ها صفحات مختلف کنار هم آورده شده و با چرم پوشانده شده‌اند و برخی از صفحات با نوار چسب بسته شده یا از وسط با نخ دوخته شده‌اند. همچنین تکه‌های کاغذی وجود دارد که بعدها اشعار مختلفی روی آنها نوشته شده است، یا درون این جنگ‌ها قرار داده شده یا به آنها چسبانده شده‌اند. در حالی که بیشتر جنگ‌ها این منطقه دارای جلد بیرونی هستند، جلد برخی از آنها پاره شده و صفحات داخلی آنها بدون محافظ باقی مانده است. به همین دلیل، کناره‌های برخی از صفحات جنگ پاره شده است. همچنین صفحاتی در جنگ وجود دارد که جوهر آنها به دلیل رطوبت پخش شده است. علاوه بر این، شماره تلفن‌هایی حاوی اطلاعات شخصی آشقی‌ها روی برخی از صفحات خالی جنگ‌ها یا در حاشیه صفحات آنها نوشته شده است.

بررسی جنگ‌های این منطقه نشان می‌دهد که شروع و پایان آنها اغلب مشخص شده است. شروع جنگ‌ها یا با بسم‌الله یا با (به نام خدا) آغاز می‌شود، در حالی که پایان آنها با عباراتی مانند «تمام شد» در جنگ آشقی خان میرزا و «پایان» و در جنگ آشقی رضا و آشقی حسین تکمیل می‌شود. روی جنگ آشقی خدایار، امضایی نشانگر اتمام جنگ وجود دارد و در بعضی از جنگ‌های او، تاریخی اضافه شده که نشان دهنده تکمیل شدن آن است.

اگرچه اطلاعات متفاوتی در مورد تاریخ نگارش جنگ‌ها در دست است، اما عموماً تصور می‌شود که جنگ‌های آشقی‌ها در طول سالیان متمادی، از زمانی که برای اولین بار وارد سنت آشیقی شدند، تکمیل شده‌اند. تمام جنگ‌ها، به جز جنگ آشقی خان میرزا و آشقی مسیب، تاریخی مربوط به دوره‌ی نوشتن آن دارند. اما تاریخ‌های موجود در آن‌ها مشخص نیست که نشانگر آغاز یا پایان آنهاست. بنابراین، تاریخ‌های نوشته شده فقط ایده‌ای از زمان‌هایی را که این جنگ‌ها نوشته شده‌اند، ارائه می‌دهند. در مصاحبه با آشقی‌ها، اغلب گفته می‌شد که جنگ‌ها محصول یک فرآیند طولانی هستند.

۲. اهمیت جنگ‌ها برای منطقه

هر کدام از آثار ادبی محصول خلاقیتی هستند که در پاسخ به نیازهای خاص پدید آمده‌اند. این خلاقیت‌ها با اجراکننده، هدف آفرینش، زمینه و کارکردهایشان معنادار می‌شوند (آرسال، ۲۰۱۶، ص. ۸۸). در نگاه به جنگ‌ها که محصول آفرینش هستند، نه تنها به عنوان فرآورده‌های ادبی، بلکه با نگاهی کل‌نگر از نظر مسائل ذکر شده و توجه به جنبه‌های اجتماعی متن، امکان کسب

اطلاعات در مورد بسیاری از موضوعات را می‌دهد. جنگ‌ها در مناطق مختلف جهان ترک و به ویژه منطقه همدان، در نتیجه تجربه پدید آمده‌اند. این تجربیات از طریق چارچوب پیوستگی تاریخی رابطه استاد-شاگردی سنت آشیقی منتقل می‌شوند و آشیق‌هایی که به سطح خاصی از پختگی می‌رسند، تجربیات خود، یعنی آموخته‌های خود را، به رشته تحریر در می‌آورند. با انتقال محصولات نگهداری‌شده در حافظه فرهنگی شفاهی به جنگ‌ها، که محصول فرهنگ نوشتاری هستند، دستیابی به نسخه‌های کامل داستان‌های عامیانه به نظم و نثر از "اوستا مالی" در همدان، داستان‌های عامیانه جدید طبقه‌بندی‌شده توسط برخی از آشیق‌ها، اشعار خود آنها و درک هنری آشیق‌هایی که دیگر در قید حیات نیستند و اطلاعاتی درباره آنها در دسترس نیست، امکان‌پذیر شده است. در اجراهای زنده سنت آشیقی امروزی همدان تمام محتوای داستان‌های عامیانه یافت‌شده در جنگ‌های این منطقه، جای خود را به انتقال اشعار درون داستان‌ها داده‌اند. بنابراین مخاطبانی که ساعت‌های طولانی را در اجراها به قصه‌های عامیانه گوش می‌دادند، تقریباً به صفر رسیده، که نشان می‌دهد که محتوای اصلی این محصولات در حال ورود به فرآیند انقراض هستند. درست در این شرایط، وجود نسخه‌های کامل در جنگ‌ها برخلاف اجراهای زنده، نقش مهمی در حفظ داستان‌های عامیانه ترکی در منطقه ایفا می‌کند. تا آنجا که ما توانستیم مشخص کنیم، تنها گردآورنده داستان‌های عامیانه در سنت آشیقی منطقه همدان، آشیق عباس ملایری، داستان‌های خود را به طور کامل در جنگ‌ها گردآوری نموده که این امر امکان پیدا کردن اطلاعات جدید را فراهم کرده است. داستان‌های عامیانه‌ای که عاشیق عباس دسته‌بندی کرده بود، از آنجا که شاگردانش آنها را نیاموخته بودند، محدود به زندگی عاشیق باقی ماند. با این حال، داستان‌های خسرو و صنم، قربان و مهنار، حسن و حسین، سلیم و شمس، فرشاد و دلشاد و فرهاد و گلشاد، که این آشیق در زمان حیاتش در دفتر خاطراتش نوشته است، از این طریق تا به امروز باقی مانده‌اند. علاوه بر این، اطلاعات جدید، اختلاف نظر را نه تنها در مورد محتوای داستان‌ها، بلکه در مورد نام داستان‌ها نیز برطرف کرده است. بنابراین، نام داستان‌های عامیانه‌ای که قبلاً به اشتباه نامگذاری شده بودند، با اطلاعات به دست آمده از جنگ به درستی نامگذاری شدند.

در سایه جنگ‌های شناسایی‌شده، مشکلات زندگی اجتماعی دوره ای که برخی از آشیق‌های منطقه همدان در آن می‌زیستند، در اشعار آنها مشاهده می‌شود علاوه بر این، اطلاعاتی در مورد موضوعاتی نیز که آشیق‌ها اغلب بر آنها تمرکز می‌کنند، ارائه می‌دهد. در شعر صفحه ۲۵ از کتاب اول که شامل اشعار خود آشیق خدایار است، اعتیاد به مواد مخدر که در ساختار اجتماعی رواج داشته، مورد انتقاد قرار گرفته و پس از ذکر ابعاد خطر، از وضعیت موجود به دلیل عدم ارائه راه‌حل شکایت شده است.

هر کیم دیشین قیرخ طرفدن ایتیلدیب،

^۱ شعرهای ساخته شخص استاد هرآشیق(اوستا مالی)/ مکتب آشیقی ارومیه، تدوین مترجم. ص. ۴۰

هوادر یوخ، دانیشان یوخ، دئیهن یوخ،
دانشانین دار بوغازی دیبینه،
بویونلارین دار باشیندان آچان یوخ.
مواد مملکتده توفان ائیله ییب،
ساققیز کیمین آلیب خلقی چئینه ییب،
جوانلاردا آتشینده قئینه ییب،
چیخاردان یوخ، سو سپهن یوخ، هرای یوخ.
بو مظلوم میللتین گناهی ندی؟
ائيله مدام تاپماز ائوینده اتی،
ریشه سین کس، گل بو موادی گوْتور ،
آر ناموس یوخ، احترام یوخ، شرف یوخ.
چار طرف دونیانین گوشه سین توتوب،
جوان، اوشاق اعتیاددا اوت توتوب،
حرم له دن بتر خلقی اوخلویوب،
بو زماندا رحمانلیق یوخ، شیطان چوخ.
گون به گون مواددان شعله اوجالار ،
حنیف جوانلارا اوتدا پوچ اولار،
قشنگ رنگ و رُخلار سولوب پیس اولار،
اوره ک یانان بو میللته هرای یوخ.
خدایار، مواددین بدبختلیغین یاز،
اوخویانلار آلار سؤزوندن بیر فاز(فیض) ،
آزجا اؤز الینله اؤز قبری نی قاز،

سؤزلر قالار حئیف انتشاری یوخ.^۱

شعر بالا که توسط عاشق خدایار سروده شده و در جنگ تاریخ ۱۳۸۲.۰۹.۱۲ بر آن ذکر شده است، از نظر ارائه اطلاعات در مورد تاریخ اجتماعی منطقه حائز اهمیت است. مضامین اشعار آشیق‌ها گاهی به صراحت و گاهی از طریق استعاره یا عبارات مبهم بیان می‌شوند. بنابراین، شعرهای جنگ نه تنها در بافت متنی خود، بلکه از نظر تاریخ اجتماعی‌شان نیز ارزش بررسی دارند. جنگ‌ها منابعی حاوی اطلاعات اجتماعی و تاریخی و همچنین اطلاعاتی در مورد آشیق‌های متوفی می‌باشند. از آنجایی که هیچ اطلاعاتی در مورد جایگاه آشیق مسیب در سنت آشیقی موجود نیست، دسترسی به چنین اطلاعاتی از طریق جنگ‌های او، آنها را ارزشمند می‌کند. در این زمینه، می‌توان از طریق جنگ‌ها به داستان‌ها و اشعار عامیانه‌ای که آشیق با آنها آشنا بود، و دانش او در مورد سنت دست یافت.

«از آنجاکه متون موجود در جنگ‌ها در طول دوره زندگی آشیق، نوشته شده‌اند، اغلب ویژگی‌های زبان محلی یا سبک‌های تلفظ و املای آن زمان را منعکس می‌کنند،» (یلدیریم، ۲۰۱۳، ص ۲۹) به همین ترتیب، این که عاشیق‌ها در ایران که زبان رسمی فارسی است، جنگ‌های خود را به ترکی آذربایجانی می‌نوشتند، از نظر نشان دادن ویژگی‌های گویش منطقه‌ای همراه با مواد زبانی منطقه اهمیت دارد. علاوه بر این، استفاده از کلمات فارسی در جنگ‌ها نشان دهنده تأثیر زبان فارسی بر ترکی آذربایجانی است. با وجود این، انتقال جنگ‌ها به نسل‌های بعدی به زبان اصلی آنها نشان دهنده عملکرد مهم آنها در حفظ هویت‌ها و حساسیت‌های فرهنگی و ملی ترک‌ها در منطقه است.

جنگ‌های نوشته شده توسط آشیق‌ها در عصری که سنت شفاهی رو به ضعف بود، تقاطعی فرهنگی هستند که در آن ارزش‌های فرهنگی و سلیقه‌های اجتماعی، و همچنین دانش اجتماعی، در حافظه مشترک به هم می‌رسند. اطلاعاتی از خاطرات فردی به همراه تغییرات اجتماعی و همچنین حافظه جمعی، نشانگر انعکاس آنها نیز در جنگ‌ها است.

۳. جنگ‌های آشیقی در همدان

۳.۱. آشیق عباس ملایرلی

جنگ‌های آشیقی که توسط خود آشیق عباس ملایرلی نوشته شده‌اند، در اندازه دفترچه‌های مدرسه‌ای متوسط هستند. آشیق عباس از آغاز ورود به جرگه‌ی آشیق‌ها تا آخرین سال‌های زندگی‌اش، هم "اوستا مالی‌ها" و هم داستان‌های عامیانه‌ای را چه به نظم و چه به نثر طبقه‌بندی کرده و در جنگ‌هایش نوشته است. این آشیق که در مجموع ۲۴ جنگ دارد، "اوستا مالی‌ها" را از

^۱ متن شعر را از فرم گویش محلی همدان به فرم ادبی آورده‌ام. برای ملاحظه اصل شعر به قسمت اضافات در پایان مقاله مراجعه شود. لازم به توضیح است که فرم ادبی فرق چندانی با گویش اصلی ندارد/ مترجم

استادانی چون آشیق صفر و آشیق اکبر آموخته است. در این جُنگ‌ها، داستان های بهرام و گول اندام، بهرام و سید، گرگرلی ممد، گوئیچک رضا و دده یادگار/ وانلی گوئیچک، خسته قاسم، امراه و سروناز، کلبی و حورزاد، کرم و اصلی، محمود و نیگار، ممد بیجان سوداگر، نسیم و افروز پری، سیدی و پری، شاه اسماعیل، شیرین و بیرچک، طاهر و زهره، تیلیم خان، توفارقانلی عباس و گولگز، ورقا و گولشاه که محصول "اوستا مالی" و نیز داستان های عامیانه خسرو و صنم، قربان و مهناز، حسن و حسین، سلیم و شمس، فرشاد و دلشاد و فرهاد و گلشاد، که وی آنها را طبقه‌بندی کرده است، موجود هستند. داستان‌های عامیانه توسط آشیق، برای جلوگیری از فراموشی در اوراق جُنگ نوشته شده اند، جُنگ‌های آشیق حاوی غلط‌های املائی زیادی هستند. پس از مرگ آشیق عباس، جُنگ‌ها تحت حفاظت آشیق فرشاد که مانند وی یکی از آشیق‌ها بود، قرار گرفتند. آشیق فرشاد تلاش کرده تا داستان‌های عامیانه موجود در جُنگ‌ها را با حفظ آنها بدون هیچ گونه اضافه‌ای و به شکل اصلی یاد بگیرد.

۳.۲. عاشیق خان میرزا

این جُنگ، نوشته‌ی عاشیق خان میرزا، ۳۶ صفحه دارد. صفحه‌ای بعداً در بین جُنگ قرار گرفته، که در یک طرف شامل یک شعر و در طرف دیگر شامل یادداشت‌های شخصی و شماره تلفن‌هایی است که ظاهراً توسط آشیق نوشته شده‌اند. صفحه دیگری بعداً اضافه شده، که بین صفحات دوم و سوم چسبانده شده است. اضافه شدن بعدی آن از رنگ متفاوتش با بقیه نیز مشخص است. با این دو صفحه، تعداد کل صفحات جُنگ به ۴۰ صفحه می‌رسد (گون، ۲۰۲۱، ص ۱۳۳). صفحه ۳۷ جُنگ با وجود داشتن شماره صفحه، خالی مانده است. هر دو بخش منظوم و منثور داستان سیدی و پری در جُنگ، توسط آشیق نوشته شده است. اعتقاد بر این است که بخش‌های منثور جُنگ به طور مختصر نوشته شده‌اند، ولی بخش‌های منظوم برای یادآوری اینکه پس از کدام وقایع خوانده شود، نوشته شده‌اند. در صفحاتی که بخش‌های منظوم داستان را شامل می‌شدند، بعدها برخی اشعار به صورت عمودی به حاشیه‌ها اضافه شدند. روی برخی از سطرهای اشعار به طور کامل یا چند کلمه خط خورده و کلمات و سطرهای جدیدی اضافه شده‌اند (گون، ۲۰۲۱، ص ۱۳۳). بخش‌های منظوم داستان بیشتر در وزن‌های ۸، ۱۱ و ۱۲ هجایی سروده شده‌اند. همراه با تفاوت‌هایی در املا بخش‌های مختلف، جُنگ با املائی نوشته شده که خواندن آن دشوار است. پخش شدگی جوهر به دلیل رطوبت در برخی از صفحات جُنگ، خواندن متون را دشوار می‌کند (گون، ۲۰۲۱، ص ۱۳۳). قسمت‌هایی که به دلیل پخش شدن جوهر قابل خواندن بود، دوباره با مداد بازنویسی شده‌اند.

جُنگ آشیق خان میرزا با چرم مصنوعی قهوه‌ای تیره روکش شده و ابعاد آن ۱۷ در ۲۴ سانتی‌متر است. برخی از صفحات به مرور زمان جدا شده‌اند، که آنها را دوباره به هم چسبانده و سپس از وسط با نخ به هم دوخته‌اند. علاوه بر این، برای جلوگیری

از قاطی شدن صفحات جنگ، هر صفحه توسط آشیق شماره گذاری شده است (Gün, 2021, pp. 133-134). هیچ اطلاعات از لحاظ تاریخ ثبت در مورد بخش‌های داخلی جنگ وجود ندارد.

۳.۳. آشیق خدایار

جنگ‌های نوشته شده توسط آشیق خدایار به اندازه دفترچه‌های مدرسه‌ای متوسط هستند. برخی از قسمت‌های جنگ‌ها حاوی خط‌خطی‌ها و نقاشی‌های دیگری است که توسط فرزندان آشیق کشیده شده‌اند. همچنین برخی از سطرها و کلمات در جنگ‌ها توسط شاعر خط زده شد و سطرها و کلمات جدیدی در کنار آن نوشته شده است. در حالی که شماره صفحات توسط آشیق در برخی از جنگ‌ها نوشته شده، برخی دیگر شماره صفحه ندارند.

در اولین جنگ آشیق، با ۱۳۴ صفحه، شامل اشعار خود او، عناوینی متناسب با مضمون شعر نوشته شده است. همچنین بسیاری از قسمت‌های جنگ آشیق، تاریخ‌های مربوط به سال‌های ۱۳۹۱ و ۱۳۹۲ ذکر شده است. دومین جنگ نیز که دارای تاریخ ۱۳۹۲ است، عناوینی متناسب با مضامین اشعار را در بر می‌گیرد. این جنگ شامل ۸۰ صفحه است. سومین جنگ، شامل ۱۰۹ صفحه و مورخ ۱۳۹۲، شامل اشعار است اما مانند سایر جنگ‌ها، عناوین شعری ندارد. چهارمین جنگ، مورخ ۱۳۹۳ در ۸۶ صفحه، جنگ دیگری است که شامل اشعار خود شاعر می‌باشد. در این مجموعه هم هیچ عنوان شعری وجود ندارد، گمان می‌رود که اشعار به ترتیب زمانی فهرست شده‌اند. در آخرین صفحه‌ی این کتاب، یک لیست خرید وجود دارد که ظاهراً برای یک عروسی است.

در بررسی مضامین اشعار در جنگ‌های آشیق خدایار، مشاهده می‌شود که موضوعاتی مانند عشق، جدایی، غم، مرگ، شکایت، نصیحت، حضرت علی (ع)، امام حسین (ع)، فقر، سرنوشت و انتقاد اجتماعی و سیاسی غالب هستند. اگرچه اشعار بیشتر در وزن‌های ۸ و ۱۱ هجایی سروده شده‌اند، الگوهای ۱۵ و ۱۷ هجایی نیز، هرچند به ندرت، یافت می‌شوند.

۳.۴. آشیق حسین شاه کندیلی

جنگ‌های نوشته شده توسط آشیق حسین در اندازه دفترهای مدرسه متوسط است. در بالای جنگ‌ها شماره صفحاتی از طرف آشیق داده شده است. جنگ‌ها با املائی دشوار برای خواندن نوشته شده‌اند، به طوری که برخی از ابیات و قطعات نثر دو بار تکرار شده‌اند و فهم متن را دشوار کرده‌اند. همراه با این، اشتباهات املائی در جنگ مکرراً دیده می‌شود. در برخی صفحات، کلمات و سطرها خط خورده و با کلمات و سطرهای جدید جایگزین شده‌اند.

جنگ‌ها و حکایات عامیانه‌ی عاشق حسین با عبارت «به نام خدا» آغاز می‌شوند. در گوشه‌ی پایین سمت چپ صفحه‌ی ۵۴ اولین جنگ که در مجموع ۱۰۲ صفحه دارد، تاریخ ۲۰، ۰۸، ۱۳۷۶ و ساعت ۱۹:۰۰ ذکر شده است. جنگ شامل داستان‌های عامیانه

مانند خسته قاسم، آشیق غریب و شاه صنم، تیلیم خان، اصلی و کرم، توفارقانلی عباس و گولگز، طاهر و زهره، شاه اسماعیل، سیدی و پری، مسیم(معصوم/ مترجم) و افروز پری، گرگرلی ممد، و اشعاری دربارهی دوازده امام است. این جنگ فقط شامل بخش‌های منظوم داستان‌های عامیانه است و عناوین آنها خلاصه‌شده‌ی نام داستان‌های فوق‌الذکر مانند کرم، غریب، تیلیم، عباس، سیدی و ممد هستند. علاوه بر این، شماره صفحاتی که توسط آشیق به جنگ داده شده، فقط در صفحات فرد نوشته شده است. صفحه اول از دومین جنگ با ۱۴۸ صفحه، دارای تاریخ عید نوروز ۱۳۷۸ و شامل داستان‌های کوراوغلو و حسین کولا خان (حسینقلی خان؟) و بهرام و گول اندام است. چهار صفحه اول اطلاعات مختصری در مورد محتوای جنگ ارائه می‌دهند. صفحات ۵ تا ۴۲ شامل داستان کوراوغلو و حسین کولا خان است که طبق اظهار وی از آشیق عباس گردآوری شده است و صفحات ۴۳ تا ۶۹ شامل داستان بهرام و گول اندام است که گردآوری آن هم طبق بیان آشیق عباس ذکر شده است. نسخه دوم داستان بهرام و گول اندام، به عنوان مجموعه‌ای از آثار جمع آوری شده از آشیق مسیح‌الله، بین صفحات ۷۰ تا ۱۱۷ نوشته شده است. در صفحات ۱۱۸ تا ۱۴۸ جنگ، اشعار منفرد جای گرفته و در صفحه ۱۴۷ شماره تلفن‌های حاوی برخی اطلاعات شخصی ذکر شده است.

صفحه اول از جنگ صد صفحه‌ای سوم، دارای مورخ ۱۳۷۸، ۰۴، ۰۵ است. با این حال، جلد این جنگ، تاریخ ۲۸، ۱۲، ۱۳۹۰ دارد. برخی اطلاعات شخصی در صفحه اول جنگ و در صفحه دوم یک آدرس و در صفحه سوم نام آشیق اسماعیل نوشته شده است. داستان خسته قاسیم، که از کتاب «آشیق بالا خان دانش بیات» گردآوری شده، از صفحه ۴ شروع شده و تا صفحه آخر، یعنی صفحه ۹۷، ادامه یافته است.

در چهارمین جنگ ۱۲۸ صفحه‌ای که با گوش دادن به نوارهای آشیق گونش قمی (علی رضانی) بازنویسی شده است، داستان خسته قاسم بین صفحات ۱ تا ۶۱، داستان محمود و نگار بین صفحات ۶۲ تا ۱۰۲ و داستان اسدی و نظام بین صفحات ۱۰۲ تا ۱۱۷ گنجانده شده است. داستان اسدی و نظام به طور کامل در جنگ نوشته نشده، بلکه به صورت ناقص آمده است. برخی اشعار آشیق حیدر محمودی در صفحه ۱۱۸ و آشیق عباس ملایرلی در صفحات ۱۱۹ تا ۱۲۰ نوشته شده‌اند. در بالای چنین صفحاتی، یادداشتی با عنوان «سخنان آشیق عباس» یا «سخنان آشیق حیدر محمودی» نوشته شده است. علاوه بر این، در صفحات ۱۲۰ تا ۱۲۵ اشعار منفرد و در صفحات ۱۲۶ تا ۱۲۸ برخی اطلاعات شخصی جای گرفته است.

در جنگ‌های نوشته شده توسط آشیق حسین، در انتهای داستان‌ها عبارات «پایان» و «تمام» نوشته شده‌اند. علاوه بر این، آشیق با قرار دادن شماره صفحه در جنگ‌ها، شروع هر داستان را با صفحه ۱ نشان می‌داد. به جز اولین جنگ، سه جنگ دیگر شامل بخش‌های نثر و نظم از داستان‌های عامیانه هستند. بخش‌های منظوم عموماً در وزن‌های ۸ و ۱۱ هجایی نوشته شده‌اند.

بنا به اظهار آشیق حسین قدمت این جنگ ها تقریباً به ۳۰ سال پیش و به دوره‌ای که آشیق حسین برای اولین بار وارد هنر آشیقی شده، بر می‌گردد. این نشان می‌دهد که اشتیاق آشیق حسین در نوشتن جنگ ها در طول زندگی‌اش به عنوان یک آشیق ادامه داشته است.

۳.۵. آشیق مجید

این جنگ که توسط خود آشیق مجید نوشته شده، نیز در اندازه یک دفتر مدرسه‌ای متوسط است. این جنگ که شماره صفحه ندارد، یادداشتی به تاریخ ۱۳۸۷ دارد. این آشیق از حرکه‌ها برای آسان‌تر کردن خواندن و فهم متن استفاده کرده است. کلمات و سطرهای خط خورده در جاهای مختلف این جنگ که با خطی نسبتاً صحیح نوشته شده، دیده می‌شوند. کلمات و ابیات جدید در کنار جاهای خط خورده قرار دارند.

در جنگ آشیق مجید، هم داستان‌های عامیانه و هم اشعاری که از داستان‌های عامیانه مختلف گردآوری شده‌اند، یافت می‌شود. یک داستان عامیانه با عنوان «داستان افروز مَسوم» (داستان افروز و معصوم) در صفحات ۱ تا ۲۱ نوشته شده است. جنگ که شامل بخش‌های نثر نیز می‌شود، عمدتاً بخش‌های منظوم را در بر می‌گیرد. در بخش سوم کتاب جنگ بین صفحات ۳۰ تا ۳۳ اشعار برگرفته از داستان تسلیم خان نوشته شده و یادداشتی مبنی بر تاریخ نگارش آنها در تاریخ ۱۳۹۰/۰۸/۱۲، بین ساعت ۱۹:۰۰ تا ۲۰:۰۰، درج شده است. بخش چهارم جنگ به داستان سفر کوراوغلو به توقات می‌پردازد. بخشی که شامل داستان است، دارای تاریخ ۱۳۹۰ اسفند است و صفحات ۳۴ تا ۴۲ را در بر می‌گیرد. اشعار متنوعی از صفحه ۴۳ تا صفحه پایانی، صفحه ۴۸، نوشته شده و جنگ با تاریخ ۲۰، ۰۲، ۱۳۹۴ پایان یافته است. در اشعار جنگ عموماً از وزن‌های ۷ و ۸ هجایی استفاده شده است.

۳.۶. آشیق مسیب

سه جنگ نوشته آشیق مسیب در ابعاد ۸*۱۵ سانتی متر است. این جنگ ها حاوی اشعاری از داستان‌های عامیانه مختلف از جمله غریب و شاه صنم، خسته قاسم، کرم و اصلی، شیرین و بیرچک، تسلیم خان، توفارقانلی عباس، و گولگز و کوراوغلو است. این جنگ ۱۴۲ صفحه ای شامل اشعاری از داستان‌های کوراوغلو است و شماره صفحه ندارد. در جنگ فقط بخش‌های منظوم داستان‌های کوراوغلو روی صفحات به صورت مورب از پایین به بالا نوشته شده است. اشعار اغلب با وزن‌های ۸، ۹ و ۱۱ هجایی هستند. جنگ ها تقریباً ۳۵ تا ۴۰ سال نزد خانواده‌ی آشیق مسیب بوده‌اند، در حال حاضر توسط نوه‌اش، یحیی ظهوری نگهداری می‌شوند. صفحات پاره شده با نوار چسب دوباره به هم متصل شده‌اند. صفحه اول از دو صفحه خالی و پاره شده حاوی اطلاعات شخصی مانند شماره تلفن و صفحه دیگر شامل اشعار است. مانند بسیاری از دیگر جنگ‌های آشیقی، این جنگ نیز با املائی

دشوار نوشته شده و سطرهایی از آن در جاهای مختلف خط خورده‌اند. در کنار سطرهای خط خورده، ابیات جدیدی اضافه شده است.

۳.۷. آشیق رضا فیض‌الله خانی

جُنگ آشیق رضا فیض‌الله‌خانی توسط رمضان لشکری، دستیار وی نوشته شده است و در صفحه اول آن تاریخ ۱۳۸۵. ۱۰.۱۰ نوشته شده است. این جُنگ در اندازه یک دفتر مدرسه‌ای متوسط است و شماره صفحه ندارد. جُنگ با املائی دشوار نوشته شده و اشتباهات املائی در آن رایج است. در برخی صفحات، کلمات و سطرها خط خورده اند و کلمات و ابیات جدیدی نوشته شده است. در برخی صفحات، سطرهایی که گمان می رود بعداً اضافه شده اند، به صورت مورّب نوشته شده اند. یادداشتی به تاریخ ۱۳۸۹. ۰۴. ۱۱ در صفحه ۴۰ جُنگ اضافه و امضا شده است که تاریخ تکمیل این جُنگ را نشان می‌دهد.

مجموعه ۴۵ صفحه‌ای عاشق رضا فیض‌الله‌خانی شامل داستان‌ها و اشعاری بر اساس داستان‌های عامیانه مختلف است. چنانکه داستان غریب و شاه صنم به شیوه‌ای مختصر نوشته شده است. داستان با عنوان «از داستان غریب» در صفحات ۲ تا ۱۵ آمده است. از صفحه ۱۶ به بعد، به ترتیب سرفصل‌ها، اشعاری درباره دوازده امام و حضرت محمد (ص)، اشعاری از داستان‌های اصلی و کرم، غریب و شاه صنم، توفارقانلی عباس و گولگز، و اشعاری نقل شده از واحد (علی آقا اسکندراوف (زاده ۱۲۷۴ در باکو – درگذشته ۱۳۴۴ در باکو متخلص به واحد، شاعر مشهور آذربایجانی/ مترجم)، گنجانده شده‌اند. در صفحه ۳۷ جُنگ دو سطر خط خورده دیده می‌شود و اشعار از این صفحه ادامه می‌یابند. اشعار جُنگ در وزن‌های ۷، ۸ و ۱۱ هجایی هستند.

نتیجه‌گیری

جُنگ‌های منطقه همدان دفتربهایی شامل داستان‌های عامیانه با ترکیبی به نظم و نثر، اشعار آشیقی و برخی اطلاعات شخصی هستند. این مطالعه برای آشکار کردن نقش جُنگ‌های منطقه در سنت آشیقی و زندگی اجتماعی و تاریخی ترکان و ارزیابی سنت جُنگ نویسی منطقه و اهمیت جُنگ برای منطقه آماده شده است.

در قرن بیست و یکم، که فرهنگ شفاهی رو به زوال گذاشته، گسترش فعالیت‌های سوادآموزی، فرهنگ نوشتاری و به ویژه فرهنگ الکترونیکی را در اولویت قرار داده است. شرایط عصر مدرن بر عاشیق‌های همدان تأثیر گذاشته و آنها به خواندن و نوشتن روی آوردند و جُنگ‌ها را نوشته اند. حتی آشیق‌های بی‌سواد، با درک اهمیت جُنگ، با کمک خویشاوندان خود شروع به رونویسی محصولات شفاهی خود کردند. به همین دلیل، سنت جُنگ نویسی، هرچند در ابعاد کوچک، در منطقه رواج یافته است. از آنجایی که جُنگ‌های مورد بحث توسط خود آشیق‌ها حفظ شده‌اند، اصل آنها حفظ شده و ویژگی ناشناس بودن حذف شده است. جُنگ‌های شناسایی شده در حوزه همدان از لحاظ این که از پهلوی باز شده، فقط شامل مطالب ادبیات عامیانه و مقدار کمی

اطلاعات شخصی و شامل آثار یک آشیق واحد بوده و بنابراین ناشناس نبودن آنها با برخی اطلاعات ارائه شده، با تحقیقات میدانی آناتولی متفاوت هستند.

جنگ‌ها در حوزه آناتولی محصولاتی هستند که به ویژه از طول باز می‌شوند و حاوی داستان‌های عامیانه نیستند. اگر از منظری کل‌نگر به دنیای ترک‌ها نگاه شود، با توجه به اطلاعات جدید در مورد جنگ‌های ترک‌های ایران، نباید از این نکته غافل شد که جنگ‌ها ممکن است ویژگی‌های متفاوت دیگری هم داشته باشند.

جنگ‌ها اشکالی از مطالب ادبیات عامیانه شفاهی هستند که به اشکال فرهنگی نوشتاری تبدیل شده‌اند. در زمانی که فرهنگ شفاهی به تدریج در حال ناپدید شدن بود، آشیق‌های همدانی با نوشتن جنگ‌ها، امکان انتقال اطلاعات ادبی، فرهنگی و تاریخی منطقه به نسل‌های بعدی را تضمین کرده‌اند. یکی دیگر از جنبه‌های مهم جنگ‌ها این است که علیرغم تسلط زبان فارسی در ایران، آنها به زبان ترکی آذربایجانی نوشته شده‌اند که ضمن انتقال به نسل‌های بعدی، نه تنها زبان و فرهنگ ترک‌های منطقه را حفظ کرده‌اند، بلکه به حافظه جمعی و هویت ملی نیز کمک نموده‌اند.

داده‌های گردآوری شده در این تحقیق شامل اطلاعات مربوط به جنگ‌ها برای سال‌های ۲۰۱۵، ۲۰۱۷ و ۲۰۱۸ است. لذا از آنجا که جنگ‌ها محصولاتی ایستا نیستند، ممکن است آشیق‌ها در طول زمان مطالب مختلفی از ادبیات شفاهی به آنها اضافه کنند. به همین دلیل، نه تنها جنگ‌های منطقه همدان، بلکه جنگ‌های مناطق مختلف ایران نیز نیاز دارند که در طول زمان بارها و بارها بررسی و از نظر محتوایی ارزیابی شوند. علاوه بر این، نباید فراموش کرد از آنجائیکه جنگ‌های منطقه محصولاتی، شامل مطالب مختلفی در رابطه با زبان و فرهنگ هستند، باید فراتر از محصولات ادبی، از جنبه‌های مختلف مورد بررسی قرار گیرند.

تأیید کمیته اخلاق

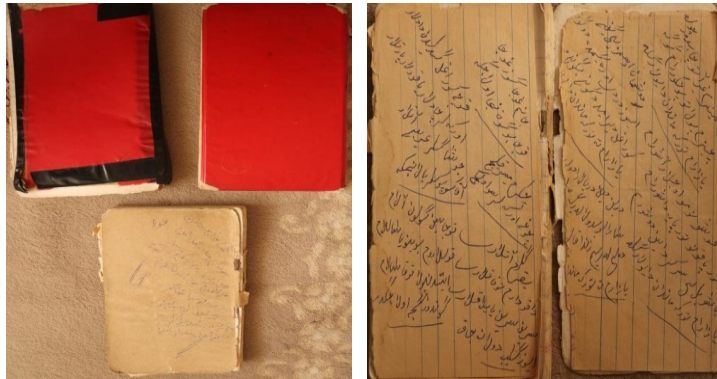
این مطالعه نیازی به تأیید کمیته اخلاقی ندارد. تحقیقی روی موجودات زنده (انسان یا حیوان) انجام نشده است. مقاله متعلق به حوزه ادبیات است.

تضاد منافع

نویسنده این مقاله اعلام می‌کند که هیچ گونه روابط شخصی یا مالی مرتبط با این مطالعه ندارد و بنابراین، هیچ تضاد منافی وجود ندارد.

حمایت و تشکر: این پژوهش از هیچ نهاد یا سازمانی حمایت مالی دریافت نکرده است.

تصاویر:^۱

جنگ‌های آشیق مسیب

جنگ‌های آشیق خدایار

جنگ آشیق خان میرزا

ضمائم

شعر آشیق خدایار در لهجه اصلی

Hər kim dişin qırx tərəfdən itidib,
 Həvadar yox, danuşan yox, diyən yox,
 Danuşaniy dar boğazı dibində,
 Boyunnarın dar başundan açan yox.

Məvad məmləkətdə tufan eyliyib,
 Saqqız kimin alub xəlqi çeyniyib,
 Cəvannarda atəşində qeyniyib,
 Çıxadan yox, su səpən yox, həray yox.

^۱ عکس‌ها از آرشیو خصوصی فاروق گون گرفته شده‌اند.

Bu mazlum millətiy günahı nədi?
Eyle mudam tapmaz övündə əti,
Rişəsin kəs gəl bu məvaddı göti,
Ar namus yox, ehtıram yox, şərəf yox.

Çar tərəf dünyaniy guşəsin tutub,
Cəvan, uşak e'etiyadda ot tutub,
Hərmələ'dən bətər xəlqi oxluyub,
Bu zəmanda rəhmənnuk yox, şeytan çox.

Gün bə gün məvaddan şo'lə ucalar,
Heyif cəvannara otda puç olar,
Qəşəng rəng o ruxnar solub pis olar,
Ürək yanan bu millətə həray yox.

Xudayar, məvaddiy bəd-bəxtliğin yaz,
Oxuyannar alar söziynən bir faz ,
Azca öz əliynən öz qəbriyi qaz,
Sözlər qalar heyif intişarı yox.

منابع پیش گفتار مترجم:

BİBLİYOGRAFYA

- Tacü'l- 'arûs*, "cnk" md.
Burhân-ı Kâti ' Tercümesi, "cönk", "çöng" md.leri.
Şeyh Süleyman Efendi, *Lugat-ı Çağatay ve Türkî-i Osmânî*, İstanbul 1298, s. 142.
J. A. Vullers, *Lexicon Persico-Latinum etymologicum*, London 1864, II, 303.
Steingass, *Dictionary*, s. 400.
Türk Lugatı, II, 347.
Seyyid M. Ali Dâi el-İslâm, *Ferheng-i Nizâm*, Haydarâbâd 1318, II, 408.
Şükûn, *Farsça-Türkçe Lûgat*, "cönk" md.
The Shorter Oxford English Dictionary, London 1947, I, 1047.
Gaffârî, *Ferheng*, Tahran 1336, II, 615; VI, 9 vd.
Ferheng-i Fârsî, I, 203; II, 592.
Tarama Sözlüğü, Ankara 1965, II, 777-778.
Ferîdünkâr, *Ferheng-i Cedîd Farsî be Fârsî*, Tahran 1345, s. 475.
M. Emîn Edîb-i Tûsî, *Ferheng-i Luğat-ı Edebî*, Tebriz 1345 hş./1967, I, 186.
R. Dozy, *Supplément aux dictionnaires arabes*, Beyrouth 1968, I, 659 vd.
Derleme Sözlüğü, Ankara 1968, III, 1007.
Aziz Ahmedof, *Edebiyatşinaslık Terimleri Lugatı*, Bakü 1978, s. 191.
Hasan Amîd, *Ferheng-i ' Amîd*, Tahran 1357 hş., I, 362.
İbrâhim Mustafa v.dğr., *el-Mu'cemü'l-vasît*, "cnk" md.
Muhammed Mehdî, *Seng-lâh*, vr. 215^{a-b}.
Zeki Velidi Togan, "Topkapı Sarayındaki Dört Cönk", *İTED*, I/1-4 (1954), s. 73-89.

- Müjgân Cunbur, "Folklor Araştırmalarında Cönklerin Yeri", I. Uluslararası Türk Folklor Semineri (Bildiriler), Ankara 1974, s. 69-73.
- İbrahim Aslanoğlu, "Geçen Yüzyıllarda Folklorumuza Işık Tutan Kaynaklar", *a.e.* (1976), s. 69-74.
- TÜYATOK*, I, 272-275.
- Günay Kut, "Bir Cönk Üzerine", *HK*, I/3 (1984), s. 75-85.
- Bedri Noyan, "Ayaşlı Abdi Efendi Cöngü'nün Tedkiki", *a.e.*, I/4 (1984), s. 101-115.
- Orhan Şaik Gökyay, "Cönkler Üzerine", Folklor ve Etnografya Araştırmaları, İstanbul 1984, s. 107-149.
- Atatürk Kitaplığı'na Yeni Bağışlanan Yazma Kitapların İndeks Kataloğu, I (haz. Nail Bayraktar), İstanbul 1991, s. 10-12.
- Pakalın, I, 303.
- TA*, XI, 212.
- ML*, III, 76.
- M. Sabri Koz, "Cönk", *TDEA*, II, 83-85.
- ABr.*, VI, 203.

منابع

- Alptekin, A. B. (1987). Fırat havzası ve Doğu Anadolu'da yazılmış cönkler. *Fırat Havzası Yazma Eserler Sempozyumu (5-6 Mayıs 1986)*, Fırat Üniversitesi Yayınları, 227-232.
- Alptekin, A. B. (2002). *Halk hikâyelerinin motif yapısı*. Akçağ Yayınları.
- Amid, H. (1389/2010). *Ferheng-e Farsi Amid*. Rah-e Roşd.
- Cunbur, M. (1974). Folklor araştırmalarında cönklerin yeri. *I. Uluslararası Türk Folklor Semineri Bildirileri*, Başbakanlık Basımevi, 69-73.
- Dehhoda, A. E. (1377/1998). *Lugatname-ye Dehhoda 5*. Muessese-ye Entesharet ve Çape Danişgah-e Tehran.
- Duymaz, A. (2016). Sözün yazılaşması yazının sözleşmesi: cönkler. *Millî Folklor Dergisi*, 111, 14-27.
- Elçin, Ş. (1997). *Halk edebiyatı araştırmaları I*. Akçağ Yayınları.
- Ersal, M. (2016). Cönkten hizmet defterine, icradan yazıya: Alevi yazma geleneği. *Millî Folklor Dergisi*, 111, 87-99.
- Gökyay, O. Ş. (1995). *Seçme makaleler-I eski, yeni ve ötesi*. İletişim Yayınları.
- Gün, F. (2021). Sosyo-kültürel değişimler bağlamında Hemedan (İran)'da Türk aşıklık geleneği (Tez No. 671080). [Doktora tezi, Trakya Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp> Kafkasyalı, A. (2009). *İran Türkleri aşık muhitleri*. Salkımsöğüt Yayınları.
- Kaya, D. (2012). Âşık edebiyatının önemli yazılı kaynaklarından cönkler. *Kültür Çağlayanı Dergisi*, 16, 9-11.
- Merkez-e Amar-e İran. (2022). <https://www.amar.org.ir/>.

- Moin, M. (1386/2007). *Ferheng-e Farsi I*. Entesharat-e Adena.
- Sakaoğlu, S. (1987). Cönklerin kültür tarihimizdeki yeri. *Fırat Havzası Yazma Eserler Sempozyumu* (5-6 Mayıs 1986), Fırat Üniversitesi Yayınları, 219-226.
- Taşlıova, M. M. (2006). Elektronik cönk kavramı ve Türk halkbilimi'nin değeri bilinmeyen kaynakları. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)*, 5, 89-112.
- Türkyılmaz, M. (2004). Sivas kaynaklı bir cönk ve Âşık Ömer şiirleri. *Folklor/Edebiyat*, X (37), 291-298.
- Uraz, M. (1977). Cönkler ve sefineler. *Türk Folklor Araştırmaları*, 17 (337), 8057-8059.
- Ülkütaşır, M. Ş. (1967). Halk edebiyatı araştırmalarında cönk'lerin değeri. *Türk Kültürü*, 60, 905-907.
- Vefayi, M. E. & Beşeri, C. (1395/2016). Negahi be çend sefine ve cong-e edebi-ye pedidamedeh der Anatoli, ta payan-e sede-ye nohm-e hecri. *Name-ye Ferhengestan, Vijenname-ye Motaleat-e Asay-e Seğir*, 87-122.
- Vefayi, M. E. & Beşeri, C. (1397/2018). Sefine, mecmue, cong tehevvolat-e tarihi-ye yek no-e vije-ye edebi. *Dofeslname-ye Zeban ve Edebiyat-e Farsi*, 85, 7-31.
- Yavuz, O. (1988). Türk edebiyatında cönkler, hususiyetleri ve dili. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 54, 117-131.
- Yıldırım, D. (2013). *El yazması bir kitap türü: cönk/cöng (kayıp Saraybosna cöngü bağlamında)*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Yihao, Q. (2012). Jung (鯨 zūng) "cönk" gemi üzerine -13.-15. yüzyıllardaki Batı yazmalarında görülen "jung" terimi üzerine-. (Zemira, Gulcalı Çev.). *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 19 (2), 135-147.

پیمان نامه سومر و ایلام

تصویر سنگ نوشته سومری با عنوان عهد نامه شولگی شاه سومر

چکیده:

در خوانش پرفسور هایز، متن سومری را به عنوان وقفنامه‌ای مذهبی برای خدای Meslamtaea و زندگی شاه شولگی تفسیر نموده که ما آن را شاه/خدای ساکن ایلام خواندیم. وی شولگی را شاه اور، کیلولا را مقام رسمی سومری و مهر را به عنوان ابزار نیایش آورده و ساختار متن را آیینی، سلسله‌مراتبی و در خدمت تثبیت سلطنت نشان داده بود ولی ما در خوانش جدید با رویکرد نشانه شناسانه، اسطوره محور و زمینه‌محور، متن را به سندی سیاسی میان دو قدرت بازخوانی نمودیم. شخصیت‌های تازه‌ای چون آزیتا (شاه ایلام)، گوینده ایلامی و شخص نویسنده لوح که کیلولا را زیبا و پسر مقام تقسیم کننده سهم ها و آشنای خود با لفظ تانوگوم آورده راوی بوده و به تقسیم شدن نسخه هایی از لوح توسط کیلولا اشاره نموده و افعال نیز از حالت نیایشی خارج شده و به کنش‌های سیاسی بدل شده اند. با توجه به ترتیب نام‌ها در متن که با نام شاه ایلام شروع می شود، نشان دهنده انتقال لوح به ایلام و مالکیت نهایی آن است ولی از طرفی چون لوح با زبان سومری نوشته شده، پس برتری سیاسی سومر در همان ابتدا مشخص است. گوینده، که کیلولا را «آشنای من» خطاب می‌کند، به احتمال زیاد ایلامی بوده و در حال ثبت اطاعت از فرمان شولگی می باشد و چنانچه به طبیعت از دستور وی به زنده نگه داشتن فردی که شاه سومر بخشیده بوده اشاره نموده می نماید. در واقع این رفتار، نشانه‌ای از احترام سیاسی و پذیرش اقتدار طرف مقابل است، چون از نظر تاریخی، در عهد شولگی، سومر قدرت مندترین نیروی منطقه بوده و شولگی خود را شاه چهارگوشه جهان که ایلام هم بخشی از آن بوده می نامیده است. بنابراین متن لوح با این واقعیت تاریخی همخوانی دارد و در واقع ایلامی‌ها به سرکردگی پادشاه خود به لاگاش آمده، مهر را دریافت نموده و فرمان را اطاعت کرده‌اند، ولی نه از سر برتری، بلکه از سر دیپلماسی و تثبیت رابطه سند را با نام شاه خود ثبت نموده و به ایلام برده اند. در مجموع، این متن نه فقط یک وقفنامه مذهبی، بلکه سندی چندلایه است که در خوانش دوم، لایه‌های سیاسی، دیوانی، و انسانی آن آشکار می‌شود. کیلولا، مقام سومری، در مرکز این تعامل ایستاده؛ و لوح، گواهی‌ست بر لحظه‌ای که قدرت، احترام متقابل سیاسی در پیمان نامه ها، و شناخت متقابل که در دل خطوط میخی ثبت شده‌اند.

^۱ ولی دقت گردد لوح کنونی لوح قرائت شده، در واقع همان نسخه نگه داری شده در قلمرو سومر است که در جنوب عراق امروزی کشف شده است

کلمات کلیدی: شولگی، ایلام

استناد (آپا):

حسنی اردبیلی، م. و قره زاده شربانی، م. پیمان نامه سومر و ایلام. ارومیه: فصلنامه تخصصی "مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک"

سال ۰۳، شماره ۰۹، پاییز ۱۴۰۴. ۸۶۹۰-۳۰۴۱ شاپا

مهدی حسنی اردبیلی^۱

محمد قره زاده شربانی^۲

ایمیل:

mehdi.hasani.ar@gmail.com

mghsharabiyani@gmail.com

وابستگی:

محقق تاریخ باستان ترکان^۱

محقق زبان های باستانی^۲

Treaty of Sumer and Elam

Mehdi Heseni Erdebili¹

Muhammad Gharezaadeh
Sharabiyani²

Email:

mehdi.hasani.ar@gmail.com

mghsharabiyani@gmail.com

Affiliation:

Researcher of the ancient
history of Turks¹

Expert of ancient languages²

Abstract:

In Professor Hayes's interpretation, the Sumerian text is understood as a religious endowment dedicated to the god Meslamtaea and the life of King Shulgi-whom we alternatively identify as a divine or royal figure residing in Elam. Hayes presents Shulgi as the king of Ur, Kilula as a Sumerian official, and the seal as a ritual object, framing the text as ceremonial, hierarchical, and instrumental in legitimizing royal authority.

In contrast, our revised reading-grounded in semiotic, mythological, and contextual analysis-reconstructs the text as a political document mediating relations between two powers. New figures emerge, including Azita (the Elamite king), an Elamite narrator, and the tablet's author, who refers to Kilula as "beautiful," "son of the share-distributing official" and "my acquaintance" using the term tanogum. The text alludes to Kilula's distribution of multiple copies of the tablet, and the verbs shift from ritualistic to political in function.

The sequence of names, beginning with the Elamite king, suggests the tablet's transfer to Elam and its final ownership. However, its composition in Sumerian immediately asserts Sumer's linguistic and political dominance. The narrator-likely Elamite-records obedience to Shulgi's command, including the preservation of an individual pardoned by the Sumerian king. This act reflects diplomatic respect and recognition of the opposing power's authority.

Historically, during Shulgi's reign, Sumer was the preeminent force in the region. Shulgi referred to himself as "King of the Four Corners of the World" with Elam included within that dominion. The tablet's content aligns with this historical reality: the Elamites, led by their sovereign, traveled to Lagash, received the seal, complied with the decree, and recorded the agreement under their own king's name-not as a gesture of subordination, but as an act of diplomacy and relational consolidation.

Ultimately, this text is not merely a religious endowment but a multilayered document. In our second reading, its political, administrative, and human dimensions become evident. Kilula, the Sumerian official, stands at the center of this interaction; and the tablet serves as a testament to a moment in which power, mutual respect, and political recognition were inscribed in cuneiform.

Key words: Shigi, Elamite

CITATION (APA):

Heseni Erdebili, M. and Gharezaadeh Sharabiyani, M. Treaty of Sumer and Elam. Urmia: "Studies on Azerbaijan and Turk's history" Specialized Journal, year 03, number 09, Fall 2025, ISSN: 3041-8690.

Şumer və Elam müqaviləsi

Mehdi Hasani Erdebili¹

Məhəmməd Gharezade
Sharbiani²

E-poçt:

mehdi.hasani.ar@gmail.com

mghsharabiyani@gmail.com

Mənsubiyyət:

Qədim Türk tarixi
araşdırmaçısı¹

Qədim dillərin tədqiqatçısı²

Xülasə:

Professor Hayesin şərhinə əsasən, Şumer mətninə Meslamtaea tanrısına və Şulgi şahının həyatına həsr olunmuş dini ianə sənədi kimi yanaşılmışdır. Bu kontekstdə Şulgi Ur şahı, Kilula isə Şumerli rəsmi şəxs kimi təqdim olunmuş; möhür ibadət aləti kimi izah edilmiş və mətnin strukturu ayin xarakterli, iyerarxik və kral hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsinə xidmət edən kimi göstərilmişdir.

Lakin bu tədqiqatda, göstərici analizinə, mifoloji və kontekstual yanaşmaya əsaslanaraq mətn iki siyasi güc arasında diplomatik sənəd kimi yenidən şərh edilmişdir. Yeni personajlar arasında Elam şahı Azita, Elamlı nümayəndə və lövhənin müəllifi yer almaqdadır; bu şəxs Kilulanı "gözəl", "pay bölən vəzifəlinin oğlu" və "tanışım" (tanogum) kimi adlandırır. Mətn Kilulanın lövhənin nüsxələrini bölüşdürməsinə işarə edir və fellər ayin xarakterindən çıxaraq siyasi hərəkətlərə çevrilir.

Mətnin Elam şahının adı ilə başlaması lövhənin Elama ötürüldüyünü və onun son sahibinin kim olduğunu göstərir. Lakin mətnin Şumercə yazılması Şumerin dil və siyasi üstünlüyünü açıq şəkildə ortaya qoyur. Danışan böyük ehtimalla Elamlıdır və Şulginin əmrinə itaəti qeyd edir – xüsusilə Şumer şahı tərəfindən bağışlanmış bir şəxsin sağ saxlanılmasına dair. Bu davranış qarşı tərəfin siyasi nüfuzuna hörmət və qəbulun göstəricisi kimi qiymətləndirilir.

Tarixi kontekstdə, Şulgi dövrü Şumerin bölgədəki ən güclü siyasi aktyor olduğu bir dövrdür. Şulgi özünü "dünyanın dörd bucağının şahı" adlandırmış və Elamı bu hakimiyyət sahəsinin bir hissəsi kimi görmüşdür. Beləliklə, lövhənin məzmunu bu tarixi realıqla üst-üstə düşür: Elamlılar öz şahlarının rəhbərliyi ilə Laqaşa gəlmiş, möhürü almış, əmri yerinə yetirmiş və sənədi öz şahlarının adı ilə qeyd edib Elama aparmışlar. Bu hərəkət üstünlük deyil, diplomatik münasibətin möhkəmləndirilməsi məqsədi daşıyır.

Nəticə etibarilə, bu mətn yalnız dini bir ianə sənədi deyil, həm də çoxqatlı diplomatik sənəddir. İkinci oxumada onun siyasi, inzibati və insani qatları üzə çıxır. Şumerli vəzifəli Kilula bu qarşılıqlı əlaqənin mərkəzində dayanır; lövhə isə gücün, qarşılıqlı hörmətin və siyasi tanınmanın mixi yazı ilə qeyd olunduğu tarixi bir anı sənədləşdirir.

Açar sözlər: Şulgi, Elam

CITATION (APA):

Hasani Erdebili, M. and Gharezade Sharbiani, M. Şumer və Elam müqaviləsi. Urmiya: "Azərbaycan və Türk tarixi araşdırmalar" İxtisaslaşdırılmış Jurnal, il 03, nömrə 09, Payız 2025, ISSN: 3041-8690.

Sümer ve Elam Antlaşması

Mehdi Hasani Erdebili¹

Mühemmet Karazade
Şerebiyani²

E-posta:

mehdi.hasani.ar@gmail.com

mghsharabiyani@gmail.com

Üyelik:

Eski Türk tarihi araştırmacısı¹

Ölü diller araştırmacı²

Özet:

Profesör Hayes'in yorumuna göre, Sümer metni Meslamtaea tanrısına ve Kral Şulgi'nin yaşamına adanmış bir dini adak belgesi olarak değerlendirilmiştir. Bu bağlamda Şulgi Ur kralı, Kilula ise Sümerli bir resmi görevli olarak tanımlanmış; mühür ibadet aracı olarak ele alınmış ve metnin yapısı ritüel temelli, hiyerarşik ve kraliyet otoritesini pekiştirici olarak sunulmuştur. Ancak bu çalışmada, göstergebilimsel, mitolojik ve bağlamsal bir yaklaşımla metin, iki siyasi güç arasında düzenlenmiş diplomatik bir belge olarak yeniden yorumlanmıştır. Yeni karakterler arasında Elam kralı Azita, Elamlı anlatıcı ve tabletin yazarı yer almakta; bu kişi Kilula'yı "güzel", "paylaştırıcı görevlinin oğlu" ve "tanıdığım" (tanogum) olarak nitelendirmektedir. Metinde Kilula'nın tabletin kopyalarını paylaştığına dair ifadeler yer almakta ve fiiller ritüel bağlamdan çıkarak siyasi eylemlere dönüşmektedir.

Metnin Elam kralının adıyla başlaması, tabletin Elam'a aktarılmış olduğunu ve nihai sahipliğini göstermektedir. Ancak Sümerce yazılmış olması, Sümer'in dilsel ve siyasi üstünlüğünü açıkça ortaya koymaktadır. Anlatıcı, büyük olasılıkla Elamlıdır ve Şulgi'nin emrine itaatin kaydını tutmaktadır – özellikle Sümer kralı tarafından affedilen bir kişinin hayatta tutulmasına dair. Bu durum, karşı tarafın siyasi otoritesine saygı ve kabulün bir göstergesi olarak değerlendirilmektedir.

Tarihsel bağlamda, Şulgi dönemi Sümer'in bölgedeki en güçlü siyasi aktör olduğu bir dönemdir. Şulgi kendisini "dünyanın dört köşesinin kralı" olarak tanımlamış ve Elam'ı bu egemenlik alanının bir parçası olarak görmüştür. Dolayısıyla tabletin içeriği bu tarihsel gerçeklikle örtüşmektedir: Elamlılar, kendi krallarının önderliğinde Lagaş'a gelmiş, mühür almış , emre uymuş ve belgeyi kendi krallarının adıyla kaydederek Elam'a götürmüşlerdir. Bu eylem, üstünlükten ziyade diplomatik ilişkiyi pekiştirme amacı taşımaktadır.

Sonuç olarak, söz konusu metin yalnızca dini bir adak belgesi değil, aynı zamanda çok katmanlı bir diplomatik belgedir. İkinci okumada metnin siyasi, idari ve insani boyutları belirginleşmektedir. Sümerli görevli Kilula bu etkileşimin merkezinde yer almakta; tablet ise güç, karşılıklı saygı ve siyasi tanımanın çivi yazısıyla kayıt altına alındığı tarihi bir anı belgelemektedir.

Anahtar kelimeler: Şulgi, Elam

CITATION (APA):

Hasani Erdebili, M. and Karazade Şerebiyani, M. Sümer ve Elam Antlaşması. Urmiye: Üç Aylık "Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar" Uzmanlık Dergi, yıl 03, sayı 09, Sonbahar 2025, ISSN: 3041-8690.

مقدمه :

موضوع این مقاله بازخوانی یکی از الواح کشف شده در عراق که به زبان سومری و با خط میخی نگاشته شده و به دوره سلطنت شولگی (حدود ۲۰۹۴-۲۰۴۷ ق.م) تعلق دارد. زبان نگارش، ساختار دیوانی متن، و اشاره به مهر و نام‌های خاص، نشان می‌دهد که این لوح در بایگانی رسمی نگهداری شده و احتمالاً در چهارچوب مناسبات بین دولتی میان سومر و ایلام نقش داشته است. پرفسور هایز، این متن را به‌عنوان وقف نامه‌ای مذهبی برای خدای Meslamtaea و در خدمت تثبیت سلطنت شولگی تفسیر نموده است. اما ما در خوانش مجدد با رویکرد نشانه‌شناسانه، اسطوره محور و زمینه‌محور، متن را به عنوان سند سیاسی دو قدرت منطقه‌ای اواخر هزاره سوم پیش از میلاد یعنی سومر و ایلام مشاهده نموده و به ترتیب نام‌ها، حضور شخصیت‌هایی چون آزیتا (شاه^۱ ایلام)، تغییر افعال از حالت نیایشی و آیینی به صورت سندی سیاسی، دیوانی و چندلایه شامل ساختار قدرت، دیپلماسی و حافظه اداری را شناسایی کردیم که در ادامه ابتدا عین خوانش پرفسور هایز و تصاویر نشان‌های سومری را آورده و سپس مجدداً بازخوانی خواهیم نمود.

۱ - در حقیقت "شاه" لغتی سومری با نشان که انسان، شخص، مرد و سپس شاه و ... به کار رفته و دارای خوانش‌های "ŠA₁₁" ، "Ša₄" ، Lu₂/Lu : شاه، سانگ، لو " است که چون خوانش "Ša₄ : سانگ، سائق" در لغت نامه پنیلووانیا دقیقاً در مفهوم "King : شاه" آورده شده پس ما برآنیم که با لغت قدیمی "سائق : سان : شهرت" ترکی در ارتباط بوده و با توجه به تاریخ وقایع نگاری بین النهرینی نیز صحیح می‌نماید

(j-ŋ) sz-š s.-š t.-t 0-9-9-9: '=-alef)

san [KING] (N) 3 instances

san [KING] N (3x) Middle Babylonian, Neo-Assyrian wr. san. "king"

[1] san

PC	ED IIIa	ED IIIb	Ebla	OAkk	Lag II	Ur III	OB	Post-OB	(unknown)
								3	

1 distinct forms attested; click to view forms table.

Attested in the following periods:

Middle Babylonian (2x/67%)

Neo-Assyrian (1x/33%)

Senses:

1. king (3x/100%)

Akk. šarru.

san

= šarrum (Ea 07 97).

Lexical Associations

šarru[king]N (/ san[king])

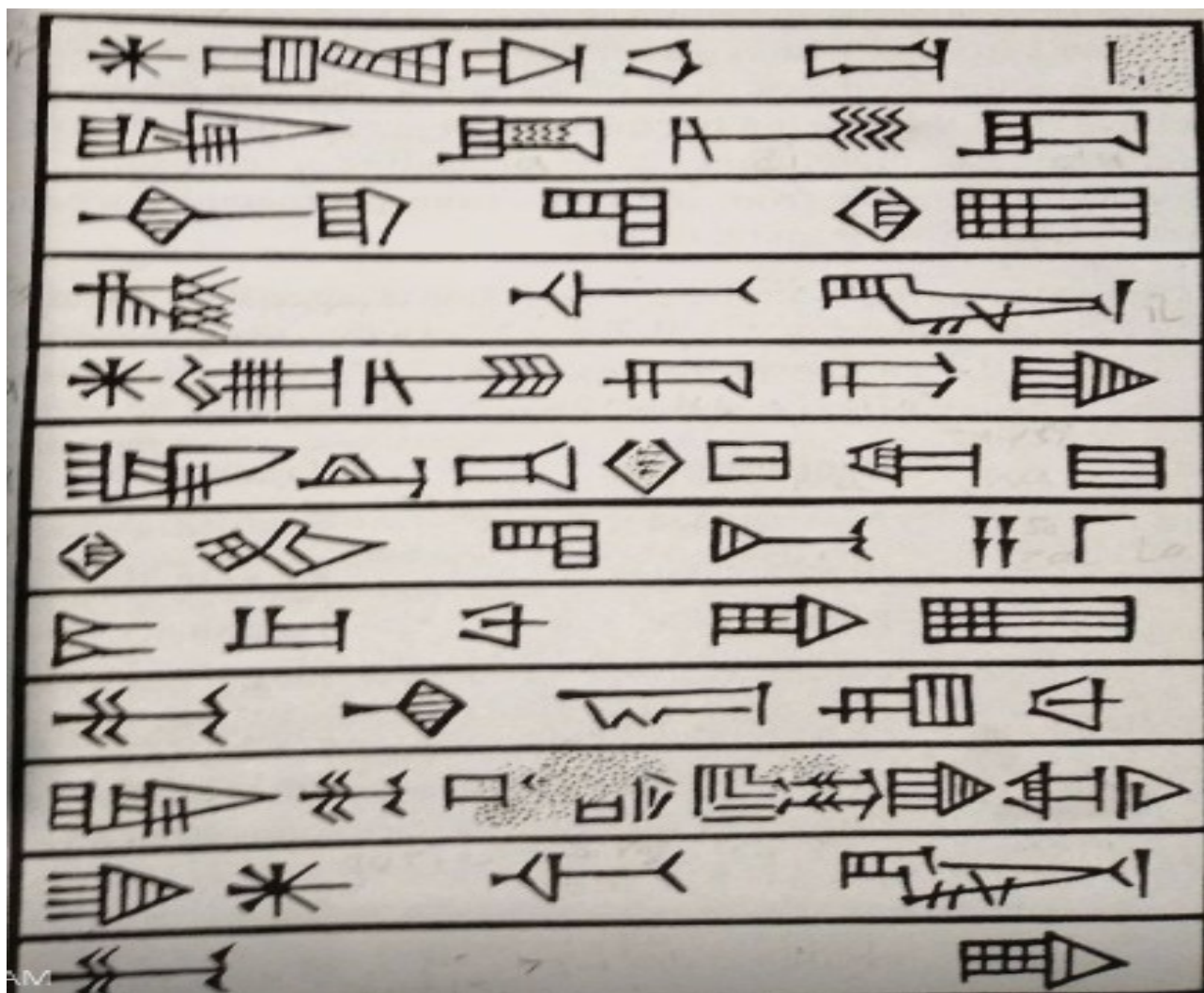
san = šar-rum (CUSAS 12, 1.1.2 o ii 34; UM 29-13-684 o i' 11'; Ea 07 97).

References for all phrases

san[king]

san = šar-rum (CUSAS 12, 1.1.2 o ii 34; UM 29-13-684 o i' 11'; Ea 07 97).

Word ID: o0037236; Citation URL: <http://oracc.org/epsd2/o0037236>; version 2.7.2 (built 2024-08-31)

بازنویسی و ترجمه از کتاب آموزش زبان سومری جان ل.هایز

A MANUAL OF SUMERIAN GRAMMAR AND TEXTS

JOHN L. HAYES

UNDENA

PUBLICATIONS

Malibu

1990

Transliteration

Transcription

Translation

1: ^dMes-lam-ta-è-a

Meslamtaea

For Meslamtaea,

2: lugal á-zid-da
man of

lugal a.zid.a

the king, the right-hand

3: Lagaš ^{ki} -ke ₄	Lagaš.(a)k.e	Lagash-
4: nam-ti-il	nam.til	for the life of
5: ^d Šul-gi nitah-kalag-ga	Šulgi nitah.kalaga	Shulgi, the mighty man,
6: lugal-Urim ^{ki} -ma-ka-šè	lugal.Urim.ak.a(k).še	the king of Ur -
7: Ki-lul-la gu-za-lá	Kilula guzala	Kilula the guzala-official,
8: dumu Ur-ba-?-ke ₄	dumu Urba? .ak.e	the son of Ur-ba?-
9: mu-na-dim kišib-ba name	mu.na.(n.)dim kišib.bi.a(k)	fashioned .(this) The of this cylinder seal is,
10: lugal-gu ₁₀ geštug ₃ -nig-šag ₅ -ga-ka-né	lugal.gu.geštug.nig.šag.ak.ani.e	O my king, let me keep him alive at his ear of favor.
11: ga-an-ti-il	ga.(i.)n.til	
12: mu-bi	mu.bi	

باز خوانی و ترجمه نو از این نوشته سومری

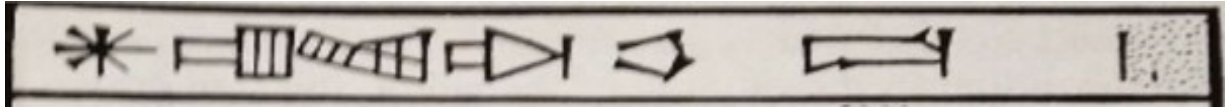
1-Anmiš/Dingiriš ulamda utudur 2- luka Azita 3-širburula/Lagaša ki ket 4- annam til
 5- An/Dingir Šul-gi- giš-qa 6- Lugal/gallu šišib.ki/ur ku-dugumuz/ tuš-dugumuz/dur-
 dugumuz 7- ki -lu-la gu-za-la 8- dumu Urba ših 9- Ta-nu₈-gim tup-
 pa 10- Lugal/gallu-gu geštug₃-nig sag₉-ga gu₃-dig 11- Lugal/gallu gu
 geštug₃-nig šag₅-ga gu₃-dig 12- Qur-duq

Azərbaycanca : 1-Anmıš/Dıngırımıš ulamda otudur 2-Lugal/Gallu Azita 3-širburula/Lagaša
 ki^r ket 4-annam til 5- An şulgi giş ga 6- Lugal/gallu šišib.ki/ur
 kö(y)düğümüz ,durdugumuz, tüşdügümüz 7- kilula guzala 8- tumu hür payçı
 9- Tanuqum tup-pay 10- Gallu gu¹ geštugⁿnig Sag ga(l) go^ydıq 11- qa an
 Til(deyil) 12- qu^rduq

ترجمه فارسی :

خدا باشد در ایلام نشسته /شاه ساکن ایلام، ۲-شاه ازیتا/آزیتا/مبارز/ازن:خرد کننده، ۳- به شهر شیر بورولا/لاگاشا برو
 ۴- فهمیدن زبان یکدیگر(توافق انجام شد) ۵- خدا/عالیجناب شولگی قوی/زورمند بیا ۶- شاه شهر برجسته که در آن
 ساکن شدیم ۷- کیلولای زیبا ۸- فرزند پاسبان تقسیم کننده سهم ها ۹- آشنای من کتیبه را تقسیم بندی کرد ۱۰-
 به نام پادشاه آنکه را شما بخشیده بودی را زنده آورده و زنده گذاشتیم ۱۱- پیمان شاهانه ۱۲- بستیم، برپا نمودیم،
 ساختیم

¹ - qu: səs, necə qu+laq (ək, qışlaq, yaylaq, çaylaq)

خدا باشد در ایلام نشسته / شاه ساکن ایلام / An/Dingir.miš lam/ulam-da ut-tu-dur

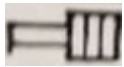
Anmiš/Dingiriš ulamda utudur

Azərbaycanca: Anmiş/Dinqirmiş ulamda otudur

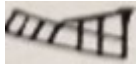

/An /dingir

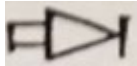
A₁₁ AM₆ ANA₂ ANU DIBUR DIGIR DIMIR DINGIR DIR₃ EL₃ EŠŠUX IL₃ ILA ILI ILU LE₄ SA₈ ŠA₃ ŠUBUL ZA₅

/miš

/lam : ulam

/da

/ut

/tu₃

/dur₅

نکات سطر یک :

(۱) محققین غربی سه خوانش مهم علامت ستاره هشت پر در سومری را به صورت "آن : آسمان، دینگیر : خدا و ائل ۳" آورده اند که تداعی کننده "آن-لاماق : فهمیدن که در حقیقت مرتبط با قدرت آسمان، تنگری : خدا، آسمان و ائل : در ترکی این لغت در مفهوم "مردم، سرزمین و دولت" است. در ادامه از لغت نامه استارلینگ، اشکال مختلف لغت تنگری را آورده ایم :

Old Turkic: teŋri 2 (Orkh.), 1, 2 (OUygh.)

Karakhanid: teŋri 1, 2 ([MK](#), [KB](#))

Turkish: tanrı 1

Tatar: täŋre 1

Middle Turkic: teŋri 1 ([Sangl.](#), MKypch. - [CCum.](#), [AH](#) et al.)

Uzbek: taŋri 1

Uighur: täŋri 1

Sary-Yughur: teŋer 2

Azerbaidzhan: tanrı 1 / tar

Turkmen: taŋri 1

Khakassian: tigor 2

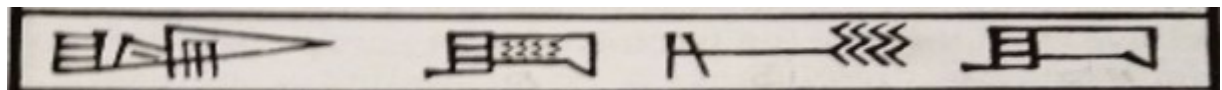
Shor: tegri 2
Oyrat: teŋeri 1, 2
Chuvash: tora 2
Yakut: taŋara 1
Dolgan: taŋara 1
Tuva: dēr 2
Tofalar: dēre 2
Kirghiz: teŋir 1, 2
Bashkir: täŋre 1
Balkar: teŋri 1, 2
Karaim: taŋri, teŋri 1
Karakalpak: täŋir 1
Salar: tanru (ССЯ) 1

(۲) اگر چه علامت miš در سومری به تنهایی در مفهوم قهرمان به کار می رود که احتمالاً مرتبط با حضور گیلگمش در "مئشه : جنگل" مشهور ایلامی باشد ولی در اینجا به عنوان پسوندی به کار رفته که کاملاً همراستا با پسوند "میش" در ترکی آذربایجانی است

(۳) نشان با خوانش مشهور "لام" در سومری برای اطلاق به نوعی درخت دارای میوه ای که مغز خوراکی^۱ در داخل میوه ای که پوستی سخت مانند بادام، فندق، گردو و... بکار رفته و همچنین در کل به نوعی درخت، نهال درخت نیز گفته شده است که احتمالاً شکلی از اطلاق مردم بین النهرین به همسایگان سرزمین شرقی خود که ایلام نامیده اند به دلیل وجود میوه هایی چون بادام شیرین و تلخ که امروزه نیز در فلات ایران درختی مقدس به شمار می رود و مغز و روغنش نیز کاربرد های فراوانی در طب سنتی نیز دارد بوده است که ما اینجا همان "ایلام" در نظر گرفته ایم

(۴) نشان : دا/ تا نیز باز در ساختار جمله در سومری و ترکی مطابق با گرامر در جای درست به کار رفته است

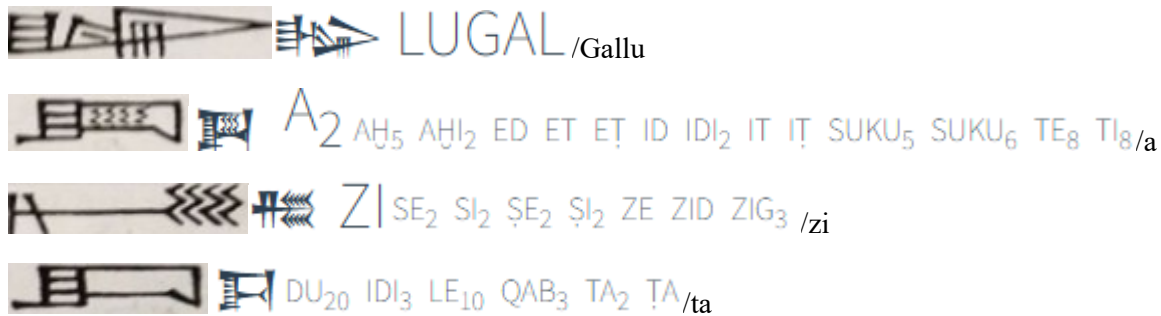
(۵) پرفسور هایز طبق سنت رایج محققین غربی و عدم دقت یا شناخت در باورهای اسطوره ای باستان منطقه ما تلاش نموده است تا بعد از علامت دینگیر اسم خاصی برای حاکم ایلام بسازد، این در حالی است که اینجا شاهد اشاره به قدرت خدا در ایلام هستیم و حتی بعد از آن مستقیماً از لغت لوگال/گاللو : شاه، قبل از نام خاص شخص استفاده شده است بنابراین ما ادامه خوانش سطر یکم را بعد از "ایلامدا : در ایلام" که در نکات سه و چهار آوردیم به صورت $u-tu-2$ "dur : او-تو-دور : می نشاند، به قدرت می رساند" خواندیم که اشاره به تایین حاکم توسط خدای آسمان در ایلام و مطابق با باور دیرین می باشد

شاه ازیتا / آزیتا / مبارز / ازن : خرد کننده Lu+gal/gallu A-zi-ta /luka Azita

¹ - nut-bearing fruit
² - otudur: başçı edir

Az: Lugal/Gallu Azita

نکات سطر دوم :

نکته (۱) علامت را محققین غربی معمولاً "لوگال" می خوانند که اصرار بر این خوانش امروزه نیز شدیدتر نیز شده است ولی چنانچه قبلاً بارها در مقالات و کتاب ایلامیکا نیز بدان پرداخته ایم، این علامت در لغت نامه شماره یک دانشگاه پنسیلوانیا که امروزه از دسترس خارج شده است، بنا بر تاریخ نوشتار بین النهرینی در خوانش قدیمی اش ۶۷۷ بار به صورت "gallu: گاللو" و فقط در ۵ مورد به صورت "lugal: لوگال" آمده بود که در حقیقت از نشان اولی : gal: گال در مفهوم "بزرگ، قوی، حیوان نر بالغ" که حتی به صورت "kal₂" نیز خوانده می شود که معادل لغت "گل: حیوان نر و بالغ، مرد قوی" هنوز هم در زبان ما رایج است و نشان دومی با تلفظ های "Lu₂ / Lu، San₄، ŠA₁₁، لو، سانق، شا" در مفاهیم "انسان، شخص، مرد، شاه" که نشانگر این است که در واقع لغت "شاه" نیز سومری بوده و چون خوانش "San₄: سانگ، سانق" در لغت نامه پنسیلوانیا دقیقاً در مفهوم "King: شاه" آورده شده پس ما برآنیم که با لغت قدیمی "سانق: سان: شمارش، حسابگری و شهرت" ترکی در ارتباط بوده و با دقت در تاریخ نگارش لوحه های بین النهرینی مشاهده می گردد که خوانش "سانگ: پادشاه" متاخرتر از خوانش "لو" بوده است و احتمالاً به دلیل حسابگری (سانماق/ساپماق)، قدرت تصمیم گیری این شخص (پادشاه) این لغت "سانگ/سانق" معادل آن به کار رفته است :

Oracc: ePSD2 — electronic PSD 2nd Edition

(j=η sz=š s,=s t,=t 0-9=0-9; '=-alef)

[ENTRY 95 of 879]

saṇ [KING] (N) 3 instances

saṇ [KING] N (3x) Middle Babylonian, Neo-Assyrian wr. saṇ, "king"

[1] saṇ

	PC	ED IIIa	ED IIIb	Ebla	OAkk	Lag II	Ur III	OB	Post-OB	(unknown)
[1]									3	

1 distinct forms attested; click to view forms table.

Attested in the following periods:

Middle Babylonian (2x/67%)

Neo-Assyrian (1x/33%)

Senses:

1. king (3x/100%)

Akk. *šarru*.

saṇ

= *šarrum* (Ea 07 97).

Lexical Associations

šarru[king]N (// saṇ[king])

saṇ = *šar-rum* (CUSAS 12, 1.1.2 o ii 34; UM 29-13-684 o i' 11'; Ea 07 97).

References for all phrases

saṇ[king]

saṇ = *šar-rum* (CUSAS 12, 1.1.2 o ii 34; UM 29-13-684 o i' 11'; Ea 07 97).

Word ID: o0037236; Citation URL: <http://oracc.org/epsd2/o0037236>; version 2.7.2 (built 2024-08-31)

با توجه به وجود لغت قدیمی تر Sa₂/Sa در لغت نامه پنسیلوانیا در مفاهیم "advice, counsel; resolution, intelligence" : نصیحت، مشورت، تصمیم گیری و هوش"، نظر ما تقویت می گردد :

Oracc: ePSD2 — electronic PSD 2nd Edition

(j=η sz=š s,=s t,=t 0-9=0-9; '=-alef)

[ENTRY 1 of 879]

sa [ADVICE] (N) 152 instances

sa [ADVICE] N (152x) Early Dynastic IIIb, Old Akkadian, Lagash II, Ur III, Old Babylonian, Neo-Assyrian, Neo-Babylonian, Persian, Hellenistic wr. sa; sa; ^{sa}sa; sa-sa; sa^{sa}; su-a "advice, counsel; resolution, intelligence"

See sa dug[arrive]V/i, sa mar[to give counsel]V/i, sa sig[plot]V/t.

[1] sa₂

[2] sa

[3] ^{sa} sa₂

[4] sa-sa₂

[5] sa₂ ^{sa}

[6] su-a

	PC	ED IIIa	ED IIIb	Ebla	OAkk	Lag II	Ur III	OB	Post-OB	(unknown)
[1]			3		1	1	5	96	32	
[2]								7	2	
[3]									2	
[4]								1		
[5]									1	
[6]								1		

ALL
A
B
C
D
E
G
D
H
H
I
K
L
M
N
O
P
R
S
S
S
T

نکته ۲) پرفسور هایز اسم خاص بعد از لغت " شاه " را به صورت A2 – zi-da خوانده و مفهوم جداگانه هر نشان را به هم ربط داده، بازوی موثر^۱ نامیده و مفهوم the right-hand man : دست راست، یار وفادار شهر لاگاش^۲ معنی نموده است، محققین سومری دانشگاه لایپزیگ^۳ آلمان نیز در مفهومی نزدیک آن را " Right arm of Lagash " آورده اند^۴، ما نیز اسم خاص بعد از نشان " گاللو : شاه " را به صورت " : آزیتا " خواندیم، حال اگر همان روش پرفسور هایز را مد نظر قرار دهیم، واژه از سه نشان a2 : بازو : بال : پهلوی : لبه (مانند لبه چاقو) : کار : قدرت : نیرو : نیروی نظامی : شاخ که معادل " آل-قفل : دست و بازو، قفل-قناد : بازو و بال " در ترکی است، Zi : ۱- زندگی، احتمالاً ریشه باستانی دیری- زنده در ترکی : نفس : گلو ؛ ۲- حقیقی بودن : راستی : وفاداری : خوب بودن ؛ ۳- برخاستن : بالا رفتن : بهتر شدن : احضار نیرو ، da /ta : پهلوی : لبه، سمت : سو که اینجا نوعی پسوند در نظر گرفته شده، به وجود آمده که نشانگر اینست که احتمالاً نویسنده قصد داشته آزیدا را " دارنده توان بالای نظامی، دست قدرتمند " برای شهر لاگاش نشان داده و با آوردن این نکته در شروع پیمان نامه، راه هرگونه نگرش ضعیف بر ایلامی ها توسط رقبای دیرین سومری شان در این معاهده را ببندد. ما برآنیم که احتمالاً لغت " آزیدا " با ریشه فعل " آز- مک " مرتبط بوده و به قدرت در هم شکنندگی ایلامیان اشاره داشته باشد، در ادامه شکل های مختلف آن در منابع و گویش های ترکی را آورده ایم :

Karakhanid: ez- (MK) 1

Turkish: ez- 2, 3, 4

Tatar: iz- 2

Middle Turkic: ez- (Бор. Бад., Пав. С.) 5

Uzbek: ez- 2, 5

Uighur: äz- 2, 3

Azerbaidzhan: äz- 2

Turkmen: ez- 4

¹ - The effective arm

² -a2-zi-da Right arm of lagas (ki)

³ - Leipzig University

⁴ - <https://www.edsde.de/?tabid=bdtu3nm7g17cpf&page=6&lastpage=1>

Halaj: äz- 2

Chuvash: ir- 2, 4

Kirghiz: ez- 2

Kazakh: ez- 2, 4

Noghai: ez- 2

Bashkir: ið- 2

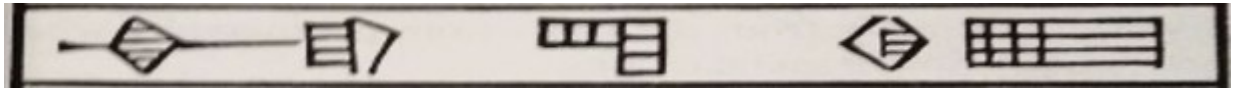
Balkar: ez- 2, 3

Gagauz: ez- 2, 3

Karaim: ez- 2, 3

Karakalpak: ez- 2

Kumyk: ez- 3

به شهر شیر بورولا/لاگاشا برو : širburula/Lagaša ki ket

Az : širburula/Lagaša ki ket

ŠIR.BUR.LA LAGAŠ LAGAŠA

šir ŠIR / Nu₁₁/ gešnu(pensylvania)

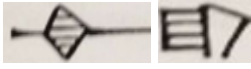
BUR /buru

LA šika /la/ ak₃

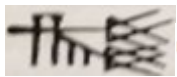
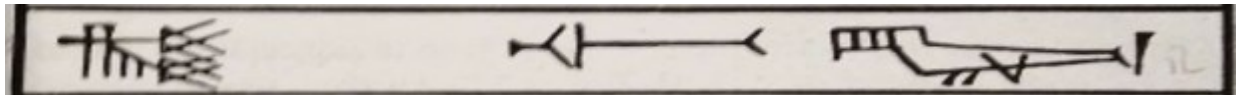
KI /kir

KID /ket

نکات سطر سوم :

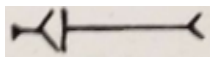
نکته (۱) علامت اول را می توان Nu₁₁ نیز خواند که در لغت نامه دوم دانشگاه پنسیلوانیا آن را gešnu هم خوانده اند
 نکته (۲) بنا به سنت رایج بین سومرشناس ها سه نشانه خلاصه نویسی šir.Bur.La معادل " لاگاش " گرفته می شود، پرفسور هایز در جایی متذکر می شود که پیروان مکتب Falkenstein دو علامت را باهم یکی گرفته و به صورت Lagaša می خوانند^۱ و سپس خودش نیز همانجا کل سطر را به صورت Lagaš.(a)k.e خوانده است^۲ که به نظر می رسد اشتباه است

نکته (۴) علامت : ki، در سومری به صورت gir نیز آمده و در مفهوم " مکان، شهر، سرزمین، زمین " به کار رفته، در زبان اورارتویی " gir, gira : زمین " و در دیوان الغات الترك نیز " kyr " خاک، زمین، kirdəš : دو شخص دارای حیاط مشترک " آمده اند و حتی در ضرب المثل آذربایجانی " آراننن آلمیشینه گوره داغین کیرین ده آلدن وئردی : به طمع زمین ساحلخیز آران، زمین سنگلاخی کوهستان را هم از دست داد " نیز شاهد کاربرد این لغت هستیم^۳.

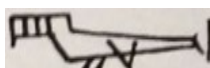

فهمیدن زبان یکدیگر (توافق انجام شد) : /nam< annam / bir₅ Til

Az : annam bir

/ti

/il₁₀

نکات سطر چهارم :

نکته (۱) پرفسور هایز کل سطر را به صورت " nam ti-il : for the life of : برای زندگی " خوانده است

^۱ - زبان سومری، هایز، ترجمه فریدون عباسی، ص ۳۱۳

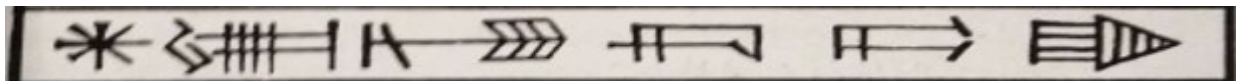
^۲ - همان منبع قبلی، همانجا

^۳ - نگاک : اورارتوها و ترکان باستان، حسنی، ص ۱۴۶

نکته ۲) استاد شربیانی این سطر را با افزودن یک مصوت به اول خوانش نشانه nam، آن را به صورت anam از ریشه " آن-
 ماق < آنق-ماق : فهمیدن " و دو علامت دیگر را به صورت Teyil : Til : Ti-il : در حالت فعلی گرفته گفتن، زبان راندن و در
 کل در مفهوم " فهم زبان همدیگر " خوانده اند :

پیمان بستن / آناشماق / دئییلده آناشماق Annam teyi-il/annam teyil

آن را می توان به صورت Bir Til : Birs. Ti-il : یک زبان شدن، به توافق رسیدن نیز خواند

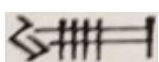

خدا / عالیجناب شولگی قوی / زورمند بیا An/Dingir Šul-gi- giš-qa

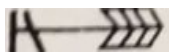
Az: An šulgi giš qa

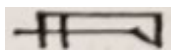
AN /Dingir

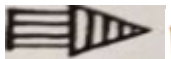
ŠUL /šul/dun

GI /ki/si22

Giš/giš₃

GA / verb : bring, carry

/qa

نکات سطر پنجم :

نکته ۱) پرفسور هایز سطر را به صورت " Šulgi nitah.kalaga : Shulgi, the mighty man : شولگی، مرد قدرتمند
 " خوانده است که نشان اول همان dingir/an است که قبلاً توضیح داده ایم

نکته ۲) نشان دوم و سوم را هایز اسم خاص " شولگی " آورده است که ما هم موافقیم ولی نکته مهم در قسمت اول اسم او که
 به صورت " Dun " نیز قابل خواندن است که سومرولوگ ها آن را حالت فعلی نشان و در مفهوم " کندن " و حالت اسمی آن
 را " شول : خوک، مرد جوان، مردانگی " خوانده اند و این در حالی است خوانش هایی چون zu7 و zul برای آن وجود دارد که
 ما آن را " zur " معادل " زور، قدرت " فرض نمودیم که با امکان خوانش پسوند " gi " به صورت " ki " می توان کل واژه را
 " زورکی : زورچی^۱ : زورگو " دانست و خوانش " dun " را نیز ریشه و حالت قدیمی " دونوز : گراز، خوک " می توان فرض
 نمود(تورکولوگ ها ریشه درستی برای لغت دونوز، دونقوز ندارند)

^۱ - Zorçı

نکته ۳) نشان چهارم : : هایز Nita در مفهوم "مرد" خوانده است که ما آن را giš : مرد، آلت مردانه " که شبیه لغت " کیشی : Kiši : مرد، شخص " در ترکی است خواندیم که در ادامه صورت های مختلف آن در منابع ترکی را آورده ایم :

Old Turkic: kiši (Orkh., OUygh.)

Karakhanid: kiši (MK, KB)

Turkish: kiši

Tatar: keše

Middle Turkic: kiši (Pav. C., MA)

Uzbek: kiši

Uighur: kiši

Sary-Yughur: kisi

Azerbaidzhan: kiši

Turkmen: kiši

Khakassian: kəzə

Shor: kiži

Oyrat: kiži

Yakut: kihi

Dolgan: kihi

Tuva: kiži

Tofalar: kiši

Kirghiz: kiši

Kazakh: kisi

Noghai: kisi

Bashkir: keše

Balkar: kiši

Gagauz: kiši

Karaim: kiši

Karakalpak: kisi

Salar: kiši

Kumyk: kiši

نکته ۴) نشان آخر سطر : : Ga : در سومری در مفهوم فعلی "Bring , carry" : چیزی را با خود آوردن، حمل کردن " که می توان شکل اولیه " Gəl : گل : آمدن " دانست که فعل " Gə-l-dir : گلدير، گلديرمک > گتيرمک " نیز از آن گرفته شده است که در ادامه نظر بشیر احمدوف را آورده ایم :

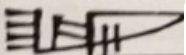
gətirmək

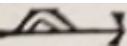
Əslə gəldir kimi olub. Aparmaq yerinə, albar (al və get), bir ildir yerinə, bildir işlədildiyi kimi, gəldir əvəzinə də gətir işlədilib. (Bəşir Əhmədov. *Etimologiya lüğəti*)¹

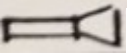

شاه شهر برجسته که در آن ساکن شدیم
 Lugal/gallu šišib.ki/ur ku-dugumuz/ tuš-dugumuz/dur-dugumuz

Az: Lugal/gallu šišib.ki/ur kö(y)düğümüz ,durdugumuz, tüşdügümüz

  LUGAL /luka/gallu

  ŠEŠ /šiš/uri₃/uru₃

  ab

  KI

  KU / tuš / dur₂

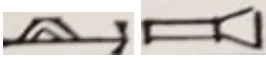
  dug

  umuš

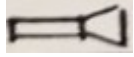
نکات سطر ششم :

نکته ۱) نشان اول لوگال/گاللو را قبلا توضیح دادیم

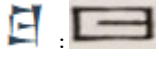
¹ - <https://www.azleks.az/online-dictionary/>

نکته ۲) پرفسور هایز این دو نشان را به صورت یکپارچه "Urim₅" در مفهوم "اور/شهر اور" خوانده است که البته دارای خوانش های دیگری چون "URA₁₆, URAM₂, URI₅, URIM₅, URU₁₅, URUM₆" نیز می باشد، ولی وی به سنت برخی از سومرشناسان آن را به صورت lugal.Urim.ak.a(k).š e خوانده و "شاه اور" معنی نموده است :

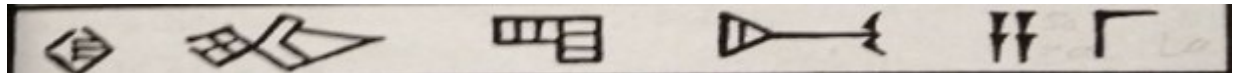
lugal-Urim₅ ki-ma-ka-šè lugal.Urim.ak.a(k).š e the king of Ur

نکته ۳) دو علامت خوانده شده به صورت "Urim₅" توسط هایز را می توان جداگانه نشان اولی šēš : و نشان دومی /šiš/uri₃/uru₃/ : و به صورت یکجا "šišab < šišab < šišib" : برجسته شده " که همراستا با نام ذیقورات بزرگ و بلند شهر معروف " اور " در سومر دانست (از ریشه اور : توده برجسته شده، تومور، غده، تجمع چربی و... از منظر لغوی ترکی) که حتی در قسمت اصلی لغت انگلیسی Oronym یعنی Ur : کوه، مکان مرتفع + name : onoma : اسم، نیز احتمالاً در همین راستا می باشد.

نکته ۴) علامت Ki : در مفهوم شهر را قبلاً توضیح داده ایم که اینجا به همراه نشان های قبلی به صورت " اور. کی " یا " ششیب. کی " خوانده می شود که در هر دو مورد به مفهوم " شهر برجسته، شهر بلند " می باشد که اشاره به ذیقورات و شهر اور دارد

نکته ۵) نشان : در سومری در حالت صرف فعل دارای سه خوانش مشهور (dur₂, tuš, ku) است که در مفاهیمی چون قرار گرفتن در جایی، خوابیدن، نشستن، سکونت داشتن، غیرفعال بودن و... و معادل ریشه های ترکی " کوی^۲ : جا و مکان، توš^۳ : افتادن/ پایین آمدن/ریختن، دور^۴ : بمان، بایست که ریشه فعل دورماق است.

نکته ۶) دو علامت dug و umuš در نقش پسوندی و به صورت یکجا به صورت "dugumuš" خواندیم که باتوجه به امکان تبدیل آواهای "س،ش، ز" به هم در سومری می توان آن را "dugumuz" خواند که در اینصورت به همراه نشان نکته پنجم به شکل های "tüšdügümüz, durdugumuz, kö(y)dügümüz^۵" خواندیم که هر سه مورد با ساختار لغت و گرامر ما سازگار است، لازم به ذکر است که سومرشناس ها فقط آوای "او : u : در نوشتار سومری/اکدی را آورده اند که ما با توجه به امکان خوانش کل کتیبه به ترکی می توانیم خوانش واقعی آواهای "O,ü,u,o" را مطابق با زبان ترکی مطرح نماییم

¹ - Verb: (ku/ku/) : to place, lay, spread, (tuš/tuš/) : to sit, dwell, be inactive (perfective stem), (dur₂/dur/) : to sit, dwell, be inactive (imperfective stem). Epsd2 online dictionary

² - köy: bir köy üstündə hər zaman çıplaq göy. S. Vurğun, Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti

³ - 1. Öz ağırlığının təsiri ilə yerə enmək, yuxarıdan aşağıya enmək, tökülmək; yuxarıdan enib bir şeyin üzərində dayanmaq. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti :

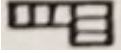
⁴ -

⁵ - Şumerloqlar ancaq u səsin oxuyublar, ancaq biz burda öz dilimizə yğun ö, ü, o, u gətirə billik.

کیلولای زیبا : ki-lu-la gu-za-la

Az: kilula guzala

نکات سطر هفتم :

نکته ۱) پرفسور هایز با یکجا آوردن سه نشان : ki , : Lu5 : Lul , : La آن را به عنوان اسم خاص "kilula" آورده است که ما هم موافقیم

نکته ۲) پرفسور هایز بقیه نشان های این سطر را نیز به عنوان "guzala" خوانده و بدون ارائه هیچگونه توضیحی که آیا این اسم خاص متعلق به شهر خاص (که اگر بود چرا خبری از علامت سومری "کی : شهر" بعد از آن نیست؟) یا حتی گروه خاصی است؟ بنابراین ما آن را به صورت "guzala" و همان لغت "gözəl : گۆزل : زیبا" در ترکی فرض نمودیم که با توجه به وجود آن در اورارتویی به صورت "gazuli" در همان مفهوم و وجود سلسله وار سایر لغات مشترک سومری در اورارتویی، چنانچه در کتاب "اورارتوها و ترکان باستان" و "ایلامیکا" بدان پرداخته ایم، امری محتمل است.

البته که هایز در جایی "Kilula" را سازنده این لوح و تقدیم کننده به "shulgi" و توسط وی به معبد و در واقع برای جلب توجه کسب لطف شاه دانسته است^۱، وی همین مورد را در ترجمه خود نیز ارائه نموده است :

  KI /ki/dir

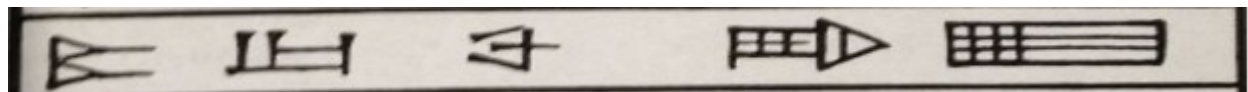
  LUL /lu

 LA /la/ula

 GU /gu

 ZA /za

 LAL /la

فرزند پاسبان تقسیم کننده سهم ها : dumu Urba ših

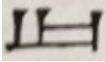
¹ - kilula was the person who had this cylinder-seal fashioned...: Reference : a manual of Sumerian grammar and text, J.L.Hayes ,dena publications, malibu 1990, Lesson 22,p 253 – Seals

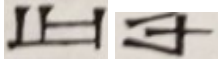
Az : tumu hür payçı

نکات سطر هشتم :

نکته (۱) اولین نشان این سطر دارای سه خوانش مشهور سومری "دومو : فرزند، تور^۱ : جوان/کوچک، باندا : کوچک، وحشی، بی پروا" است که شباهت کامل^۲ لغت ترکی آذربایجانی "Tum" به آن در مفهوم "نسل، نژاد" و "tör" به عنوان ریشه فعل "törəmək" : خلق کردن^۴، خوانش های دیگر این نشان Banda : کوچک، بچه، وحشی، و peš7 : کوچک، بچه هستند.

نکته (۲) حقیقت دیگری که اینجا آشکار شده، سومری بودن لغت "Banda" در فارسی برخلاف آنچه ریشه دار در گویش عهد ساسانی و به صورت "bandag" می خوانند است که همین امر احتمال رایج بودن شکل قدیمی تر لغت یعنی سومری "peš7" در مقایسه با ریشه "پوچا (فارسی هخامنشی)، پُس (پهلوی)، پوئرا (اوستایی) و پوترا (سانسکریت)"^۵ و نیز پوسر گویش های یزدی و پُس بندرعباسی در منطقه است.

نکته (۳) نشان : : Ur در سومری برای "سگ" و اگر در کنارش نماد بزرگی بیاید "شیر" خوانده شده است که ما بر آنیم احتمالاً حالتی از "hür" در ترکی که در واقع ریشه فعل "hür-mək" : پارس کردن^۶ بوده می باشد که در اینجا با توجه به کاربرد آن در ترکیب اسم پدر "کیلولای زیبا" می تواند مفهوم "پاییدن و نگهبانی" را در بر داشته باشد

نکته (۳) نشان : با تلفظ های Pa2 و Ba در سومری در حالت فعل متعددی برای مفعول مستقیم در مفهوم "واگذار کردن، تقسیم کردن سهم ها، سهم بندی کردن"^۷ که ما آن را شکل قدیمی ریشه فعل "پای-لاماق" در ترکی می دانیم. گرچه عده ای تلاش نموده اند که برای علامت چینی میانه "𠂔" آوای فرضی بازسازی شده "p^haiH"^۸ را به عنوان مبنای اصلی برای لغت ترکی pay مطرح نمایند ولی با توجه به وجود لغت ثبت شده سومری و همراهی بودن آن با فرضیه بقای لغات از عهد سومریان تاکنون در ترکی که ما برای سایر لغات نیز مطرح نموده ایم، قابل تکیه نمی باشد. بنابراین از کنار هم قرار دادن دو علامت "اور و با" : و به دست آمدن خوانش Ur-ba می توان مفهوم این نام را به صورت "پاسبان تقسیم بندی سهم ها" که در واقع جایگاه شغلی پدر "کیلولای" بوده دانست.

^۱ - در ایلامی نیز شاهد کاربرد شکل "Tur : بذر، تخم" هستیم. نگا کنید ایلامیکا، حسنی-شربینانی، ص ۲۲۰
^۲ - دقت گردد مطرح نمودن لغت اوستایی "taoxma" توسط بارتولومه یا "tauma" در فارسی باستان و سپس شکل Tom و Tohm در آنچه فارسی میانه می نامند نشان دهنده کوتاه شدن آن از "تاوخما به توم" است در حالی که در ترکی آذربایجانی و سومری شکل این ریشه کاملاً مشترک و "توم/دومو" است و اگر کسی مدعی دخیل بودن آن به ترکی آذربایجانی باشد باید ابتدا پاسخ کوتاه بودن شکل سومری را بدهد. جهت دستیابی به سر تحول مورد ادعا نگا کنید به فرهنگ ریشه شناختی زبان فارسی، حسن دوست، جلد دوم، ص ۸۴۲

^۳ - məc. Nəsil, soy, döl. • Tumunuz kəsilsin

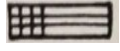
^۴ - Nəslı artmaq, çoxalmaq, törəyib-artmaq, doğub-törəmək

^۵ - نگا ک همان فرهنگ ریشه شناسی، حسن دوست، ج ۲، ص ۶۹۲

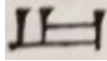
^۶ -ba [allot] v/t: to allot; to devide, into shares, share, halve, to presence, allotment, share : <https://www.thefreedictionary.com>

^۷ - <https://en.wiktionary.org/wiki/𠂔#Chinese> (<https://en.wiktionary.org/wiki/%E6%B4%BE#Chinese>)

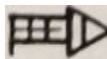
^۸ - Baxter's Middle Chinese Transcription, 1992

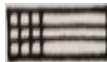
نکته ۴) پرفسور هایز از نشان : : ših در محل پسوند نهایی چشم پوشی نموده که ما آن را شکل قدیمی پسوند "چی" که مرتبط با شغل افراد مانند آنچه در "بادامچی، باشماقچی و..." به کار می رود فرض نمودیم.

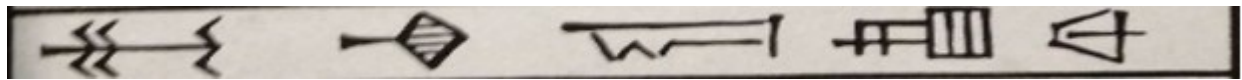
  TUR /Dumu/banda/ peš₇

  UR /uru

  BA /Pa₂

  BI /pi

  Kid/ki₄/ ših

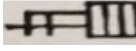
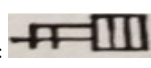

Ta-nu₈-gim tup-pa : آشنای من کتیبه را تقسیم بندی کرد

Az : Tanuqum tup-pay

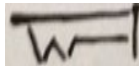
نکات سطر نهم)

نکته ۱) هایز سه علامت اولی را به صورت "mu.na.(n.)dim" و در مفهوم "ساختن، پدید آوردن" در نظر گرفته تا بگوید "کیلولا" بانی پدید آوردن این لوح بوده است، ما آن سه نشان را به صورت "تانوقیم" : ¹Tanuqim در مفهوم "آشنای من" از فعل "Tanımaq" خواندیم.

نکته ۲) هایز دو نشان دیگر : : kišib و : Ba را با تلفظ آوایی "kišib.bi.a(k)" قرائت نموده و "این استوانه به نام ...^۲" معنی نموده است ولی ما نشان : : Dup را : کتیبه و نشان : با تلفظ های Ba و Pa₂ در مفهوم "واگذار کردن، تقسیم کردن سهم ها، سهم بندی کردن^۳، پای-لاماق" که هر دو را در کنار هم "دوپ با : (نوشته های) کتیبه تقسیم بندی شد، خواندیم

  Tah₃

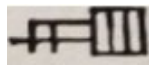
  Nu₈

  GIM

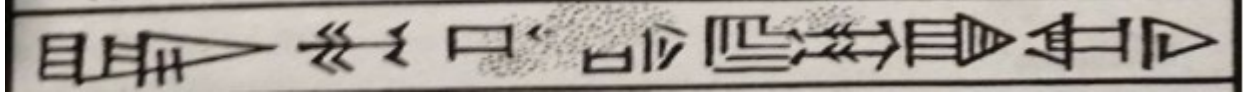
¹ - Tanuqim

² - (this) The name of this cylinder seal is

³ -ba [allot] v/t: to allot; to devide, into shares, share, halve, to presence, allotment, share

 DUB

 BA /pa

Lugal/gallu-gu geštug₃-nig-sag₉-ga-gu₃-dig

به نام پادشاه آنکه را شما بخشیده بودی را زنده آورده و زنده گذاشتیم

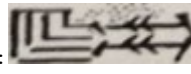
Gallu gu¹ geštug^unig Sag ga(l) go^ydıq

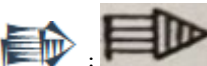
نکات سطر دهم :

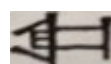
نکته (۱) علامت اول " لوگال/گاللو " است که قبلا توضیح داده ایم

نکته (۲) علامت دوم را هایز " gu₁₀² " خوانده که در ترکی نیز مشابه سومری مفهوم " صدا، شهرت " دارد، چنانچه Kü-y در ترکیب hay-küy، معنی می دهد که اینجا دو علامت در کنار هم " پادشاه، به نام/ اشتهار شما " معنی می دهد

نکته (۳) هایز سه علامت دیگر را geštug₃-nig خوانده که ما هم موافقیم و صرفی از فعل " گشتمک : عفو کردن، گذشتن " خواندیم که اینجا " آن کس که پادشاه عفو نموده " معنی می دهد

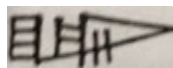
نکته (۴) هایز نشان : را ŠAG₅ خوانده که ما هم یکی از خوانش های آن SAG₉ که در سومری

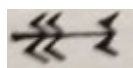
مفهوم : خوب، عالی دارد را در مفهوم " سرحال و زنده " خوانده و علامت بعدی : را همانند هایز " carry, bring : ga" خوانده و مانند آنچه قبلا توضیح دادیم شکل اولیه " Gəl : گل : آمدن " و فعل " Gə-l-dir : گلگیر، گلگیرمک > گتیرمک " فرض نموده و کنار هم " زنده و سلامت آورده " معنی نمودیم

نکته (۵) دو نشان و به صورت gu₃-dig خواندیم که معادل ترکی " قودوق(قودوق)³ : گذاشتیم که صرفی از فعل qoymaq می باشد

Lugal/gallu gu geštug₃-nig šag₅-ga gu₃-dig

az : gallu gu geštug^unig sag-ga(l-di) go^ydıq

 LUGAL /luka

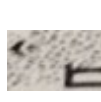
 / gu₁₀

¹ - qu: səs, necə qu+laq (ək, qışlaq, yaylaq, çaylaq)

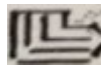
² - name, fame

³ - qoydıq

 GIŠ /geš

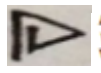
 TUG₂ /tug

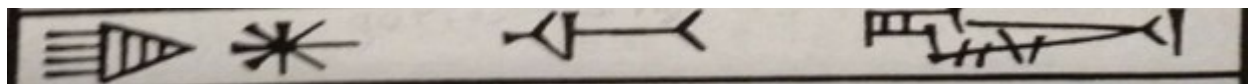
 NIG₂

 Sag₉

 GA /qa

 Gu₃

 Dig

ga an ti-il/

qa an Til(deyil) پیمان شاهانه

نکات سطر یازدهم)

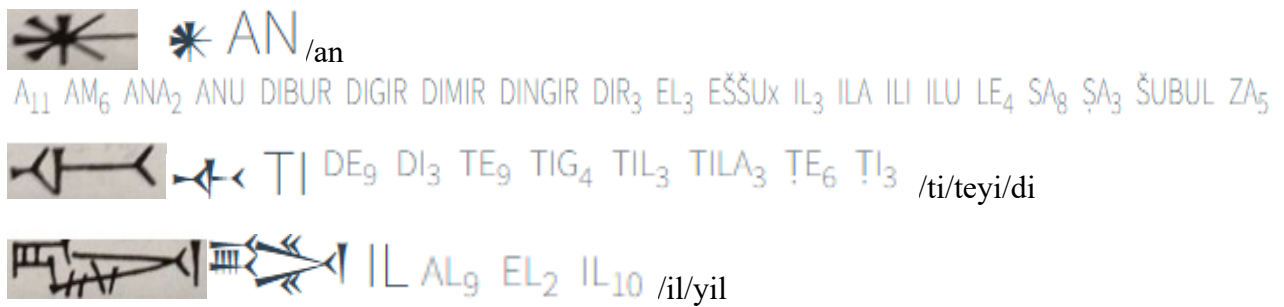
نکته ۱) همان خوانش هایز را آوردیم که در ترکی برخلاف آنچه وی نتوانسته بخواند معنی دارد که علامت اولی از چپ همان شکل اولیه " Gəl : گل : آمدن، گلدیرمک : آوردن است که قبلا توضیح دادیم و دومی هم نشان مشهور " آن، دینیقیر " است که در کل مفهوم " آورده شده توسط خدا " با خوانش " قا-آن : پادشاه " که منطبق با ترکی است

نکته ۲) علامت سوم و چهارم هم به صورت " تیل : زبان، که اینجا به صورت فعل صرف شده و گفتگو کردن بین دو گروه و " پیمان بستن " است که با فعل " قوردوق^۱ : بستیم " در سطر بعدی کامل می شود

 GA /qa

EBIR₄ EPIR₄ GAR₉ GARA₉ GE₂₀ GU₁₁ GUR₁₁ KA₃ KUR₁₅ QA₂ ŠIZBU

¹ - qurduq

Qu-duq بستیم، برپا نمودیم، ساختیم

Az : qu¹duq

نکات سطر دوازدهم)

نکته ۱) خوانش این سطر نیز به صورت "قو(ر)-دوق : برپا نمودیم، ساختیم، بستیم" خواندیم که نکته مهم آن در استفاده کاتب از علامت ¹gu₁₀ : : name, fame استفاده نموده که چنانچه قبلاً گفتیم در ترکی نیز در مفهوم " صدا، شهرت : Ki-y " در ترکیب hay-küy، است که اینجا در واقع اشاره به بسته شدن پیمان بین دو شخصیت مهم دارد

نکته ۲) پرفسور هایز در خوانش نشان دچار اشتباه شده و آن را : " bi خوانده، در حالی در این نشان از چپ سه خط عمودی داریم و duq : می باشد

gu₁₀/qu:qur

DUG /duq

منابع :

اصول دستور زبان سومری و تاریخ باستان شناسی، جان لوئیز هایز، ترجمه فریدون عباسی، ناشر پایزنه، ۱۳۸۹، تهران

فرهنگ ریشه شناختی زبان فارسی، انتشارات فرهنگستان، محمدحسن دوست، جلد دوم، تهران، ۱۳۹۳

اورارتوها و ترکان باستان، مهدی حسنی، نشر قالان یورد، تبریز، ۱۳۹۷

ایلامیکا، مهدی حسنی-محمد قره زاده شریانی، ویژه نامه نشریه فرهنگ جامعه، تبریز، بهار ۱۴۰۳، شماره ۲۲، چاپ اعظم

¹ - name, fame

A manual of Sumerian grammar and text, J.L.Hayes ,dena publications, malibu 1990, Lesson

22

Baxter's Middle Chinese Transcription, 1992

<https://en.wiktionary.org/wiki/派>

#Chinese](<https://en.wiktionary.org/wiki/%E6%B4%BE#Chinese>

<https://www.thefreedictionary.com>

<https://www.azleks.az/online-dictionary/>

[*Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti*](#)

<https://starlingdb.org/TURKICETYMOLOGY DICTIONARY/>

<https://www.edsde.de/?tabid=bdtu3nm7g17cpf&page=6&lastpage=1> , Leipzig University

British Museum Press Release – Discovery of Girsu Palace and Tablets (2023):

[https://www.britishmuseum.org/sites/default/files/2023-](https://www.britishmuseum.org/sites/default/files/2023-03/Lost_Royal_Sumerian_Palace_and_Tablets_discovered_in_Iraqs_ancient_city_of_Girsu.pdf)

[03/Lost Royal Sumerian Palace and Tablets discovered in Iraqs ancient city of Girsu 0.pdf](#)

[ePSD2 - ePSD2 2.7.2 \(2024-08-31\)](#)

[ePSD2 - ePSD2 2.7.2 \(2024-08-31\)](#)

[https://www.bing.com/ck/a?!&&p=f39538d0cba53428d0c8a7bea178e62f4297797abc2bf1ce51650e616d33d42dJmldHM9MTc1OTUzNjAwMA&ptn=3&ver=2&hsh=4&fclid=22a83f00-6476-6520-2af7-](https://www.bing.com/ck/a?!&&p=f39538d0cba53428d0c8a7bea178e62f4297797abc2bf1ce51650e616d33d42dJmldHM9MTc1OTUzNjAwMA&ptn=3&ver=2&hsh=4&fclid=22a83f00-6476-6520-2af7-2ad965ad64ba&psq=EPSD2&u=a1aHR0cHM6Ly9vcmlkZW50dXB1bm4uZWVwc2QyL3N1eA)

[2ad965ad64ba&psq=EPSD2&u=a1aHR0cHM6Ly9vcmlkZW50dXB1bm4uZWVwc2QyL3N1eA](#)

Archaeology Magazine – The Palace on Tablet Hill (2023) :

[https://archaeology.org/issues/july-august-2023/digs-discoveries/iraq-girsu-tablet-hill-](https://archaeology.org/issues/july-august-2023/digs-discoveries/iraq-girsu-tablet-hill-palace/)

[palace/ , Digs & Discoveries - The Palace on Tablet Hill - Archaeology Magazine - July/August 2023](#)

رضا همراز

ایمیل:

r_hamraz@yahoo.com

وابستگی:

نویسنده و محقق تاریخ و ادبیات
آذربایجان

میللی حکومت دوورو مطبوعات تاریخیمیزدن یارپاقلار
شفق درگی سی " علمی ، ادبی و بدیعی آیلیق مجله "

چکیده:

یکی از نشریاتی که در دوره حکومت یکساله آذربایجان در سال ۱۳۲۴-۱۳۲۵ در تبریز منتشر می شد نشریه شفق بود که در آن شاعران، منقدین، هنرمندان و نویسندگان دوسوی آذربایجان نیز معرفی می شدند. این مجله ارگان رسمی جمعیت دوستی فرهنگی شعبه تبریز جمعیت ایران با اتحاد شوروی بود. در این مقاله برای اولین بار مقالات و نویسندگان شماره های این نشریه معرفی می گردد.

کلمات کلیدی: شفق، حکومت ملی آذربایجان، فرقه دموکرات، نشریه

استناد (آپا):

همراز، ر. میللی حکومت دوورو مطبوعات تاریخیمیزدن یارپاقلار، شفق درگی سی " علمی ، ادبی و بدیعی آیلیق مجله ". ارومیه:
فصلنامه تخصصی "مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک" سال ۰۳، شماره ۰۹، پاییز ۱۴۰۴. ۸۶۹۰-۳۰۴۱ شاپا

Pages from the History of Our Provincial Press

"Shafaq" Magazine, A Monthly Scientific, Literary, and Artistic Magazine

Rza Hamraz

Email:

r_hamraz@yahoo.com

Affiliation:

Researcher of Azerbaijani
literature and history

Abstract:

One of the publications issued in Tabriz during the one-year rule of the Azerbaijan government in 1945-1946 was "Shafaq" magazine. It introduced poets, critics, artists, and writers from both sides of Azerbaijan. This magazine was the official organ of the Tabriz branch of the Iran-Soviet Union Cultural Friendship Society. This article, for the first time, introduces the articles and authors from the issues of this publication.

Key words: "Shafaq", National Government of Azerbaijan, Democratic Party, Publication

CITATION (APA):

Hamraz, R. Pages from the History of Our Provincial Press, "Shafaq" Magazine, A Monthly Scientific, Literary, and Artistic Magazine. Urmia: "Studies on Azerbaijan and Turk's history" Specialized Journal, year 03, number 09, Fall 2025, ISSN: 3041-8690.

Rza Həmraz

E-poçt:

r_hamraz@yahoo.com

Mənsubiyyət:

Azərbaycan tarixi və
ədəbiyyatı tədqiqatçısı

Vilayət mətbuat tariximizdən səhifələr

“Şəfəq” jurnalı, elmi, ədəbi və bədii aylıq jurnal

Xülasə:

1945-1946-cı illərdə Azərbaycan hökumətinin birillik hakimiyyəti dövründə Təbrizdə nəşr olunan mətbuat orqanlarından biri də “Şəfəq” jurnalı idi. Bu jurnal hər iki tərəfdən (Cənubi və Şimali) Azərbaycanın şair, tənqidçi, rəssam və yazıçılarını tanıdırdı. Bu jurnal, İran-Sovet İttifaqı Mədəni Dostluq Cəmiyyətinin Təbriz şöbəsinin rəsmi orqanı idi. Bu məqalədə ilk dəfə olaraq, bu nəşrin buraxılışlarındakı məqalələr və müəlliflər təqdim olunur.

Açar sözlər: “Şəfəq”, Azərbaycan Milli Hökuməti, Demokrat fırqəsi, nəşr

CITATION (APA):

Həmraz, R. Vilayət mətbuat tariximizdən səhifələr, “Şəfəq” jurnalı, elmi, ədəbi və bədii aylıq jurnal. Urmiya: “Azərbaycan və Türk tarixi araşdırmalar” İxtisaslaşdırılmış Jurnal, il 03, nömrə 09, Payız 2025, ISSN: 3041-8690.

Rıza Hemraz

E-posta:

r_hamraz@yahoo.com

Üyelik:

Azerbaycan edebiyatı ve tarihi
araştırmacısı

Şafak” Dergisi, Aylık Bilimsel, Edebi ve Sanatsal Dergi"

Özet:

1945-1946 yıllarında Azerbaycan hükümetinin bir yıllık yönetimi döneminde Tebriz’de yayınlanan yayın organlarından biri de “Şafak” dergisiydi. Bu dergi, her iki taraftaki (Güney ve Kuzey) Azerbaycan’ın şair, eleştirmen, sanatçı ve yazarlarını tanıtıyordu. Bu dergi, İran-Sovyetler Birliği Kültürel Dostluk Derneği’nin Tebriz şubesinin resmi yayın organıydı. Bu makalede, ilk kez olarak, bu yayının sayılarındaki makaleler ve yazarlar tanıtılmaktadır.

Anahtar kelimeler: “Şafak”, Azerbaycan Millî Hükümeti, Demokrat Parti, Yayın

CITATION (APA):

Hemraz, R. Şafak” Dergisi, Aylık Bilimsel, Edebi ve Sanatsal Dergi". Urmiye: Üç Aylık “Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar” Uzmanlık Dergi, yıl 03, sayı 09, Sonbahar 2025, ISSN: 3041-8690.

آذربایجانین مطبوعات تاریخینده بول – بول هفته لیک ، گونده لیک ، هابئله درگی لره راست لاشمیشیق کی اوزلوک لرینده چوخ دیر داشیمیشلار . بونلاردان علیقلی صفر اوفون یایدیغی آذربایجان ، خیابانی گیلین یایدیقلاری تجدد ، سید حسین خان عدالتین یایدیغی آنا دیلی ، میرزه تقی خان رفعتین یایدیغی آزادستان ژورنالی ، ابوالضیاء شبستری نین یایدیغی مجاهد گونده لیلی و باشقالارین گوسترمک اولار . همین آد وئردیمیز درگی و گونده لیک لرین گوجلو حیصه لریندن غیدالانیب سونرالار چیخان سامباللی ژورناللاردان بیرسی ده تبریزده میلی حوکومت زامانی نشر اولموش شفق درگی سی اولموشدور . همین درگی نین عومرونون آزیغینا باخمایاراق بویوک – بویوک آتدیملاری اولموشدور .

بو دیرلی درگی نین یازیچی لار هیئت ، او دوورون ان تانینمیش یازیچی و عالیم لریندن ایدی لر . اورنگ اولاراق رحمتلی حاج محمد نجوانی ، میرزه محمد علی خان صفوت ، حسین امید ، محمد لوی عباسی ، علی اصغر دیبائیان و ... آدلارین چکمک اولار.

تورکجه – فارسجا نشر اولموش شفق درگی سینین بیرینجی سای سی گونش ایلی ۱۳۲۴ تاریخده شهریور آییندا (آغوست ۱۹۴۵) ۶۴ صحیفه ده تبریز شهرینده رضائی چاپخانا سیندا ، ۱۰ ریال قیمت له ایشیق اوزو گورمه یه باشلادی . درگی میلی حوکومت ایش اوستدن گئندن سونرا داها نشر ایمکانی تاپا بیلمه میشدیر . شفق درگی سینین یازی قایدالاری بوگونه اویغون اولماسالاردا ، اورادا بیر چوخ دیرلی یازی و شعر؛ قدر شخصیت لریمیزین امضاء لاری ایله اوخوجو کوتله سینین رغبتین قازانا بیلیردی . بیر چوخ مدنی رابطه لره آرخالانان بو درگی ده ایکی آذربایجانین بویوک ، بویوک شاعیر لری ، درامتورلاری ، تنقیدچیلری ، تیاتر اوستادلاری ، رومان یازارلاری ، تاریخچی لری و ... شفقتین دیرچه لمه سینده دانیلماز رول لاری اولموشدور . اورادا قلم ووران شاعیر لرین و یازیچی لارین بیر سیراسی هله دونه نه کیمی قالدیلارینا باخمایاراق ، نه ایسه بو ژورنالدان بیر سطر ده یازمادی لار ! بلکه ده اونلاردان بو سوالی سوروشان اولمادی . شفقی اوخویاندا من ماراقلی بیر مسئله ایله اوز اوزه دایاندیم . اودا بو کی میلی حوکومتین بیر کیمسه ایله دوشمانچیلیغی یوخ ایدی بو نا باخمایاراق کی بو دولت دئوریلدیکنه مین لر نفرین قانلاری کوچه – باجادا آخیب تام انسان سئورلری ماتمه چولقامیشدی . بورادا کوردلرین ، روسلارین ، اثرمنی لرین و فارسلا رین ادبیاتلاری یا اورژینال یا دا ترجمه شکلینده درج اولونوردو . بو دیرلی درگی حاقدا بو گونه کیمی آغیز یاندیران بیر بیلگی لر ارايه اولونمامیشدیر . اونا گوره بیرینجی دونه اولاراق بو سامباللی ژورنالین تام سای لارینین سیاهی سی تقدیم اولور . البته مقاله نی اوخومادان اونجه بو ایشین بلکه ده اساس سبب لریندن بیرسی بو درگی نین الده اولماماسیندان آسیلی اولار . آنجاق شفقتین بیر دووره سی قلم دوستوموز مهندس صرافی نین اوزل کیتابخانالاریندا قورونماقدا ایکن ، اونو مطالعه و تحقیق ایچون بیر مدت بیزیم اختیاریمیزدا قویموشلار کی یئرلی دیر بورادا اوز تشکر و منت دارلیغیمیزی بیلدیرک . ایندی بو سیز بو دا شفق درگی سینین مطلب لرینین سیاهیسی .

شفق

(شماره ۱ – آگوست ۱۹۴۵) سووه ت اتفاقی ایله مدنی رابطه ساخلیان ایران جمعیتی تبریز شعبه سینین ناشر افکاری /

شهریور ۱۳۲۴

- ۱- مدنی رابطه نی محکم لندیمرک- امضاء سیز
- ۲- م . نخجوانی – میرزا محمد علی خان تربیت (فارسجا بیر مقاله)
- ۳- م. نخجوانی – میرزا محمد علی خان تربیت (تورکجه مقاله)
- ۴- ابوعلی سینا – دکتر حمید برار (فارسجا)
- ۵- ابوعلی سینا – دوقتور حمید برار (تورکجه)
- ۶- آقا میرک نقاش تبریزی – آقا میر مصور (تورکجه)
- ۷- تبریزی نقاش آقا میره ک – آقا میر مصور (تورکجه)
- ۸- ملا محمد فضولی / ایکی تورکجه غزل /
- ۹- آنا و اوغول – ماکسیم غورکی / چه ویره نی ؛ عوض صادق /
- ۱۰- تبریز – فارسجا بیر شعر تبریز حاقیندا / میلانی /
- دروود بو تو ایا مهد عارفان تبریز
- قرارگاه دلیران کاردان تبریز (مطلع)
- زحادثات بدت دست حق نگهدارد
- بود بقای تو تا هست آسمان تبریز (مقطع)
- ۱۱- بویوک بسته کار – آنادان اولماسینین ۶۰ ایللیگی قارشیسیندا (عزیز حاجی بیگوف حاقیندا / غلام محمدلی /
- ۱۲- میرزا اصغر – عبدالرحیم بیگ حقویردیف
- ۱۳- ستالین نغمه سی – رفیعبگلی نگاتر خانم / شعر /
- ۱۴- حیات فلسفه سی- صمد وورغون / شعر /
- ۱۵- انتقام – رسول رضا (شعر)
- ۱۶- شاه و هیکل – انور محمد خانلی / تورکجه حئکایه /
- ۱۷- من آغلارام ؛ گولر او – م . بی ریا (شعر)
- ۱۸- اولا بیلمز – جعفر خندان (شعر)

۱۹- باکو - علی فطرت (شعر)

۲۰- غزلر - علی آقا واحد

۲۱- آذربایجانین تاریخی - علمی آثاریندن - رشیدیه شهر جیگی ؛ محمد لو عباسی

۲۲- قمر خانم الماس زاده - عوض صادق

بو نومره ۶۴ صحیفه ده تبریزین رضائی چاپخanasیندا چاپ اولموشدور .

شفق

نومره ۲ - فیورال ۱۹۴۶ / اسفند ۱۳۲۴ /

۱۹۴۶ - نجی ایل فیورالین ۹- ندا موسقوا شهری ستالین سه چگی دائره سی سه چیجیلرین سه چگی قاباغی یغینجاغیندا

ا.وستالین یولداشین نطقی

۲- منیم سه سیم - صمد وورغون

۳- سووه ت اتفاقی عالی شوراسینا وکیل سئچیلیمیش میرجعفر عباس اوغلی باغیروفین ترجمه حالی

۴- میر جعفر باغیروف یولداشین نطقی

۵- ۱۹۴۶ نجی ایل فیورالین ۲۶ سندا تبریزده کی سووه ت مدنیت ایوبنده قزیل اوردونین ۲۸ نجی ایل دونومه حصر

ایدیلیمیش تبریز ضیالیلارینین طنطنه لی یقینجاغی طزفندن گنرالیموس ستالینه گونده ریلن تبریک تلگرامی .

۶- قزیل اوردونین موفقیتی و صلح پرورلیگی - سرهنگ میلانیا

۷- قیزیل اوردو - میلانی (تورکجه شعر)

۸- سونمز قدر تیمیز - م . اعتماد

۹- فیودور میخائیلویچ دوستو یه فسکس - ح . شریفوف

۱۰- قارامازوف قارداشلار رومانیندان پارچا - اوغلانلار (دوسته یه فسکی

۱۱- سووه ت آذربایجانلی دوستلاری جمعیتینین اهمیتی - م . محمد لو عباسی

۱۲- ۱۶نجی عصرلده تبریز شاعرلری- جعفر خندان

۱۳- ابوالقاسم نباتی - دورد ده نه تورکجه شعری

۱۴- آذربایجان ملی حکومتینین باش وزیر آقای پیشه وری جمعیتین فخری صدرلیگینی قبول ایتمیشدر

۱۵- مدنی رابطه جمعیتی نین فیورال آیی فعالیتی

۱۶- مجله نین ایچینده کیلر : (فهرست)

شفق

نومره ۳ – اوقتیابر ۱۹۴۵ ؛ سووه ت اتفاقی ایله مدنی رابطه ساخلیان ایران جمعیتی تبریز شعبه سینین ناشر افکاری ؛ آبان

۱۳۲۴

- ۱- آذربایجان ادبیاتی ؛ خلقمیزین ترقیسی یولوندا ؛ میرزا ابراهیموف
 - ۲- مخمس ؛ سید عظیم شیروانی
 - ۳- روابط فرهنگی – حسینقلی کاتبی ؛ فارسجا
 - ۴- همام تبریزی ؛ م . ع . صفوت – فارسجا
 - ۵- رباعیلر ؛ عمر خیام – ترجمه ایده نی ؛ م . سید زاده
 - ۶- ترجمه گلستان – م . ن . – فارسجا
 - ۷- گلستانین ترجمه سی – م . ن . – تورکجه
 - ۸- شام – جبهه خاطره لریندن ؛ رسول رضا
 - ۹- سایات نووا – جعفر هاشم اوغلی
 - ۱۰- عشق شاعر – میلانی ؛ ترجمه از سایات نووا
 - ۱۱- آذربایجان اجتماعی – علمی سیمالاری شیخ صفی الدین اردبیلی ؛ محمد لوی عباسی
 - ۱۲- ساریشین قیز – ساره
 - ۱۳- وطن – علی فطرت
 - ۱۴- مکتوب یتشمه دی – عبدالله شایق ؛ حنکایه
 - ۱۵- ایکی حیات – مهدی حسین ؛ حنکایه
 - ۱۶- شیروانشاه ابراهیم – م . شریفلی
 - ۱۷- میرزا فتحعلی آخوند زاده نین ایران مطبوعاتی تاریخینده کی رولی ؛ غلام محمدلی
 - ۱۸- خان شوشالی ؛ عوض صادق
 - ۱۹- گلشاد – تصفیف گلشاد
 - ۲۰- تبریز تیاتری رهبرلری و آقتیورال هیئتلی – تبریز تیاترینین سفری
- بو شماره ده ۶۴ صحیفه ده سونا چاتیر .

شفق

نومره ۴-۵؛ آپریل؛ مای ۱۹۴۶ / اردیبهشت - خرداد ۱۳۲۵

- ۱- ایگیری آلتي کيشی بیر قیز - ماقسیم غورکی
 - ۲- شیخ محمود شبستری نین گلشن راز اثریندن ترجمه نمونه سی - حسین امید
 - ۳- غزل - میلانی؛ تورکجه
 - ۴- فاتالیست - له رمونتوف
 - ۵- تامان - له رمونتوف
 - ۶- چشمک - عبدالرحیم بک حقویردیف
 - ۷- دالغالار قابارمیش - حبیب ساهر
 - ۸- فریاد - حسین مهدی
 - ۹- میخائیل ایوانوویچ قالینین تربیه حقنده فکرلری
 - ۱۰- مدنی ئولکه لرده معلملرین خدمتی و وضعیتی - عبدالله فریور
 - ۱۱- آتالار سوزی - حسین امید
 - ۱۲- آذربایجاندا ملی مطبوعات مسئله سینده دائر - م. محمد لوی عباسی
 - ۱۳- تبریز معلملری تدریس اصول ساحه سینده اختصاصلارینی آرتیریرلار- فتحی
 - ۱۴- آتوم نه در؟ (علمی صحبت) شیرین زاده علی صفدر
 - ۱۵- ستالین یاراتدی امن و امانلیق - علی توده؛ شعر
 - ۱۶- ظفر - احمد جمیل؛ شعر
 - ۱۷- عائله
 - ۱۸- یئیشن ایللیکده خلقین مادی و مدنی سوبه سینین یوکسلدیلمه سی - غ. کوسیا چئنکو
 - ۱۹- قیزیل اوردو گیدیر ...! وحیده آذربایجان
 - ۲۰- ایلده بش یوز مین آفتوموبیل بوراخیلجاقدر
 - ۲۱- ایرانلا شورالار اتفاقی آراسیندا مدنی رابطه جمعیتینین اورمیه شعبه سینین آلتي ایللیق فعالیتی
 - ۲۲- شورالار اتفاقی ایله مدنی رابطه ساخلیان ایران جمعیتینین ایران آذربایجانیندا کی شعبه لرینین آپریل و مای آیلاری
- مدتینده مچیردیگی تدبیرلر

۲۳-مجله نین ایچینده کیلر (فهرست)

شفق

ایبون ۱۹۴۶ ؛ نومه ۶ (۱۱) ایکینجی ایل نشری تیر ۱۳۲۵

- ۱- گورکملی دولت خادمی
 - ۲- کالینین باکودا - م . ع . صفوت
 - ۳- خلقلرین دوستی - عزیز حاجیبگوف
 - ۴- بویوک خلقلین سونمز افتخاری
 - ۵- خان و اوغلی - ماقسیم غورگی
 - ۶- آذری بتی - امین اسدی
 - ۷- بویوک عالم و ادبی تنقیدچی
 - ۸- سعدی - حسین امید
 - ۹- بوستان سعدی دن ترجمه - حسین امید
 - ۱۰- گلستان سعدی دن ترجمه نمونه سی - ترجمه ایده نی ؛ حسین صحاف
 - ۱۱- خیامین رباعیلریندن ترجمه - میر مهدی سید زاده
 - ۱۲- شورالار اتفاقی ایله ایران آراسیندا مدنی علاقه محکمه نیر - مصاحبه لر
 - ۱۳- یای آخشامی - ساهر ؛ تورکجه شعر
 - ۱۴- آذربایجان اونبورسته سی - ا. دیبائیان
 - ۱۵- ۱۹۴۶ نجی ایلین ایبون آیندا باش ویرمیش بین الخلق حادثه لر
 - ۱۶- مجله نین ایچینده کی لر (فهرست)
- بو شماره ده ۶۴ صحیفه ده سونا چاتیر .

شفق

علمی؛ ادبی و بدیعی آیلیق مجله ؛ نومه ۷ ؛ ۱۲ - اییول ۱۹۴۶ / مرداد ۱۳۲۵

- ۱- شفق مجله سی نشرینین بیرینجی ایل دونومی مناسبتیله تبریکلر
- ۲- شونمه قیزیل شفق - ساهر ؛ شعر

- ۳- کونول سرداشی - آذراوغلی ؛ شعر
- ۴- گونی - گومدن آرتسین جمالین شفق ؛ بورچالو - شعر
- ۵- صائب - م. ع. صفوت - تورکجه مقاله
- ۶- سووه ت شعری - ۱۹۴۶ نجی ایل اییولین ۳ نده ایران یازیچیلاری گنگره سینده سوه ت شاعره سی وئرااینبر خانیمین معروضه سی
- ۷- بویوک روس پداغوغی
- ۸- شفق - علی فطرت ؛ تورکجه شعر
- ۹- شفق مجله سینین کومگیله - باقر امامی
- ۱۰- شفق نوری - حسین امید
- ۱۱- سئوگی حقنده - آ. پ. چئخوف ؛ روسجادان ترجمه ایده نی : ش
- ۱۲- سووه ت آذربایجانیندا تعلیم و تربیت - فیروز بلند همت
- ۱۳- باکو خاطره لریمدن - رضی قوامی
- ۱۴- آذربایجان دیلینده درس کتابلاریمز - محمد لوی عباسی
- ۱۵- تبریزده کی سووه ت آذربایجان مکتبیین بیرینجی بوراخیلیشی حقه - تبریز خانی
- ۱۶- مدنی رابطه و معلملر سئکییاسیینین وظیفه سی - مجید یزدان بد
- ۱۷- مطبوعات عالمنه بویوک خدمت - م. محمد لوی عباسی
- ۱۸- خوشبخت خلقلرین ئولکه سینده - محمود امینی
- ۱۹- سووه ت آذربایجانیندا یاشایش و تعلیم و تربیت - غلام چراغچی
- ۲۰- باکو - جلال نقاش زاده
- ۲۱- آزادخواه مطبوعات زحمتکشی - رسول فتحی
- ۲۲- مجله نین ایچینده کی لر : / فهرست / ص ۶۴

شفق

نومره ۸ - آوگوست ۱۹۴۶ / شهریور ۱۳۲۵ /

۱- میرزا علی اکبر صابر - م. ع. صفوت

- ۲- سوزشلی خاطره لریم – اسکندر غفاری سرخپوش
- ۳- صابرین روحونا دسته گل – بلکه ده بو شعر ائله اسکندر خان غفاری سرخپوش دان دیر – ر؛ همراز
- ۴- صابره اتحاف – علی فطرت ؛ شعر
- ۵- صابر و اوشاق تربیه سی – ولی اوغلی
- ۶- شعر نه دیر ؟ – ساهر
- ۷- وطنیم – عبدالخالق جنتی
- ۸- یاشاسین ستالین – مرد علی
- ۹- یالقیز آنا دیلیم – م . دیبائیان
- ۱۰- سعدی – م . ع . صفوت ؛ تورکجه مقاله
- ۱۱- غزل (سعدی دن ترجمه) حسین امید
- ۱۲- داهی فرانسه یازیچیسی
- ۱۳- مدنیت ائوپنه اتحاف – علی فطرت
- ۱۴- مراغه لی حاج زین العابدین – رسول فتحی
- ۱۵- خاطره – علی توده ؛ شعر
- ۱۶- ایراندا اوچ هفته لیک سیاحت – ویترا اینبئر
- ۱۷- آذربایجان ادبیاتی – م . ع . قوسی
- ۱۸- دیمتیری ایوانوویچ منده لثیف – صفری
- ۱۹- باکو عالی مکتبلرینده تحصیل ایده ن ایران آذربایجانی طلبه لرینین خاطره لری – رستم حسین پور ؛ اکرم اسماعیلی ؛ بهرامی ؛ جواد تقدسی
- ۲۰- فردلر – صائب دن ؛ ترجمه ایده نی ؛ میلانی
- ۲۱- مجله نین ایچینده کیلر ؛ ص ۶۴

شفق

نومره ۱ (۶) یانوار ۱۹۴۶ – بهمن ۱۳۲۴ – ایکینجی ایل نشری

۱- خلقلرین پناهی – میرزا ابراهیموف

- ۲- لنین - میلانی ؛ شعر
 - ۳- شیخ محمود شبستری - غلام محمدلی
 - ۴- نظامی دن ترجمه - ترجمه ایده نی حسین امید - شعر
 - ۵- خاقانی شیروانی - انور محمد خانلی
 - ۶- ملا پناه واقفین قوشمالاریندان
 - ۷- علی شیر نوائی و آذربایجان ادبیاتی - جعفر خندان
 - ۸- غزلر - علی شیر نوائی ؛ تئزبکجه دن ترجمه ایده نی - جعفر خندان
 - ۹- آنالارین اوز اوشاقلاریله صحبتی - جعفر شرعی
 - ۱۰- آذربایجاندا معارف و آزادلیق حرکاتی بانیلریندن ؛ میرزا حسن رشیدی - حسینقلی کاتبی
 - ۱۱- چیخ ای گونش - ساهر ؛ شعر
 - ۱۲- آذربایجان فولکلوری - م. ع. قوسی
 - ۱۳- روس ادبیاتینین انکشاف یولی - جعفر هاشم اوغلی
 - ۱۴- هندوستان - شیر بینووسکی
 - ۱۵- گوروش گیجه سی
 - ۱۶- مدنی رابطه جمعیتی نین یانوار آیی فعالیتی
 - ۱۷- سون نمایش
 - ۱۸- مجله نین ایچینده کیلر
- شفق
- نومره ۲ - ستمبر ۱۹۴۵ / مهر ۱۳۲۴
- ۱- تبریز ضیالیلارینین تبریک تلگرامی ؛ بویوک آذربایجان بسته کاری ؛ آقاده میک عزیز حاجیبگوف جنابلرینه
 - ۲- تبریز ده عزیز حاجیبگوفین یارادیجیلیغینا حصر ایدیلیمیش گونلر
 - ۳- حلقه بگوش خردم - م. ع. صفوت ؛ فارسجا شعر
 - ۴- له و نیقولایه ویچ تولستوی - ح. شریفوف ؛ تورکجه
 - ۵- له و نیقولایه ویچ تولستوی - ح. شریفوف ؛ فارسجا

- ۶- غزلر – نظامی گنجوی ؛ فارسجادان ترجمه جعفر خندان
- ۷- بویوک آذربایجانلی – انور محمد خانلی
- ۸- آذربایجان – میلانی ؛ شعر
- ۹- قوزی – جلیل محمد قلی زاده ؛ (ملانصرالدین)
- ۱۰- اونین عشقی – آذر اوغلی
- ۱۱- درالسلطنه تبریزین تاریخ و جغرافیاسی – محمد لو عباسی
- ۱۲- غزل – خورشید بانو ناتوان
- ۱۳- قدیم آذربایجان دیلی و ادبیاتی حقنده بیر نیچه سوز – جعفر خندان
- ۱۴- ضیافت و فلاکت – میرزا علی معجز ؛ شعر
- ۱۵- باکو – میروارید دلباری ؛ شعر
- ۱۶- حسن بک زردابی – م . غلمان
- ۱۷- مینگه چویر اولدوزلاری – احمد جمیل
- ۱۸- بیر داشین تاریخی – غلام محمدلی

شفق

نمره ۳ (۸)؛ مارت ۱۹۴۶ ؛ فروردین ۱۳۲۴ ؛ ایکینجی ایل نشری

- ۱- نوروز – ا. آذر
- ۲- بردع نین وصفی – نظامی گنجوی ؛ تورکجه شعر
- ۳- بهار ایامی – فضولی ؛ تورکجه شعر
- ۴- بهار تصویری – شاه اسماعیل خطائی ؛ شعر
- ۵- بوگون – حیران خانم ؛ شعر
- ۶- بهار – محمد حجت ایروانی ؛ شعر
- ۷- اوینار – شکوهی ؛ شعر
- ۸- گوروم – شکوهی ؛ شعر
- ۹- نوروز (تاریخی ؛ ملی ؛ خلق بایرامی) م . ع . قوسی

- ۱۰- بهاریه - علی فطرت ؛ شعر
- ۱۱- نوروز بایرامی - جعفر خندان ؛ شعر
- ۱۲- ۸ مارت ۰ قادینلار گونی - بتول خانم گنجه
- ۱۳- خان باجی - م. ع. صابر ؛ شعر
- ۱۴- قادین - پیرایه خانم مولوی
- ۱۵- آنالار حیاتی - م. اعتماد ؛ شعر
- ۱۶- ایلک بهار الهه سنه - ساهر ؛ شعر
- ۱۷- نوروز بایرامی - میرزا علی معجز ؛ شعر
- ۱۸- او طرفده ؛ بو طرفده - م. ع. معجز
- ۱۹- ستارخان - آذر اوغلی
- ۲۰- بهاریه - محمد صادق بهادری ؛ شعر
- ۲۱- وطن گولدی - م. بی ریا ؛ شعر
- ۲۲- لاله - راجی ؛ شعر
- ۲۳- دییه للر - راجی ؛ شعر
- ۲۴- بویوک ملی بایرام - حسینقلی کاتبی
- ۲۵- نوروز حقنده بیر قطعه - م. ع. صفوت ؛ شعر
- ۲۶- نوروز - اصغر دیبائیان
- ۲۷- تبریز قیزلار دانشسراسی - وحیده آذربایجان
- ۲۸- مکتبیلیر - دوستویه فسکی
- ۲۹- روس ادبیاتینین انکشاف یولی - جعفر هاشم اوغلی
- ۳۰- شفق مجله سی اوخوجیلارینین قونفرانسی - م. ع.
- ۳۱- مجله نین ایچینده کیلر (فهرست)

شفق

نمره ۴ - بیرینجی ایل نشری ، نوایر ۱۹۴۵ / آذر ۱۳۲۴

- ۱- بویوک اوقتیابر سوسیالیست انقلابیینین ۲۸ نجی ایل دونومی
- ۲- انقلاب اکتوبر – میلانی ، فارسجا شعر
- ۳- شیخ محمد خیابانی- م. ع . صفوت - تورکجه مقاله
- ۴- شیخ محمد خیابانی – م. ع. صفوت ، فارسجا مقاله
- ۵- آنان تعلیم ایدن دیلده – میرزا علی معجز ، شعر
- ۶- شورا نخبوانی – میرزا علی معجز ، شعر
- ۷- قربانعلی بک – جلیل محمد قلی زاده
- ۸- سعیدین ترجمه لر – ترجمه ایده نی میلانی
- ۹- آذربایجان مجله سی حقنده – جعفر خندان
- ۱۰- من ایسته مدیم سن کیمی جانانی الین چک – م. اعتماد ، شعر
- ۱۱- ظفر بایراغی – م. اعتماد ، شعر
- ۱۲- ساغلاملق و تربیه – دوقتور میر مرتضی پور
- ۱۳- شورا ارمنستانیین ۲۵ ایلگی – سیمون مقردجیان
- ۱۴- ایرمنستان عالی شوراسی هیئتی صدری – یاپیان یولداشا
- ۱۵- تبریز منورلرینه – عزیر حاجیبگوف
- ۱۶- آرشین مال آلان فیلمی – اوله غ لئیونیدوف
- ۱۷- عشق فیلمی – م. ع. صفوت
- ۱۸- صنایع نفیسه نین گوزل اثری – میلانی
- ۱۹- گوزه ل فیلم – رسول عطائی
- ۲۰- سینما عالمی دوستلارینا قیمتلی هدیه – مهندس قهرمانی
- ۲۱- حیاته رهبر لیک ایدن فیلم – آموزگار عابدینی
- ۲۲- ئه سته تیقا (بدیعیات علمی) حقنده – م . غلمان
- ۲۳- دیلنچی و شاه – پروین اعتصامی ، ترجمه ایده نی علی فطرت
- ۲۴- مجله نین ایچینده کیلر.

شفق

نمره ۵ - ديقابر ۱۹۴۵ - بيرينجی ایل نشری / دی ۱۳۲۴ /

- ۱- سووه ت آذربایجانی دوستلاری جمعیتی
- ۲- مدنی رابطه جمعیتینین بیر ایلیک فعالیتی - مهندس قهرمانی
- ۳- قربانعلی بگ - جلیل محمد قلی زاده
- ۴- اولدی منور دیده لر - ع . فطرت ، شعر
- ۵- الیاس - رسول رضا ، حکایه
- ۶- شورا آذربایجانی - م. اعتماد ، شعر
- ۷- انتظار (دراما) - ح . مهدی - ا . افندیف
- ۸- لر - میلانی ؛ شعر
- ۹- ناکام محبت - م . آذر اوغلی
- ۱۰- استعدادلی کورد شاعیری هژار - جعفر خندان
- ۱۱- هژارین اثرلریندن پارچالار - لای لای
- ۱۲- غزل - هژار ، کورد جه دن ترجمه ایده نی : جعفر خندان
- ۱۳- جعفر جبارلی - ع . سیف الدین
- ۱۴- شوراسیرق آرتیستلری تبریز صحنه سنده - غلام محمدلی
- ۱۵- تبریز خلق چالغی آلتلری اوکستری
- ۱۶- اوخوجولارمزین نظر دقتنه - شفق اداره سی

رسول داغسر

ایمیل:

rasouldaghsar@gmail.com

وابستگی:

محقق تاریخ ترک و آذربایجان

چکیده:

تمدن و پایتخت به عنوان یکی از تجلی‌گاه‌های آن همواره مورد بحث و بررسی تاریخ‌پژوهان، جامعه‌شناسان و حتی معماران و سیاست‌مداران بوده است و کشور ما ایران به عنوان یکی از گهواره‌های اساسی مدنیت بشری در همین راستا همواره زیر ذره‌بین قرار داشته است. تمدن کلمه‌ای سحرآمیز و جذاب است به گونه‌ای که هر ملت و قومی تمایل ویژه‌ای به تصاحب برخی از جلوه‌های آن بویژه مواردی که در جغرافیای کنونی زندگی آنها کشف می‌شوند نشان می‌دهند و موضوع اغلب بیش از آنکه در مجرای تاریخی خود پیش برود، قربانی امیال سیاسی می‌شود. نیز در همین راستا برخی مناطق جغرافیایی و شهرها به سبب سرگذشتی که در جریان تکوین تمدن داشته است حائز اهمیت خاص می‌شوند. در این مقاله سعی شده است به وجهه‌های اجتماعی-مدنی جغرافیای ایران کنونی در حد وسیع پرداخته و حداقل اذهان سوگیرشده را دعوت به نگاه از پنجره‌ای دیگر بنماییم. نگاه نگارنده به موضوع اختلاطی از تاریخ، جغرافیا و سیاست یا به قول معاصران با تاکید بر وجوه ژئوپلیتیک کشور ایران می‌باشد و سعی شده است کل موضوع از این منظر بررسی شود و به سؤالاتی همچون؛ «۱- عامل اصلی در طول دوره حاکمیت دولتهای حاکم بر ایران چه بوده است؟ و نقش پایتخت در این میان چه بوده است؟ چرا پایتختهای ایران متوالیا تغییر یافته است؟ ۲- عوامل موثر در انتخاب تبریز به عنوان پایتخت یا انتقال کرسی از آن به شهرهای دیگر چه بوده است؟ ۳- نقش پایتختی تبریز در برخی خصایل اخلاقی و روحی مردم آن چه نقشی داشته است؟ و آیا وجوه مثبت و پایداری از آن در زمان حال قابل مشاهده است؟ ۴- تبریز در چه شرایطی می‌تواند مجددا حامل کرسی پایتخت شود؟» پاسخ داده شود یا خواننده را در جهت شکل‌گیری تصویری قابل قبول در آن مسیر رهنمون شود.

کلمات کلیدی: پایتخت، تبریز، تمدن، پایتخت‌های ایران، قدرت سیاسی، ژئوپلیتیک

استناد (آپا):

داغسر، ر. پایتخت: مظهر مدنیت و قدرت؛ با بررسی موردی "تبریز". ارومیه: فصلنامه تخصصی "مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک"

سال ۰۳، شماره ۰۹، پاییز ۱۴۰۴. ۸۶۹۰-۳۰۴۱ شاپا

Rasul Daghsar

Email:

rasouldaghsar@gmail.com

Affiliation:

Researcher in Turk and
Azerbaijani History

Capital: The Embodiment of Civilization and Power; A Case Study of "Tabriz"

Abstract:

Civilization and the capital, as one of its manifestations, have always been subjects of discussion for historians, sociologists, and even architects and politicians. Iran, our country, as one of the fundamental cradles of human civilization, has consistently been under scrutiny in this context. Civilization is a magical and attractive word, to the extent that every nation and people show a particular desire to claim aspects of it, especially those discovered within their current geographical boundaries. Often, the subject, rather than progressing along its historical course, falls victim to political desires. Furthermore, in this regard, certain geographical regions and cities gain special importance due to the role they have played in the process of civilization's formation.

This article attempts to address the socio-civilizational aspects of the current geography of Iran to the best of its ability and to invite biased minds to, at a minimum, look through another window. The author's perspective on the subject is a blend of history, geography, and politics, or in contemporary terms, with an emphasis on the geopolitical aspects of Iran. An effort has been made to examine the entire topic from this viewpoint and to answer questions such as:

1. What was the primary factor throughout the period of ruling governments in Iran, and what was the role of the capital in this? Why have the capitals of Iran changed consecutively?
2. What were the effective factors in selecting Tabriz as a capital or transferring the seat of power from it to other cities?
3. What role did Tabriz's status as a capital play in some of the moral and spiritual characteristics of its people? Are positive and enduring aspects of this still observable today?
4. Under what conditions could Tabriz once again become the seat of the capital?

The article aims to either answer these questions or guide the reader towards forming an acceptable understanding in this direction.

Key words: Capital, Tabriz, Civilization, Capitals of Iran, Political Power, Geopolitics

CITATION (APA):

Daghsar, R. Capital: The Embodiment of Civilization and Power; A Case Study of "Tabriz". Urmia: "Studies on Azerbaijan and Turk's history" Specialized Journal, year 03, number 09, Fall 2025, ISSN: 3041-8690.

Rəsul Dağsar

E-poçt:

rasouldaghsar@gmail.com

Mənsubiyyət:

Türk və Azərbaycan tarixi
tədqiqatçısı

Paytaxt: mədəniyyət və qüdrətin təəcəssümü; "Təbriz" nümunəsində bir araşdırma

Xülasə:

Mədəniyyət və onun təzahürlərindən biri olan paytaxt həmişə tarixçilər, sosioloqlar və hətta memarlar və siyasətçilər tərəfindən müzakirə mövzusu olmuşdur. İran, özümüzün ölkəsi, insan mədəniyyətinin əsas beşiklərindən biri kimi, bu baxımdan daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Mədəniyyət sehrli və cazibədar bir sözdür, həddən artıq ki, hər millət və xalq, xüsusilə də onların mövcud coğrafi sərhədləri daxilində aşkar edilən mədəniyyət nümunələrinə sahib çıxmaq istəyi göstərir. Çox zaman bu mövzu öz tarixi axarı ilə getməkdənsə, siyasi ehtirasların qurbanı olur. Bundan əlavə, bu münasibətlə, mədəniyyətin formalaşması prosesində oynadıqları rol səbəbiylə bəzi coğrafi regionlar və şəhərlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Bu məqalədə, müasir İran coğrafiyasının ictimai-mədəni aspektlərini mümkün qədər əhatə etməyə və qərəzli zəhinləri ən azından başqa bir pəncərədən baxmağa dəvət etməyə çalışılmışdır. Müəllifin mövzuya baxışı tarix, coğrafiya və siyasətin qarışığıdır və ya müasir dildə desək, İranın geosiyasi aspektlərinə vurğu ilədir. Bütün mövzunun bu baxımdan araşdırılmasına və aşağıdakı suallara cavab tapmağa çalışılmışdır:

1. İrana hökmranlıq etmiş dövlətlər dövründə əsas amil nə olmuşdur və paytaxtın buradakı rolu nə olmuşdur? Nə üçün İranın paytaxtları dəfələrlə dəyişmişdir?
2. Təbrizin paytaxt seçilməsində və ya hakimiyyət mərkəzinin ondan başqa şəhərlərə köçürülməsində təsirli olan amillər nələr olmuşdur?
3. Təbrizin paytaxt olması statusu onun sakinlərinin bəzi mənəvi və ruhi xüsusiyyətlərində nə rol oynamışdır? Bunun müsbət və davamlı təsirləri bu gün də müşahidə edilə bilərmi?
4. Təbriz hansı şəraitdə yenidən paytaxt olmaq vəzifəsini daşıya bilər?

Məqalə ya bu suallara cavab verməyə, ya da oxucunu bu istiqamətdə məqbul bir anlayışın formalaşmasına yönləndirməyə çalışır.

Açar sözlər: paytaxt, Təbriz, mədəniyyət, İranın paytaxtları, siyasi hakimiyyət, geosiyasət

CITATION (APA):

Dağsar, R. Paytaxt: mədəniyyət və qüdrətin təəcəssümü; "Təbriz" nümunəsində bir araşdırma. Urmiya: "Azərbaycan və Türk tarixi araşdırmalar" İxtisaslaşdırılmış Jurnal, il 03, nömrə 09, Payız 2025, ISSN: 3041-8690.

Resul Dağsar

E-posta:

rasouldaghsar@gmail.com

Üyelik:

Türk ve Azerbaycan Tarihi
Araştırmacısı

Başkent: Medeniyet ve İktidarın Tezahürü; "Tebriz" Örneği Üzerine Bir İnceleme

Özet:

Medeniyet ve onun tezahürlerinden biri olan başkent, her zaman tarihçiler, sosyologlar ve hatta mimarlar ve politikacılar tarafından tartışma konusu olmuştur. Ülkemiz İran, insan medeniyetinin temel beşiklerinden biri olarak, bu bağlamda sürekli olarak mercek altında olmuştur. Medeniyet büyüğü ve çekici bir kelimedir, öyle ki her millet ve halk, özellikle mevcut coğrafi sınırları içinde keşfedilen medeniyet unsurlarını sahiplenmeye özel bir arzu gösterir. Çoğu zaman konu, tarihsel seyri içinde ilerlemektense, politik emellere kurban gitmektedir. Ayrıca, bu minvalde, medeniyetin oluşum sürecindeki rolleri nedeniyle bazı coğrafi bölgeler ve şehirler özel bir önem kazanır.

Bu makale, mevcut İran coğrafyasının sosyal-medeni veçhelerini olabildiğince ele almaya ve en azından önyargılı zihinleri başka bir pencereden bakmaya davet etmeye çalışmıştır. Yazarın konuya bakışı, tarih, coğrafya ve siyasetin bir karışımıdır veya çağdaş tabirle, İran'ın jeopolitik veçhelerine vurgu yapılarak oluşturulmuştur. Tüm konunun bu perspektiften incelenmesi ve aşağıdaki sorulara cevap bulunması için çaba gösterilmiştir:

1. İran'a hükmeden devletlerin egemenlik dönemi boyunca temel faktör ne olmuştur ve başkent buradaki rolü ne olmuştur? Neden İran'ın başkentleri art arda değişmiştir?
2. Tebriz'in başkent olarak seçilmesinde veya iktidar merkezinin ondan başka şehirlere taşınmasında etkili olan faktörler neler olmuştur?
3. Tebriz'in başkent olma statüsünün, halkının bazı ahlaki ve manevi karakteristikleri üzerinde nasıl bir rolü olmuştur? Bunun olumlu ve kalıcı yönleri günümüzde gözlemlenebilir mi?
4. Tebriz, hangi koşullarda tekrar başkentlik misyonunu üstlenebilir?

Makale, bu sorulara cevap vermeyi ya da okuyucuyu bu yönde kabul edilebilir bir anlayış oluşturmaya yönlendirmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar kelimeler: Başkent, Tebriz, Medeniyet, İran'ın Başkentleri, Siyasi İktidar, Jeopolitik

CITATION (APA):

Dağsar, R. Başkent: Medeniyet ve İktidarın Tezahürü; "Tebriz" Örneği Üzerine Bir İnceleme. Urmiye: Üç Aylık "Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar" Uzmanlık Dergi, yıl 03, sayı 09, Sonbahar 2025, ISSN: 3041-8690.

مقدمه:

مدنیت یا تمدن واژه‌ای عربی و ناظر بر فرهنگ شهرنشینی است که علیرغم اینکه تعریف مشخصی بر آن متصور نبوده است، اما به سبب مبنا بودن یکجانشینی و به تعبیر بهتر، شهرنشینی، در بطن مفهوم، بر پایه‌های اجتماعی-سیاسی جامعه استوار می‌باشد. ویلیام جیمز دورانت در تعریف تمدن می‌گوید: «تمدن را می‌توان به شکل کلی آن، عبارت از نظم اجتماعی دانست که در نتیجه وجود آن، خلاقیت فرهنگی امکان‌پذیر می‌شود و جریان پیدا می‌کند. (دورانت، ۱۳۷۶، ج ۱: ۴) در واقع مدنیت، تاکید بر فرایند تکوین زندگی بشر در جهت رفاه و سامان‌مندی اجتماعی است که جنبه‌های سیاسی را طی زمان و حسب ضرورت کسب نموده و با توجه به تداوم این فرایند نمی‌توان مرزهای دقیقی برای آن در نظر گرفت.

در همین راستا مفهوم پایتخت یکی از جلوه‌های مدنیت بشمار می‌رود. وجود پایتخت به نوعی موید وجود یک نظام و سازمان اجتماعی-سیاسی قلمداد می‌شود (واحد سیاسی علاوه بر شمول بر ماهیت ملی، می‌تواند شامل مجموعه‌ای از ملل مختلف نیز که بصورت قراردادی-متکی بر تامین حقوق/یا سلطه جبرآمیز و استعمار- در کنار هم زندگی می‌کنند، باشد) و نشانگر تکوین فرایند یکجانشینی، شهرنشینی، زندگی جمعی در قالب واحد سیاسی و وضع قانون برای یک ملت یا جامعه و تجلیگاه قدرت، قانون‌مداری و رفاه یک سازمان سیاسی (دولت) می‌باشد. از همین رو حاکمان همواره در بالا بردن سطح رفاه، فرهنگ و حتی جمعیت پایتخت‌های خود اهتمام به خرج داده‌اند.^۱

در دوران باستان بر حسب عوامل خاصی، شهرهایی با حاکمیت قائم به خود تشکیل یافته بودند که ما امروز از آنها با عنوان «دولت-شهر» یاد می‌کنیم. مهمترین یا مشهورترین مصادیق آنها مربوط به دولت-شهرهای بین‌النهرینی مثل اور، اوروک و نیپور، دولت-شهرهای یونانی مثل اسپارطا و آتن و از جمله آخرین موارد بارز آن نیز ونیز در ایتالیا بوده است. مفهوم پایتخت برای این قبیل دولت-شهرها طبیعتاً وجود خارجی نداشت. پایتخت با شکل‌گیری واحدهای اجتماعی-سیاسی که شامل بیش از یک شهر می‌شدند ضرورت یافت. با ایجاد دولتهای منطقه‌ای یعنی مجموعه‌های اداری-سیاسی مشمول بیش از یک شهر، پایتختها به عنوان مقر اصلی حاکمان و اداره‌کنندگان نمود یافتند. جغرافیای ایران و بویژه جلگه‌های حائز شرایط یکجانشینی و تجلیگاه‌های نخستین شهرنشینی در شمال دشت خوزستان و اطراف دریاچه ارومیه از جمله گهواره‌های تمدن بشری از هزاران سال قبل بوده است. دولتها و امپراتوریهای متعددی با خاستگاه ملی یا دینی مختلف، در برهه‌های مختلف و با قلمرو و مدت اقتدارهای مختلف در این جغرافیا حکم رانده‌اند. در همین راستا شهرهای متعددی از قبیل ری، همدان، تبریز، اصفهان، نیشابور، مراغه،

^۱ - سلطان محمد فاتح بعد از فتح استانبول، تلاشها و تمهیدات متعددی در جهت افزایش جمعیت این شهر که در جریان محاصره و جنگ با کاهش سریع جمعیت روبرو شده بود انجام داد. نک به: اینالچق و گوک بیلگین، ۱۳۷۳: ۸۳. رضا و بعد از وی محمدرضا شاه پهلوی نیز در جهت افزایش جمعیت تهران حتی به قیمت تخریب هویت تاریخی آن گامهای بزرگی برداشت. ضمن اینکه ازدیاد جمعیت پایتخت همواره جزو اولویتها نبوده است. به عنوان مثال پایتخت کشورهای آمریکا، چین، ترکیه و هند و پاکستان، بزرگترین شهرهای این کشورها نیستند.

شیراز و مشهد به عنوان پایتخت انتخاب گردیده‌اند که با نگاهی به خاستگاه ملی یا دینی و حوزه اقتدار این دولتها می‌توان نقش هر کدام از این عوامل را در انتخاب پایتخت توسط آنها دریافت.

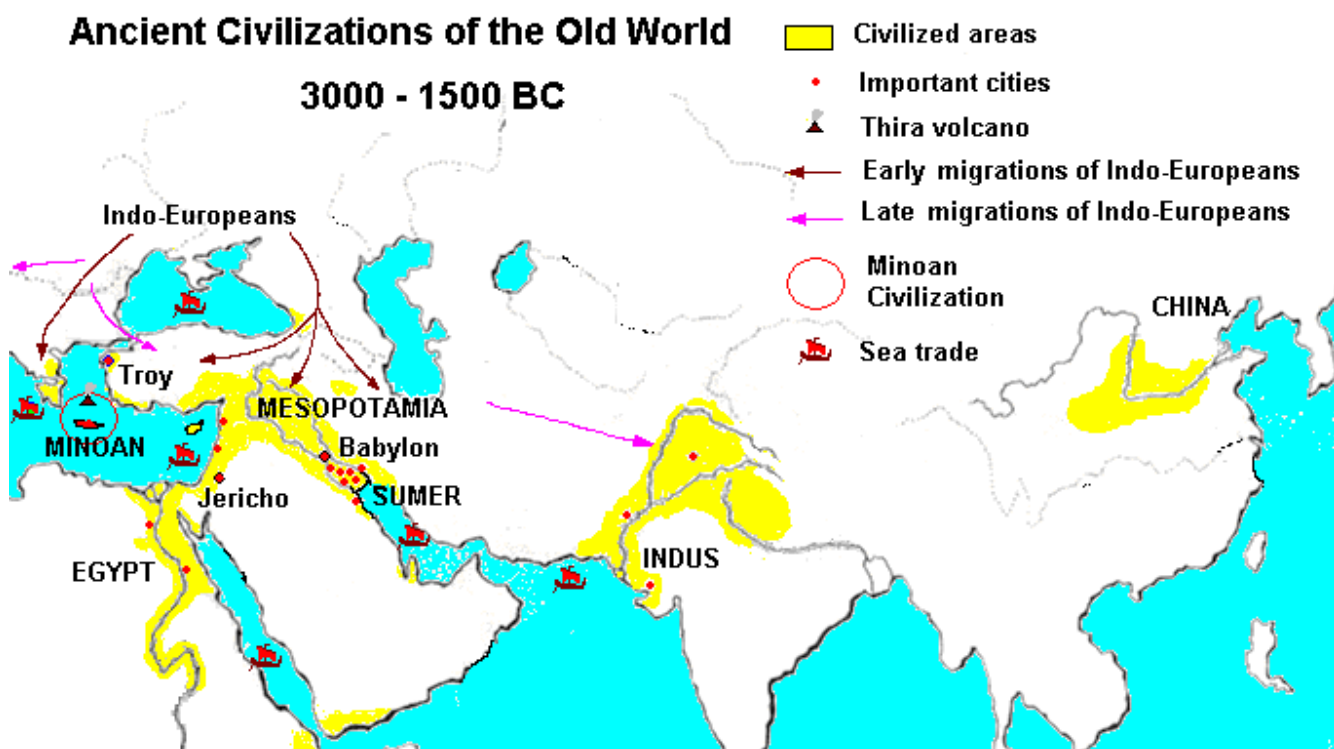
در این مقاله نگاهی مختصر خواهیم داشت به سیر شکل‌گیری تمدن و تجلی آن در جغرافیای خاورمیانه و ایران، نحوه انتخاب مقر کرسی اقتدار دولتها (پایتخت) و در همین چهارچوب عوامل و عناصر اقتدار در تبریز و انتخاب این شهر به عنوان پایتخت دولتهای مختلف.

شکل‌گیری حوزه‌های تمدن و پایتختها

بارزترین مصادیق شکل‌گیری جوامع اولیه انسانی به حدود ۳ الی ۵ هزار سال قبل از میلاد در مناطق بین‌النهرین (رودهای دجله و فرات در عراق کنونی)، پایین دست و جلگه رود نیل (شمال‌شرق آفریقا)، دشت ایندوس (پاکستان) و رود زرد (چین) مربوط می‌شوند. علاوه بر این حوزه‌های اصلی، مناطق واقع در میان این حوزه‌ها -جغرافیای ایران کنونی و شرق مدیترانه از فلسطین تا سوریه، ترکیه و یونان- نیز تحت تاثیر آنها یا گاهی با جلوه‌های بارزتر در سیر تکوین تمدن بشری خودنمایی کرده‌اند. برخی از تاریخ‌پژوهان لزوم تنظیم مسائل مربوط به تولیدات کشاورزی و مدیریت سیلابها و طغیان رودهای فوق‌الاشاره را در شکل‌گیری مفهومی که امروز به عنوان دولت از آن یاد می‌کنیم اتفاق نظر دارند. فرایند تبدیل آبادیهای کوچک ایجاد شده به قصبات و شهرها هزاران سال طول کشیده و شکل‌گیری دولت-شهرها در مناطق یاد شده به عنوان جلوه‌های اولیه گذار از زندگی بدوی به زندگی سامان‌مند بلحاظ اداری و سیاسی نمود پیدا کرده‌اند. در مراحل نخستین که تقسیم کار مبتنی بر کشاورزی و تجارت بود، طبقه اداره‌کننده هنوز فاصله قابل توجهی از سایر طبقات جامعه از نظر منافع نداشت. در همین زمان مفهومی از تجمع قدرت مدیریت در مناطق دیگر و بویژه مناطق واقع در همسایگی شمالی و جنوبی چهار حوزه فوق‌الاشاره ایجاد شده که بیشتر از اینکه بر پایه شهرنشینی و تولیدات کشاورزی باشد، مبتنی بر زور و به ضرب شمشیر بوجود می‌آمدند. از این رو واحدهای متعلق به شق اول (مدنی) همواره در معرض تهاجمات و تهدیدهای مداوم واحدهای شق دوم (غیرمدنی) قرار داشتند. شرایط حاکم بر واحدهای اجتماعی و سیاسی شق اول امکان و حتی نیاز بسط روحیه کشورگشایی را خلق نمی‌کرد و این واحدها، علیرغم ایجاد آمادگیهای دفاعی، اغلب در مقابل امواج حملات متلاشی می‌شدند. ایجاد اولین پایتخت به مفهوم واقعی در بین‌النهرین را در دوره پادشاهی سارگن اول (اکدی) می‌بینیم. (شهرهای باستانی منطقه مانند اور، اوروک، نیپور، اوش و ... با توجه به عدم شمول حوزه حاکمیت آنها بر گستره‌ای مشخص نمی‌توانند در مفهوم پایتخت جای گیرند. زیرا حوزه حاکمیت اداره‌کنندگان این شهرها شامل هیچ شهر دیگری نمی‌شد.) در سال ۲۳۵۰ قبل از میلاد، سارگن کبیر با استفاده از زور شهرهای سومر را تسخیر و اولین دولت منطقه‌ای را تاسیس کرد. سارگن، با توسعه‌طلبی سیاسی و اقتصادی خود، نه تنها اقتدار خود را بر دولت-شهرهای همواره در حال رقابت و تنش بین‌النهرین قبولاند، بلکه به عنوان اولین نمونه فاتحان بزرگی همچون اسکندر

تا ناپلئون موسس اولین دولت منطقه‌ای حاکم بر سرزمینهای وسیع بشمار می‌رود. (Child, 1998: 124-125) او شهر آگاده را وجه تسمیه نام (دولت) اكد می‌باشد، به عنوان پایتخت قلمرو خود انتخاب کرد. پایه مادی این فرایند را همانگونه که معلوم است اقتصاد جنگ تشکیل می‌داد و طبیعتاً پویایی این نوع دولتهای منطقه‌ای اولیه بسته به مدیریت جنگها و اقتصاد آن داشت. دولت منطقه‌ای سارگن (آشور) که متکی بر کشورگشایی نظامی شکل گرفته بود، نقصان منابع موجود در بین‌النهرین سفلی را از فتوحات جدید تامین و موجبات انتقال آسان تر منابع در میان شهرهای داخل قلمرو و رونق آن بویژه پایتخت (آگاده) و احداث عمارات و کاخهای باشکوه دولتی، معابد و پادگانهای بزرگ گردید. پایتخت مرکز جاذبه و نفوذ یک حوزه جغرافیایی مشخص می‌باشد که دربردارنده عوامل سیاسی، فرهنگی، قومی، تاریخی، اقتصادی، اداری و ارتباطی و نیز شکل‌دهنده تمامی این عوامل بر حسب میزان حضور و نمود عناصر فرهنگی، قومی، اقتصادی با استفاده از امکانات اقتدار مرکزی است. به عبارت دیگر، پایتخت همواره نماد قدرت، نظم و انسجام یک کشور بوده و عناصر فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی متنفا در آن به رویکردهای اساسی کشور سمت و سو داده‌اند.

در ادامه روند گسترش حوزه‌های حاکمیتی، در حدود سالهای ۱۷۵۰ پیش از میلاد در دوره حاکمیت حمورابی شهرهای سومر و اكد تحت اداره واحد ادغام شده و موجبات شکل‌گیری امپراتوری اولیه را فراهم ساخت. (Şenel, 1986: 51) بابل پایتخت دولت امپراتوری مذکور، توسعه و آبادی کم‌نظیری مبتنی بر کار ارزان و حتی برده‌داری و فتوحات تجربه نمود.

در نقشه فوق مناطق متمدن جهان باستان نشان داده شده است. این تمدنها با ورود اقوام هندوآریایی در اواخر هزاره دوم و اوایل هزاره اول قبل از میلاد به ورطه نابودی کشیده شد. تمامی یافته های مربوط به هزاره اول قبل از میلاد نشان از شبیخونهای ناگهانی اقوام وحشی به مناطق متمدن آن دوران دارند. این دوره با توجه به نابودی وسیع آثار تمدن، با عنوان دوران تاریک تاریخ نیز شهرت یافته است که البته تاریخ پژوهان در سالهای اخیر برای روشنی بخشیدن به وقایع آن دوران به موفقیت‌های بزرگی دست یافته اند که علیرغم سلطه نگاهی خاص و سیاسی به تاریخ، گاه‌ها به استماع و آگاهی عموم نیز می رسد. خود همین نقشه با نیت نشان دادن اقوام مذکور به عنوان بانیان تمدن طراحی گردیده اما می انیم که تمدنهای فوق مربوط به قبل از ورود و مهاجرت اقوام مذکور بوده اند و دوره انقراض آنها مربوط به مهاجرت‌های گسترده اقوام موسوم به هندوآریایی می باشد. بایستی توجه داشت که بر اساس یکی از نظریه های مهم، خاستگاه این اقوام نه سرزمینهای شمال دریای سیاه، بلکه جنوب هندوستان بوده است. نگارنده.

در مصر باستان با تاسیس پایتخت‌های جدید بدنبال مرگ فرعون قبل و جلوس فرعون جدید بر تخت مواجه هستیم. شاید یکی از بارزترین نمونه‌های تاسیس پایتخت جدید در تاریخ مصر، شهر ممفیس است که در ۳۱۰۰ قبل از میلاد از سوی منس، پادشاه متحدکننده مصر علیا و مصر سفلی در وسط دو قلمرو احداث گردید. (نک به: Huot, 2000: 379-381)^۱

در دوران باستان در بین‌النهرین و ایران نیز به مواردی از تاسیس پایتخت به دلایل مشابه (نمایاندن اقتدار یک پادشاه) برمی‌خوریم. پادشاه آشور، «توکولتی نینورتا» اقدام به احداث شهری جدید در نزدیکی پایتخت سنتی آشوریان نموده و آنرا بنام خود کرد. یا پادشاه انشان (منطقه‌ای که بعد از مهاجرت اقوام جدید و حتی بعد از کورش، پارسه خوانده شد) و شوشا (شوش- خوزستان کنونی)، «اونتاش ناپیریشا» (۱۲۷۵-۱۲۴۰ قبل از میلاد) که معاصر پادشاه فوق‌الاشاره بود اقدام به احداث شهری جدید در ۳۰ کیلومتری شهر شوشا پایتخت سنتی اسلاف خود نمود که البته هر دو پایتخت جدید با مرگ پادشاهان بانی خود از بین رفتند. (نک به: Huot, 2000: 291-292).

در یونان باستان گذار از زندگی قبیله‌ای که سازمان مکانی آن بصورت آبادی-روستا جلوه‌گر بود، به دولت-شهر مبتنی بر شهرنشینی طی فرایندی خاص اتفاق افتاده است. با درهم کوبیده شدن تمدن میکن که بدنبال تمدن مینوس در کرت ایجاد شده بود، در سده دوازدهم قبل از میلاد مورد هجوم اقوام وحشی از سمت شمال گردیدند و دورانی که به «دوران تاریک» معروف

^۱ - کار آقامحمدخان در انتخاب قصبه کوچک تهران برای کرسی پایتختی خویش را می‌توان به نوعی به اقدام آن پادشاه تشبیه کرد. تهران در مرکز جغرافیایی سرزمینهایی قرار داشت که طوایف مختلف در طول تاریخ بر آنها حکم رانده و شهرهایی در غرب، شرق و جنوب آن به پایتختی برگزیده بودند. بدیهی است در آنزمان مناطق قفقاز و بخشهایی از شرق دریای خزر نیز جزو قلمرو سنتی حاکمان بر این جغرافیا بودند. همچنین طوایف قاجار با فاصله اندکی در شمال‌شرق (منطقه استرآباد) و شمال‌غرب (قره‌باغ) این شهر قرار داشتند و مناطق سنتی حاکمیتی سلاطین ایران قبل از وی تا خلیج فارس و دریای عمان در جنوب این شهر قرار داشتند.

است آغاز شد. این دوران که با تخریب گسترده شهرها همراه بوده، نه تنها موجب اضمحلال تمدن می‌کن شد، بلکه بخش اعظم جهان متمدن وقت را متاثر نمود. امپراتوری هیتیت (در فلات آناتولی) سقوط کرد، حاکمیت خاندان کاسیت در بابل پایان یافت و مصر وارد دوره‌ای پرتنش شد و در چین نیز پایتخت، شانگ تاراج گردید. تنها دولت آشور توانست همراه با شهرهای خود سرپا بماند. (Child, 1998: 159) برپا ماندن دولت آشور به دلیل ماهیت بدوی-جنگجویانه آنها نسبت به تمدنهای معاصر خود یا بهره‌گیری آنها از اقوام شمشیرزن دیگر^۱ یا هر دو ممکن است بوده باشد. نابودی تمدنهای اطراف دریاچه ارومیه نیز مصادف با همین دوران است. این دوران طولانی صدها سال تمدن بشر را فلج کرد. اخیراً تاریخ‌پژوهان زیادی روی این موضوع متمرکز شده‌اند و به نظر می‌رسد برهه موسوم به دوران تاریک تاریخ به ضرر تئوری آریاییان تمدن‌ساز در حال روشن شدن است و البته مقاومت‌های گسترده‌ای را موجب شده است.^۲

در همین راستا، پایتخت‌ها نیز پا به پای دولتها و شرایط متغیر، دستخوش تغییر بوده‌اند. یکی از بارزترین نمونه‌های تاریخی تغییر پایتخت مربوط به هیتیتها است. اولین پایتخت این دولت کوششا بوده، که بعدها به به نشا در کول تپه (واقع در قیصری ترکیه)^۳ کنونی انتقال یافته و سرانجام به هاتوشا در حدود بوغازکوی کنونی واقع در بین چوروم و آنکارا منتقل شده است. (Çınar, 2004: 37) تمدن هیتیتها با حمله اقوام غیرمتمدن از سمت دریای سیاه به قهقرا گراییده و از ۱۲۰۰ قبل از میلاد وارد دوره‌ای از تاریخ که تاریخ‌پژوهان از آن با عنوان «دوران تاریک تاریخ» یاد می‌کنند شد.

گاه عوامل دخیل در انتخاب پایتخت موجب شده‌اند، کرسی پایتخت از شهری بزرگ و تاریخی به قصبه‌ای کوچک (استانبول-آنکارا) منتقل شود، یا در برخی مواقع انتقال پایتخت بدلیل حفظ فاصله و عمق استراتژیک از دشمن (انتقال پایتخت از تبریز به قزوین در سال ۱۵۵۵ میلادی و سپس از آنجا به اصفهان در سال ۱۰۰۶ میلادی، طرح انتقال پایتخت روسیه از مسکو به شرق کوهستان اورال، یا انتقال پایتخت فرانسه از پاریس به ویشی در جریان جنگ جهانی دوم) بوده است. با دقت در شرایط دخیل در انتخاب پایتخت‌ها یا تغییر و انتقال آنها می‌توان «ماهیت سنتی-تاریخی»، «گروه ملی مسلط»، «ارتباط خارجی»، «قابلیت دفاعی-استراتژیک»، «موقعیت مرکزی نسبت به قلمرو» و «مصلحه سیاسی» را در صدر عوامل موثر عنوان کرد. انتخاب پایتخت‌ها

^۱ - ناصر پورپیرار می‌نویسد: «در تحلیل نهایی حداکثر می‌توان گفت که این قبیله از نظر تاریخی ناشناس و از نظر جغرافیایی سرگردان، قریب یک قرن پیش از ظهور کورش، از سوی یکی از چهار قدرت آشور، بابل، ماد و عیلام به عنوان مزدوران شمشیرزن، از استپهای میانی روسیه اجیر شده‌اند و با استفاده از فرصت آشوب در منطقه و به کارگیری نهایت خشونت در مزدوریهای نظامی، بالاخره پس از پایان سستیزها، در جغرافیای نامعینی، حوالی جنوب ایران، احتمالاً باز هم با اجازه ی عیلامیان مستقر شده‌اند». پورپیرار، ۱۳۷۹، ج ۱: ۸۳

^۲ - نک به: ماسکارلا، ۱۹۹۸؛ پورپیرار، ۱۳۷۹؛ بدیهی است موضوع دوران تاریک تاریخ، با نامهای مختلف برای دو برهه استفاده می‌شود: سده‌های ۱۲ الی ۷ قبل از میلاد، سده ۵ الی ۱۰ بعد از میلاد. دوره اول بدلیل نابودی گسترده آثار و مظاهر تمدن در سده‌های مربوطه و عدم امکان دستیابی به اطلاعات کافی در مورد آن دوره، و دوره دوم بدلیل سلطه شدید دگم‌اندیشان و خفقان شدید مذهبی واقع گردیده است.

^۳ - مناطق و روستاهای با نام کول تپه (تپه یا تل خاکستر) و نیز یانیق تپه (تل سوخته) به تعداد زیاد در ایران و مناطق ترک‌نشین وجود دارند از جمله: سراسر اطراف دریاچه ارومیه از قوشچی، ارومیه، نقده، میاندوآب، ملکان، عجیشیر، خوی، مرند، جلفا، هشتروند، نیر، خلخال، پارس‌آباد، کبودرآهنگ، زنجان و ...

در طول تاریخ به عواملی چون سنت-تاریخ، گروه ملی مسلط، ارتباط خارجی، دفاعی-استراتژیک، مصالحه سیاسی و موقعیت مرکزی بستگی داشته‌اند. (داغسر، ۱۳۹۵: ۱۹۹)

در حالیکه «گاهی پایتختها در مرکز جغرافیایی سلسله حاکم و به منظور برخورداری از پشتیبانی آنها در رویارویی با اقوام دیگری که مدعی بالقوه حکومت بودند مکان‌گزینی می‌شد»، در برخی موارد نیز «تغییر مکان پایتخت به منظور نزدیکی به خط مقدم جبهه برای مقابله با دشمن خارجی یا دوری از خطرهای ناشی از تهاجم نظامی دشمن بوده است». (میرحیدر، ۱۳۸۱: ۱۴۴)

انتخاب پایتخت اغلب از میان شهرهایی انجام می‌گرفت که قبلاً بر اساس نیازهای طبیعی و اساسی انسانها شکل گرفته و حتی با جمعیت بالای خود حاکی از رونق اقتصادی، قرارگیری در مسیر شریانهای ارتباطی و تجاری و برخورداری از امنیت کافی بودند. صد البته طرز نگاه عنصر اتنیک صاحب قدرت به هر کدام از شهرها و نیز موقعیت جغرافیایی آنها نسبت به قلمرو، نقش اساسی را در این انتخاب بر عهده داشتند.

ماهیت و کارکردهای پایتختها بعد از انقلاب صنعتی در اروپا و به تبع آن در سایر کشورهای جهان با تغییراتی مواجه شده است. در دوره‌های قبل از انقلاب صنعتی رابطه دولت-جامعه-مکان چندان با تغییرات متأثر از ساختارهای اقتصادی، فرهنگی، اخلاقی و غیره مواجه نبوده است اما با شکل‌گیری جامعه سیاسی با سعی (دولتها) در انعکاس قدرت در مکان مواجه هستیم. مکان از این منظر به عنوان بخشنده مشروعیت به روابط اقتدار در سطوح مختلف اهمیت یافته است. مکان، با شروع دولتهای سرمایه‌دار در جهت سازمان‌یابی‌های جدید، حائز تاثیر ابزاری مهم در تاسیس قدرتهای اجتماعی جدید گردیده و نقاطی که اهمیت رابطه دولت و مکان در آنها قابلیت نمود یافته، به عنوان پایتخت انتخاب شده است. پایتختها در این راستا از مقر حاکمان به ابزار مشروعیت‌بخش به دولتها تبدیل شده و این مشروعیت‌بخشی در سطوح مختلف از دگردیسی شبکه‌های ارتباطی (فیزیکی، مخابراتی و ...) طرح ساختمانها و استفاده از امکنه شهری در سطوح مختلف و متفاوت نمود یافته است. بر همین اساس در حالیکه قبل از این دوره پایتختها در عین حال بزرگترین شهر دولتها بودند، بعد از ورود به دوره انقلاب صنعتی شاهد توسعه شهرهای غیر از پایتخت بسته به شرایط جدید می‌توانیم باشیم. آشناترین نمونه برای ما مربوط به کشور خودمان می‌باشد که علیرغم اینکه تهران پایتخت بود (و در یک صد سال قبل از آن نیز شهرهایی همچون اصفهان، مشهد و شیراز پایتخت شده بودند) شهر

تبریز با رشدی سریع مواجه شده و تا ربع سوم قرن نوزدهم درحالی بزرگترین شهر کشور است^۱ که شهر سوم، چهارم و پنجم کشور (اصفهان، شیراز و مشهد) با فاصله زیادی از آن کوچکتند.^۲

در همین راستا درحالیکه شهر لندن با جمعیت ۷۵۰ هزار نفری در اوان آغاز دوره صنعتی به عنوان پایتخت و بزرگترین شهر بریتانیا فاصله زیادی از سایر شهرهای انگلستان و سایر اقمار بریتانیا دارد، حتی در مقایسه با دومین شهر رقیب آن، پاریس، تقریباً دو برابر آن است، با آغاز دوره مذکور، در اثر رشد سریع بنادر و شهرهای کانون تولید و تجارت، با مطرح شدن شهرهایی مثل منچستر (که قصبه کوچکی بود) و لیورپول به عنوان وزنه‌های جدید در نمایش اقتدار دولت بریتانیا مواجه هستیم. (نک به: هابسبام، ۱۳۸۷: ۲۵-۲۲)

تقریباً همزمان با دوره صنعتی شدن غرب، با شیوع افکار ملی‌گرایانه و مطرح شدن عامل ملیت در دولتها هستیم که نمود آن را به پیمان وستفالی در سال ۱۶۴۸ میلادی ارتباط می‌دهند. در اروپا بدنبال پیمان وستفالی دولتهای کوچک و بزرگ پرشماری مبتنی بر ملیتهای مختلف ایجاد شدند. در کشورهای شرقی و مخصوصاً ایران، این گرایش از قرن نوزدهم به بعد و با دخالت، هدایت و مهندسی انگلیسیها انجام یافت. یکی از نمودهای این انفعال در ایران تحت حاکمیت ترکان، در عدم نگرش امپریالیستی و شوونیستی و نیز عدم اهتمام ویژه در بزرگ کردن پایتخت مشاهده می‌شود.

لارنس جی ویل (*Lawrence J. Vale*) پایتخت‌های معاصر را به سه نوع تقسیم می‌کند: الف) پایتخت‌هایی که از طریق پویایی درونی خود متحول شده‌اند: این پایتخت‌ها سابقه طولانی دارند و کیفیت پایتختی خود را بی‌وقفه حفظ کرده‌اند. پایتخت‌هایی مانند لندن، پاریس و وین در این گروه قرار می‌گیرند. در دوران امپراتوری روم، وین و لندن پادگان‌های کوچکی بودند و پاریس شهر ساده‌ای بود. پس از فروپاشی روم غربی، همه آنها شخصیت شهری خود را از دست دادند. رم و پاریس فقط به عنوان شهرهای اسقفی به حیات خود ادامه دادند. در قرن ۱۰ و ۱۱ شهرها شروع به احیاء کردند. در حدود سال ۱۲۰۰، وین به شهری چهار برابر رم تبدیل شد. پس از قرن سیزدهم، مرکز هابسبورگ‌ها شد. (Çınar, 2004: 68) ب) پایتخت‌هایی که با پویایی درونی خود متحول شده‌اند اما ویژگی پایتختی آنها متناوب است: اینها در برهه‌ای از تاریخ پایتخت بوده‌اند، اما برای مدتی این ویژگی را از دست داده و سپس دوباره به دست آورده‌اند. پایتخت‌هایی مانند رم، مسکو و آتن در این گروه قرار می‌گیرند. ج)

۱ - ژان یونیر در کتاب خود «دلواران گمنام ایران در جنگ با روسیه تزاری» می‌نویسد: «تبریز در آنزمان ... از حیث وسعت و کثرت جمعیت اولین شهر ایران محسوب می‌شد و سفرای دول اروپایی در تبریز به سر می‌بردند در صورتیکه تهران پایتخت کشور بود... تبریز نسبت به تهران یک شهر متجدد بشمار می‌آمد و مردم تبریز از ازمینه قدیم با اروپائیان محشور بودند... دکتر بارنز انگلیسی که در سال ۱۸۳۳ میلادی و پنج سال بعد از انعقاد عهدنامه ترکمانچای در ایران سیاحت کرد نوشته که جمعیت شهر تهران بیست و پنج هزار نفر است ولی تبریز بنا بر نوشته همان جهانگرد انگلیسی چهارصد هزار نفر جمعیت داشته است». یونیر، ۱۳۶۸: ۶۸۲-۶۸۱

۲ - لرد کرزن فرستاده ویژه دربار انگلیس به ایران در سالهای پایانی قرن نوزدهم که نظرات و گزارشاتش در شکل‌دهی آینده این کشور از سوی استعمار انگلیس تاثیر بسزائی داشته، در کتاب خود تحت عنوان «ایران و قضیه ایران» (لندن، ۱۸۹۲) آنجا که به آمار برآوردی شهرهای ایران پرداخته، جمعیت تخمینی تهران پایتخت را ۳۵۰ هزار، تبریز ۳۰۰ هزار، اصفهان ۸۰ هزار، مشهد ۷۰ هزار و ... نوشته است. نک به: کرزن، ۱۳۶۷، ص ۲۰۰ به بعد

پایتخت‌هایی که قبلاً وضعیت پایتختی نداشتند اما با تصمیم سیاسی به مراکز اداری جدید تبدیل شدند: مثل آنکارا، کانبرا، ابوظبی، واشنگتن.

اما ولمن (Wolman) پایتخت‌ها را بر اساس کارکردها و کیفیت آنها طبقه‌بندی کرد. (Kılınç, 2013) پایتخت‌های چند منظوره: لندن، پاریس، توکیو، مسکو و برلین که از هر نظر در زمینه های اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی کاربردی هستند، می‌توان به عنوان مثال اشاره کرد. پایتخت‌های بین‌المللی: پایتخت‌هایی مانند لندن و توکیو که با نقش‌های فعال خود در عرصه بین‌المللی و همچنین سایر کارکردهای خود برجسته هستند. پایتخت‌های سیاسی: پایتخت‌هایی که با جنبه‌های سیاسی خود برجسته می‌شوند، اگرچه سایر کارکردهای آنها ضعیف‌تر است: به عنوان مثال، آنکارا، کانبرا، واشنگتن دی سی. پایتخت‌ها در سیستم فدرال: واشنگتن دی سی، برازیلیا، کانبرا، برلین. پایتخت در کشورهای مرکز‌گرا.

چند نمونه بارز انتخاب پایتخت در دوره صنعتی

قبل از پرداختن به موضوع تغییر پایتخت در ایران، شاید بجا باشد که به چند نمونه بارز تغییر پایتختها در جهان (واشنگتن، تهران، دهلی نو، کانبرا، مسکو و آنکارا) در دوره انقلاب صنعتی و پس از آن اشاره کنیم.

واشنگتن: آنچه ما امروز به عنوان ایالات متحده آمریکا می‌شناسیم، حاصل اعتراضات روزافزون آمریکاییها (منظور ما در اینجا مهاجران اروپایی از اوایل قرن شانزدهم که قدرت تأثر بومیان را در هم شکسته و در قرن هیجدهم تحت تأثیر غالب انگلیسیها بودند) در نیمه دوم قرن هیجدهم نسبت به سیاستهای استعماری بریتانیای کبیر می‌باشد. برخی از ایالت‌های تحت سلطه انگلیسیها در این تاریخ علیه سیاستهای مذکور متحد شده و علم عصیان برافراشتند. آنها بعد از سالها مبارزه با نیروهای بریتانیایی توانستند استقلال خود را از بریتانیا اعلام و اتحادیه‌ای از ۱۳ ایالت تشکیل دهند. در جریان جنگها، فیلادلفیا به عنوان مرکز و قرارگاه اداره‌کنندگان نهضت آزادی تعیین شده بود. بدنبال کسب استقلال، تعیین پایتخت به عنوان یکی از ملازم اصلی دولت مستقل مورد بحث قرار گرفت و طبیعتاً تمام ایالتها طالب مرکزیت بودند. برای رفع رقابت رو به نزج اختلاف، قرار شد جایی در محل کنونی شهر واشنگتن به عنوان پایتخت انتخاب شود. این محل کوچک در گوشه‌ای از مرزهای سرزمین مریلند با ویرجینیا قرار داشت که برای رفع اختلاف این محل از سوی ایالت‌های مذکور برای تاسیس واحد سیاسی مجزا واگذار گردید. این محل به افتخار کاشف آمریکا با نام کلمبیا (District of Colombia) و پایتخت جدیدالاحداث به افتخار اولین رئیس‌جمهور این کشور با نام واشنگتن نامگذاری گردید. واشنگتن که یکی از بهترین نمونه‌های تغییر یا احداث پایتخت بنا به مصلحت است، امروز نه تنها بزرگترین یا پرجمعیت‌ترین شهر کشور ایالات متحده نیز بشمار نمی‌رود، بلکه چهل و پنجمین شهر پرجمعیت ایالات متحده آمریکا است.

تهران: این شهر تا زمان زمامداری قاجاریان قصبه کوچکی بود. در ۱۲ مارس ۱۷۸۶، آقامحمدخان بعد از یک سلسله تدابیر سیاسی و اقدامات نظامی این شهر را به عنوان مقر حکومت و کرسیگاه خود قرار داد. این تصمیم به خاطر موقعیت مرکزی تهران نسبت به محل سکونت دو بخش از طوایف قاجار و سایر طوایف حمایت کننده آقامحمدخان در استرآباد (استان گلستان کنونی) و قره‌باغ و قره‌داغ (آذربایجان) بود. تهران در عین حال در تقاطع مسیرهای تجاری شرقی- غربی و شمالی-جنوبی قرار داشت. بنابراین انگیزه انتخاب تهران برای مرکزیت سیاسی کشور از سوی آقامحمدخان قاجار را می‌توان «موقعیت مرکزی نسبت به قلمرو» دانست. بدیهی است در آن تاریخ با اقدامات آقامحمدخان مناطق جنوب قفقاز و شرق دریای خزر نیز تحت حاکمیت وی قرار گرفته بود.

کانبرا: انتخاب شهر کانبرا در استرالیا به عنوان پایتخت در نتیجه اختلافات موجود بین شهرهای مهم سیدنی و ملبورن برای تصاحب کرسی پایتخت انجام یافت. کانبرا در سال ۱۹۱۲ به عنوان پایتخت کشوری متشکل از شش ایالت انتخاب شد. در واقع استقلال استرالیا به طور رسمی در روز اول ژانویه ۱۹۰۱ اعلام شد و از این به بعد استرالیا به عنوان یک قلمرو همسود یا سرزمینی با حکومت مستقل اما در زمره کشورهای تحت حمایت بریتانیا درآمد. به این ترتیب استرالیاییها حدود یکصد و بیست سال پس از آمریکاییها و البته تحت شرایطی خاص (وابسته به سلطنت بریتانیا) اقدام به تاسیس واحد سیاسی نمودند. قبل از این تاریخ و طی صدها سال سلطه انگلیسیها، پایتخت این کشور شهر ملبورن بود. بنابراین کانبرا نیز یکی از نمونه‌های تغییر یا احداث پایتخت بنا به مصلحت سیاسی است. این شهر امروزه هشتمین شهر پرجمعیت استرالیا است.

مسکو: انتقال پایتخت دولت (اتحاد جماهیر) شوروی از پتروگراد (سن پترزبورگ که در سال ۱۷۰۲ از سوی پتر کبیر بر روی قلعه‌ای سوئدی در ساحل دریای بالتیک تاسیس شد) به مسکو یکی از تصمیمات استراتژیک دولت تازه تاسیس شوروی بود. سن پترزبورگ از ۱۷۱۲ تا سال ۱۹۱۸ به مدت دویست و شش سال پایتخت امپراتوری روسیه بود. شهری که با توجه به موقعیت آن در کنار دریا و فاقد هرگونه مانع طبیعی، در مقابل حملات و تهدیدات احتمالی غربیها بی‌دفاع می‌نمود. لنین و تروتسکی بر این عقیده بودند که مسکو، هم برخوردار از عمق استراتژیک دفاعی است. اما ملاحظه دو نکته دیگر پرواضح به نظر می‌رسد: مسکو، هم در قلب جغرافیای اتنیک روس قرار داشت و هم در تاریخ روسی (علیرغم تغییر چندباره پایتخت روسی بین شهرهای سوزدال، ولادیمیر، لادگو، نووگورود، کی یف و پتروگراد) موقعیت مرکزیت سنتی داشته است. حتی در مدتی که پتروگراد پایتخت روسیه تزاری بود، مسکو به عنوان محل تاج‌گذاری تزارها ایفای نقش می‌کرد. به عبارت دیگر در انتخاب پایتخت برای رژیم انقلابی شوروی، عنصر روسی بصورتی کاملاً پر رنگ لحاظ شده است. (نباید از خاطر دور داشت که حتی تا حداقل دو سال بعد از انقلاب، بلشویکها قادر به بسط حاکمیت بر قلمرو امپراتوری منحل روسیه تزاری نشده بودند.) چه اگر امنیت و مرکزیت قلمرو حاکمیت بلشویکها یعنی شوروی (حداقل بعد از دهه سی) و فاصله مناسب با مرزهای اروپا و ناتو لحاظ می‌شد، پایتخت می‌بایست به جایی

در کوهستان اورال مثلاً یکاتزینبورگ (همچنان یک شهر با اکثریت روس) انتقال می‌یافت. (چنین طرحی مطرح شد اما قابلیت عملی نیافت).

تصمیم انتقال و عملیات انتقال به صورت مخفی و محرمانه انجام شد زیرا علیرغم گذشت شش ماه از انقلاب و اعلام تأسیس رژیم جدید، لنین و اطرافیان انقلابی وی، امنیت لازم را در (حتی) پایتخت و شهرهای اطراف آن احساس نمی‌کردند. شب ۱۱ مارس ۱۹۱۸، قطار حامل دولت وارد پایتخت جدید شد. از ۱۴ تا ۱۶ مارس، در جریان کار چهارمین کنگره شوراهای عالی روسیه قطعنامه‌ای در مورد انتقال دولت شوروی از پتروگراد به مسکو به تصویب رسید.

آنکارا: استانبول تقریباً در تمام طول حیات خود به عنوان یک شهر، یعنی در ۱۵۰۰ سال منتهی به سال ۱۹۲۳، پایتخت امپراتوریهای متعدد بوده است. موقعیت این شهر بندری و در عین حال قرار گرفتن آن در کناره یک دریاچه داخلی باعث می‌شد که این شهر هم براحتی با سراسر جهان ارتباط آسان برقرار سازد و هم امنیت آن (در صورت حفظ سلطه بر بغازهای شمالی و جنوبی خود) تامین شود. این شهر علاوه بر ویژگیهای فوق، برخوردار از موقعیت میان راهی بین اروپا، آفریقا، روسیه و شرق (هند، آسیای میانه، خاورمیانه و هند) بود. استانبول با برخورداری از این ویژگیهای منحصر بفرد، بقول ناپلئون در جایگاه پایتخت جهان بود. اما با قدرت گرفتن روسیه در شمال و چشم طمع آن به بغازهایی که شامل استانبول هم می‌شد (هنوز هم تنها راه دریایی روسیه که در تمام طول سال می‌تواند امیدوار به استفاده از آن باشد، مسیر دریای سیاه به مدیترانه است)، از دست رفتن قلمرو عثمانی و میراثدار آن، ترکیه در اروپا و بالا رفتن تهدیدگرهای این شهر تاریخی، مصطفی کمال آتاتورک تصمیم به انتقال مرکز کشور به اعماق آناتولی نمود. آنکارا در میان کوهستان واقع شده بود و در موقعیت جغرافیایی آن نسبت به کل قلمرو کشور، با لحاظ لزوم نزدیکی کافی به استانبول و ازمیر، مرکزی تلقی می‌شد. به این ترتیب در حالی آنکارا به عنوان پایتخت انتخاب شد که قصبه‌ای کوچک اما با موقعیتی مناسب بود. آنکارا در زمان انتخاب آن به عنوان پایتخت جمهوری ترکیه با حدود سی هزار نفر جمعیت، جزو ده شهر بزرگ این کشور (بعد از استانبول، ازمیر، بورسا، آدانا، قونیه، ازمیت، سیواس، الازیغ، ترابزون و کاستامونو) نبود. امروزه آنکارا با حدود چهار میلیون نفر جمعیت، دومین شهر بزرگ کشور ترکیه است.

دلایل تنوع پایتخت‌های ایران

اما موضوع تغییر پایتخت در ایران به دفعات اتفاق افتاده و شهرهای مختلفی در طول تاریخ به عنوان پایتخت انتخاب شده‌اند. از جمله: شوش، ری، تبریز، مشهد، نیشابور، مراغه، اصفهان، همدان، شیراز و بلافاصله لازم می‌دانم یادآور شوم که این اسامی مربوط به شهرهایی هستند که در سایه نگاه خاص سیستماتیک به تاریخ برای ما برجسته شده‌اند و شامل مراکز تمدن قبل از مهاجرت اقوامی که امروز آنها را به عنوان آریایی می‌شناسیم نیستند. نقاطی از قبیل سولدوز (نقده)، کاشان، خیاو، تکان‌تپه، زابل و ... را می‌توان در این راستا بررسی نمود.

برخلاف مفهومی که از ایران یکپارچه و با تاریخ پیوسته در ذهن داریم، جغرافیای ایران کنونی در برهه‌های مختلف توسط طوایف متعدد هدایت شده و قلمرو تعداد قلیلی از سلسله‌های حاکم شامل تمامی جغرافیای کنونی ایران بوده است. به عبارت دیگر حتی دولتهای مقتدری که پایتختشان در جغرافیای کنونی ایران بوده قادر به اعمال سلطه بر تمامی این جغرافیا و مخصوصاً بطور همزمان نبوده‌اند. به عنوان مثال دولت امپراتوری سلجوقی در حالی قلمرو خود را از آسیای میانه تا حدود آناتولی مرکزی گسترده بود، که سواحل شمالی دریای عمان یا بخشهایی از جنوبغرب ایران کنونی خارج از حوزه اقتدار آن دولت بود. در دوران اقتدار همین دولت، پایتخت سلسله، چند بار تغییر یافته و در حالیکه ابتدا پایتخت در خراسان بوده، بعدها به ری و سپس به اصفهان نقل مکان نموده است.

آنچه که ما را در مطالعه تاریخ ایران دچار سردرگمی می‌نماید، نگاه به آن به عنوان کشوری یکپارچه است که در اثر تلاشهای سیستماتیک برای شکل‌دهی چنین تصویری در اذهان انجام یافته و می‌یابد. اغلب سلسله‌هایی که به عنوان سلسله‌های حاکم بر ایران عنوان شده‌اند تنها حاکم بر منطقه قومی خود که با افزایش اقتدار شعاع حاکمیتی خود را افزایش داده و در برخی موارد تا میلیونها کیلومتر مربع را شامل شده‌اند بوده است. به عنوان مثال خاستگاه و مرکز ثقل حاکمیت غزنویان جایی در افغانستان کنونی بوده و این حکومت شامل بخشهای از شرق ایران نیز بوده است. هخامنشیان قومی ساکن در انشان (استان فارس کنونی) بوده‌اند که با افزایش قدرت و سلطه بر دولتهای دیگر موجود در جغرافیای ایران کنونی و منطقه خاورمیانه، قلمرو خود را گسترش دادند. یا قره‌قویونلوها حاکم آذربایجان بوده‌اند اما در عین حال حکومت آنها تا بخشهای بزرگی از جنوب و شرق ایران کنونی را نیز شامل می‌شد. شاید یکی از بارزترین مصادیق این نکته، در ایران فردوسی نمود یافته است. درک وی از ایران با قلمرو سامانیان یعنی دوره معاصر وی همپوشانی داشت و شامل سیستان و بخشهایی از خراسان و افغانستان کنونی بود.^۱ حکومت صفویان در بسیاری از دوران حاکمیت خود جزو معدود دولتهایی بود که تقریباً تمام جغرافیای کنونی ایران را تحت حاکمیت خود داشت. صفویه در دو سوم مدت دویست و اندی سال اقتدار خود حاکم بر تمام جغرافیای ایران کنونی بودند. شکل کنونی ایران در نیمه اقتدار سلسله قاجار محقق گردید و می‌توان گفت که در طول یکصد سال اخیر به جز بحرین تمامیت ارضی کشور حفظ شده است.

^۱ - حکومت سامانیان تحت تاثیر شدید از شعوبیگری - قومگرایی فارسی - با رویکرد قومی، برای تدوین‌کنندگان افسانه‌های فارسی پاداش در نظر گرفته بود و باعث بسیج شدن شعرا متعدد جهت تدوین این افسانه‌ها با ضمايم و خلاقیت‌های جدید گردیده بود. شعرا زیادی در آن دوره دست به نوشتن داستانهایی تحت عنوان شاهنامه زدند و از این حمایت‌های دولتی سامانیان بهره‌مند شدند اما فردوسی قصد داشت اثری بزرگتر بیافریند. بنابراین کار فردوسی طول کشید و وقتی او اثر خود را به پایان رسانید دیگر حکومت سامانی وجود نداشت و فردوسی مجبور شد اثرش را که شاکله آن را جنگ ترک و فارس تشکیل می‌داد به سلطان محمود غزنوی تقدیم کند. فردوسی علیرغم محتوای اثرش، احتمالاً باز امیدوار بود که چیزی از سلطان غزنوی دریافت کند اما مغضوب سلطان محمود واقع شد. نک: داغسر، ۱۳۹۹، ج ۲، صص ۱۵۴-۱۵۳، ۱۷۴-۱۷۱.

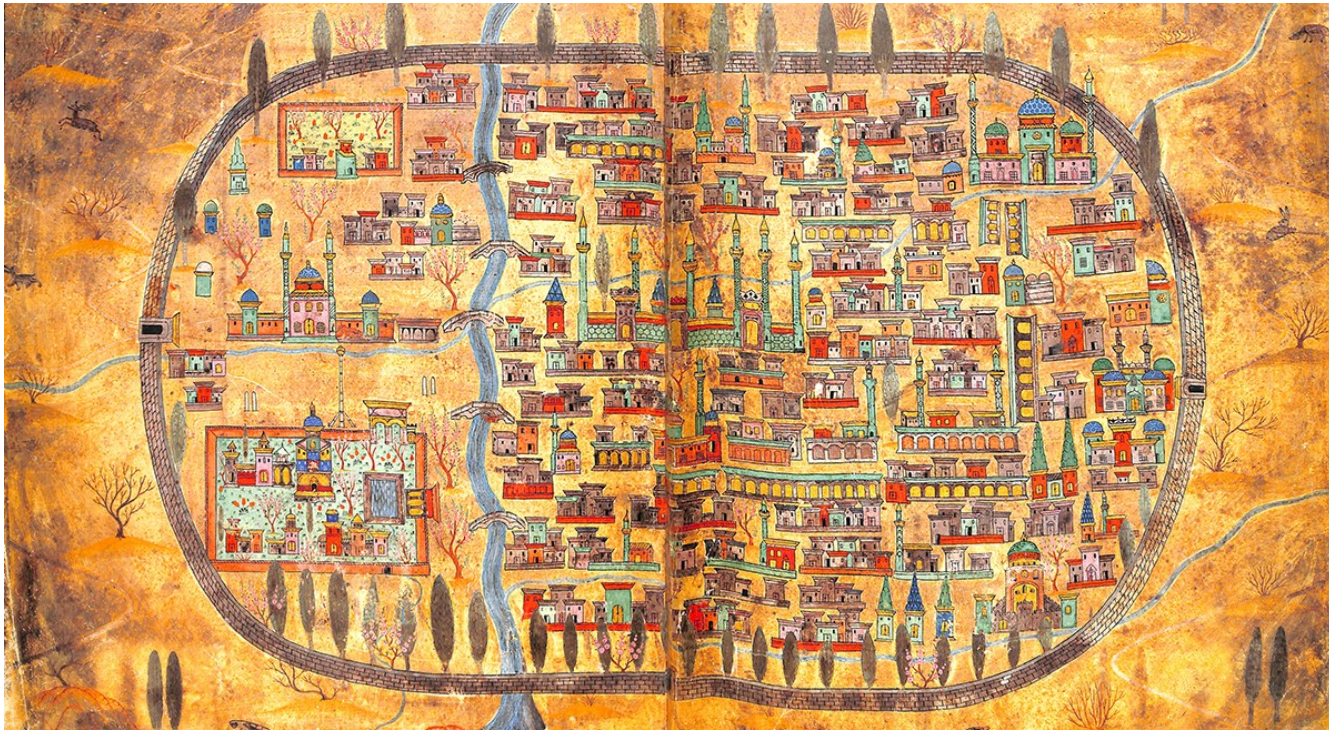
گفتیم که انتخاب کرسی پایتخت (تغییر مداوم) بسان سایر نقاط جهان در ایران نیز تابع عوامل مختلف بوده است که یکی از مهمترین این عوامل، محل زندگی و اقتدار خاندانهای حاکم در این سرزمین بوده است. قرار داشتن شهر مورد نظر در محل زندگی خاندان حاکم یا نزدیکی به آن (زندیه- شیراز، افشاریه- مشهد)، قرار داشتن در مرکز جغرافیای قلمرو یا جایی مناسب برای دسترسی مطلوب و آسان به اقصی نقاط قلمرو (سلجوقیان- ری و اصفهان، قاجاریان- تهران)، قابلیت دفاع شهر مورد نظر بلحاظ موانع طبیعی یا اتنسیسته یا تراکم جمعیت در محل (ایلخانان، صفویان، آق‌قویونلو و قره‌قویونلو- تبریز)، قرار گرفتن آن در مسیر اصلی تجارت داخلی و بین‌الملل و از سوی دیگر برخوردار بودن از قدرت نظامی بالا در این خاندانها، ضرورتی برای شکل‌گیری فرایند پرورش نیروی انسانی مدیر و مدبر نگذاشته و در برخی موارد به اقتضای شرایط رقابت طایفه‌ای میان خود، حتی از شکل‌گیری خودکار چنین ساختاری نیز ممانعت بعمل آورده‌اند.

یکی دیگر از نکات قابل توجه در تاریخ سیاسی- اجتماعی ایران عدم تبحر دو قوم موثر جغرافیای کنونی ایران یعنی فارسها و ترکان در خصوص دریانوردی و تبعات آن در تاریخ کشورمان می‌باشد. در همین راستا ما در هیچ یک از برهه‌ها، هیچ شهر بندری را نه به عنوان پایتخت و نه حتی شهری موثر در جغرافیای این کشور نمی‌بینیم. بندرعباس یا گوم‌بورون یا گن‌بورون (نام قدیمی این شهر که بصورت گمبرون نیز نوشته شده است و بصورت گمی‌بورون نیز تعبیر می‌شود)، بوشهر، انزلی یا کیش و قشم (به جز دوره کوتاه زند در مورد بوشهر که بدلیل نزدیکی به شیراز و ارتباط ویژه زندیها با انگلیسیها مورد توجه بود) هیچگاه جزو شهرهای موثر نبوده‌اند. نه بینش فرهنگی- اقتصادی حاکمان و نه وضعیت اقتصادی- اجتماعی منطقه نیز برای چنین امری مساعد نبوده است. در اینجا باید یادآور شد که منظورمان پایتختی یک بندر برای ایران نمی‌باشد. اصولاً پایتختی یک بندر برای یک کشور، اغلب بدلیل قابلیت دسترسی مضاعف از سمت دریا همواره عاملی منفی ارزیابی می‌شود.

در مقابل شهرهای شوش، همدان، تبریز، مشهد، نیشابور، ری، تهران، اصفهان، شیراز، مراغه و سلطانیه یکبار یا بدفعات به عنوان پایتخت دولتهای حاکم بر این جغرافیا انتخاب شده‌اند. برخی از این شهرها در زمان حاکمیت یک سلسله پایتخت بوده‌اند (مثل مشهد و شیراز). برخی اما پایان بخش سلسله بوده‌اند مثل اصفهان. این شهر پایتخت واپسین نهایی دولت سلجوقی و صفوی تا زمان فروپاشی آنها بوده‌اند. اما تبریز هم به عنوان اولین انتخاب دولتها برای پایتختی بوده و هم محل انتقال کرسی قدرت از جای دیگر به آن بعد از تسخیر این شهر بوده یا در تمام طول یک دوره حاکمیتی کرسی پایتختی را بر عهده داشته است. در این راستا در حالیکه از ابتدای تاسیس دولت، پایتخت قره‌قویونلو و صفویان بوده، از سوی دیگر در زمان ایلخانان، جلایریان و آق‌قویونلوها، پایتخت از نقطه‌ای دیگر (به ترتیب از؛ مراغه، بغداد و دیاربکر) بدینجا انتقال داده شده است.

با نگاه به موقعیت جغرافیایی پایتختهای فوق‌الاشاره، به نظر می‌رسد قابلیت دفاعی مراغه، تبریز و تا حدودی شیراز، همدان و سلطانیه بهتر از سایرین می‌باشد. در حالیکه تبریز و همدان از نظر دسترسی به مسیرهای اصلی تجاری نیز دارای مزیت مضاعف

بوده‌اند. اما طولانی‌ترین مدت برخورداری از کرسی پایتخت از آن تبریز بوده است که قرار گرفتن آن در نزدیکی محل سکونت خاندانهای حاکم و همچنین برخورداری از امکانات زیستی و رفاهی بیشتر و در نتیجه تراکم جمعیت بالاتر این نکته را در پی آورده است.

نقشه شهر تبریز به قلم نسوح مطراقچی، هنرمند و جغرافیدان عثمانی در قرن شانزدهم؛ اصل نقشه در موزه توپ قاپی استانبول می باشد. در این نقشه مجموعه صاحب آباد (شامل عمارت هشت بهشت، مسجد حسن پادشاه، مسجد شاه طهماسب و ...) در شمال شرق (سمت چپ نقشه)، مسجد جامع و بازار بزرگ در مرکز، ارک علیشاه در سمت جنوب (راست نقشه)، مجموعه مظفریه و گوئی مسجد در سمت جنوب شرق (بالای سمت راست) و گنبد غازانیه در جنوب غرب (پایین راست)، همچنین جاده های عراق عجم (به سمت قزوین، ری و اصفهان در بالای نقشه)، استانبول (در سمت چپ نقشه) و مراغه - بغداد (در پایین سمت راست) مشهود است. نگارنده

مجموعه شرایط طبیعی و جغرافیایی تبریز باعث شده که این شهر در بسیاری از برهه‌ها مهم‌ترین یا یکی از مهم‌ترین شهرهای منطقه وسیعی از غرب آسیا و حتی جهان باشد. این شهر در قرن سیزدهم میلادی یکی از پنج شهر بزرگ جهان و در تمام طول صدها سال از اوایل هزاره دوم تاکنون یکی از مهم‌ترین شهرهای منطقه و ایران و نیز چندین بار (مجموعاً حدود چهارصد سال) پایتخت بوده است.

پیشروی روسها از شمال و اشغال مناطق وسیعی از شمال حوزه مهاجرفرست و منابع تغذیه تبریز و نیز اشغال مناطق وسیعی در غرب این حوزه از سوی عثمانیها که در هر دو مورد با تغییرات دموگرافیک متناقض با هسته اصلی دموگرافیک منطقه همراه بوده، باعث تحدید حوزه و متوقف شدن روند توسعه جمعیتی شهر بویژه در دویست سال گذشته گردیده، اما وجود واحدهای سیاسی پرتعداد و با رونق روزافزون در نزدیکی آن باعث گردیده که در صورت وجود سیاستهای عقلمدار مرکزی، گام در راه توسعه مجدد بگذارد.

بدیهی است آقامحمدخان قاجار تهران را بدلیل نزدیکی به هر دو کانون ملی حائز اهمیت برای خود یعنی استرآباد و آذربایجان به پایتختی انتخاب کرد. امروز به نظر می‌رسد تهران بهترین گزینه ممکن برای پایتختی ایران به شکل و شرایط کنونی می‌باشد تنها مشکل عدم تناسب امکانات و توان تهران برای جمعیت بالای ۴ الی ۵ میلیون نفر می‌باشد. به عبارت دیگر تهران قادر به تقبل نیازها و مسئولیتهای نصف جمعیت کنونی تهران نیست. شاید بهتر می‌بود تهران تنها به عنوان مرکز حکومت و اداره می‌ماند و کانونهای صنایع و اقتصاد در نقاط دیگری برقرار می‌گردید تا بجای داشتن شهری با جمعیت ده میلیونی در ابتدای کویر، چندین شهر یک الی سه میلیونی داشتیم.

اتنیک برخوردار از حاکمیت رسمی مخصوصاً در کشورهای کثیرالمله دارای اهمیت حیاتی است. بدینوسیله تمام امکانات در اختیار عناصر منسوب یا خادم به یک فرهنگ قرار دارد و حتی توزیع این امکانات (در صورت وجود ادعا مبنی بر توزیع - عادلانه) بر عهده و در اختیار فرهنگ حاکم است که از تمام ابزارها برای توضیح و توجیه استفاده می‌کند و هزینه‌ها را مستقیم یا غیرمستقیم همه باشندگان پرداخت می‌کنند. پایتخت نیز با توجه به اینکه مهمترین کانون سازمان‌دهی و مدیریت سیاسی فضا در کشور است، مستقل از این موضوع نیست. «پایتختها در تحقیقات تعریف پایتخت به عنوان مرکز اداری ناقص و نارساست. گذشته از نقش اداری، پایتختها کانون سمبلیک ایدئولوژی ملی، بازتابی بزرگ از شهرسازی ملی، راهگشا و تسهیل‌کننده در توسعه اقتصاد ملی و حداقل از نظر تاریخی، پلی میان فرهنگ بومی و جامعه آرمانی کشور هستند.» (کاوندی کاتب، ۱۴۰۱، ص ۱۲۶۴) در دوره پهلوی برخلاف دوره قاجار^۱ سعی و اهتمام ویژه‌ای برای تجمع جمعیت در پایتخت و ایجاد فاصله هر چه بیشتر میان پایتخت با شهر دوم انجام شد، زیرا «کشورهایی که فاصله جمعیتی شهر پایتخت با دومین شهر بزرگ آنها بیش از شش برابر است، قدرت‌مندترین پایتختها با وزن ژئوپلیتیکی بسیار بالا را در درون کشور ایجاد کرده‌اند تا بتوانند با تمرکز و قدرت بیشتر امور کشور را پیش برند» (همان ۱۲۷۰). «تهران در سال ۱۹۶۰، از شهر دوم ایران یعنی تبریز ۵/۷ برابر پرجمعیت‌تر و بزرگ‌تر

۱ - در نیمه نخست دوره ۱۳۵ ساله قاجار، پایتخت کشور، شهر دوم کشور بود و از حدود ۱۲۷۰ شمسی تهران از شهر اول پیشی گرفت اما تا پایان دوره قاجار فاصله کمی از شهر دوم داشت. کرزن در اثر خود بنام ایران و قضیه ایران که به عنوان یکی از منابع مورد توجه در پردازش پروژه انگلیسیها برای تغییر حاکمیت در ایران حائز اهمیت است جمعیت شهرهای بزرگ کشور در اوایل قرن بیستم میلادی را به این شکل آورده است: تهران ۳۵۰، تبریز ۳۰۰، اصفهان ۸۰، مشهد ۷۰. کرزن، ۱۳۶۷: ۲۰۰ به بعد

بود، اما در سال ۲۰۱۸ تهران ۲/۹ برابر بزرگتر از شهر دوم ایران یعنی مشهد شده است». (همان ۱۲۷۷) به نظر می‌رسد حاکمیت مرکزی درصدد کاستن فاصله پایتخت با شهرهای دیگر است و در همان حال سیاست آمایش سرزمینی مبتنی بر تمرکز بر شهرهای واقع در حوزه ملی فارسی برای سبقت دادن آنها بر تبریز و سایر شهرهای غیرفارس بوده است.

تبریز

تبریز اما بین شهرهای ایران که دارای سبقه میزبانی کرسی پایتخت را داشته‌اند، از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. این شهر طولانی‌ترین مدت میزبانی این کرسی را داشته و علاوه بر آن، پایتخت دولتها و امپراتوریهای مقتدر بوده است. همانطور که گفته شد، لازمه انتخاب یک شهر یا نقطه به عنوان پایتخت همواره برخورداری از شرایط خاصی از جمله قابلیت دفاعی بالا، مرکزیت قلمرو جغرافیایی دولت حاکم، تمرکز جمعیت، ماهیت اتنیک آن و موقعیت شهر نسبت به مسیرهای ارتباطی مهم بوده است. در این قسمت به بررسی کیفیت تمامی این شرایط در مورد تبریز می‌پردازیم:

تبریز به عنوان یکی از گهواره‌های تمدن

تبریز و یا در واقع دشتی که کلانشهر تبریز در آن قرار گرفته است، با یافته‌های باستانی پرشمار، به عنوان یکی از گهواره‌های تمدن بشری قلمداد می‌گردد. بقایای سکونت بشر متمدن در جنوب شرق تبریز، ساحل شهرچای (میدان چای) تبریز، سی کیلومتری جنوب غرب آن، ده کیلومتری شمال غرب، نظریه‌هایی که در مورد تقارن تبریز با بهشت عدن مندرج در کتابهای مقدس پرداخته شده است، نشانی‌هایی که از خاستگاه سومریان در کتیبه‌هایشان استنباط می‌شود، موقعیت جغرافیایی این شهر در حوزه مشمول نظریه ارومیه، همه و همه نشان از قدمت سکونت و تمدن بشر در این منطقه و نقطه دارد. هرچند قرائن و نیز منطق توسعه مدنی از قدمت بالاتر دشت‌های ارومیه، سولدوز و قوشاچای در این منطقه نسبت به تبریز حکایت دارد اما با عوامل دیگری (از جمله موقعیت بسیار استراتژیک جغرافیایی) که تبریز برخوردار از آن می‌باشد، این نقطه مسکون در گذر زمان از سایر نقاط پیشی گرفته و به عنوان یکی از باثبات‌ترین مراکز سیاسی، فرهنگی و اقتصادی و یکی از مهم‌ترین کانونهای جمعیت ظاهر شده است.

تبریز به عنوان محلی با قابلیت دفاعی بالا

از دوران باستان، قابلیت دفاعی بلحاظ شرایط جغرافیایی و طبیعی یکی از اساسی‌ترین عواملی بوده است که در انتخاب محل ایجاد یک آبادی مد نظر گرفته می‌شد. اما از سوی دیگر آلوده‌هایی رو به توسعه و رونق می‌گذاشتند که در مسیر شریانهای تجاری قرار داشتند. از این رو می‌توان علت عدم توسعه شهرهایی مثل اردبیل و شیراز یا حتی شوشا را درک کرد. درحالیکه نیشابور،

ری، تبریز، اصفهان و همدان در جغرافیای ایران و بغداد و استانبول در منطقه رو به توسعه گذاشته‌اند و البته مورد طمع دشمنان نیز واقع شده‌اند که حسب قابلیت دفاعیشان قادر به مقاومت بوده‌اند.

از میان شهرهای فوق‌الاشاره استانبول در عین واقع شدن در شاهراه تجاری غرب و شرق، بدلیل قرار گرفتن آن در منطقه دریایی داخلی و نیز شبه‌جزیره‌ای مرتفع، از بالاترین قابلیت دفاعی برخوردار بوده است.

اما تبریز قلعه‌ای در بالای یک تپه (مثل شوشا یا قلعه بابک) یا داخل جزیره (مثل کاظم خان داشی) نیست. سلطه مستدام بر و از تبریز مستلزم سلطه بر حداقل شعاع سیصد کیلومتری آن یعنی حداقل چند حلقه محاط آن بوده است. این شهر بلحاظ قابلیت دفاعی دارای چندین حلقه دفاعی است:

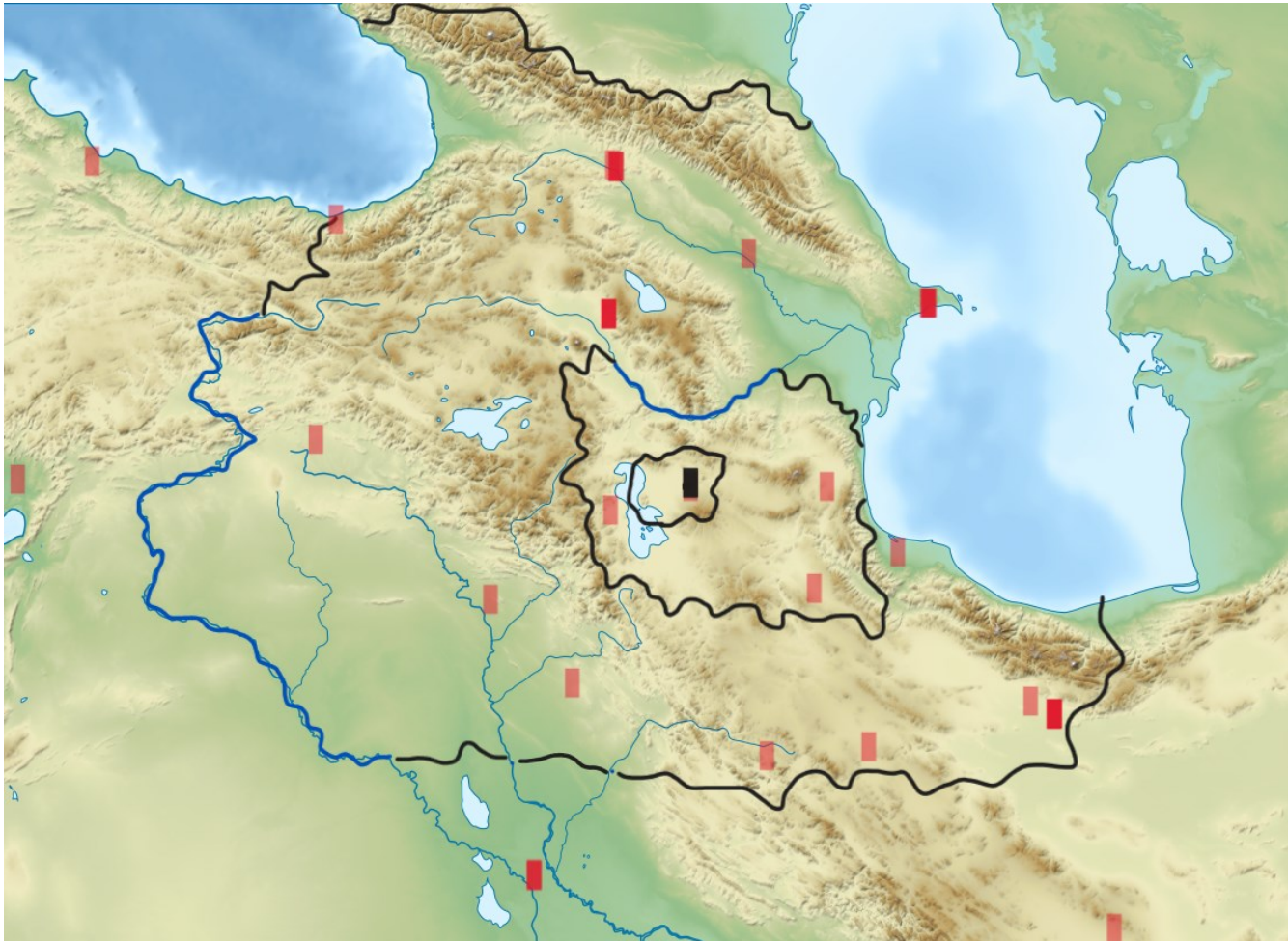
حلقه اول؛ کوههای سه‌پند (رشته مشرف بر دره سردرود تا روستای هزه بوران و در ادامه آن تا باسمنج)، گردنه شبلی، عینالی و دره رود آجی چای که اطراف تبریز را فرا گرفته‌اند. حلقه دوم در شعاع یکصد الی دویست کیلومتری واقع شده و گردنه تیکمه‌داش از سمت جنوب شرق، رشته کوه بوزقوش تا گردنه سایین در سمت شرق (از سمت اردبیل)، یال غربی ساوالان در شمال شرق تا گردنه‌های اهر و ورزقان از شمال، گردنه یامچی از سمت شمال غرب، دریاچه اورمیه در غرب و دره‌های مشرف به دریاچه ارومیه (از جمله خط کوهستانی گنبرف و هرگلان تا دماغه قبادلو (با عبور از جهنم دره‌سی و گردنه قارقابازاری) در جنوب غرب را شامل می‌شود. حلقه سوم؛ شامل کوههای البرز شمالی از گذرگاه منجیل تا گردنه حیران در شرق، دره رود ارس در شمال، کوههای زاگرس شمالی از حدود پیشکوههای آغری ماکو و اورین خوی تا حاج عمران و ساری‌داش در غرب، سرچشمه‌های زرینه و سیمینه رود (کوهستانهای قیرخ بولاغ که از حدود بانه در مرز عراق شروع و تا شرق گردنه قیدار ادامه می‌یابد- قسمت واقع در حدود سقز بعدها به چهل چشمه تغییر یافته است-) تا گردنه قیدار و تنگه زنجان در جنوب است.

حلقه چهارم؛ شامل ضلع شرقی: سواحل دریای خزر تا انتهای رشته کوههای قفقاز در سیازان در شرق، ضلع شمالی: رشته کوههای قفقاز، ضلع غربی: ساحل جنوب شرقی دریای سیاه، کوههای کاکچار، دره رود فرات تا حدود بغداد و ضلع جنوبی: خانقین- کرمانشاه- کوه الوند تا دشت خلیج است.

به عبارت دیگر دفاع از تبریز در چهار حلقه تمرکز می‌یابد که عمق استراتژیک ایده‌آل آن تا انتهای شرقی دشت خلیج (دریاچه نمک) در جنوب شرق، سواحل غربی خزر تا شمال باکو، رشته کوههای قفقاز، سواحل جنوب شرقی دریای سیاه، کوههای کاکچار، رود فرات و کوههای زاگرس میانی (تقریباً به شعاع متوسط ششصد کیلومتر از هر سمت) گسترش می‌یابد.^۱

^۱ - در نگاه به دولتهای با مرکزیت تبریز نیز، اقتدار و سلطه کامل مربوط به دوره‌هایی بوده است که این قلمروها حداقل شامل عمق استراتژیک مذکور بوده‌اند و با از دست رفتن بخشهایی از این عمق، تبریز بلحاظ تداوم مرکزیت سیاسی و حتی منابع تغذیه جمعیتی و اقتصادی نیز دچار نارساییهای بزرگ شده است. نک به: داغسر، ۱۳۹۵

از دست رفتن یکپارچگی عمق استراتژیک فوق‌الاشاره در سمت شمال و غرب باعث شده است که مرکزیت از تبریز به سمت جنوب‌شرق این حلقه (قزوین، اصفهان و نهایتاً تهران) انتقال یابد. خوانش عکس این موضوع چنین خواهد بود که هرگونه تغییر پایتخت به سمت جنوب یا شرق، به سرعت می‌تواند موجبات انفصال تبریز از واحد سیاسی کنونی را در پی آورد.

در نقشه فوق، چهار حلقه مربوط به عمق استراتژیک دفاعی تبریز نشان داده شده است. حلقه‌های اول تا سوم برخوردار از دموگرافی همسان با تبریز بوده، اما حلقه چهارم علاوه بر ترکان که در همه جهات این حلقه حضور دارند، سرزمین اقوام دیگری از قبیل ارامنه و گرجیان (شمال)، فارسها و تاتها (جنوب شرق)، کرمانجها، زازاها، اکراد (جنوب و غرب)، گیلکها و مازنیها (شرق) نیز هست. نگارنده

این موقعیت کم‌نظیر تبریز باعث شده است که اغلب ارتش‌های اشغالگر بعد از اشغال شهر، از نگهداشتن آن خودداری ورزند، زیرا موقعیت دفاعی تبریز با توجه به حلقه‌های آن، تنها در صورت سلطه بر این حلقه‌ها مفهوم می‌یابد و نگهداری آن برای اشغالگر خارجی با منشا شمال و غرب، چنانچه شامل مرزهای جنوب‌شرقی حلقه بزرگ در سمت جنوب و جنوب‌شرق (کوههای

قیدار تا دشتهای ساوه و ری) نشود خطرناک نیز است.^۱ بدیهی است این موضوع در ارتباط مستقیم با (بالا بودن) اعتبار و اهمیت اقتصادی- مواصلاتی- فرهنگی و بالاخره سیاسی تبریز بوده و خواهد بود.^۲

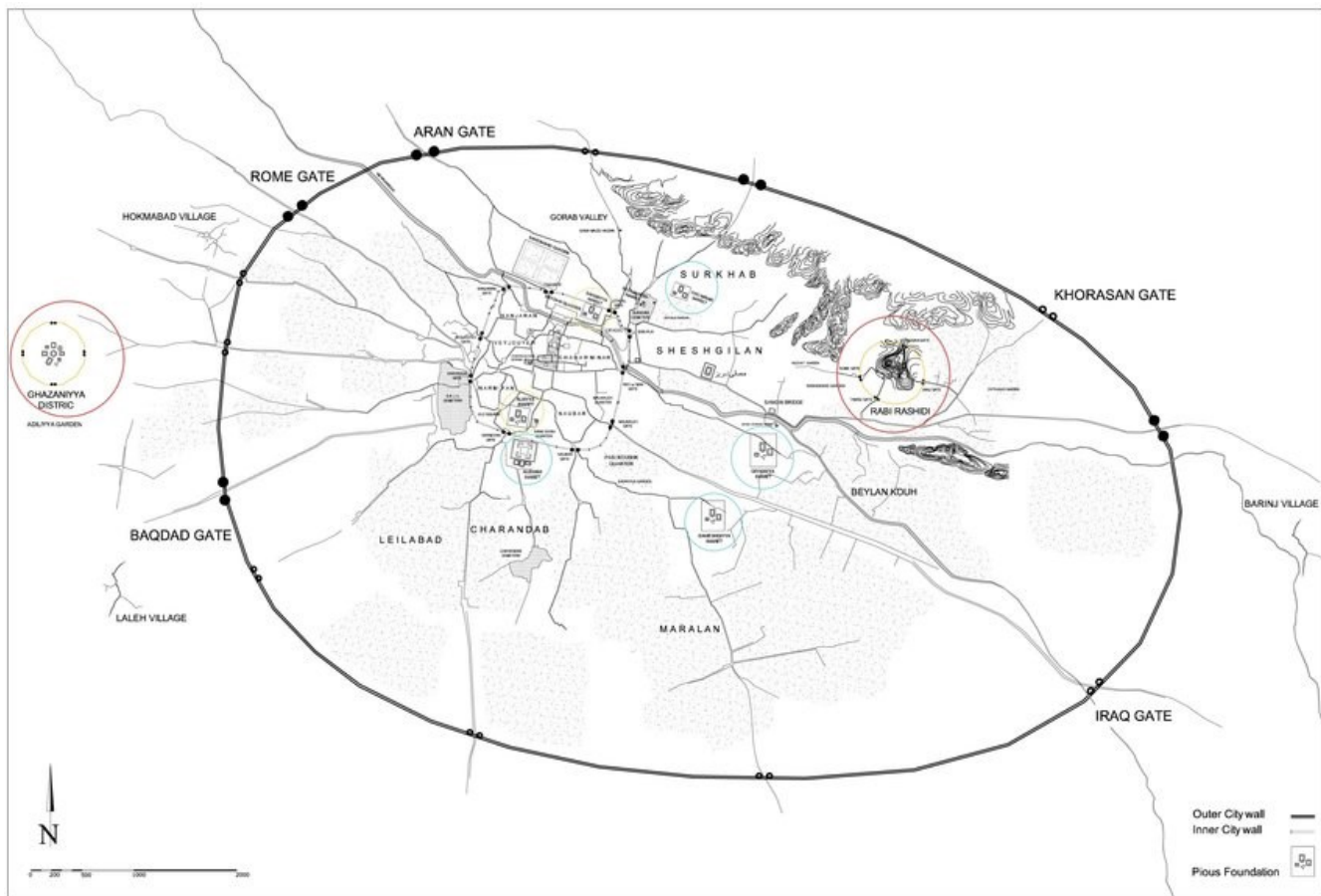
تبریز به عنوان مبدا و مقصد و نیز گذرگاه شریانهای تجاری

دشت تبریز در طول تاریخ محل عبور و مرور کاروانهای تجاری با منشا شرق و غرب بوده است. قرار گرفتن حلب، استانبول و رم به عنوان پایگاههای تمدن در غرب آن، تفلیس، قازان و سن پترزبورگ و مسکو در شمال آن، ری، نیشابور، بخارا، سمرقند و شهرهای چین در شرق و همدان، بغداد، قاهره، مکه و مدینه در سمت جنوب و جنوب غرب آن به این مهم کمک کرده است. تبریز نقطه تلاقی مسیرهای چین- آسیای میانه و ری به طرف غرب، سن پترزبورگ- تفلیس و گنجه به طرف جنوب، استانبول- ارزروم و ترابزون به طرف شرق، حلب- موصل، ارومیه و مراغه/شبه‌سرت به سمت شرق، حجاز و مصر- بغداد و سویوق‌بولاق به سمت شمال و هند- انشان (پارس) و عراق عجم (اصفهان و همدان) به سمت شمال بوده و می‌باشد. بعد از دست رفتن مناطق جنوب قفقاز و شرق آناتولی، بویژه تغییر اتنسیسته حاکم در ایران، حوزه نفوذ سیاسی و اقتصادی شهر دستخوش تحولات منفی چندبعدی گردید که تبعات آن امروز بسیار ملموس‌تر است.^۳

^۱ - عثمانیان، اعراب و روسها همواره چشم به شهر تبریز داشته اما موفق به نگهداشتن آن نشده‌اند. حتی سلطه اسکندر مقدونی، هخامنشیان یا اعراب بر این شهر یا ممکن نشده و یا با مشکلات متعدد و مداومی روبرو بوده است، زیرا قادر به تسخیر یا حفظ حلقه‌های طبیعی دفاعی در سمت شمال نشده‌اند.

^۲ - سیاستهای آمایش سرزمینی در جهت تحقیر تبریز از هر لحاظ، علاوه بر تفاوت فرهنگی تبریز با فرهنگ حاکم و رسمی، در ارتباط مستقیم با مرکزیت سنتی و تاریخی تبریز برای منطقه پیوسته جغرافیایی بزرگ (حوزه شمول حلقه سوم حدود ۱۴۵۰۰۰ کیلومترمربع و حوزه شمول حلقه چهارم حدود ۶۶۵۰۰۰ کیلومترمربع) و عدم امکان برقراری عمق استراتژیک در جهت شمال و غرب، همپایی تبریز با مراکز سیاسی موجود در شمال خود (باکو، ایروان و تفلیس) و تبعات جمیع این نکات برای تهران به عنوان پایتخت «ایران نو» تعریف شده، می‌باشد. این نکته آنقدر اهمیت داشت که غرب برای نگهداشتن آذربایجان در قالب واحد سیاسی تحت نفوذ قاطع خود با روسها حتی بر سر اروپای شرقی معامله کند. نکته‌ای که از چشمان محققان ایرانی مخفی مانده یا داشته شده است. امروز تاریخ‌پژوهان متعددی در شرق اروپا به غرب بر سر این موضوع انتقاد می‌کنند. در صورت تداوم خودمختاری یا حتی استقلال آذربایجان، دولت تحت نفوذ انگلیسیها در باقی کشور در معرض تأثیرات با منشا آذربایجان واقع می‌شد و احتمال از دست رفتن تمام کشور از منظر انگلیسیها قطعیت می‌یافت و تمام رشته‌های آنها در بیش از یکصد سال گذشته پنبه می‌شد. بزرگترین ترس رضاشاه از تبریز بود و محمدرضا نیز از این خطه وحشت داشت. وقتی خمینی گفته بود: آذربایجان سر ایران است. باید پذیرفت که مساله را درک می‌کرد. ارامنه و اکراد بارها در طول تاریخ بویژه در یکصد سال گذشته از سوی مراکز قدرت جهانی و با کمکهای مستقیم و غیرمستقیم تهران تحت نفوذ انگلیس و آمریکا اقداماتی در جهت اختلال در آذربایجان انجام داده‌اند اما علیرغم وجود اهرمهای خادم به پروژه‌های غیرملی در قالب حاکمیت که در هر فرصتی خود را نمایان می‌سازد، به نظر می‌رسد حاکمیت مرکزی موجود در تهران موازنات موجود در خصوص منطقه را حتی آنجا که فراسوی مرزها مربوط است را درک می‌کند.

^۳ - اما اخیراً با تحولاتی که در جنوب قفقاز رخ داده، می‌توان از تغییرات ارتباطی و لجستیکی که قرار است در آن سوی ارس روی دهد در جهت توسعه و رونق شهر یاری جست.

نقشه شهر تبریز در دوره ایلخانی؛ تبریز که به تدبیر بزرگان شهر از غضب مغول نجات یافت در سالهای بعد به پایتختی دولت ایلخانی انتخاب گردید. گفته میشود دوران طلایی تاریخ تبریز مربوط به این دوره بوده است. احداث عمارات تحصیلی، تفریحی و حکومتی در فواصل چند کیلومتری شهر در جهات غرب و شرق شهر تبریز در این دوره باعث گسترش زایدالوصف شهر تبریز شد. بازار تبریز که بنای اولیه آن مربوط به دوران سلجوقی می باشد در جهات غرب به طرف شام غازان محل عمارات حکومتی (تا گجیل قاپیسی) و شرق به طرف دانشگاه رشیدی (تا باغمیشه قاپیسی) گسترش یافت. در دوره های بعد با احداث مجموعه مظفریه در دوره حکومت قراقویونلوها، مجموعه تفریحی شاه گوئی، همچنین عمارات حکومتی ششگلان و صاحب آباد در دوره آق قویونلوها نیز، شاخه های رنگلی بازار- کهنه بازار و بازار مسگران در جهات جنوب شرق و شمال ایجاد شدند و حتی روی پلهای مشرف به مجموعه صاحب آباد و بازار مسگران در شمال شهرچایی نیز واحدهای کوچک تجاری پدید آمدند. نگارنده

تبریز به عنوان کانون جمعیت

تبریز به عنوان شهری مهم در منطقه از حدود هزار و دویست سال پیش مطرح می شود. اعراب دارای کرسی حاکمیت منطقه ای در این شهر بودند و ناصر خسرو در سفرنامه خود تصویری از شهر ارائه کرده است. اما اهمیت و توسعه شهر در دوره سلجوقی نمود بیشتری دارد و بعداً از سوی اتابکان آذربایجان، ایلدیزیان و چوپانیان به پایتختی برگزیده می شود تا اینکه در دوره

حاکمیت ایلخانان دوران طلائی خود را تجربه می‌کند. در دوره حاکمیت ایلخانان شهر تبریز با توسعه بی‌نظیر فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی مواجه است. بازار شهر با دو شاخه از طرف غرب (بسوی شام‌غازان محل قرار گرفتن عمارات حکومتی) و شرق (ربع‌رشدی و مجموعه دانشگاهی زمان) گسترش می‌یابد. خیابانهای سنگفرش به هر سو احداث می‌شوند. امنیت فوق‌العاده‌ای در تمام کشور حاکم می‌گردد و تبریز مورد توجه تجار از اقصی نقاط جهان از جمله چین و ونیز و هند و آسیای میانه و بین‌النهرین و مصر واقع شده، کلنی‌های متعددی از ونیزیها و چینیها و سایرین در برخی محلات مرکزی شهر شکل می‌گیرد. شاید بارزترین نشانه رونق شهر را در انتقال پایتخت جلاپریان از بغداد به تبریز بعد از تسخیر این شهر توسط آنان می‌بینیم. در دوره تیموری نیز علیرغم اینکه تیمور پایتخت خود را در محل تولد خود سمرقند قرار داده، اما تبریز مرکز اصلی تحرکات او در تمام غرب آسیا است. با روی کار آمدن قره‌قویونلوها تبریز باز پایتخت می‌شود. قره‌قویونلوها با احداث مجموعه مظفریه در جنوب شرق شهر باعث رونق مسیر منتهی به آن مجموعه و ایجاد شاخه رھلی بازار گردیدند. سالها بعد هنگامی که آق‌قویونلوها بر قره‌قویونلوها فائق آمدند، پایتخت خود را از دیاربکر به این شهر انتقال دادند. آق‌قویونلوها مجموعه حکومتی صاحب‌آباد را در شمال شهر (حدود مسجد صاحب‌الامر و بازار مسگران کنونی تا «سامان میدانی») ایجاد کردند در حالیکه عمارات حکومتی قره‌قویونلوها در ششگلان قرار داشت. این موضوع باعث شد بازار باشکوه تبریز از دو سوی جدید صاحب‌شاخه‌های جدید شده و «باشماق‌چی‌لار بازاری» کنونی به سمت قاری‌کورپوسی (در مسیر ششگلان) و پل‌بازارها و «مسگر‌بازاری» کنونی بر رو و آنسوی شهرچایی (در مسیر صاحب‌آباد) شکل گیرد. با شکل‌گیری دولت صفویه شهر تبریز همچنان بر روند پرونق خود ادامه داد، اما با بروز اختلافات مذهبی دولت صفویه با عثمانی و وقوع جنگها و از دست رفتن عمق استراتژیک وسیعی در غرب، روند رونق شهر با قهقرا روبرو گردید. در حالیکه جمعیت شهر در ابتدای تاسیس دولت صفویه حدود ۲۵۰ هزار نفر و بزرگتر از استانبول و بغداد و با فاصله قابل توجهی از جمعیت تمام شهرهای دیگر ایران کنونی بود، این موقعیت در یکصد سال بعد بسیار آسیب دیده و در اواخر اقتدار این دولت جمعیت آن به کمتر از یکصد هزار نفر کاهش پیدا کرده بود. این دوره حدود دویست سال طول کشید که شامل نیمه دوم قرن شانزدهم، تمام طول قرن هفدهم و نیمه اول قرن هجدهم می‌شد. تبریز همچنین از جنگهای طولانی نادر با عثمانیان و روسها (که تازه پایشان به مرزهای شمالی ایران در قفقاز رسیده بود) و جنگهای آقامحمدخان با روسها شدیداً متاثر گردید. اما با بلایی که سر اصفهان آمده بود و فروپاشی دولتهای کوتاه‌عمر افشاری (مشهد) و زند (شیراز)، و انتخاب تهران به عنوان پایتخت از سوی قاجارها، تبریز به سبب برخورداری از مزایای ارتباطی و تجاری علاوه بر عناصر اجتماعی- فرهنگی بیشتر از پایتخت جدید دوباره و به سرعت رو به توسعه نهاد بطوریکه تا سال نیمه قرن نوزدهم (علیرغم اینکه تهران تا آنزمان پایتختی حدود هشتاد ساله بود) بزرگترین شهر کشور بود. با از دست رفتن عمق استراتژیک و منابع تغذیه شهر در سمت شمال، تبریز یکبار دیگر دچار قهقرا شد اما موقعیت خود را به عنوان بزرگترین شهر کشور تنها در اواخر حاکمیت ناصرالدین شاه از دست داد و تا

هشتاد سال هم به عنوان دومین شهر بزرگ کشور خودنمایی کرد. تا اینکه اصفهان از اواسط حکومت محمدرضا شاه از تبریز پیشی گرفت و در سالهای متعاقب آن مشهد و کرج نیز پیشی گرفتند و اکنون شیراز (همگی در راستای سیاستهای آمایش سرزمینی) در حال پیشی گرفتن است.

تبریز به عنوان مرکز قلمرو ملی و جغرافیایی

قلمرو (پیوسته) اتنیک-ملی منطقه‌ای است که گروه قومی مشخصی در آن زندگی می‌کنند و در مورد تبریز این منطقه شامل سرزمینهای وسیعی است که از غرب تا اعماق شبه جزیره بالکان و در شرق تا اعماق چین امتداد می‌یابد، از سمت جنوب و شمال اما این ژرفا متغیر بوده و از دویست الی هزار و دویست کیلومتر متغیر است که در برخی نقاط (در مورد ترکان قشقایی در جنوب و ترکان تاتار در شمال) دارای گسست‌هایی است. اما این قلمرو وسیع تقریباً هیچگاه این قلمرو ملی در قالب یک واحد سیاسی نبوده و دولتهای حاکم بر بخشهای مختلف آن، در برهه‌هایی حتی بزرگترین دشمنان یکدیگر بوده‌اند. اما آنجا که مربوط به تبریز به عنوان مرکز قلمرو ملی می‌شود؛ دولتهای ایل‌دنیزیان، اتابکان آذربایجان، چوپانیان، قره‌قویونلو و آق‌قویونلو و سه دهه نخست صفویه را خواهیم دید. در مورد ایلخانان نمی‌توان این موضوع را لحاظ کرد. زیرا لایه حاکم ایلخانی از مغولها تشکیل می‌شد. همچنین شهر تبریز در زمان حاکمیت تمام دولتهای فوق‌الاشاره برخوردار از مرکزیت نسبی جغرافیایی قلمرو نیز بوده است. میل دولتهای قره و آق‌قویونلو و صفوی به گسترش قلمرو در جهت شرق و جنوب، علاوه بر وجود سدی محکم در غرب (عثمانی) و شمال (قیزیل اوردا و بعدها روسها) می‌تواند متاثر از ضعف حلقه دفاعی جغرافیایی و عدم تراکم جمعیت مسکون در جهت شرق و جنوب شرق بوده باشد. اما پیشروی در اعماق کویرها و بیابانهای فلات ایران همواره بسان تله‌ای برای این دولتها عمل کرده است. زیرا هم تنوع قومی در قلمرو را موجب گردیده^۱ و هم مرکزیت جغرافیایی را از پایتخت سلب نموده است.

تبریز به عنوان یک کانون فرهنگی و شهرنشینی

با نگاهی به گذشته تبریز متوجه می‌شویم که این شهر همواره یکی از کانونهای اصلی بسط فرهنگ و تفکر و مظاهر تمدن بومی و غیربومی در جغرافیای ایران بوده است. همانطور که عامل موقعیت باعث رونق و تبدیل تبریز به کانون جمعیت و میزبانی کرسی پایتختی گردیده، تمرکز جمعیت نیز باعث ایجاد امکان ارتباطات گسترده اجتماعی شده و بعضی از جلوه‌های اخلاقی مختص مردم این شهر نیز در همین راستا ناشی از دوره‌های طولانی اقتدار شهر و فرهنگ شهرنشینی آن باید تفسیر شود. صدها

۱ - گسترش چتر حاکمیت بر مناطق غیرملی باعث ایجاد امکان حضور و تاثیر این عناصر در حاکمیت و نیز نقل و انتقالات آزادانه‌تر این عناصر در داخل قلمرو (عمدتاً به طرف غرب و شمال) گردیده است. این تاثیر و نفوذ نیز تا بروز تغییرات دموگرافیک (با وجه غالب ترک‌زدایی (deturkize))، در حتی مناطق ترک‌نشین کشور و علیرغم وجود حاکمیت ترکی پیش رفته است.

سال میزبانی کرسی پایتخت بر قلمرویی وسیع صد البته در تکوین و شکل گیری خصائل مردم این شهر و حتی منطقه اطراف آن موثر بوده است.

شهرت تبریز به عنوان شهر اولینها در ایران نه صرفاً بدلیل نزدیکی به اروپا، بلکه جمعیت بالای آن که دارای تمام مظاهر مدنی بود و همچنین تراکم بالای جمعیت در منطقه متبوع خود بود. چه امروزه نیز شهرهایی همچون اسکو، شبستر، مراغه، خوی، ارومیه و اردبیل و حوزه‌های پیرامونی آنها از مهمترین منابع تغذیه فرهنگی و ذهنی تبریز هستند.

با نگاهی به تاریخ تبریز متوجه ماهیت تغذی گری این شهر در تمدن بشر می شویم که بسیار فراتر از محدوده خود، حتی فراتر از مرزهای متغیر کشور متبوعش در طول تاریخ، باعث آبادانی، عمران و توسعه هنر در بلاد مختلف گردیده است. به عبارت دیگر تبریز، از جمله شهرهای جهان است که نقش مادر شهری را بر دوش داشته و آن را با موفقیت به انجام رسانیده است. همانگونه که مکتب اول و دوم هنری تبریز، راهگشای مکاتب هنری دیگر ایرانی بوده، تاثیر غیر قابل اغماضی که معماری، هنر، گاسترونومی و کتابت عثمانی از هنرمندان تبریزی گرفته است چراغ راه توسعه مکاتب عثمانی بوده و طلیعه های این تاثیر شعاع وسیعی از آسیای میانه تا شبه جزیره بالکان، مصر، حجاز، عراق و هند را شامل می شود.^۱

نتیجه

شهرنشینی و صعود یک شهر به جایگاه میزبانی کرسی پایتختی و مرکزیت قلمرویی و آمریت بر شهرهای متعدد، جایگاه ایده آل هر شهر می باشد. ضمن اینکه این موضوع از عناصر و عوامل دیگری مثل مدت میزبانی پایتختی، وضعیت کنونی، حوزه اقتدار و سلطه، نوع اقتدار و ... متاثر است. در نگاه موردی به تبریز متوجه می شویم که این شهر علیرغم وجود قرائن متقن بر مدنیت در نقاط مختلف شهر فعلی (مثل محوطه گوئی مسجد، موزه عصر آهن، بازار، قره ملک و ...) و اطراف نزدیک آن از جمله تازا کند، خلجان، سهلان و باسمنج، ماهیت شهری و قابل توجه خود را در دوران بعد از اسلام و حدود قرن سوم هجری به بعد یافته است. وجه تسمیه تبریز دقیقاً مشخص نبوده و با تعابیر متعددی از «تب+ریز»، «تومریس»، «تاوورژ» و «توریز» یاد شده است. نام این شهر در اسناد مربوط به دو قرن اخیر بصورت توریز نیز نوشته شده و از سوی برخی از مردم منطقه بصورت تربیز نیز خوانده می شود.

تبریز در دوره های ایل دنیزیان، اتابکان آذربایجان، ایلخانیان، چوپانیان، جلایریان، قره قویونلو، آق قویونلو و صفویه به مدت جمعیاً بیش از ۴۰۰ سال به عنوان پایتخت قلمروهای مربوطه بوده و در دوره های تیموری و قاجاری نیز مورد توجه ویژه قرار داشته و مخصوصاً در دوره سلسله اخیر، ولیعهدنشین کشور بوده است. اقتدار، رفاه و شکوه تبریز همواره متاثر از عمق استراتژیک

^۱ - در اثر این حقیر با عنوان «تبریز؛ مادرشهر» و کتاب ارزشمند آقای محمود قربانی؛ «زندگی و آثار معمار علی تبریزی» به این موضوع به تفصیل پرداخته شده است.

جغرافیایی، تغییرات راههای مواصلاتی اصلی جهانی (بویژه بین چین و هند به اروپا) و ترکیب جمعیتی اتنیک قلمرو دولت متبوع خود بوده و است.

در واقع منطقه آذربایجان امروز نیز جزو استراتژیک‌ترین مناطق جهان می‌باشد که مرکز آن تبریز نیز صد البته متأثر از این موقعیت بسیار ویژه است. نگارنده در کتاب «تبریز؛ مادرشهرها» و نیز «ایرانین قوزئیینده ...»^۱ به این مهم به تفصیل پرداخته‌ام. در بیان شکوه و بذل تبریز همین بس که ارباب هنر و پیشه تبریزی در سراسر جهان متمدن آثار بسیار مهم و الگویی از خود بجا گذاشته‌اند. هنر و تبحر تبریزیها در عرصه‌های مختلف، مرزهای تبریز و آذربایجان را پشت سر گذارده، زینت‌بخش آنروز و آبروی تاریخی امروز شهرهایی همچون اصفهان، قزوین، یزد، مشهد، تهران و ... می‌باشد. اما این آثار به ایران محدود نبوده است. آثار تبریزیها استانبول، سمرقند، بوسرا، مکه، بغداد، قاهره، باکو، ایروان، تفلیس، و ... را نیز مزین نموده و از مشهورترین مراکز مدنی و مادر تمدن در جهان بشمار می‌رود.^۲

امروز که در سایه پیشرفت علوم جامعه‌شناسی و روانشناسی، ریشه خصائل ملی و محلی، در گذشته افراد و جوامع جستجو می‌شود، شاید بهتر می‌توان به تصویری درست از فرهنگ و هنجارهای حاکم در مادرشهر (تبریز) دست یافت. از همین منظر همچنین می‌توان تبعات قرن‌ها احتشام و منسوبیت به موثرترین عنصر در دولت و ملت را در همین خصائل و هنجارهای خاص ردیابی نمود. طرز نگاهی که به سلاطین و پادشاهان حاکم بر کشور از تبریز، فرصت دیدن واقعیتها برخورد فارغ از ملاحظات عصبی را به آنها می‌داد، به هر ترتیب یا متأثر از جو فرهنگی حاکم بر شهر بوده یا بر جو فرهنگی مزبور اثر گذاشته و در تکامل یکدیگر موثر بوده‌اند.

نکته حائز اهمیت دیگر در خصوص تبریز و البته آذربایجان در مورد نقش آن در تکوین فرهنگ، سیاست و اقتصاد در ایران در چگونگی و سطح تعامل تاریخی آن با چهار جهت اصلی خود بوده است: «به همین ترتیب می‌توان گفت که تعامل آذربایجان با شمال (گنجه، تفلیس، ایروان و باکو) و غرب (موصل، بغداد، ارزروم، دیاربکر، ترابزون، قونیه و استانبول) همیشه یکطرفه و به ضرر آذربایجان نبوده است. اگر آذربایجان با نیروی انسانی خبره و نخبه خود در طول تاریخ مقاصد فوق‌الاشاره را تغذیه کرده است، در خصوص مظاهر تمدن و اندیشه مدیون این دو جانب خود بوده است. این نکته در خصوص پیرامون شرق و جنوب نه تنها صادق نیست، بلکه به نظر می‌رسد با مقاومت در مقابل اعمال اکتسابات مدنی-فرهنگی با منشاء غرب و شمال، به این آرمانها آسیب رسانده‌اند». (داغسر، ۱۳۹۹، ج ۲، ص ۸۵).

^۱ - نک به: ایرانین قوزئیینده کی فرصت و گرلیم ائتکن و خطلری، داغسر، رسول، تبریز، نشر اختر، ۱۴۰۲

^۲ - نک: داغسر، ۱۳۹۵

اما؛ در ادامه روند ملت سازی با پروژه انگلیسیها در ایران در دو قرن پیش (مشخصاً یکصد سال اخیر که ماهیت اتنیک حاکم به فارسها انتقال داده شد) شاهد لبه تیز سیاستهای آمایش سرزمینی مرکز به ضرر تبریز و حتی تمام آذربایجان هستیم. باید توجه داشت که هدایت افکار عمومی در ایران به صورت دور کردن از عناصر فرهنگی آذربایجان و تبریز به ضرر تمام ایران نیز بوده است. نگارنده این نکته مهم را در اثر خود به این شکل تلخیص کرده است: «در میان تمام همسایگان ایران، تنها ترکیه/عثمانی و روسیه/شوروی بودند که قائد به پایتخت های ملی بودند و سایرین تحت کنترل استعمارگران اغلب انگلیسیها بودند. نادیده گرفتن عنصر ترک موجود در جامعه و تاریخ و عنصر عرب در باورهای مذهبی ایرانیان (مهمتر از اقلیت عرب ساکن در جنوب و جنوب غرب کشور)، حاکمیت مرکزی را با شکافی بزرگ در گذشته خود مواجه می ساخت که با خیز از روی آن به برهه ای از تاریخ در دو هزار و پانصد سال پیش می رسید. این طرز نگاه نیز وی را از تحلیل واقعنگرانه محروم می ساخت و اساساً باعث اشتباهات متعدد و بروز توهم در بخشی از جامعه و سرخوردگی بغرنجی در بخش دیگری از آن میشد. از سوی دیگر اصرار به ندیدن تنها همسایه فاعل با مشترکات زیاد فرهنگی و اصرار به نگاه مستقیم به غرب با نادیده گرفتن دستاوردهای فرهنگی- مدنی ترکیه، امکان استفاده از تجارب دولتی که دستاوردهای غربی را قبلاً با واقعیات فرهنگی و اجتماعی جامعه خود تطبیق داده و مورد استفاده قرار میداد، محروم می ساخت. تحقیر دموکراسی غربی توسط محمدرضا را در همین راستا می توان تفسیر کرد. دموکراسی آمریکایی و غرب اروپا البته هیچگاه چیزی نبود که در ایران قابل اجرا باشد یا حتی حائز پایگاه اجتماعی شود اما حداقل با وجود شوروی در همسایگی و دینامیکهای اجتماعی غیرهموژن ایران و تبعیضها و ناراحتیهای بزرگ موجود در جامعه، اصرار در استبداد توسط حاکمیت مرکزی (حتی برای خدمت میسیونرها) فاقد توجیه می نمود. محمدرضا هرچند در مقاطعی به راهکارهای عوامفربانه دموکراتیک توسل نمود اما به نظر می رسد باورهای توهم بارش او را از تصمیم نهایی صحیح باز داشته است». (داغسر، ۱۳۹۹، ج ۲، ص ۲۰۵)

پایان کلام را با سه شعر، یکی مندرج در محراب مسجد مجموعه یشیل بورسا مربوط به سازندگان تبریزی آن و دیگری شهریار سخن ترکی و فارسی، محمدحسین شهریار خواهم آورد:

پنداشت ستمگر این ستم با من کرد بر گردن او بماند و بر من بگذشت^۱

شهر تبریز است و پیر روزگار سرگذشت او بهین آموزگار

شهر تبریز است و مهد انقلاب آشیان شیر و شاهین و عقاب.

^۱ - برای توضیحات مربوط به این شعر مهم نگاه کنید به: تبریز مادرشهر، ص ۲۰۳

منابع:

- ۱- اینالجیق، خلیل و گوک بیلگین، طیب، استانبول و فتح آن، ترجمه علی کاتبی، بنیاد دایره المعارف اسلامی، تهران، ۱۳۷۳
- ۲- پورپیرار، ناصر، دوازده قرن سکوت، تهران، نشر کارنگ، ۱۳۷۹، ج ۱
- ۳- داغسر، رسول، تبریز مادرشهرها؛ نقش خبرگان حرف و نخبان علوم تبریزی در عمران و آبادی سایر شهرها و کشورها، تبریز، نشر نباتی، ۱۳۹۵
- ۴- دلاوران گمنام ایران در جنگ با روسیه تزاری، ژان یونیر، ترجمه ذبیح الله منصوری، تهران، نشر زرین، ۱۳۶۸
- ۵- دورانت، ویلیام جیمز، مشرق زمین، مترجمان: احمد آرام، ع. پاشینی و امیرحسین آریان پور، تهران، نشر علمی و فرهنگی، ۱۳۷۶
- ۶- کاوندی کاتب، ابولفضل، مقاله «جایگاه پایتخت در استراتژی مدیریت سیاسی فضای کشورهای جهان، با تاکید بر ایران، - پژوهشهای جغرافیای انسانی، دوره ۵۴، شماره ۴، زمستان ۱۴۰۱
- ۷- لرد کرزن، ایران و قضیه ایران، ج ۲، ترجمه غلامعلی ویحد مازندرانی، تهران، موسسه علمی و فرهنگی، ۱۳۶۷
- ۸- ماسکارلا، دکتر اسکار وایت، دروغی که بزرگ شد؛ جعل آثار باستانی ایران و کشورهای همجوار، ترجمه صمد علیون، تبریز، نشر ترجمه حسنلو، ۱۹۹۸
- ۹- میرحیدر، دره، مبانی جغرافیای سیاسی، تهران، نشر سمت، ۱۳۸۱
- ۱۰- قربانی، محمود؛ زندگی و آثار معمار علی تبریزی، تبریز، ۱۳۹۹، نشر نباتی
- ۱۱- هابسبام، اریک، صنعت و امپراتوری، ترجمه عبدالله کوثری، تهران، نشر ماهی، ۱۳۸۷
- 12- Ayşegül Kılınç, Seçili Başkentlerin Kent Planlama Öyküsü: Ankara, Brasilla, Canberra, İslamabad, Washington DC, 21 Nisan 2018 tarihinde Wayback Machine sitesinde arşivlendi. Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, Aralık 2013.
- 13- Child, Gordon, Tarihte Neler Oldu?, Çevirmen: Mete Tuncay ve Alaaddin Şenel, İstanbul, Alan Yayınları, 1998.
- 14- Çınar, Tayfun, Dünyada ve Türkiyede Başkentlik Sorunu, Ankara, Mülkiyetler Birliği Vakfı Yayınları, 2004.
- 15- Huot, Jean Louis, Kentlerin Doğuşu, Çevirmen: Ali Bektaş Girgin, Ankara, İmge Yayınevi, 2000
- 16- Jahn, Karl, Doğu ile batı arasında bir Ortaçağ kültür merkezi: Tebriz, Çevirmen: İsmail Aka, İstanbul, İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1971, Cild: 4.
- 17- Kılınç, Ordu Ün. SBA. Dergisi, Aralık 2013.
- 18- Şenel, Alaaddin, Siyasal Düşünceler Tarihi, Ankara, Teori Yayınları, 1986.

پژوهشگر میهن پرست ، شاعر یحیی شیدا

علی شامیل^۱

مترجم: آی ناز ملک زاده

چکیده:

ایمیل:

alishamil@yahoo.com

با فروپاشی شوروی و استقلال جمهوری آذربایجان از آن اتحادیه، علی شامیل به همراه هیئتی به عنوان نماینده جبهه خلق نخجوان برای استمداد از مقامات ایرانی به تبریز می آید. در این سفر با نویسندگان و شاعران آذربایجانی نیز از نزدیک آشنا شده که یکی از این افراد شاعر برجسته آذربایجانی یحیی شیدا می باشد. این نوشته به بررسی حوادث آنروزگار آذربایجان دو سوی ارس و چگونگی آشنایی وی با یحیی شیدا می پردازد.

وابستگی:

انستیتو فولکلور آذربایجان^۱

کلمات کلیدی: یحیی شیدا، علی شامیل، تبریز، آذربایجان، ارس

استناد (آپا):

شامیل، ع. (مترجم: ملک زاده، آ.) پژوهشگر میهن پرست ، شاعر یحیی شیدا. ارومیه: فصلنامه تخصصی "مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک" سال ۰۳، شماره ۰۹، پاییز ۱۴۰۴. ۸۶۹۰-۳۰۴۱ شاپا

The Patriotic Researcher, Poet Yahya Shida

Ali Shamil

Translated By: Aynaz
Malekzadeh

Email:

alishamil@yahoo.com

Affiliation:

Institute of Folklore of ANAS

Abstract:

Following the collapse of the Soviet Union and the independence of the Republic of Azerbaijan from the union, Ali Shamil, as part of a delegation representing the Nakhchivan People's Front, came to Tabriz to seek support from Iranian officials. During this trip, he also became personally acquainted with Azerbaijani writers and poets, one of whom was the prominent Azerbaijani poet Yahya Shida. This text examines the events of that era in Azerbaijan on both sides of the Aras River and the story of his acquaintance with Yahya Shida.

Key words: Yahya Shida, Ali Shamil, Tabriz, Azerbaijan, Aras

CITATION (APA):

Shamil, A. (Translated by Malekzadeh, A.) The Patriotic Researcher, Poet Yahya Shida. Urmia: "Studies on Azerbaijan and Turk's history" Specialized Journal, year 03, number 09, Fall 2025, ISSN: 3041-8690.

VƏTƏNSEVƏR ARAŞDIRICI, ŞAİR YAHYA ŞEYDA

Əli Şamil

Tərcüməçi: Aynaz
Məlikzadə

E-poçt:

alishamil@yahoo.com

Mənsubiyyət:

AMEA Folklor İnstitutunun

Beynəlxalq Əlaqələr
Şöbəsinin müdiri

Xülasə:

Sovet İttifaqının dağılması və Azərbaycan Respublikasının bu ittifaqdan müstəqilliyini əldə etməsindən sonra, Naxçıvan Xalq Cəbhəsinin nümayəndəsi kimi bir heyətlə birlikdə Əli Şamil, İran rəsmilərindən yardım almaq məqsədilə Təbrizə gəlir. Bu səfər zamanı o, Azərbaycan yazıçı və şairləri ilə də şəxsən tanış olur ki, onlardan biri də görkəmli Azərbaycan şairi Yəhya Şeydadir. Bu yazı, hər iki tərəfdəki Azərbaycanın o dövrdəki hadisələrini və onun Yəhya Şeyda ilə tanışlıq hekayəsini araşdırır.

Açar sözlər: Yəhya Şeyda, Əli Şamil, Təbriz, Azərbaycan, Araz

CITATION (APA):

Şamil, Ə. (Tərcüməçi Məlikzadə, A.) VƏTƏNSEVƏR ARAŞDIRICI, ŞAİR YAHYA ŞEYDA. Urmiya: "Azərbaycan və Türk tarixi araşdırmalar" İxtisaslaşdırılmış Jurnal, il 03, nömrə 09, Payız 2025, ISSN: 3041-8690.

Ali Şamil

Çevirmen: Aynaz Melikzade

E-posta:

alishamil@yahoo.com

Üyelik:

ANAS Folklor Enstitüsü

Vatansever Araştırmacı, Şair Yahya Şeyda

Özet:

Sovyetler Birliği'nin dağılması ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bu birlikten bağımsızlığını kazanmasının ardından, Ali Şamil, Nahçıvan Halk Cephesi temsilcisi olarak bir heyetle birlikte, İranlı yetkililerden yardım talep etmek için Tebriz'e geldi. Bu seyahat sırasında Azerbaycanlı yazarlar ve şairlerle de yakından tanıştı ve bu kişilerden biri de seçkin Azerbaycanlı şair Yahya Şeyda'ydı. Bu yazı, Aras Nehri'nin her iki yakasındaki Azerbaycan'ın o dönemdeki olaylarını ve onun Yahya Şeyda ile tanışma hikayesini incelemektedir.

Anahtar kelimeler: Yahya Şeyda, Ali Şamil, Tebriz, Azerbaycan, Aras

CITATION (APA):

Şamil, A. (Çevirmen Melikzade, A.) Vatansever Araştırmacı, Şair Yahya Şeyda. Urmiye: Üç Aylık "Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar" Uzmanlık Dergi, yıl 03, sayı 09, Sonbahar 2025, ISSN: 3041-8690.

Qonaq qaldığımız evdən Yahya Şeydaya zəng vurdum. Səsimdən məni tanıdı. İndiyədək bir dəfə də olsun telefonla danışmadığımız halda ilk sözümdən məni tanımasına heyrləndim. Çünki mənim səs yaddaşım olmadığına görə adamlarla telefonda danışanda onları çətin tanıyıram.

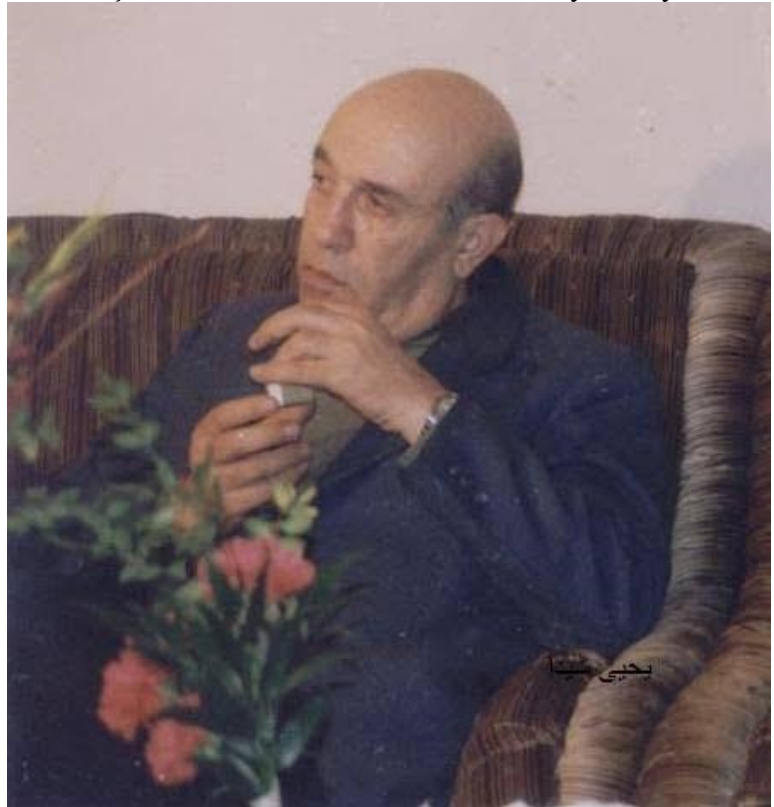
Yahya Şeyda ilə 1990-cı ilin yanvarın 26-da Hotel Beynəlmiləli Təbrizdə görüşmüşdük. Biz-Naxçıvandan gedən nümayəndə heyəti 8 nəfər idik. Onunla gələn vətənsəvər aydınlar isə 6 nəfər idilər. ETTELLAAT-ın (İran İslam Respublikasının təhlükəsizlik xidməti) əməkdaşlarının nəzarəti altında hotelin foyesində bir saata yaxın söhbət etmişdik. Telefonda qısa hal-əhval tutduqdan sonra sabah onun iş yerində "Füruği-azadi" qəzetinin redaksiyasında görüşməyi şərtləşdik.

Hotel foyesində söhbət etdiyimiz 6 nəfər cəsur insanı heç vaxt unutmadım. Çünki o ağır və çətin günlər yaddaşında silinməz iz buraxmışdı.

...İran İslam İnqilabından sonra Bakıda nəşr edilən mətbuat, radio və televiziya o taydakı qəzet və jurnallar, yazıçı və şairlər haqqında ara-sıra da olsa məqalələr verirdi. Oxuduqlarımdan Sovet Ordusunun 1941-ci ilin avqustunda olduğu kimi yenə İrana daxil olacağını düşünürdüm. İşğalçılara nifrət etsəm də, Təbrizi görmək, o taya getmək istəyi mənə yaman güc gəlmişdi. Sovet qoşunları "Tudə"çilərə kömək adı ilə İrana soxulsa bizim də o taya ayağımız açılacağı qənaətimdəydim. Lakin gözlədiyimiz kimi olmadı. İran İslam Respublikası quruldu.

İran İslam İnqilabından sonra ölkədə bir qarışıqlıq yarandı. Bundan yararlanan milli düşüncəli insanlar ana dilində qəzet və jurnallar çap etməyə başladılar. Onların bəziləri müxtəlif yollarla Azərbaycan SSR-in kitabxanalarına da gəlirdi. Bakıda çap olunan qəzet və jurnallar isə onların xülasəsini verirdi. Yahya Şeydanın adı da mənə həmin xülasələrdən tanış idi.

...1989-cu ildə Azərbaycan qaynar qazana dönmüşdü. İki il idi Bakını, rayon mərkəzlərini, qəsəbələrini, hətta kəndləri mitinq, tətil dalğası bürümüşdü. Xalq Sovetlər Birliyinin yeritdiyi ikiüzlü

siyasətə etirazını bildirir, özünü qorumaq üçün yollar axtarırdı. Ermənistandakı müsəlmanların qovulması Azərbaycanda sadə əmək adamlarının, aydınların deyil, həm də rəhbər işçilərin qəzəbinə səbəb olmuşdu. Rəhbər işçilər hakimiyyətə qarşı qəzəb və nifrətlərini açıq bildirmirdilər.

Erməni millətçiləri Dağlıq Qarabağ Muxtar Respublikasında yaşayan müsəlmanları da ata-baba yurdlarından didərgin salaraq bölgəni Ermənistanla birləşdirməyə çalışırdılar. Azərbaycan hökuməti onları qanunlara tabe edə bilmir, Moskva isə bu işə əngəl olmaq istəyənləri müxtəlif şəkildə cəzalandırırdı. Bir ildən çox idi, Naxçıvanın minik, yük maşınları və avtobuslar Ermənistan ərazisindən keçib Azərbaycana, Gürcüstana, Sovetlər Birliyinin müxtəlif şəhər və kəndlərinə gedə bilmirdilər. Muxtar Respublikadakı fabrik və zavodlar, tikinti işləri dayanmış, ərzaq və yanacaq çatışmazlığı yaranmış, hətta radio-televiziya ötürücüləri də normal işləmirdi. Bir sözlə, Naxçıvan Erməni silahlı dəstələrinin mühasirəsində qalmışdı. Polşada, Macarıstanda, Çexoslovakiyada öz haqqını tələb edənləri üsyançı adlandırır qan içində boğan, Əfqanıstana qoşun yeridən, Qazaxıstanın Almatı şəhərindəki etiraz mitinqini bir gündə dağıdan Sovet Ordusu sanki Erməni silahlı dəstələrini qorumaq, onlara kömək etmək üçün Güney Qafqazda yerləşdirilmişdi.

Erməni şovinistləri Azərbaycanlılara qarşı yüngül silahlardan istifadə edirdilər. Sovetlər Birliyi dağılmasa da, cinayətkarlara qarşı tədbir də görmürdü. Azərbaycanda isə etiraz mitinqləri ara vermirdi.

1990-cı il yanvarın 13-də Moskva Azərbaycana əlavə hərbi qüvvələr yeritdi. Guya bu qüvvələr Dağlıq Qarabağ Muxtar Respublikasındakı qanunsuz silahlı dəstələri tərkisilah edəcək, sərhəddə qayda-qanun yaradacaqdı. Bunun yalan olduğunu bilirdik. Göndərilmiş hərbi qüvvələrin hər an Bakı şəhərinə hücum edəcəyini, dinc əhaliyə divan tutacağını gözləyirdik.

Belə gərgin günlərdə Ermənilərin silahlı dəstələri Sovet hərbiçilərinin yardımını ilə Naxçıvanın batısındakı anklavda yerləşən Kərki kəndini işğal etdilər. Bununla sakitləşməyib yanvarın 18-də Muxtar Respublikanın ən böyük kəndi olan Sədərəkə hücum etdilər.

Naxçıvanda bu hücumun qarşısını ala biləcək silahlı könüllülər dəstəsi yox idi. Adamların böyük qismi mərkəzi hökumətə inanırdı. Muxtar Respublikanın rəhbər işçiləri Bakıya və Moskvaya zəng edir, teleqram göndərir, vəziyyətin ağır olduğunu bildirirdilər.

Azərbaycan Rəhbərliyinin başı Bakı hadisələrinə qarışdığından Naxçıvana diqqət yetirə bilmirdi. Moskvada isə Sovetlər Birliyinin rəhbərlərindən heç biri Naxçıvandan gələn zənglərə cavab vermirdi. Onların köməkçiləri, ikinci-üçüncü dərəcəli məmurlar isə eşitdiklərinə əhəmiyyət vermirdilər. Sanki dünyanı lərzəyə gətirən Sovetlər Birliyində bir idarəolunmazlıq yaranmışdı.

1990-cı il yanvarın 18-də Erməni silahlı dəstələri hücumu şiddətləndirdilər. Döyüşlər Sədərək sovxozunun Şərab zavodunda gedirdi. Erməni şovinistləri hücumda doludağıdan toplardan istifadə etməyə başlamışdılar. Yerli partiya-sovet orqanları, polis və b. təşkilatlar basqını durdura bilmirdi. Muxtar Respublikada xeyli hərbi texnika, silah-sursat, hərbiçi vardı. Onlar Moskvaya tabe olduqlarından vəziyyətin ağırlığını bilsələr də, öz qışlaqlarına çəkilməmişdilər. Hərbi hissələrin rəhbərləri öncələr Muxtar Respublika rəhbərliyin keçirdiyi toplantılarda iştirak edirdilər. İndi isə nə toplantıya gəlir, nə də rəhbərlərin telefon zənglərinə cavab verirdilər.

Yanvarın 19-da vəziyyət daha da gərginləşdi. Muxtar Respublikanın rəhbərliyi yerli televiziya və radioya nəzarətini itirdi. Efirə və ekrana çıxanlar vəziyyətin ağırlığını xalqa çatdırır, televiziya və radionun əməkdaşları Sədərəkdən verilişlər hazırlayıb efirdə verirdilər. Buna görə də Naxçıvan Muxtar Respublikasının, eləcə də Arazın o tayında yaşayan soydaşlarımızın vəziyyətin ağırlığından xəbər tuturdular. Ucqar kəndlərdən belə axın-axın insanlar Naxçıvana gəlirdilər. 1918-1920-ci illərin Erməni-müsəlman davası adamların yaddaşında yenidən canlanırdı.

Partiya-sovet, hüquq mühafizə orqanlarının rəhbərləri xalqın qarşısına çıxıb onları sakitləşdirə biləcək bir söz deyə bilmirdilər. Rəhbərlərin bir qismi evlərində gizlənmiş, az bir hissəsi də kabinetlərinə girib qapını içəridən bağlamış, telefon zənglərinə belə cavab vermirdilər. Kiçik məmurlar isə xalqa məsləhət vermək, onların rəhbərliklə görüşünü təşkil etmək əvəzinə onlara xalq cəbhəsinin qərargahına getməyi məsləhət görürdülər. Heç bir silahı, hərbi sursatı, rəsmi vəzifəsi olmayan xalq cəbhəsi yerli idarəçilərin çoxbilmiş siyasəti nəticəsində Muxtar Respublikanın idarəediciyinə çevrilmişdi. İkihakimiyyətlik yaranmışdı desəm, yanlış olmaz. Bir tərəfdə xalqdan uzaq düşmüş, kabineti, vəzifəsi, səlahiyyətləri olan hökumət orqanları, o biri tərəfdə isə xalqa arxalanan, heç bir maddi imkanı olmayan Xalq Cəbhəsi dururdu. Bir-birinə qarşı olan bu iki güc ümumi düşməyə qarşı bəzən açıq da olmasa, birləşirdi.

Xalq Cəbhəsinin fəalları əldə edə bildikləri ov tüfəngləri və kimlərinsə babalarının keçmişdə gizlətdikləri müxtəlif marka atıcı silahlarını toplayaraq könüllülərə verib Sədərəyin müdafiəsinə göndərir, dinc əhalini də kənddən köçürməyə çalışırdılar.

Yanvarın 19-da günortadan sonra vəziyyət getdikcə gərginləşdi. Azərbaycan Xalq Cəbhəsi Naxçıvan Vilayət Təşkilatında da bir qarışıqlıq vardı. Toplantı keçirmək, qərar qəbul etmək imkansız hala gəlmişdi. Cəbhənin öndərləri fərdi qaydada hərəkət edirdilər. Onların bir qrupunun başı könüllüləri silahlandıraraq Sədərəyə-döyüş xəttinə göndərməyə qarışmışdısa, başqa bir qrupu Muxtar Respublika Ali Sovetinin fəvqəladə sessiyasının çağırılmasını və yaranmış ictimai-siyasi vəziyyətin müzakirə edilməsini tələb edirdi. Moskvanın, Bakının göstərişi ilə işləməyə alışımlar aşağıların

təzyiqi ilə fəvqəladə sessiyanın çağrılmasına razılıq vermirdilər. Meydana toplanmış 10 minlərlə insanın bağirtisi, adamların rəhbər işçilərin kabinetlərinə girib onları təhdid etməsi vəziyyətin getdikcə idarəolunmaz hala gələcəyindən xəbər verirdi. Sovet rəhbərlərini qorumalı olan milis, kommunistlər, xüsusi xidmət orqanlarının əməkdaşları elə bil yoxa çıxmışdılar. Rəhbərlər vəziyyətin gərginliyini görüb canlarını qorumağa çalışırdılar. Çünki Xalq Cəbhəsi fəalları ortadan çəkilsəydi meydana toplaşmış qızgın kütlə bir anda onları linc edə bilərdi. Buna görə də vəziyyətdən çıxış kimi Xalq Cəbhəsi fəalları ilə danışıqlara getməyə razılaşırdılar.

Beləcə Naxçıvan MSSR Ali Sovetinin fəvqəladə sessiyasını çağrılması haqqında elan meqafonlarla meydandakılara, radio və televiziya ilə ən ucqar kəndin sakinlərinə də çatdırıldı. Muxtar Respublikanın rəhbərləri bir gündə Muxtar Respublikanın müxtəlif kənd və şəhərlərində yaşayan deputatların qısa müddətdə toplanmasının mümkün olmayacağını, beləliklə fəvqəladə sessiyanın baş tutmayacağını düşünürdülər. Lakin vəziyyət onların gözlədiyinin əksinə oldu. Rəhbər işçilərdən olan deputatlardan çoxu qaçıb gizləndi, sessiyaya gəlmədi. Amma fəhlə, kəndli deputatlar min bir çətinliklə də olsa ən ucqar kəndlərdən Naxçıvana gəldilər, sessiyanın başlanmasını tələb etdilər.

Sessiyanın keçirildiyi salona deputatlar qədər də AXC fəalları, ziyalılar və coşmuş insanlar daxil olmuşdu. Ən təhlükəlisi üçüncü qrupdan olanlar idi. Onlar nə Muxtar Respublika rəhbərliyinin, nə də xalq cəbhəsi fəallarını dediklərini saya salırdılar. Qızıxmış insanlar hər an sadəcə rəhbər işçiləri deyil, onun iradəsinə zidd getdiyini düşündükləri insanları da linc etməyə hazır idi. Rəhbər işçilərin linc edilməsi, binaların dağıdılması isə Naxçıvana ordu yeridilməsi, fəvqəladə vəziyyət elan edilməsinə, xalq cəbhəsi fəallarının cəzalandırılmasına, kütləvi həbslərin başlanmasına səbəb olacaqdı. Bu da Erməni silahlı dəstələrinin daha çox ərazilərimizi işğal etməsinə şərait yaradacaqdı.

Məcbur qaldıq döyüşə getməyə can atan cəbhəcilərin bir qrupunu fəvqəladə sessiya keçirilən binanın mühafizəsini təşkil etməyə cəlb edə bildik. Onlar da coşmuş kütlənin qarşısını almaq gücündə deyildi. Ən təsirli gücümüz meqafonlarla meydana toplanmış insanlara bilgi vermək, onları sakitləşdirmək idi. Sessiyanın başlaması üçün yetərli səsin olub-olmadığını yoxlamaq mümkün olmadı. Ucqar kəndlərdə yaşayan deputatların bəziləri iclasın yarısında, bir qismi də sonuna yaxın gəlib çıxdı.

Meydana toplaşanların AXC-ya inamı olduğundan dediklərimizi müdafiə edirdilər. Beləcə uzun və gərgin keçən toplantı formal səsvermə ilə Naxçıvan MSSR-nin SSR-nin tərkibindən çıxdığı haqqında qərarı qəbul etdi. Qərarın qəribəliyi bu idi ki, Naxçıvan MSSR Azərbaycan SSR-in

tərkibindən çıxmırdı, SSRİ-nin tərkibindən çıxırdı. Həmin vaxt hələ Azərbaycan SSR SSRİ-nin tərkibində qalırdı.

Naxçıvan Erməni silahlı dəstələrinin mühasirəsində qalmışdı. Şose və dəmiryol işləmirdi. Hava dumanlı olduğundan təyyarə də gələ bilmirdi. Qəbul edilmiş qərarı dünyaya çatdırmaq üçün Ali Sovetin qərarı ilə iki qrup yaradıldı. Hər birində 5 nəfər olan bu qrupların biri İran İslam Respublikasına, o biri isə Türkiyə Cümhuriyyətinə getməli, qərarı həmin ölkələrin hökumət rəhbərlərinə və beynəlxalq təşkilatların nümayəndəliyinə, mətbuata çatdırmalı idi. Türkiyə Cümhuriyyətinə qərarı aparmalı olan 5 nəfərlik qrupun tərkibində mən də vardım.

Sədrək yaxınlığındakı sərhəddi Ermənistanda olan sərhədçilər qoruyurdular, körpü də hələ açılmamışdı. İliç (indiki Şərur) rayonunda olan cəbhəçilər Türkiyəyə Sədrək yaxınlığından keçməyin mümkünsüz olduğunu xəbər verdilər. Həmin vaxt Sədrək yaxınlığındakı sərhəd məntəqələri Ermənistanın Artaşat rayonunda Sərhəd birliyinə daxil idi. Buna görə hər iki nümayəndə heyətinin Culfaya getməsini, oradakı körpüdən İrana keçməsini, sonra Türkiyəyə getməli olan qrupun Təbrizdəki Türkiyə konsulluğunun yardımı ilə Ankaraya getməsini qərarlaşdırdıq.

Culfaya getdikdə xəbər verdilər ki, sərhədçilər dəmiryol körpüsünü zirehli maşınlarla qoruduğundan oranı yüngül silahlarla toqquşma yaratmaqla da keçmək mümkün deyildi. Sərhədçilərin komandirləri özlərini və ailələrini qorumaq üçün yaşadıkları yeri alınmaz qalaya çevirmişdilər. Rayon rəhbərliyinin telefon zənglərinə də cavab vermirdilər.

Qrupun tərkibindəki deputatlar və rəhbər işçilər sərhədçilər icazə verməsələr o taya keçməyəcəklərini dedilər. Məlumdur ki, Zaqafqaziya Sərhəd Qoşunlarının komandanlığı icazə verməsə Culfa sərhədçilərinin kimisə o taya keçməsinə icazə verməyəcəkdi. Moskvadan bilsə idilər ki, Naxçıvan MSSR SSRİ-nin tərkibindən çıxdığı haqqında qərarı xaricə aparırıq, bizi oradaca həbs etdirərdilər. Rəzi ola bilməzdilər ki, bu xəbər dünyaya yayılsın. Beləcə deputatlar və rəhbər işçilər geri -Naxçıvana döndülər

Dörd cəbhəçi isə necə olur olsun, sərhəddi qanunsuz da olsa keçib qərarı dünyaya çatdırmaq üçün Yayıcı kəndinə getdik. Orada Xalq Cəbhəsinin dayaq dəstəsi güclüydü. Sərhəd məftilləri söküləndən sonra qanunsuz da olsa o taya gedib-gəlirdilər. Kənd sakinlərinin əksəriyyəti də xalq cəbhəsinin tərəfdarı idi. Onlar sanki bizim gəlişimizi gözləyirdilər. Tez bizləri o taya keçirmək üçün hazırlığa başladılar. Orda bildik ki, bizdən öncə də cəbhəçilərdən Sərdar Cəlal oğlu, Fəxrəddin Şeyxələskərsəy, Abbasqulu Əmiraslanov və Naxçıvan məscidinin gənc axundu Məhəmməd Sultan oğlu İrandan kömək istəmək məqsədilə yayıcıya gəlirlər.

Hər an qanunsuz Arazı keçməyə cəhd etdiyimizə görə sərhəddçilərin gülləsinə tuş gələ bilərdik. O biri tərəfdən də sürətlə axan çayda buz salları bizi məhv edə bilərdi. Ölüm təhlükəsini göz önünə alaraq çayı keçməyi qərara aldığımız yayıcının cəbhəçilərinin fədakarlığı olmasa idi, biz o taya heç cür keçə bilməzdik. Gecənin qaranlığında yayıcı bayram soyunub özünü Arazla vurdu. O taya keçib kabeli ulğun kollarına möhkəm bağlayıb bizim keçməyimizə şərait yaratdı.

Biz çox çətinliklə də olsa Təbrizə getdik və gələcəyimizin məqsədini yerli hakimiyyət orqanlarına çatdırdıq. Onlar da gələcəyimiz haqqında Tehrana bilgi verdilər. Təbrizdəki Türkiyə konsulluğunun və Tehrandan Təbrizə gələn Türkiyə səfirliyinin əməkdaşları ilə görüşdük. Lakin nə İranın, nə də Türkiyənin rəhbərləri Naxçıvana hər hansı bir kömək göstərəcəklərini vəd etmədilər. Onlar Sovetlər Birliyinin gücü qorxusundan bizləri deyil, Moskvanı müdafiə etdilər. İranın xüsusi xidməti bizi nəzarət altında saxlayıb, Tehrana getməyimizi, hətta Təbrizdən sərbəst hərəkət etməyimizi əngəllədilər.

Hotel Beynəlmiləli Təbrizdə nəzarət altında qalmışdıq. Cümə günü bizi saat 10-da Təbrizin Cümə məscidinə aparacaqlarını bildirdilər. Aramızda iki nəfər oruc tutan, namaz qılan vardı. Məscidə getmək istəmədiyimizi görən xüsusi xidmətin işçiləri orada Yanvar şəhidlərinə yas saxlandığını deyəndə böyük həvəslə getməyə razılıq verdik.

Məscidə çatmamış mikrofonlardan gələn səs toplantının başlandığından xəbər verirdi. Küçə və meydan sifətlərindən qəzəb yağan insanlarla dolu idi. Onlar sanki yasa deyil, döyüşə getməyə gəlmişdilər. Bizim olduğumuz kiçik avtobusu məscidin həyətinə çətinliklə keçirdilər. Sonra da məsciddəki adamları yarıb bizi ön sıraya aparmağa çalışdılar. Mikrofonla danışan Azərbaycanlı gələcəyimizi bildirəndə bizə doğru bir axın yarandı. 13-15 nəfərlik xüsusi xidmət işçiləri bizi qorumaqda çətinlik çəkirdi. Oradakılar bizlə görüşmək, nəşə xəbər almaq, heç olmasa toxunmaq, yanlarında olan nə varsa onları bizə hədiyyə vermək istəyirdilər.

Vəziyyətin gərginləşdiyini görən çıxış edən mövzunu dəyişdi. Təkrar-təkrar xahiş etdi ki, basırıq salmasınlar, sakit dinləməyə çalışsınlar, Azərbaycandan gələnlərə də söz veriləcək. Bundan sonra nisbi sakitlik yarandı. Sərdar Cəlaloğlu aram-aram Azərbaycanda baş verənlərdən danışanda hönkürtü səsləri onun dediklərini eşidilməz edirdi.

Xüsusi xidmətin işçiləri vəziyyətin getdikcə gərginləşdiyini görüb bizə toplantının sonunadək qalmağa, deyilənləri eşitməyə imkan vermədilər. Çətinliklə adamları yarıb avtobusa gətirdilər. Oradan qaldığımız hotel Beynəlmiləli Təbrizə deyil, tanımadığımız bir yerə apardılar. Gənclərin çoxluğundan bildik ki, bura universitetdir. Xüsusi xidmətin işçiləri bildirdilər ki, bizi Təbriz Universitetinin Tibb Fakültəsinin tələbələri ilə görüşə gətiriblər. "Nədən ədəbiyyat, tarix fakültəsinin

deyil, tibb fakültəsinin tələbələri ilə görüşdürürsünüz?" sualına cavab vermədilər. Sonra bildik ki, onlar bizimlə görüşmək istəyən adamların diqqətini yayındırmaq üçün belə bir addım atırlar.

Şəkildə soldan: Jurnalist Xalid Orucəlipur, ortadakını tanımadım, Yahya Şeyda.

Şər qarışanda hotelə Hotel Beynəlmiləli Təbrizə qayıda bildik. Hotelə daxil olanda foyedəki 6 nəfər ayağa durub bizimlə görüşmək istədilər. Xüsusi xidmətin işçiləri onlara imkan vermədi, yarı zor, yarı xoş onları ikinci mərtəbəyə aparıb bir otağa saldılar. Biz də onların arxasınca ikinci mərtəbəyə qalxdıq. Hoteldə bir hay-küy yarandı gəl görəsən. Xüsusi xidmətin işçiləri bizi sakitləşdirməyə çalışsalar da, mümkün olmurdu. Onlar bizi dilə tuturdular ki, birinci mərtəbənin foyesinə enək. Görüş orada keçiriləcək. Birinci mərtəbəyə enəndə gördük hotelin qapısı bağlanıb mühafizəçilər heç kimi içəri girməyə qoymur. Küçədən içəriyə baxmaq istəyənləri də pəncərənin önündən uzaqladırlar.

Birinci mərtəbənin foyesində bizim xüsusi xidmətin əməkdaşları ilə dartsışmamız təxminən 30-40 dəqiqə çəkdi. Yuxarıdakıları gətirdilər. Kameranın çəkməsi bizə təsir etməsə də, onların sıxıldığını, görünmək istəmədiklərini hiss edirdik. Bu gərginliyə baxmayaraq söhbətə başlayanda vəziyyət düzəldi. Tanış olduq. Öncə biz özümüzü tanıtdıq, sonra onlar.

Çox çətinliklə də olsa neçə saat küçədə gözləyib sonra bizimlə görüşənlərin Yahya Şeyda, Həsən Dəmirçi, Əhməd Heydəroğlu (Səhər), Yaqub Təqəvi, Behruz Sultanpur, Hüseyn Vüsuqi olduğunu öyrəndik. Onlardan yalnız Yahya Şeydanın adını Bakıda çap olunan qəzetlərdə oxumuşdum, o biriləri haqqında bilgilim yox idi.

Təxminən bir saatlıq söhbət zamanı bir birimizə ünvanlarımızı və telefon nömrələrimizi verə bildik. Sonra ETTELAAT işçiləri onları hoteldən çıxarıb harayasa apardılar. Səhər görüşəcəyimizi şərtləşsək də planımız baş tutmadı. Bizi yanvarın 27-də Arazın qırağına gətirib yenə ölümə üzbəüz qoydular. Yayıcı igidlərinin sayəsində Arazı yenə də sağ-salamat keçdik.

1990-cı ilin martın 20-də sərhəd boyunda yaşayanların bir qisminin 3 gün müddətinə bir-biri ilə görüşməsinə icazə verildi. Az sonra da sərhəd boyunda 25 kilometr məsafədə yaşayanların ildə dörd dəfə qohumlarını, tanışlarını görməyə getməsi haqqında iki ölkə arasında razılıq əldə edildi. Minlərlə o taylı Naxçıvana gəldi, Naxçıvandan da təxminən o qədər insan o taya getdi. Bizimlə görüşənlərdən heç biri Naxçıvana getmədiyi kimi, həmin görüş iştirakçılarından heç biri də Təbrizə gedib onları görməyə getmədi.

Çətinliklə də olsa, 1990-cı il Noyabrın 19-da mən o taya gedə bildim və Təbrizdə olarkən Yahya Şeydaya zəng vurub onunla görüşməyi qərərləşdirdim.

1990-cı il dekabrın 22-də "Füruği azadi" qəzetinin redaksiyasında Yahya Şeyda ilə görüşdük. O, qəzetin gənc əməkdaşı Məhəmmədrza Heyəti çağırıb bizimlə tanış etdi. Məhəmmədrza Heyəti görməsəm də, onun Tarım zəlzələsinə yardım aparan yük maşınının sürücülərindən dostu Məhəmməd Səttarı ilə birgə yazıb çətinliklə də olsa mənə göndərdiyi məktubunu oxumuşdum.

Söhbətimiz 3 saatdan çox çəkdi. Əsas mövzu bu taydakı şairlərin yaradıcılığı, onların durumu oldu. Mən gülərək: "Ağa, o tayı bu qədər sevirsinizsə özünüz gəlin, gəzin, şairlərimizlə görüşün, dərdləşin. Bir zaman yolların bağlılığından şikayətlənirdik, Allaha çox şükür, problem aradan qaldırılıb. Gəlin qonağımız olun, universitetlərin tələbələrinə şeirlərinizi oxuyun, həyatınız, yaradıcılığınız haqqında onlara, qəzet və jurnallara, radio-televiziya bilgi verin. Mən də gəlmişəm bu taydakı yazıçı və şairlərimizlə tanış olum, onların əsərlərini aparıb o tayda çap etdirim. Beləcə əlaqələrimiz getdikcə artsın".

Yahya Şeyda bir az fikrə getdikdən sonra: "Sən gəlibsən, xoş gəlibsən. Buradakı yazıçı şairlərimizlə, aşığılarımızla tanış olun. Sonra o taya getməyi mən də planlayaram. Sabah cümədir. Bizdə iş günü olmadığından aşığılar, şairlər görüşmək, dərdləşmək üçün adətən Reyhanə çayçısına gəlirlər. Şərtləşin, Hüseyn Vüsuqi sizi oraya gətirməyə bələdçilik etsin".

Beləcə Yahya Şeyda ilə görüşüb ayrıldıq. Söhbətindən belə məlum oldu ki, qəzetin Azərbaycan türkcəsində olan səhifəsini o təkbəşinə hazırlayır. Məmmədrza Heyət də korrektura və texniki işlərdə ona kömək edir.

Şərtləşdiyimiz kimi 1990-cı il dekabrın 23-də Reyhanə çayçısında olduq. Seyrəklik idi. Yahya Şeyda bizdən 5-10 dəqiqə sonra gəldi və haqqımda çayçıdakılara bilgi verdi. Hamısı gəlib mənimlə salamlaşdı. Hal-əhval tutduq, Azərbaycanın durumun xəbər aldılar, o taydakı qohunları ilə əlaqə qurmağın yollarını xəbər aldılar. Onlara məsləhət gördüm qohumları haqqında bilgiləri yazıb mənə versinlər, Azərbaycana qayıdanda qəzetlərdə, radio və televiziya da elan verdirərəm. Beləcə uzun illər ayrı düşənlər bir-birini tapar. Dediymə əməl etdim və bir neçəsinin qohumlarını tapmalarına kömək etdim.

Sonra Yahya Şeyda çayçıdakılar haqqında bir-bir mənə bilgi verdi. Mən də dəftərçəmə qeyd etdim. Haqqında bilgi verdiyi adam ya çalır-oxuyur, ya da şeir deyirdi. Həmin gün dəftərçəmdə qeyd etdiyim adamların siyahısı belə oldu: 1. Aşıq Əziz Şahbazi "Bakıda" şeirini oxudu. 2. Aşıq Məhərrəm saz çaldı, Abbas Tufarqanlıdan, Xəstə Qasımdan oxudu. 3. Mühacir ləqəbli Mustafa Quluzadə "Ana", 4. Muxtar Sədriməhəmməd "Hardasın", 5. Yalqız ləqəbli Məcid "Allaha ərzi halım", 6. Məhəmməd Rəncbər "Qafileyi ömür keçir" şeirlərini oxudular. Milhi Tufan Hüseyn və Hüseyn Vüsuqinin oxuduğu şeirlərin adlarını isə nədənsə yazmamışam. Görünür onlar şeirin əlyazmasını mənə verdiklərindən adlarını yazmağa ehtiyac duymamışam.

Söhbət zamanı aşıq yaradıcılığına daha çox maraq göstərdiyimi bilən Yahya Şeyda Gəcil qapısındakı çayçıya da getməyimi məsləhət gördü. Dedi: "Aşıq Məmmədbağır oraya gəlir. Köhnə aşıqların şeirlərini o yaxşı bilir", Günortadan sonra sağollaşib ayrıldıq.

Sonrakı illərdə Təbrizə gedəndə hər dəfə Yahya Şeydanı görməsəm də, hərdən zəng vurardım, redaksiyada görüşərdik. Azərbaycanın mərkəzi kitabxanasına vermək üçün çap etdirdiyi kitablardan nümunələr gətirərdim. Onun ömür yolu haqqında qeydlərim çox pərakəndə idi. Sonralar dostların köməyi ilə aşağıdakı şəkildə formalaşdırdım:

Yahya Həsən oğlu Şeyda 1303-cü (1924) ildə, may ayının 10-da Təbriz şəhərində doğulub. Atası Həsən Yüzbaşı Çərəndəbi, Məşrutə inqilabının mücahidlərindən olub. 1952-ci ildə Rza şah İranda yaşayanların hamısına kimlik (doğum şəhadətnaməsi) verilməsi və soyadı yazılması haqqında fərman verib. Beləcə Yahya bəyin də soyadı Şeyda olub. O, Gülzar və Cami mədrəsələrində, eləcə də Cümə məscidinin nəzdindəki mədrəsədə oxuyub. Böyük ərəbşünas alim Hacı Mirzə Mahmud Ənsarindən ərəb dilini və qrammatikasını öyrənib. Sonra bizdəki texniki peşə məktəblərinə uyğun Hünəristan məktəbində və "Ədəb" mədrəsəsində təhsilini davam etdirib və peşə öyrənsə də,

diplomunu Firdovsi mədrəsəsindən alıb. (İranda 12 illik təhsili başa vuranlara diplom verirlər). 1948-1951-ci illərdə təhsil alan Yahya Şeyda yenidən Təbrizə dönür.

Poeziyada mərsiyaxan şair Mövlana Yetimi- Hüseyn Xiyabani özünə ustad bilib. Şairlər məclisinin üzvlərindən Gəncəli Səbahi ilə, Əli Fitrətlə, Cəfər Xəndanla və b. məclislərində iştirak edib. İlk şeiri 19 yaşında farsca yazdığı rübaidir.

Gəncliyində musiqiyə böyük maraq göstərən Yahya Şeyda zamanəsinin ustad sənətkarlarından Ərmağanı və Ziyayinin yanına gedərək onlardan violen çalmağı öyrənib.

Yahya Şeydanın təqiblərə məruz qaldığından və həbs edildiyindən söz açılsa da, onun hansı ildə həbs edildiyini, həbs müddətinin nə qədər çəkdiyini müəyyənləşdirə bilmədim. O, böyük həvəslə Seyid Cəfər Pişəveridən, onun qısa müddətli hakimiyyəti illərində gördüyü işlərdən, "Vətən yolunda" qəzetində çap olunan şeirindən həvəslə danışdı.

Bir müddət Su İdarəsində işləyib. Orada başına gələn gülməli və qorxunc bir hadisədən sonra işdən çıxıb. (Nədənsə bu hadisəni mənə danışmağı lazım bilmədi). 1350-ci (1971) ildə Təbriz radiosu üçün hazırladığı "Axşam görüşü" adlı bir verilişdən aldığı zəhməthaqqı ilə bir müddət dolanıb.

Sonrakı illərdə "Azərbaycan", "Vətən yolunda", "Açıq məktub", "Azərvərd", "Şəfəq", "Xavəri-Nov", "Azad mərd", "Çəkəb", "Tohid", "Əxbarı ruz", "Münafiq", "Qürub-i islam", "Füruğ-i azadi", "Məhdi-azadi" qəzet və jurnallarında işləyib. Qəzetlər üçün əsasən ədəbiyyat səhifəsi hazırlayıb. Ömrünün sonlarına yaxın "Məhdi-azadi" qəzetində işləyərək ədəbiyyat səhifəsi və ictimai səhifəni hazırlayıb.

Yahya Şeyda farsca "Cinayəti-zən, ya şahkari təbiət" (Qadın cinayəti, ya təbiətin şahkarı) romanını, "Pəsəri- xan" (Xan oğlu), Şəhriyarın farsca əsərlərindən seçilmiş şeir toplusu (1983), "Dəryayi-mütəlatim" (Dalğalı dəniz, İnkilabi ruhlu farsca şeirlər), "Talvasiha" (Talvasalar, nigarançılıqlar) farsca inkilabi şeirlərini (Şah dövrünün xüsusi xidmət orqanları bu kitabı yığıb yandırsa da, bir neçə nüsxəsi qalıb), "Ehsaslı qəzəllər" (Duyğulu qəzəllər), Cüzvələr (türkcə), "Odlar vətəni" (milli ruhlu şeirlər), "Dəravərdisi" (farsca seçilmiş şeirlər) kitablarını çap etdirib.

O, yalnız öz yazdığı əsərləri nəşr etdirməklə qalmayıb. Klassik və müasir Azərbaycan şairlərinin əsərlərini nəşrə hazırlayıb və onlara diqqətçəkən ön sözlər yazıb. Onlar arasında "Mirzə Əli Möcüz" (çap olunmamış şeirlər)i, Dəmirçi Əliəkbər Həddad kimi tanınan satirik şairin "Odlu sözlər" (1979), Əli Nəzminin "Sijimqulunamə" (1979), Məhəmməd Biriyanın "Ürək sözləri" (1981), "Ədəbiyyat ocağı 1" (1985), "Ədəbiyyat ocağı 2" (1987), "Ədəbiyyat ocağı 3" (2002 şeirlər toplusunu), eləcə də , "Bayatılar" (1989) kitablarını çap etdirib.

Ömrünün son illərində gənclik illərində yazdığı şeirləri bir yerə toplayaraq nəşr etdirib. Fəaliyyətini başqalarının əsərlərini toplayıb nəşrə hazırlamağa sərf edib. Nəşrə hazırladığı tənz və folklor şairlərindən "Müzəbbin şeirlərindən seçmələr" (2011), "Xatirəha və Bədihiquyi" (Xatirələr və doğaclama) (2011), "Sarıköynək" (2011) (Yahya Şeydanın ana dilində yazdığı şeirlər toplusudur), "Zamani sətərvən" (Doğmayan, yəni yaradıcılıq olmayan zamanə), "Farsca şeirlər". Molla Vəli Vidadinin şeirləri (2014), Həftadın kitabının təkmilləşdirilmiş nəşri (2015) ölümündən sonra nəşr olunub.

Yahya Şeydanın nəşrə hazırladığı Pülühyanı Marağeyi "Friştə libasında şeytan", Məhəmməd Biryannın əsərlərinin küllüyatı, Füzulinin qəzəlləri, "Tofiq" qəzetinin ilk illərində yazılan şeirlər, "Qorxulu səfər", radio üçün yazdığı tamaşalar, "Mütəfərriqə" (müxtəlif mövzularda) məqalələr işıq üzü görməyib.

Yahya Şeydanı 1994-cü ildə Azərbaycan Yazıçılar Birliyinə üzv qəbul ediblər.

Yahya Şeyda 1390-cı (2011) il Mehr ayında (oktyabrın 21-də) dünyasını dəyişmiş və Təbrizdəki "Vadi rəhmət" adı verilmiş şairlər və sənətkarlar qəbiristanlığında dəfn olunmuşdur. Ölümündən az sonra, dekabrın 14-də Bakıda Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Natavan adına kulubunda araşdırıcı çair Yahya Şeydanın anım günü keçirilmişdi. Toplantıda şair Söhrab Tahir, Sayman Aruz, filologiya elmlər doktorları Sabir Nəbioğlu və Esmira Fuad onun həyat və yaradıcılığı haqqında bilgi vermişlər.

Yahya Şeydanın anadan olmasının 100 illiyinin Təbrizdə, Bakıda və Azərbaycanın başqa şəhər və qəsəbələrində qeyd edilmədiyinə çox üzöldüm.

از خانه‌ای که مهمان بودم به یحیی شیدا تلفن زدم. مرا از صدایم شناخت. با اینکه تا به حال حتی یک بار هم با تلفن با هم صحبت نکرده بودیم، از اینکه مرا از اولین کلمه‌ام شناخت، متعجب شدم. چرا که من حافظه صوتی ندارم و وقتی با افراد در تلفن صحبت می‌کنم، به سختی می‌توانم آنان را تشخیص دهم.

من با یحیی شیدا در ۲۶ ژانویه ۱۹۹۰ در هتل بین‌المللی تبریز ملاقات کرده بودم. ما - هیئت اعزامی از نخجوان - ۸ نفر بودیم. میهن‌پرستان فرهیخته‌ای که با او آمده بودند، ۶ نفر بودند. ما در لابی هتل تحت نظارت مأموران

اطلاعات حدود یک ساعت گفتگو کرده بودیم. پس از یک احوالپرسی کوتاه در تلفن، قرار گذاشتیم فردا در محل کارش در

تحریریه روزنامه «فروغ آزادی» همدیگر را ببینیم

آن شش انسان شجاعی که در لابی هتل با آنان گفتگو کرده بودم، هرگز فراموش نکردم. چرا که آن روزهای سخت و دشوار، ردی پاک‌نشدنی در خاطرم به جا گذاشته بود.

... پس از انقلاب اسلامی ایران، مطبوعات، رادیو و تلویزیون منتشر شده در باکو، گاه‌گاهی مقالاتی درباره روزنامه‌ها و مجلات، نویسندگان و شاعران آن سوی مرز منتشر می‌کردند. از خواننده‌هایم فکر می‌کردم ارتش شوروی مانند اوت ۱۹۴۱ دوباره به ایران وارد خواهد شد. با اینکه از اشغالگران متنفر بودم، اما هوس دیدن تبریز و رفتن به آنسوی مرز به شدت در من قوت گرفته بود. این تصور را داشتم که اگر نیروهای شوروی به بهانه کمک به طرفداران حزب توده به ایران نفوذ کنند، راه ما نیز به آنسوی مرز باز خواهد شد. اما آنگونه که انتظار داشتیم نشد و بالاخره، جمهوری اسلامی ایران تأسیس شد.

پس از انقلاب اسلامی ایران، در کشور آشفته‌گی به وجود آمد. میهن‌پرستان با تفکر ملی از این فرصت استفاده کردند و شروع به چاپ روزنامه و مجله به زبان مادری کردند. برخی از آنان از راه‌های مختلف به کتابخانه‌های جمهوری شوروی آذربایجان نیز می‌رسیدند. روزنامه‌ها و مجلات چاپ شده در باکو نیز خلاصه‌ای از آنان را ارائه می‌داد. نام یحیی شیدا نیز برای من از طریق همان خلاصه‌ها آشنا بود.

... در سال ۱۹۸۹ آذربایجان به دیگ جوشانی تبدیل شده بود. دو سال بود که موج راهپیمایی و اعتصاب باکو، مراکز شهرستان‌ها، شهرک‌ها و حتی روستاها را دربرگرفته بود. مردم اعتراض خود را به سیاست دوگانه اتحاد جماهیر شوروی اعلام می‌کردند و به دنبال راهی برای دفاع از خود می‌گشتند. اخراج مسلمانان از ارمنستان نه تنها خشم کارگران ساده و فرهیختگان، بلکه خشم کارگران رده بالای آذربایجان را نیز برانگیخته بود. کارگران رده بالا خشم و نفرت خود را نسبت به حکومت به طور آشکار اعلام نمی‌کردند.

ملی‌گرایان ارمنی سعی می‌کردند با آواره کردن مسلمانان ساکن در جمهوری خودمختار قره‌باغ کوهستانی از سرزمین آبا و اجدادی‌شان، این منطقه را به ارمنستان ملحق کنند. دولت آذربایجان نمی‌توانست آنان را مطیع قانون کند و مسکو کسانی را که سعی در جلوگیری از این کار داشتند، به طرق مختلف مجازات می‌کرد. بیش از یک سال بود که خودروهای سواری، کامیون‌ها و اتوبوس‌های نخجوان نمی‌توانستند از قلمرو ارمنستان عبور کنند و به آذربایجان، گرجستان و شهرها و روستاهای مختلف اتحاد جماهیر شوروی بروند. کارخانه‌ها و کارگاه‌های جمهوری خودمختار و پروژه‌های ساختمانی متوقف شده بود، کمبود مواد غذایی و سوخت به وجود آمده بود و حتی فرستنده‌های رادیو-تلویزیون نیز به طور عادی کار نمی‌کرد. به طور خلاصه، نخجوان در محاصره گروه‌های مسلح ارمنی قرار گرفته بود.

به نظر می‌رسید ارتش شوروی که در لهستان، مجارستان و چکسلواکی، معترضان خواهان حقوق خود را شورشی نامیده و در خون غرق کرده بود، به افغانستان نیرو فرستاده بود، راهپیمایی اعتراضی شهر آلماتی در قزاقستان را در یک روز سرکوب کرده بود، اکنون در قفقاز جنوبی مستقر شده بود تا از گروه‌های مسلح ارمنی محافظت و به آنان کمک کند.

شوونیست‌های ارمنی از سلاح‌های سبک علیه آذربایجانی‌ها استفاده می‌کردند. اتحاد جماهیر شوروی حتی اگر در حال فروپاشی نبود، هیچ اقدامی علیه جنایتکاران انجام نمی‌داد. در آذربایجان نیز راهپیمایی‌های اعتراضی بدون وقفه ادامه داشت. در ۱۳ ژانویه ۱۹۹۰ مسکو نیروهای نظامی اضافی به آذربایجان اعزام کرد. ادعا می‌شد این نیروها گروه‌های مسلح غیرقانونی در جمهوری خودمختار قره‌باغ کوهستانی را خلع سلاح کرده و در مرز نظم و قانون برقرار خواهند کرد. ما می‌دانستیم که این دروغ است. منتظر بودیم که نیروهای نظامی اعزامی هر لحظه به شهر باکو حمله کرده و به مردم غیرنظامی رحم نکنند. در چنین روزهای پرتنش، گروه‌های مسلح ارمنی با کمک نظامیان شوروی، روستای کرکی Kərki را که یک منطقه محصور در غرب نخجوان بود، اشغال کردند. آنها با این کار آرام نگرفتند و در ۱۸ ژانویه به سدره، بزرگترین روستای جمهوری خودمختار، حمله کردند.

در نخجوان هیچ گروه مسلح داوطلبی برای مقابله با این حمله وجود نداشت. اکثر مردم به دولت مرکزی اعتماد داشتند. مقامات جمهوری خودمختار به باکو و مسکو تلفن می‌زدند و تلگراف ارسال می‌کردند و شدت وضعیت را گزارش می‌دادند. رهبری آذربایجان به دلیل درگیری با حوادث باکو نمی‌توانست به نخجوان توجه کند. در مسکو نیز هیچ یک از رهبران اتحاد جماهیر شوروی به تماس‌های نخجوان پاسخ نمی‌دادند. دستیاران آنان و مقامات درجه دو و سه نیز به آنچه می‌شنیدند اهمیتی نمی‌دادند. گویی یک وضعیت غیرقابل کنترل در اتحاد جماهیر شوروی که جهان را به لرزه انداخته بود، به وجود آمده بود.

در ۱۸ ژانویه ۱۹۹۰، گروه‌های مسلح ارمنی حمله را تشدید کردند. درگیری‌ها در کارخانه شراب "ساوخوز سدرک" Səderək جریان داشت. شوونیست‌های ارمنی شروع به استفاده از توپ‌های خمپاره‌انداز در حمله کرده بودند. مقامات حزبی-شوروی محلی، پلیس و سایر سازمان‌ها نمی‌توانستند از یورش جلوگیری کنند. در جمهوری خودمختار تجهیزات نظامی قابل توجه، سلاح و مهمات و سرباز وجود داشت. آنان با اینکه تابع مسکو بودند و از شدت وضعیت اطلاع داشتند، به پادگان‌های خود بازگشته بودند. فرماندهان واحدهای نظامی قبلاً در جلسات برگزار شده توسط رهبری جمهوری خودمختار شرکت می‌کردند. اما اکنون نه در جلسات حاضر می‌شدند و نه به تماس‌های تلفنی مقامات پاسخ می‌دادند.

در ۱۹ ژانویه وضعیت حتی متشنج تر شد. رهبری جمهوری خودمختار کنترل تلویزیون و رادیوی محلی را از دست داد. افرادی که در آتن و صفحه ظاهر می‌شدند، شدت وضعیت را به مردم اطلاع می‌دادند و کارکنان تلویزیون و رادیو از سدرک گزارش تهیه کرده و پخش می‌کردند. به همین دلیل، جمهوری خودمختار نخجوان و همچنین هموطنان ما در آن سوی رود ارس از شدت وضعیت مطلع می‌شدند. حتی از دورافتاده‌ترین روستاها مردم به صورت فشرده به نخجوان می‌آمدند. خاطره درگیری‌های ارمنی-مسلمان سال‌های ۱۹۱۸-۱۹۲۰ دوباره در خاطره مردم زنده می‌شد.

رهبران ارگان‌های حزبی شوروی و نهادهای حفاظت از قانون نمی‌توانستند در مقابل مردم ظاهر شده و حتی یک کلمه برای آرام کردن آنان بگویند. بخشی از مقامات در خانه‌هایشان پنهان شده بودند و تعداد کمی نیز به اتاق‌های کارشان رفته و در را از داخل قفل کرده و حتی به تماس‌های تلفنی پاسخ نمی‌دادند. در عوض، کارمندان جزء به جای راهنمایی مردم و سازماندهی ملاقات آنان با رهبری، به آنان توصیه می‌کردند به ستاد جبهه خلق بروند. جبهه خلق که هیچ سلاح، مهمات نظامی یا سمت رسمی نداشت، در نتیجه سیاست عالمانه مقامات محلی به اداره‌کننده جمهوری خودمختار تبدیل شده بود. اگر بگویم حاکمیت دوگانه به وجود آمده بود، اشتباه نکرده‌ام. از یک طرف، نهادهای دولتی با اتاق کار، پست و اختیارات که از مردم فاصله گرفته

بودند، و از طرف دیگر جبهه خلق که به مردم تکیه داشت و هیچ امکانات مادی نداشت، ایستاده بودند. این دو نیروی متضاد در مقابل دشمن مشترک، گاهی اگرچه نه به صورت آشکار، متحد می‌شدند.

فعالان جبهه خلق تفنگ‌های شکاری که توانسته بودند به دست آورند و سلاح‌های shooter با مارک‌های مختلف را که برخی در گذشته پدران‌شان پنهان کرده بودند، جمع‌آوری کرده و به داوطلبان می‌دادند و آنان را برای دفاع از سدرک اعزام می‌کردند و سعی می‌کردند جمعیت غیرنظامی را نیز از روستا کوچ دهند.

در بعدازظهر ۱۹ ژانویه، وضعیت به تدریج تنش‌آمیزتر شد. در سازمان استانی جبهه خلق آذربایجان در نخجوان نیز آشفتگی وجود داشت. برگزاری جلسه و اتخاذ تصمیم غیرممکن شده بود. پیشگامان جبهه به صورت فردی عمل می‌کردند. در حالی که ذهن گروهی از آنان مشغول مسلح کردن داوطلبان و اعزام آنان به سدرک - خط مقدم نبرد - بود، گروه دیگری خواستار فراخوانی نشست فوق‌العاده شورای عالی جمهوری خودمختار و بحث در مورد وضعیت سیاسی-اجتماعی به وجود آمده بودند. کسانی که عادت داشتند طبق دستور مسکو و باکو کار کنند، تحت فشار پایین‌ترها حاضر به موافقت با فراخوانی نشست فوق‌العاده نبودند. فریادهای ده‌ها هزار نفر جمع شده در میدان و ورود مردم به اتاق‌های کارمندان ارشد و تهدید آنان، خبر از غیرقابل کنترل شدن تدریجی وضعیت می‌داد. به نظر می‌رسید پلیس، کمونیست‌ها و مأموران سازمان‌های خدمات ویژه که موظف به محافظت از رهبران شوروی بودند، ناپدید شده بودند. رهبران با دیدن تنش وضعیت سعی در نجات جان خود داشتند. چرا که اگر فعالان جبهه خلق ناپدید می‌شدند، جمعیت خشمگین جمع شده در میدان می‌توانست در یک لحظه آنان را اعدام صحرایی کند. بنابراین به عنوان راه خروج از وضعیت، قبول کردند که وارد مذاکره با فعالان جبهه خلق شوند.

بدین ترتیب، اعلامیه درباره فراخوانی نشست فوق‌العاده شورای عالی جمهوری سوسیالیستی نخجوان از طریق بلندگو به افراد حاضر در میدان و از طریق رادیو و تلویزیون حتی به ساکنان دورافتاده‌ترین روستاها نیز ابلاغ شد. مقامات جمهوری خودمختار فکر می‌کردند که گردآوری نمایندگان ساکن در روستاها و شهرهای مختلف جمهوری خودمختار در یک روز غیرممکن خواهد بود و بنابراین نشست فوق‌العاده برگزار نخواهد شد. اما وضعیت برعکس انتظار آنان پیش رفت. بسیاری از نمایندگان که از کارمندان ارشد دولتی بودند، فرار کرده و پنهان شدند و به جلسه نیامدند. اما نمایندگان کارگر و کشاورز با هزاران مشکل حتی از دورافتاده‌ترین روستاها به نخجوان آمدند و خواستار شروع جلسه شدند.

به سالن برگزاری جلسه، علاوه بر نمایندگان، فعالان جبهه مردمی، فرهیختگان و مردم خشمگین نیز وارد شده بودند. خطرناک‌ترین گروه، گروه سوم بودند. آنان نه حرف رهبری جمهوری خودمختار و نه فعالان جبهه خلق را قبول داشتند. مردم تحریک شده در هر لحظه آماده بودند نه تنها کارمندان ارشد، بلکه افرادی را که فکر می‌کردند مخالف خواست آنان هستند،

اعدام صحرایی کنند. اعدام صحرایی کارمندان ارشد و تخریب ساختمان‌ها منجر به اعزام ارتش به نخجوان، اعلام وضعیت فوق‌العاده، مجازات فعالان جبهه مردمی و شروع دستگیری‌های دسته‌جمعی می‌شد. این نیز شرایطی را برای اشغال هرچه بیشتر مناطق ما توسط گروه‌های مسلح ارمنی فراهم می‌کرد.

مجبور شدیم گروهی از جبهه‌ای‌های مشتاق به رفتن به جنگ را به نگرانی از ساختمان محل برگزاری نشست فوق‌العاده بگماریم. آنان نیز توانایی جلوگیری از جمعیت خشمگین را نداشتند. مؤثرترین نیروی ما اطلاع‌رسانی به مردم جمع شده در میدان از طریق بلندگو و آرام کردن آنان بود. امکان بررسی اینکه آیا تعداد آرا برای شروع جلسه کافی است یا خیر، وجود نداشت. برخی از نمایندگان ساکن روستاهای دورافتاده در نیمه جلسه و برخی دیگر نزدیک به پایان جلسه آمدند.

مردمی که در میدان جمع شده بودند به جبهه خلق اعتماد داشتند و از حرف‌های ما دفاع می‌کردند. به این ترتیب، پس از جلسه ای طولانی و پرتنش، با رای‌گیری رسمی تصمیم گرفته شد که جمهوری سوسیالیستی خودمختار نخجوان از ترکیب اتحاد جماهیر شوروی خارج شود. عجیب بودن این تصمیم در این بود که جمهوری سوسیالیستی خودمختار نخجوان از ترکیب جمهوری شوروی آذربایجان خارج نمی‌شد، بلکه از ترکیب اتحاد جماهیر شوروی خارج می‌شد. در آن زمان هنوز جمهوری شوروی آذربایجان در ترکیب اتحاد جماهیر شوروی باقی مانده بود.

نخجوان در محاصره گروه‌های مسلح ارمنی قرار داشت. جاده و راه آهن کار نمی‌کرد. به دلیل مه آلود بودن هوا، هواپیما نیز نمی‌توانست بیاید. برای اطلاع رسانی تصمیمات گرفته شده به جهان، طبق تصمیم شورای عالی دو گروه تشکیل شد. هر یک از این گروه‌ها که پنج نفره بودند، یکی می‌بایست به جمهوری اسلامی ایران و دیگری به جمهوری ترکیه می‌رفتند و تصمیم را به رهبران دولت‌های آن کشورها، نمایندگی سازمان‌های بین‌المللی و مطبوعات می‌رساندند. من نیز در گروه پنج نفره ای بودم که می‌بایست تصمیم را به جمهوری ترکیه می‌برد.

مرز نزدیک سدرک را مرزبانان مستقر در ارمنستان محافظت می‌کردند و پل نیز هنوز باز نشده بود. اعضای جبهه خلق منطقه ایلچیچ (شورورکنونی) اطلاع دادند که عبور از نزدیکی سدرک به ترکیه غیرممکن است. در آن زمان پست‌های مرزی نزدیک سدرک جزو واحد مرزی منطقه آرتاشات ارمنستان بودند. به همین دلیل تصمیم گرفتیم که هر دو هیئت نمایندگی به جلفا بروند، از پل آنجا به ایران عبور کنند، سپس گروهی که باید به ترکیه می‌رفت با کمک کنسولگری ترکیه در تبریز به آنکارا بروند.

وقتی به جلفا رفتیم، اطلاع دادند که چون مرزبانان پل راه آهن را با خودروهای زرهی محافظت می کنند، عبور از آنجا حتی با درگیری مسلحانه با سلاح های سبک نیز ممکن نیست. فرماندهان مرزبانان محل زندگی خود و خانواده هایشان را به دژی غیرقابل نفوذ تبدیل کرده بودند. آنان حتی به تماس های تلفنی مسئولان منطقه نیز پاسخ نمی دادند.

نمایندگان و کارمندان رهبری حاضر در گروه گفتند که اگر مرزبانان اجازه ندهند، به آن سوی مرز نخواهند رفت. مشخص بود که اگر فرماندهی قوای مرزی قفقاز اجازه ندهد، مرزبانان جلفا به هیچکس اجازه عبور به آن سوی مرز را نخواهند داد. اگر از مسکو می فهمیدند که ما تصمیم خروج جمهوری سوسیالیستی خودمختار نخجوان از ترکیب اتحاد جماهیر شوروی را به خارج می بریم، ما را در همانجا دستگیر می کردند. آنان نمی توانستند بپذیرند که این خبر در جهان پخش بشود. به این ترتیب، نمایندگان و کارمندان دولتی به نخجوان برگشتند.

اما ما چهار جبهه چی به هر ترتیبی که بود، باید به طور غیرقانونی از مرز عبور می کردیم و تصمیم را به جهان می رساندیم. به روستای یایچی رفتیم. پایگاه پشتیبانی جبهه خلق در آنجا قوی بود. پس از قطع سیم های مرزی، حتی به طور غیرقانونی به آن سوی مرز می رفتند و برمی گشتند. اکثر ساکنان روستا نیز طرفدار جبهه خلق بودند. گویی منتظر آمدن ما بودند. سریعاً برای عبور ما به آن سوی مرز آماده شدند. در آنجا فهمیدیم که پیش از ما نیز جبهه چی هایی به نام های سردار جلال اوغلو، فخرالدین شیخ علیسگرسوی، عباسقلی امیراصلانوف و آخوند جوان مسجد نخجوان، محمد سلطان اوغلو، برای درخواست کمک از ایران به یایچی آمده بودند.

هر لحظه ممکن بود به دلیل تلاش برای عبور غیرقانونی از ارس، هدف گلوله مرزبانان قرار بگیریم. از سوی دیگر، قطعات یخ در رودخانه با جریان سریع نیز می توانست ما را نابود کند. با در نظر گرفتن خطر مرگ، تصمیم گرفتیم از رودخانه عبور کنیم. اگر از خودگذشتگی جبهه چیهایی یایچی نبود، ما به هیچ وجه نمی توانستیم به آن سوی مرز برویم. در تاریکی شب، یک جبهه چی یایچی به نام «بایرام» لباس از تن درآورد و خود را به ارس زد. به آن سوی رود رفت و کابل را محکم به درختان بید بست و شرایط عبور ما را فراهم کرد.

ما با مشقت بسیار به تبریز رفتیم و هدف آمدن خود را به مقامات محلی اطلاع دادیم. آنان نیز در مورد آمدن ما به تهران گزارش دادند. با کارمندان کنسولگری ترکیه در تبریز و کارمندان سفارت ترکیه که از تهران به تبریز آمده بودند، ملاقات کردیم. اما نه رهبران ایران و نه رهبران ترکیه قول کمک به نخجوان را ندادند. آنان از ترس قدرت اتحاد جماهیر شوروی، از ما دفاع نکردند، بلکه از مسکو دفاع کردند. سازمان اطلاعات ایران ما را تحت نظر گرفت و مانع از سفر ما به تهران و حتی تردد آزادانه ما در تبریز شد.

ما در هتل بین المللی تبریز تحت نظر بودیم. روز جمعه به ما اطلاع دادند که ساعت ۱۰ ما را به مسجد جامع تبریز خواهند برد. در بین ما دو نفر بودند که روزه می گرفتند و نماز می خواندند. وقتی ماموران سازمان اطلاعات دیدند که ما نمی خواهیم به مسجد برویم، گفتند که در آنجا برای شهدای ژانویه مراسم عزاداری برگزار می شود، بنابراین با اشتیاق زیاد قبول کردیم که برویم.

هنوز به مسجد نرسیده بودیم که صدای بلندگوها از شروع جلسه خبر می داد. خیابان و میدان مملو از انسان هایی بود که از خشم می جوشیدند. گویی آنان نه برای عزاداری، بلکه برای جنگ آمده بودند. اتوبوس کوچکی که در آن بودیم به سختی به حیاط مسجد راه یافت. سپس سعی کردند با کنار زدن مردم در مسجد، ما را به ردیف های جلو ببرند. وقتی گوینده از بلندگو اعلام کرد که ما از آذربایجان آمده ایم، جریانی به سمت ما ایجاد شد. ۱۵-۱۳ مامور سازمان اطلاعات به سختی از ما محافظت می کردند. مردم آنجا می خواستند با ما ملاقات کنند، خبری بشنوند، حداقل دستی به ما بکشند، هر چه در کنارشان بود به ما هدیه دهند.

وقتی سخنران دید وضعیت دارد بحرانی می شود، موضوع صحبت را عوض کرد. بارها و بارها خواهش کرد که جمعیت ایجاد ازدحام نکنند، سعی کنند آرام گوش دهند، و به ما که از آذربایجان آمده ایم نیز فرصت صحبت داده خواهد شد. پس از آن آرامش نسبی برقرار شد. وقتی سردار جلال اوغلو با صدای آرام از وقایع آذربایجان صحبت می کرد، صدای ناله و شیون حرف های او را غیرقابل شنیدن می کرد.

ماموران سازمان اطلاعات با دیدن تشدید تدریجی وضعیت، به ما فرصت ندادند تا پایان جلسه بمانیم و صحبت ها را بشنویم. به سختی مردم را کنار زدند و ما را به اتوبوس بردند. از آنجا ما را نه به هتل بین المللی تبریز که در آن اقامت داشتیم، بلکه به مکانی ناشناخته بردند. از تعداد زیاد جوانان فهمیدیم که اینجا دانشگاه است. ماموران سازمان اطلاعات اعلام کردند که ما را برای ملاقات با دانشجویان دانشکده پزشکی دانشگاه تبریز آورده اند. آنان به این سوال که "چرا ما را با دانشجویان ادبیات و تاریخ ملاقات نمی دهید، بلکه با دانشجویان پزشکی ملاقات می دهید؟" پاسخی ندادند. بعداً فهمیدیم که آنان برای منحرف کردن توجه افرادی که می خواستند با ما ملاقات کنند، چنین اقدامی کرده اند.

در تصویر از چپ: روزنامه نگار خالد اوروج علی پور، نفر وسط را نمی شناسم، یحیی شیدا.

وقتی هوا تاریک شد، توانستیم به هتل بین المللی تبریز بازگردیم. وقتی وارد هتل شدیم، شش نفر در لابی از جا بلند شدند و خواستند با ما ملاقات کنند. ماموران سازمان اطلاعات به آنان اجازه ندادند، نیمه زور و نیمه با ملایمت آنان را به طبقه دوم برده و در یک اتاق جای دادند. ما نیز به دنبال آنان به طبقه دوم بالا رفتیم. در هتل سر و صدای عظیمی به پا شد. ماموران سازمان اطلاعات سعی کردند ما را آرام کنند، اما ممکن نبود. آنان از ما التماس می کردند که به لابی طبقه اول پایین برویم. ملاقات آنجا برگزار خواهد شد. وقتی به طبقه اول پایین آمدیم، دیدیم در هتل بسته شده و محافظان به هیچکس اجازه ورود نمی دهند. حتی کسانی که می خواستند از خیابان به داخل نگاه کنند را از جلوی پنجره دور می کردند.

کشمکش ما با ماموران سازمان اطلاعات در لابی طبقه اول حدود ۳۰-۴۰ دقیقه طول کشید. آنان افراد را از طبقه بالا را آوردند. اگرچه فیلمبرداری دوربین بر ما تاثیری نداشت، اما احساس می کردیم آنان احساس ناراحتی کرده و نمی خواهند دیده شوند. با وجود این تنش، وقتی گفتگو شروع شد، وضعیت بهبود یافت. با هم آشنا شدیم. اول خودمان را معرفی کردیم، سپس آنان.

با دشواری بسیار، آنان چند ساعت در خیابان منتظر مانده و سپس فهمیدیم کسانی که با ما ملاقات کردند عبارت بودند از: یحیی شیدا، حسن دمیرچی، احمد حیدراوغلو (سحر)، یعقوب تقوی، بهروز سلطانیپور و حسین وثوقی. از بین آنها فقط نام یحیی شیدا را در روزنامه‌های چاپ باکو خوانده بودم و درباره بقیه اطلاعاتی نداشتیم.

در حدود یک ساعت گفتگو توانستیم آدرس‌ها و شماره تلفن‌هایمان را به یکدیگر بدهیم. سپس مأموران اطلاعات آنان را از هتل خارج کرده و به مکانی نامعلوم بردند. اگرچه قرار گذاشته بودیم صبح ملاقات کنیم، اما برنامه ما عملی نشد. آنان در ۲۷ ژانویه ما را به کنار رود ارس بردند و دوباره رو در روی مرگ قرار دادند. به لطف دلاوری‌های مردم یایچی، دوباره از ارس سالم عبور کردیم.

در ۲۰ مارس ۱۹۹۰، به برخی از ساکنان مناطق مرزی اجازه داده شد به مدت ۳ روز با یکدیگر ملاقات کنند. کمی بعد بین دو کشور توافق حاصل شد که ساکنان ۲۵ کیلومتری مرز بتوانند سالی چهار بار به دیدار بستگان و آشنایان خود بروند. هزاران نفر از آن سوی مرز به نخجوان آمدند و تقریباً به همان تعداد نیز از نخجوان به آن سوی مرز رفتند. اما هیچ یک از کسانی که با ما ملاقات کرده بودند به نخجوان نیامدند و هیچ یک از شرکت‌کنندگان در آن ملاقات نیز به تبریز نرفتند تا آنان را ببینند.

سرانجام، در ۱۹ نوامبر ۱۹۹۰، من توانستم به آن سوی مرز بروم و هنگام اقامت در تبریز، با یحیی شیدا تماس گرفته و قرار ملاقات گذاشتم.

در ۲۲ دسامبر ۱۹۹۰، در تحریریه روزنامه «فروغی آزادی» با یحیی شیدا ملاقات کردیم. او یکی از همکاران جوان روزنامه به نام محمدرضا هیئت را فراخواند و ما را با او آشنا کرد. اگرچه محمدرضا هیئت را ندیده بودم، اما نامه‌ای که او به همراه دوستش محمد ستاری بواسطه یکی از رانندگان کامیون‌های حامل کمک به زمین‌لرزه طارم نوشته و با مشقت برایم فرستاده بود را خوانده بودم.

گفتگوی ما بیش از ۳ ساعت طول کشید. موضوع اصلی، خلاقیت شاعران آن سوی مرز و وضعیت آنان بود. من با خنده گفتم:

«آقا، اگر اینقدر آن سوی مرز را دوست دارید، خودتان بیایید، بگردید، با شاعران ما ملاقات کنید و دردودل کنید. زمانی از

بسته بودن راه‌ها شکایت داشتیم، الحمدلله مشکل برطرف شده. بیایید مهمان ما باشید، برای دانشجویان دانشگاه‌ها شعر

بخوانید، درباره زندگی و آثار خود به آنان، روزنامه‌ها و مجلات، رادیو و تلویزیون اطلاعات بدهید. من نیز آمده‌ام با نویسندگان و

شاعران این سوی مرز آشنا شوم و آثارشان را برده و در آن سوی مرز چاپ کنم. بدین ترتیب روابط ما روزبه‌روز گسترش یابد.»

یحیی شیدا پس از کمی فکر کردن گفت: «تو که آمده‌ای، خوش آمدی. با نویسندگان، شاعران و عاشیق‌های اینجا آشنا شو. بعداً من هم برنامه‌ریزی می‌کنم که به آن سوی مرز بیایم. فردا جمعه است. چون روز کاری نیست، عاشیق‌ها و شاعران معمولاً برای ملاقات و دردودل به قهوه‌خانه ریحانه می‌آیند. قرار بگذار حسین وثوقی راهنمایی کند و شما را به آنجا ببرد.»

بدین ترتیب با یحیی شیدا خداحافظی کردیم. از صحبت‌هایش فهمیدم که صفحه مخصوص زبان ترکی آذربایجانی روزنامه را به تنهایی آماده می‌کند و محمدرضا هیئت نیز در تصحیح و کارهای فنی به او کمک می‌کند.

مطابق قرارمان، در ۲۳ دسامبر ۱۹۹۰ در قهوه‌خانه ریحانه بودیم. خلوت بود. یحیی شیدا ۱۰-۵ دقیقه بعد از ما آمد و درباره من به حاضرین در قهوه‌خانه اطلاعات داد. همه آمدند و با من سلام و احوالپرسی کردند. احوالپرسی کردیم، از وضعیت آذربایجان جويا شدند و راه‌های برقراری ارتباط با بستگانشان در آن سوی مرز را پرسیدند. به آنان توصیه کردم اطلاعات مربوط به بستگانشان را نوشته و به من بدهند، تا هنگام بازگشت به آذربایجان در روزنامه‌ها، رادیو و تلویزیون آگهی دهم. بدین ترتیب کسانی که سال‌ها از هم جدا افتاده‌اند، یکدیگر را پیدا می‌کنند. به حرفم عمل کردم و به چند نفر از آنان کمک کردم تا بستگانشان را پیدا کنند.

سپس یحیی شیدا به ترتیب درباره حاضرین در قهوه‌خانه به من اطلاعات داد. من نیز در دفترچام یادداشت کردم. کسی که درباره‌اش اطلاعات می‌داد، یا ساز می‌زد و آواز می‌خواند یا شعر می‌خواند. فهرست کسانی که آن روز در دفترچام یادداشت کردم به این شرح بود:

۱. عاشیق عزیز شهبازی شعر "باکیدا" را خواند.
۲. عاشیق محرم ساز زد و از عباس توفارقانلی و خسته قاسم خواند.
۳. مصطفی قولوزاده با تخلص "مهاجر" شعر "آنا" را خواند.
۴. مختار صدرمحمد شعر "هارداسان" را خواند.
۵. مجید با تخلص "یالقیز" شعر "آلاها عرض حالیم" را خواند.
۶. محمد رنجبر شعر "قافله عمر کئچیر" را خواند.

من به دلایلی نام شعرهای خوانده شده توسط "میلهی طوفان حسین" و حسین وثوقی را ننوشته‌ام. ظاهراً چون نسخه دستنویس شعر را به من دادند، احساس نیاز نکردم نام آن‌ها را بنویسم.

در خلال گفتگو، یحیی شیدا که فهمیده بود علاقه بیشتری به آثار عاشیق‌ها دارم، توصیه کرد به قهوه‌خانه در "گجیل قاپی سی" نیز بروم. گفت: «عاشیق ممدباقر به آنجا می‌آید. او اشعار عاشیق‌های قدیمی را خوب می‌داند.» بعد از ظهر خداحافظی کرده و جدا شدیم.

در سال‌های بعد، هر بار که به تبریز رفتم، اگرچه همیشه یحیی شیدا را نمی‌دیدم، اما گاهی به او تلفن می‌زدم و در تحریریه ملاقات می‌کردیم. نمونه‌هایی از کتاب‌هایی که چاپ کرده بود را برایم می‌آورد تا به کتابخانه مرکزی آذربایجان بدهم. یادداشت‌هایم درباره زندگی‌نامه او بسیار پراکنده بود. بعدها با کمک دوستان به شکل زیر تنظیمشان کردم:

یحیی حسن‌اوغلو شیدا در ۱۰ می ۱۹۲۴ (۱۳۰۳ خورشیدی) در شهر تبریز متولد شد. پدرش حسن یوزباشی چرندابی از مبارزان انقلاب مشروطه بود. در سال ۱۹۵۲، رضاشاه فرمانی صادر کرد مبنی بر صدور شناسنامه^۱ (گواهی تولد) و تعیین نام خانوادگی برای تمام ساکنان ایران. بدین ترتیب نام خانوادگی یحیی آقا نیز «شیدا» شد. او در مدرسه‌های گلزار و جامی، و نیز مدرسه نزد مسجد جامع تحصیل کرد. زبان و دستور زبان عربی را از عالم بزرگ عرب‌دان، حاجی میرزا محمود انصاری آموخت. سپس تحصیلات خود را در مدرسه هنرستان (مشابه مدارس فنی حرفه‌ای ما) و مدرسه «ادب» ادامه داد و حرفه‌ای آموخت، اما دیپلم خود را از مدرسه فردوسی دریافت کرد. (در ایران به کسانی که ۱۲ سال تحصیل را به پایان برسانند دیپلم می‌دهند). یحیی شیدا که بین سال‌های ۱۹۵۱-۱۹۴۸ تحصیل کرده بود، دوباره به تبریز بازگشت.

در شعر، از شاعر مرثیه‌خوان مولانا یتیمی - حسین خیابانی به عنوان استاد خود نام می‌برد. در جلسات شاعران مانند گنجعلی صباحی، علی فطرت، جعفر خندان و غیره شرکت می‌کرد. اولین شعرش در ۱۹ سالگی، یک رباعی به زبان فارسی بود. یحیی شیدا که در جوانی علاقه زیادی به موسیقی داشت، نزد استادان زمان خود، ارماغانی و ضیایی رفت و ویولن نواختن را از آنان آموخت.

اگرچه از تحت تعقیب بودن و دستگیری یحیی شیدا صحبت می‌شد، اما نتوانستم مشخص کنم در کدام سال دستگیر شده و مدت حبسش چقدر طول کشیده است. او با اشتیاق زیاد درباره سید جعفر پیشه‌وری، کارهایی که در دوران حکومت کوتاه‌مدت او انجام شد و شعری که در روزنامه «وطن یولوندا» چاپ شد، صحبت می‌کرد.

دی ۱۳۹۷ش می باشد. نویسنده در اینجا اشتباه کرده و تاریخ صدور شناسنامه در ایران ۱۳

مدتی در اداره آب کار کرد. پس از یک حادثه خنده‌دار و وحشتناک که برایش پیش آمد (به دلایلی لازم ندانست این حادثه را برایم تعریف کند)، از کار استعفا داد. در سال ۱۹۷۱ (۱۳۵۰ خورشیدی) با حق‌الزحمه‌ای که از برنامه «آخشام گوروشو» (دیدار عصر) که برای رادیو تبریز تهیه کرده بود، مدتی گذران زندگی کرد.

در سال‌های بعد در روزنامه‌ها و مجلات «آذربایجان»، «وطن یولوندا»، «آچیق مکتوب»، «آذرورد»، «شفق»، «خاور نو»، «آزاد مرد»، «چکاب»، «توحید»، «اخبار روز»، «منافق»، «غروب اسلام»، «فروغ آزادی»، و «مهدی آزادی» کار کرد. عمدتاً صفحه ادبی برای روزنامه‌ها آماده می‌کرد. در اواخر عمرش در روزنامه «مهدی آزادی» کار می‌کرد و صفحات ادبی و اجتماعی را آماده می‌کرد.

یحیی شیدا کتاب‌های زیر را به چاپ رساند:

- رمان فارسی «جنایت زن، یا شاهکار طبیعت»
 - «پسر خان»
 - گزیده اشعار فارسی شهریار (۱۹۸۳)
 - «دریای متلاطم» (دریای پرتلاطم، اشعار فارسی با روحیه انقلابی)
 - اشعار انقلابی فارسی (اگرچه سازمان‌های امنیتی دوران شاه این کتاب را جمع‌آوری و سوزاندند، اما چند نسخه از آن باقی ماند)
 - «احساسلی غزلر» (غزل‌های پرشور)
 - «جزوه‌ها» (به ترکی)
 - «اودلار وطنی» (اشعار با روحیه ملی)
 - «درآوردی‌ها» (گزینه اشعار فارسی)
- او تنها به چاپ آثار خودش بسنده نکرد. آثار شاعران کلاسیک و معاصر آذربایجان را برای چاپ آماده کرد و بر آنان مقدمه‌های توجه‌برانگیزی نوشت. از جمله:
- «میرزا علی معجز» (اشعار منتشرنشده)

- «اودلو سوزلر» (کلمات آتشین) (۱۹۷۹) اثر شاعر طنزپرداز علی اکبر حداد ملقب به دمیرچی
 - «سیجیم قولونامه» (۱۹۷۹) اثر علی نظمی
 - «اورک سوزلری» (۱۹۸۱) اثر محمد بیریا
 - «ادبیات اوخاگی ۱» (۱۹۸۵)
 - «ادبیات اوخاگی ۲» (۱۹۸۷)
 - «ادبیات اوخاگی ۳» (۲۰۰۲) - مجموعه اشعار
 - و نیز «بایاتی‌ها» (۱۹۸۹)
- در اواخر عمر، اشعاری که در جوانی سروده بود را جمع‌آوری و منتشر کرد. فعالیت خود را صرف جمع‌آوری و آماده‌سازی آثار دیگران برای انتشار کرد. از جمله آثار شاعران طنز و فولکلور که توسط او گردآوری و منتشر شد یا پس از مرگش به چاپ رسید:
- «گزیده اشعار مذهب» (۲۰۱۱)
 - «خاطره‌ها و بدیهه‌گویی» (۲۰۱۱)
 - «ساری کؤینک» (۲۰۱۱) (مجموعه اشعار یحیی شیدا به زبان مادری)
 - «زمان سترون» (زمانه بی‌ثمر، یعنی زمانه فاقد خلاقیت)
 - «اشعار فارسی»
 - اشعار ملا ولی ویدادی (۲۰۱۴)
 - چاپ تکمیل شده کتاب هفتادین (۲۰۱۵)؟

آثاری که یحیی شیدا برای چاپ آماده کرد اما منتشر نشدند عبارتند از: «فرشته لباس پوش شیطان» اثر پولوھیانی؟ مراغه‌ای،

کلیات آثار محمد بیریا، غزلیات فضولی، اشعار نوشته شده در سال‌های اولیه روزنامه «توفیق»، «سفر وحشتناک»،

نمایش‌نامه‌های نوشته شده برای رادیو، و مقالات «متفرقه» (در موضوعات مختلف).

یحیی شیدا در سال ۱۹۹۴ به عنوان عضو اتحادیه نویسندگان آذربایجان پذیرفته شد.

یحیی شیدا در ۲۱ اکتبر ۲۰۱۱ (۲۹ مهر ۱۳۹۰) درگذشت و در گورستان شاعران و هنرمندان تبریز به نام «وادی رحمت» به

خاک سپرده شد. اندکی پس از درگذشتش، در ۱۴ دسامبر، مراسم یادبودی برای این شاعر و پژوهشگر در کلوپ ناتوان وابسته

به اتحادیه نویسندگان آذربایجان در باکو برگزار شد. در این جلسه، شاعر سهراب طاهر، سایمان آروز، و دکترهای علوم

فیلولوژی صابیر نبی‌اوغلو و اسمیرا فواد درباره زندگی و آثار او سخنرانی کردند.

از اینکه صدمین سالگرد تولد یحیی شیدا در تبریز، باکو و دیگر شهرها و شهرک‌های آذربایجان برگزار نشد، بسیار ناراحت

شدم.

ریشه های توراتی افسانه های قهرمانی ایران

علی اصغر سیابلی^۱

مترجم: اکبر سعادت قلی پور آذر

چکیده:

در این مقاله، تحلیل مقایسه‌ای اسطوره‌های ایران و توران-ترک ارائه می‌شود. افسانه‌های قهرمانی ایران عمدتاً در حماسه «شاهنامه» فردوسی بازتاب یافته است. به طور کلی، تاریخ ایران که از دوران هخامنشیان آغاز می‌شود و به پارسیان نسبت داده می‌شود، در واقع از تحریف کامل بسیاری از رویدادهای تاریخی و قهرمانان اقوام تورانی و سامی تشکیل شده و به تاریخ ایرانی‌سازی شده تبدیل گشته است. اما رویدادها و شخصیت‌های مرتبط با سلسله‌های پیشدادیان و کیانیان پیش از هخامنشیان، افسانه‌هایی ساختگی هستند که هیچ ارتباطی با واقعیت‌های تاریخی ندارند.

در اسطوره‌های ایران، دیو‌هایی که به عنوان دشمن تصویر می‌شوند، منظور تورها، یعنی ترک‌ها هستند. افسانه پارسیان درباره دیوها، رویدادهای واقعی تاریخی را بازتاب می‌دهد. هرچند ایران‌شناسان مدرن، طوایف تور را که به عنوان کوچ‌نشین توصیف می‌کنند، به عنوان طوایف ایرانی‌زبان معرفی می‌کنند، اما فردوسی در اثر «شاهنامه» بدون هیچ تردیدی تأیید می‌کند که تورها ترک هستند و توران نیز کشور ترک‌هاست. در افسانه‌های قهرمانی ایران که ریشه در اسطوره‌های اوستا دارند، مبارزه طولانی‌مدت طوایف بیگانه هندو-ایرانی آریایی با طوایف بومی تورانی-ترک که دیو نامیده می‌شوند، بازتاب یافته است. در ادبیات تاریخی، این درگیری‌ها به نام جنگ‌های ایران-توران شناخته می‌شوند.

کلمات کلیدی: توران و تورها. ایران و آریایی‌های هند. اوستا. بندهشن. اسطوره‌های ایران. هیرکانیا. فردوسی. دقتی. شاهنامه. کیومرث. جمشید. فریدون. تهمورث. منوچهر. ضحاک-اژدها-دیوک. افراسیاب. رستم. سکاها. کاسو و کاسی‌ها. سومر. ماد. یوئچی‌ها. اوغوزها. گوتی‌ها. قوزها

استناد (آپا):

سیابلی، ع. (مترجم اکبر سعادت قلی پور آذر) ریشه‌های توراتی افسانه‌های قهرمانی ایران. ارومیه: فصلنامه تخصصی "مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک" سال ۰۳، شماره ۰۹، پاییز ۱۴۰۴. ۸۶۹۰-۳۰۴۱ شاپا

ایمیل:

poct.siyabli@yahoo.de

akbarsaadat1992@yahoo.com

وابستگی

پژوهشگر تاریخ باستان، توران و تاریخ
ترکی استاد سابق دانشگاه ساختوساز و
معماری آذربایجان. بازنشسته. آلمان^۱

Alasgar Siabli¹

Translated by: Akbar Saadat
Gholipour Azar

Email:

poct.siyabli@yahoo.de

akbarsaadat1992@yahoo.com

Affiliation:

Ancient history, Turanian and
Turkic history researcher
Former teacher at Azerbaijan
University of Construction and
Architecture. Retired.
Germany¹

Turanian Roots of Iranian Heroic Legends

Abstract:

This article presents a comparative analysis of Irano- and Turan-Turkic myths. Iranian heroic legends are often reflected in Ferdowsi's epic poem "Shahnameh". In general, Iranian history attributed to Persians since the Achaemenid period consists entirely of fabricated events, an Iranianized chronicle of numerous historical events and heroes belonging to the Turanian and Semitic peoples. Events and personalities related to the pre-Achaemenid Pishdad and Kayani dynasties are myths composed of fabricated events, devoid of any connection to historical reality. When giants depicted as enemies in Iranian legends are mentioned, they are referring to the Turs, the Turks. The Persian legends about giants reflect actual historical events. Although modern Iranists describe the nomadic Tur tribes as Iranian-speaking tribes, Ferdowsi in his "Shahnameh" unequivocally confirms that the Turs were Turks and that Turan was the land of the Turks. Iranian heroic legends, based on myths in the Avesta, depict a centuries-long struggle between foreign Indo-Iranian Aryan tribes and local Turan-Turkic tribes called giants. In historical literature, these are known as the Irano-Turanian wars.

Key words: Turan and Turs, Iran and Indo-Aryans, Avesta, Bundakhshin, Iranian myths, Hyrcania, Ferdowsi, Daqiqi, Shahnameh, Gayumars, Jamshid, Firidun, Tahmuras, Manuchohr, Zohak-Ajdaha-Deyok, Afrasiyab, Rustam, Sakas? Kashshu and Kassis? Sumer? Medes? Yuechi? Oghuz? Gutians? Quzlar

CITATION (APA):

Siabli. A. (Translated by Saadat Gholipour Azar A.) Turanian Roots of Iranian Heroic Legends. Urmia: "Studies on Azerbaijan and Turk's history" Specialized Journal, year 03, number 09, Fall 2025, ISSN: 3041-8690.

İran qəhrəmanlıq əfsanələrinin Turani kökləri

Ələsgər Siyablı¹

Tərcüməçi: Akbar Saadat
Gholipour Azar

E-poçt:

poct.siyabli@yahoo.de

akbarsaadat1992@yahoo.com

Mənsubiyyət:

Qədim tarix, Turan və Türk
tarixi araşdırıcısı

Azərbaycan İnşaat və
Arxitektura Universitetinin
keçmiş müəllimi

Təqaüdçü. Almaniya¹

Xülasə:

Bu məqalədə İran və Turan-türk miflərinin müqayisəli təhlili verilir. İranın qəhrəmanlıq əfsanələri əsasən Firdovsinin “Şahnamə” epik poemasında öz əksini tapmışdır.

Ümumiyyətlə, Əhəmənilər dövründən başlayaraq farslara aid edilən İran tarixi turanlı və sami xalqların bir çox tarixi hadisələrinin və qəhrəmanlarının başdan-başa saxtalaşdırılaraq iranlılaşdırılmış tarixindən ibarətdir. Əhəmənilərə qədərki Pişdadian və Kəyanilər sülalələri ilə əlaqədar hadisə və şəxsiyyətlər isə tarixi gerçəkliklə heç bir əlaqəsi olmayan uydurulmuş tarixi hadisələrdən ibarət əfsanələrdir.

İran əfsanələrində düşmənlər obrazında təqdim olunan devlər dedikdə turlar, yəni türklər nəzər də tutulur. Farsların devlər haqqındakı əfsanəsi gerçək tarixi hadisələri əks etdirir.

Müasir iranistlər köçəri adlandırdıqları tur tayfalarını iran dilli tayfalar kimi qələmə versələr də Firdovsi “Şahnamə” əsərində turların türk olduğunu və Turanın da türklərin ölkəsi olduğunu heç bir şübhəyə yer qoymadan təsdiq edir. Kökünü Avestadaki miflərin təşkil etdiyi İran qəhrəmanlıq əfsanələrində yadelli hind-iranlı ari tayfaların devlər adlandırılan yerli turanlı-türk tayfalarına qarşı uzun illər ərzində davam edən mübarizəsi öz əksini tapmışdır. Tarixi ədəbiyyatda bu İran-Turan müharibələri adlanır.

Açar sözlər: Turan və turlar, İran və hind arilər, Avesta, Bundaxşin, İran mifləri, Hirkaniya, Firdovsi, Dəqiqi, Şahnamə, Qayumərs, Cəmşid, Firidun, Təhmuras, Mənüçöhr, Zöhak-Ajdaha-Deyok, Əfrasiyab, Rüstəm, Saklar, Kaşşu və kassilər, Şumer, Midiya, Yueçilər, Oğuzlar, Qutilər, Quzlar

CITATION (APA):

Siyablı, Ə. (Tərcüməçi Saadat Gholipour Azar A.) İran qəhrəmanlıq əfsanələrinin Turani kökləri. Urmiya: “Azərbaycan və Türk tarixi araşdırmalar” İxtisaslaşdırılmış Jurnal, il 03, nömrə 09, Payız 2025, ISSN: 3041-8690.

İran Kahramanlık Efsanelerinin Turani Kökleri

Alasgar Siabli¹

Çeviren: Akbar Saadat
Gholipour Azar

E-posta:

poet.siyabli@yahoo.de

akbarsaadat1992@yahoo.com

Üyelik:

Antik tarih, Turan ve Türk tarihi araştırmacısı
Azerbaycan İnşaat ve Mimarlık Üniversitesi'nde eski öğretim görevlisi.
Emekli. Almanya¹

Özet:

Bu makale, İranön ve Turan-Türk mitlerinin karşılaştırmalı bir analizini sunmaktadır. İran kahramanlık efsaneleri genellikle Firdevsi'nin destansı şiiri "Şehname"de yansıtılmıştır. Genel olarak, Ahemeniş döneminden bu yana Perslere atfedilen İran tarihi, tamamen uydurulmuş olaylardan ibaret olup, Turan ve Sami halklarına ait birçok tarihi olay ve kahramanın İranlaştırılmış bir tarihçesinden oluşur. Ahemeniş öncesi Pişdad ve Kayani hanedanlarıyla ilgili olaylar ve kişilikler, tarihsel gerçeklikle hiçbir bağlantısı olmayan uydurma olaylardan oluşan efsanelerdir. İran efsanelerinde düşman suretinde tasvir edilen devletlerden bahsedildiğinde, Turlar, yani Türkler dikkate alınır. Perslerin devletler hakkındaki efsanesi, gerçek tarihsel olayları yansıtır. Modern İranistler, göçebe Tur kabilelerini her ne kadar İran dilli kabileler olarak tanımlasalar da, Firdevsi "Şehname" eserinde Turların Türk olduğunu ve Turan'ın Türklerin ülkesi olduğunu hiçbir şüpheye yer bırakmayacak şekilde doğrular. Avesta'daki mitlere dayanan İran kahramanlık efsanelerinde, yabancı Hint-İran Aryan kabileleri ile devletler olarak adlandırılan yerel Turan-Türk kabileleri arasında yüz yıllarla devam eden bir mücadele yansıtılmaktadır. Tarih literatüründe bunlara İran-Turan savaşları denir.

Anahtar kelimeler: Turan ve Turlar, İran ve Hint-Aryanlar, Avesta, Bundakhshin, İran mitleri, Hyrcania, Firdevsi, Daqiqi, Shahnameh, Gayumars, Cemşid, Firidun, Tahmuras, Manuchohr, Zohak-Ajdaha-Deyok, Afrasiyab, Rüstem, Sakalar, Kaşşu ve Kassiler, Sümer. Medler, Yuechi, Oğuz, Gutiler, Quzlar

CITATION (APA):

Siabli, A. (Çeviren Saadat Gholipour Azar A.) İran Kahramanlık Efsanelerinin Turani Kökleri. Urmiye: Üç Aylık "Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar" Uzmanlık Dergi, yıl 03, sayı 09, Sonbahar 2025, ISSN: 3041-8690.

در این مقاله، تحلیل مقایسه‌ای اسطوره‌های ایران و توران-ترک ارائه می‌شود. افسانه‌های قهرمانی ایران عمدتاً در حماسه «شاهنامه» فردوسی بازتاب یافته است. به طور کلی، تاریخ ایران که از دوران هخامنشیان آغاز می‌شود و به پارسیان نسبت داده می‌شود، در واقع از تحریف کامل بسیاری از رویدادهای تاریخی و قهرمانان اقوام تورانی و سامی تشکیل شده و به تاریخ ایرانی‌سازی شده تبدیل گشته است. اما رویدادها و شخصیت‌های مرتبط با سلسله‌های پیشدادیان و کیانیان پیش از هخامنشیان، افسانه‌هایی ساختگی هستند که هیچ ارتباطی با واقعیت‌های تاریخی ندارند.

در اسطوره‌های ایران، دیو‌هایی که به عنوان دشمن تصویر می‌شوند، منظور تورها، یعنی ترک‌ها هستند. افسانه پارسیان درباره دیوها، رویدادهای واقعی تاریخی را بازتاب می‌دهد. هرچند ایران‌شناسان مدرن، طوایف تور را که به عنوان کوچ‌نشین توصیف می‌کنند، به عنوان طوایف ایرانی‌زبان معرفی می‌کنند، اما فردوسی در اثر «شاهنامه» بدون هیچ تردیدی تأیید می‌کند که تورها ترک هستند و توران نیز کشور ترک‌هاست. در افسانه‌های قهرمانی ایران که ریشه در اسطوره‌های اوستا دارند، مبارزه طولانی‌مدت طوایف بیگانه هندو-ایرانی آریایی با طوایف بومی تورانی-ترک که دیو نامیده می‌شوند، بازتاب یافته است. در ادبیات تاریخی، این درگیری‌ها به نام جنگ‌های ایران-توران شناخته می‌شوند. کلیدواژه‌ها: توران و تورها. ایران و آریایی‌های هند. اوستا. بندھشن. اسطوره‌های ایران. هیرکانیا. فردوسی. دقیقی. شاهنامه. کیومرث. جمشید. فریدون. تهمورث. منوچهر. ضحاک. اژدها-دیوک. افراسیاب. رستم. سکاها. کاسو و کاسی‌ها. سومر. ماد. یوئەچی‌ها. اوغوز. گوتی‌ها. قوزها.

خلاصه: این مقاله، تحلیل مقایسه‌ای اسطوره‌های پیش از ایران و توران-ترک را ارائه می‌دهد. افسانه‌های قهرمانی ایران عمدتاً در شعر حماسی «شاهنامه» فردوسی بازتاب یافته است. به طور کلی، تاریخ ایران که از دوران هخامنشیان به پارسیان نسبت داده می‌شود، کاملاً از رویدادهای ساختگی تشکیل شده و در واقع از ایرانی‌سازی بسیاری از رویدادهای تاریخی و قهرمانان متعلق به اقوام تورانی و سامی به وجود آمده است. رویدادها و شخصیت‌های مرتبط با سلسله‌های پیشدادی و کیانی پیش از هخامنشیان، افسانه‌هایی هستند که از رویدادهای جعلی تشکیل شده و هیچ ارتباطی با واقعیت تاریخی ندارند. در اسطوره‌های ایران، هنگامی که از دیو‌هایی که به صورت دشمن تصویر می‌شوند سخن به میان می‌آید، منظور تورها، یعنی ترک‌ها هستند. افسانه پارسیان درباره دیوها، رویدادهای واقعی تاریخی را بازتاب می‌دهد. هرچند ایران‌شناسان مدرن، قبایل تور کوچ‌نشین را به عنوان قبایل ایرانی‌زبان توصیف می‌کنند، اما فردوسی در اثر «شاهنامه» بدون هیچ تردیدی تأیید می‌کند که تورها ترک هستند و توران کشور ترک‌هاست. در افسانه‌های قهرمانی ایران که بر پایه اسطوره‌های اوستا استوارند، مبارزه قرن‌ها ادامه‌یافته قبایل بیگانه هندو-ایرانی آریایی با قبایل بومی تورانی-ترک که دیو نامیده می‌شوند، بازتاب یافته است. در ادبیات تاریخی، به این درگیری‌ها جنگ‌های ایران-توران گفته می‌شود.

کلیدواژه‌ها: توران و تورها. ایران و آریایی‌های هند. اوستا. بندھشن. اسطوره‌های ایران. هیرکانیا. فردوسی. دقیقی. شاهنامه. کیومرث. جمشید. فریدون، تهمورث. منوچهر. ضحاک. اژدها-دیوک. افراسیاب. رستم. سکاها. کاسو و کاسی‌ها. سومر. مادها. یوئەچی‌ها. اوغوز. گوتی‌ها. قوزها.

چکیده: این مقاله، تحلیل مقایسه‌ای اسطوره‌های ایرانی و تورانی-ترکی را ارائه می‌دهد. افسانه‌های قهرمانی ایرانی اغلب در شعر حماسی «شاهنامه» فردوسی بازتاب یافته‌اند. به طور کلی، تاریخ ایران که از دوران هخامنشی به پارسیان نسبت داده می‌شود، کاملاً از رویدادهای ساختگی تشکیل شده و در واقع تاریخ‌نگاری ایرانی‌سازی شده بسیاری از رویدادها و قهرمانان تاریخی متعلق به اقوام تورانی و سامی است. رویدادها و شخصیت‌های مرتبط با سلسله‌های پیشدادی و کیانی

پیش از هخامنشیان، اسطوره‌هایی هستند که از رویدادهای جعلی تشکیل شده و هیچ ارتباطی با واقعیت تاریخی ندارند. هنگامی که در افسانه‌های ایرانی از غول‌هایی که به عنوان دشمن تصویر می‌شوند سخن به میان می‌آید، منظور تورها، یعنی ترک‌ها هستند. افسانه‌های پارسی درباره غول‌ها، رویدادهای واقعی تاریخی را بازتاب می‌دهند. هرچند ایران‌شناسان مدرن، قبایل تور کوچ‌نشین را به عنوان قبایل ایرانی‌زبان توصیف می‌کنند، اما فردوسی در «شاهنامه» خود بدون هیچ ابهامی تأیید می‌کند که تورها ترک بودند و توران سرزمین ترک‌هاست. افسانه‌های قهرمانی ایرانی که بر پایه اسطوره‌های اوستا استوارند، مبارزه قرن‌ها ادامه‌یافته قبایل بیگانه هندو-ایرانی آریایی با قبایل بومی تورانی-ترکی که غول نامیده می‌شوند را به تصویر می‌کشند. در ادبیات تاریخی، این درگیری‌ها به عنوان جنگ‌های ایران-توران شناخته می‌شوند. کلیدواژه‌ها: توران و تورها. ایران و هندوآریایی‌ها. اوستا. بندهشن. اسطوره‌های ایرانی. هیرکانیا. فردوسی. دقیقی. شاهنامه. کیومرث. جمشید. فریدون، تهمورث. منوچهر. ضحاک. اژدها-دیوک. افراسیاب. رستم. سکاها. کاشو و کاسی‌ها. سومر. مادها. یوئه‌چی. اوغوز. گوتی‌ها. قوزها

نام‌های تور و توران در منابع تاریخی برای نخستین بار در هزاره چهارم پیش از میلاد، به عنوان نام خدا، نام مکان و هیدرونیم (نام رودخانه) در متون میخی سومری ظاهر می‌شوند. اطلاعات مکتوب اولیه بعدی درباره تورهایی که نام توران را به این سرزمین داده‌اند، به متون اوستای کوچک مربوط به قرن ششم پیش از میلاد بازمی‌گردد. رویارویی قرن‌ها ادامه‌یافته میان طوایف توران که به دامداری کوچ‌نشین مشغول بودند و ایران که زندگی یکجانشین داشت، برای نخستین بار دقیقاً در اوستا که ریشه اسطوره‌های ایرانی را تشکیل می‌دهد توصیف شده است. افسانه‌های قهرمانی ایران در شعر حماسی «شاهنامه» اثر ابوالقاسم فردوسی بازتاب یافته است. این اثر نه تنها از اوستا، بلکه از متون دینی بعدی مانند بندهشن و دندرکد و همچنین موضوعات و شخصیت‌های زرتشتی به طور گسترده بهره برده است «شاهنامه» را می‌توان به طور مشروط به سه بخش اسطوره‌ای، قهرمانی و تاریخی تقسیم کرد. منابع اولیه مطالعه افسانه‌های قهرمانی یا حماسه‌های ایرانی را اوستا، کتاب‌های دوره پارتی و ادبیات نوفارسی و عربی‌زبان تشکیل می‌دهند. گفته می‌شود که در واقع فردوسی به بخارا، پایتخت سامانیان، سفر کرده و «شاهنامه»‌ی ناتمام دقیقی شاعر پارسی‌تبار تاشکندی که به شاهان ایران اختصاص داشت و با مرگ او نیمه‌کاره مانده بود را به اتمام رسانده است. شاعر دقیقی، شاعر پارسی-تاجیک (۹۵۶-۹۸۰ میلادی) بود و در دربار ابوالقاسم نوح بن منصور سامانی خدمت می‌کرد. او به دستور وی نگارش اثری به نام «شاهنامه» را آغاز کرد که به توصیف زندگی شاهان ایران اختصاص داشت. دقیقی پس از به پایان رساندن بخش «ارجاسپ و گشتاسپ» اثر خود که شامل هزار بیت بود، به دلیل توهین به ترک‌ها در اثرش، توسط غلام ترک خود کشته شد و در نتیجه اثر نیمه‌کاره ماند. سیستم‌سازی و نگارش تاریخ افسانه‌ای ایران به صورت مکتوب در دوران ساسانیان انجام شد. در آن زمان، چون تاریخ واقعی عملاً فراموش شده بود، افسانه‌های قهرمانی متعلق به ترک-سکاها که در آن دوره رایج‌تر بودند، تصاحب شده و به عنوان افسانه‌های تاریخی ایرانیان معرفی گردیدند. همان‌طور که ریچارد فرای نیز نوشته است، این تاریخ افسانه‌ای برای ساسانیان به عنوان تاریخ باستانی واقعی ایران پذیرفته شده بود. بر اساس سنت اوستا، منطقه‌ای که در شمال شرقی ایران کنونی و بالاتر از آن قرار دارد، توران نامیده می‌شد. فرضیه‌هایی مطرح شده است که این نام از عبارت اوستایی «Tuiryanam Dahyunam» گرفته شده و به معنای «سرزمین تورها» است که به طوایف کوچ‌نشین ایرانی اشاره دارد. بر اساس این فرضیه‌ها، در دوره‌های بعدی این واژه به شکل «تورا» و

«توران» درآمده و معنای سرزمین تورها را نیز به خود گرفته است. هرچند ایران‌شناسان مدرن، طوایف تور را که کوچ‌نشین می‌نامند، به عنوان طوایف ایرانی‌زبان معرفی می‌کنند، اما فردوسی در اثر «شاهنامه» بدون هیچ تردیدی تأیید می‌کند که تورها ترک هستند و کشور توران نیز سرزمین ترک‌هاست.

در برابر توضیح ریشه‌شناسی نام توران و تور بر پایه زبان‌های ایرانی، نخستین اعتراض در سال ۱۸۷۵ توسط آشورشناس بزرگ ی. اوپرت مطرح شد. اوپرت که بر شواهد علمی زبان‌شناختی متون میخی باستانی استوار بود، یکی از بنیان‌گذاران و تا پایان از مدافعان اصلی نظریه توران به شمار می‌رود. او نویسنده اندیشه‌های علمی‌ای است که نظریه اروپامحور پیوند دادن نام توران و ریشه قومی تورانیان به منشأ آریایی و ایرانی را باطل کرد. اوپرت می‌نوشت که در واقع، سرزمین «توئیریا» (Tuirya) «که در زند اوستا نام برده شده و نمونه اولیه دولت افراسیاب، یعنی توران همان سومر است. (اوپرت، ج. ۱۸۷۵، ص ۴۶۴) بر اساس نظریه «تورانیسم» که توسط تاریخ‌نگاران، باستان‌شناسان، انسان‌شناسان و زبان‌شناسان اروپایی در قرن‌های هجدهم و نوزدهم میلادی مطرح شد، هزاران سال پیش از ورود نژادهای آریایی و سامی به صحنه تاریخ، جهان توسط طوایف توران، یعنی تورهای پیش‌ترک، مسکونی شده بود و پایه تمدن جهانی توسط تورانیان نخستین ساکنان متمدن جهان گذاشته شده بود. آریایی‌های هندواروپایی که از وطن اولیه خود در بالکان به سمت شرق حرکت می‌کردند، به دو شاخه تقسیم شدند. شاخه هندوآریایی آن‌ها از جنوب سیبری عبور کرده و به آسیای مرکزی رسیدند، اما در آنجا با مقاومت جدی جمعیت بومی اتوختون تورانی روبرو شدند؛ به همین دلیل به سمت شرق‌تر حرکت کرده و در سرزمین‌های هند مستقر شدند.

در ریگ‌ودا و دیگر ادبیات سانسکریت، به رویارویی همان هندوآریایی‌ها با طوایف تورانی که پیش‌تر در هند ساکن بودند مانند تورواشا، یادا، چاکا (سکا) اشاره شده است.

بارون بونزن، قوم‌شناس برجسته آلمانی قرن نوزدهم، در تحلیل نقش تورانیان در تاریخ بشریت می‌نویسد: «گسترش و پراکندگی جمعیت توران پیش از ترک وطن اولیه نژاد آریایی آغاز شده بود. به همین دلیل، آریایی‌ها هر کجا که به شرق یا غرب می‌رفتند، با وارثان کوچ‌نشین تور روبرو می‌شدند.» (جی.جی. بونزن، ۱۸۵۴، ص ۲۶) اطلاعات کاربر زمان فعلی: ۱۵ نوامبر ۲۰۲۵، ساعت ۱۵:۵۸ +۰۴ کشور AZ: به نظر ای. دیاکونوا، از آنجا که در منابع مکتوب مشخص شده است که سلسله حکومتی اول پارسی که سلسله هخامنشیان محسوب می‌شود، در اوایل قرن هفتم پیش از میلاد زندگی می‌کردند، این تاریخ بدون شک به عنوان تاریخ ورود اقوام ایرانی‌زبان به غرب آسیا پذیرفته شده است.)

(И.М.Дьяконов, ۱۹۷۱, ص. ۱۲۸)

ریچارد فرای در اثر خود «میراث ایران» می‌نویسد که پارسیان در قرن دهم پیش از میلاد از شمال، از راه قفقاز یا از نواحی شرقی ایران آمده و ابتدا در سرزمین‌هایی که آشوریان آن را «پارسوا» می‌نامیدند، در غرب و جنوب غربی دریاچه ارومیه ساکن شدند. شاخه آریایی ایرانی هندواروپاییان از بالکان حرکت کرده، از روی کوه‌های قفقاز به آذربایجان رسیده و در اینجا با بومیان... با مقاومت جدی جمعیت تورانی بومی مواجه شدند، بنابراین به سمت جنوب و شرق حرکت کرده و ابتدا در منطقه باستانی توران در جنوب دریای خزر که هیرکانیا نامیده می‌شد، ساکن شدند؛ یا بهتر بگوییم، در اینجا تورانی‌های پیش‌ترک جلوی آن‌ها را گرفتند و اولین رویارویی میان این دو دشمن دیرینه نیز دقیقاً در همین‌جا رخ داد. این رویارویی در اوستا، شاهنامه، و آثار تبری و مسعودی نیز بازتاب یافته است. هیرکانیا که به معنای «سرزمین گرگ‌ها» است، یکی از یورت‌های باستانی ترک‌ها بود. نام باستانی مازندران که ایرانیان بعداً در آن ساکن شدند، هیرکانیا بوده

است. پیش از آمدن آریایی‌ها، تورانی‌ها در منطقه هیرکانیا زندگی می‌کردند. نام شاه مازندران در شاهنامه، اولاد است. در حماسه ریگ‌ودای هندیان نیز پادشاه آلانا، پادشاه هیرکانیا است. مازندران و هیرکانیا همان کشورند. کلمه «آولا» در زبان باستانی ریگ‌ودا به معنای گرگ است؛ سینونیم دیگر آن در اوستا به معنای گرگ، «وهریکا» است. واژه هیرکانا از «وهریکا» مشتق شده و به معنای «کشور گرگ‌ها» است (H.Brunnhofe, ۱۸۸۹, ص. ۳۲).

در «اوستا» و دیگر متون باستانی که به زبان‌های ایرانی باستان و میانه نوشته شده‌اند، تورها یا تورانی‌ها با نام‌های گوناگون مانند دیوها، اژدهایان یا هیولاهایی شبیه مار به نام‌های اهی/اجی/مار یاد می‌شوند که یکی از آن‌ها در زبان پارسی میانه، واژه «مازن» یا «ماچان» است. Mayrhofer, ۱۹۹۲-۲۰۰۱, ص. ۶۳۸) مازندران نیز نام خود را از همین گرفته است.)

قهرمانان افسانه‌های ایرانی با مردم بومی تورانی این منطقه که آن‌ها را به صورت اژدها و دیو به نام مازن یا ماچان/ماقان می‌نامیدند، مبارزه کرده‌اند. برخورد قبایل ایرانی با ترک‌ها در هیرکانیا و مبارزه‌ای که سال‌ها ادامه داشت، در بسیاری از منابع مکتوب باستانی بازتاب یافته است. به نوشته تبری، جنگ میان افراسیاب، خاقان توران، و منوچهر، پادشاه ایران، در تیرستان هیرکانیا رخ داده است. منوچهر برای رهایی از تعقیب افراسیاب به قلعه‌ای در کوه آمل پناه می‌برد. افراسیاب ده سال شهر آمل را در محاصره نگه می‌دارد. اما به دلیل مشکلات پیش آمده و بیماری سربازان، پیشنهاد صلح منوچهر را می‌پذیرد. دو حاکم توافق می‌کنند که با پرتاب تیر، مرز جدیدی میان دو کشور تعیین شود. بیرونی این موضوع را دقیق‌تر بیان کرده و نوشته است که شخصی به نام آریش، با هدف صلح، تیری از کوه رویان تیرستان پرتاب کرد که میان فرغانه و تیرستان فرود آمد و این مکان به عنوان مرز دو کشور تعیین شد. (کهرمان رجبوف، ۲۰۱۴، ص. ۱۷۰)

واژه «آریش» در زبان ترکی باستان به معنای «پاک، مقدس» است. در اثر ناشناس «مجمل التواریخ» آمده است که افراسیاب پس از چند سال محاصره منوچهر در تیرستان، سرانجام صلح می‌کند و تیراندازی ماهر به نام آرش از قلعه آمل تیری پرتاب می‌کند. تیر در مرزیدوران (مرزی توران) میان سرخس و مرو فرود می‌آید و این مکان به عنوان مرز ایران و توران تعیین می‌شود. رودخانه جیحون-آمودریا که تیر در آن فرود آمد، میان ایران و توران به عنوان مرز تعیین می‌شود. افراسیاب از پایان کار به این شکل ناامید می‌شود، زیرا بر اساس قرعه‌کشی، سرزمین بزرگی که فتح کرده بود، به منوچهر رسید. اما چون با سوگند صلح را امضا کرده بود، چاره‌ای جز پایبندی به توافق نداشت. (طبری، ۱۹۹۱، ص. ۳۲۸-۳۲۷) این رویارویی در اثر طبری، رویداد برخورد آریایی‌های ایرانی با مقاومت تورانی‌ها در هیرکانیا – که بخشی از سرزمین توران بود – را در حین پیشروی به سوی شرق بازتاب می‌دهد. تورانی‌ها برای مدت طولانی موفق شدند جلوی حملات ایرانی‌ها به سمت شرق را بگیرند.

واقعیت تاریخی نیز همین است که تورانی‌های ترک در جریان مبارزه، ناچار شدند بخشی از سرزمین‌های خود را به ایرانی‌ها واگذار کنند.

ه. راولیسون، آشورشناس انگلیسی و بنیان‌گذار نظریه تورانیسم، می‌نویسد که قبایل تورانی که نویسندگان کلاسیک آن‌ها را «ساک» می‌نامیدند و در شمال آسیای مرکزی پراکنده بودند، بسیار پیش از آمدن آریایی‌ها به این منطقه، در دره‌های حاصلخیز رودخانه اکسوس (آمودریا) زندگی می‌کردند.

افسانه‌های قهرمانی ایرانی و حماسه‌هایی که این افسانه‌ها را بازتاب می‌دهند، بر پایه خاطره جنگ‌های خونینی شکل گرفته‌اند که میان دو قوم – در نتیجه نفوذ قبایل ایرانی‌زبان از غرب به سرزمین‌هایی که پیش‌ترک‌های تورانی در آن

ساکن بودند – رخ داد و سال‌ها ادامه یافت.

ایرانی‌هایی که به عنوان مهاجم به این سرزمین‌ها آمدند، برای توجیه مبارزه خود علیه تورها – یعنی ترک‌ها – داستانی ساختگی را به افسانه‌های خود افزودند که طبق آن، جد بزرگشان ایرج به خیانت توسط تور (جد بزرگ ترک‌ها) و سلم (جد سامی‌ها) کشته شده است. دولت توران در طول دوران طولانی وجود خود، همواره در وضعیت جنگی در برابر هجوم‌های مداوم ایرانی‌ها و تجاوز به سرزمین‌هایش قرار داشت. در جریان این جنگ‌های بی‌پایان، گاهی یک طرف و گاهی طرف دیگر برتری می‌یافت، اما در ادبیات و منابع پارسی‌زبان، ترک‌ها در این مبارزه همیشه به عنوان شکست‌خورده نهایی به تصویر کشیده شده‌اند.

در افسانه آفرینش توران، هیچ اطلاعاتی درباره نژاد هندواروپایی یا آریایی – که دیرتر از تورانی‌ها و سامی‌ها وارد صحنه تاریخ شدند – یافت نمی‌شود.

در افسانه آفرینش، نوح پیامبر – که پس از طوفان بزرگ به عنوان پدر نسل جدید بشر معرفی شده – زمین را برای اداره میان سه پسرش یافت، سام و حام تقسیم کرد. اما هندواروپایی‌ها برای اتصال ریشه‌های خود به یافت، در دوران‌های بعدی مجموعه‌ای از رویدادها و نام‌های مرتبط با او را ساختند. در افسانه آفرینش، یافت – که با نام «پسر ترک» شناخته می‌شود و جد بزرگ نژاد ترک-توران به شمار می‌رود – سرزمین‌های شرقی از جمله آناتولی و چین را برای اداره دریافت کرد. سام در افسانه نماینده نژاد سامی است و حام نماینده حبشی‌ها و دیگر مردمان با پوست تیره. همان‌طور که دیده می‌شود، با وجود همه ادعاها، در این افسانه آفرینش، آریایی‌ها نمایندگی نشده‌اند.

در توران، همان‌طور که یهودیان به عنوان اجداد بشریت معرفی شده‌اند، در افسانه‌های آفرینش ایرانی نیز ادعا می‌شود که اقوام جهان از فریدون – نخستین جد ایرانیان – پدید آمده‌اند.

بر اساس سنت توران، فرزندان سام، یافت و حام نام‌های خود را به بسیاری از اقوام جهان داده‌اند. یاقوت نیز در اثر خود ایران را پسر آسود و نوه سام می‌نامد. او می‌نویسد که استان‌هایی مانند خراسان، سیستان، کرمان، مکران، اصفهان، گیلان، سبذان، گرگان، آذربایجان و ارمنستان در کشور ایرانشهر، به نام ده پسر ایران نام‌گذاری شده‌اند.

همان‌طور که در کتاب مقدس، نوح سرزمین جهان را میان پسرانش تقسیم کرد و اداره آن را به آن‌ها سپرد، فریدون نیز اداره کشورهای روی زمین را میان پسرانش تقسیم می‌کند: سرزمین‌های شرقی از جمله روم (بیزانس) و خوارزم را به سلم، توران، ترکستان و چین را به تور (به عنوان شاه توران)، و ایران و یمن (عربستان) را به ایرج می‌دهد. در آثار طبری، مسعودی و دیگر نویسندگان آمده است که بابل نیز به ایرج داده شد و کیومرث و منوچهر نیز در بابل می‌نشستند. سلم با نارضایتی شدید با واگذاری حکومت ایران به ایرج مخالفت می‌کند. سلم که در دل کینه‌ای نسبت به برادرش داشت، تور ساده‌لوح را نیز فریب می‌دهد و هر دو با حيله ایرج را به نزد خود فرا می‌خوانند و او را می‌کشند. (فردوسی، ۱۹۸۶، ص. ۶۷-۷۶) از ایرج کشته‌شده دختری به دنیا می‌آید و منوچهر – پسری که از این دختر زاده می‌شود – توسط جدش فریدون به عنوان وارث و حاکم پرورش می‌یابد. پس از بزرگ شدن، منوچهر برای انتقام پدرش به جنگ تور و سلم می‌رود و در نبرد، تور و سلم را می‌کشد.

در این افسانه آن‌ها، نوح با فریدون، یافت با تور، و سام با سلم جایگزین شده‌اند. پارسیان حام را حذف کرده و به جای او ایرج – که به عنوان جد بزرگ ایرانیان معرفی شده – را وارد کرده‌اند. نام ایرج نیز شکل کوتاه‌شده عبارت «آرینام وِجَا» در اوستا است.

سلم در اینجا می‌تواند نمونه اولیه سام (جد سامی‌ها) یا سلح در سنت یهودی-سامی باشد. ایرانیان در این افسانه از طریق قهرمان منوچهر بیان می‌کنند که در جنگ‌های سلطه‌جویانه، بر تورانی‌ها (در قالب تور) و سامی‌ها (در قالب سلم) پیروز شده‌اند.

فردریش اشپیگل، تاریخ‌نگار برجسته آلمانی، در اثری که به تاریخ باستان ایران اختصاص داده بود، می‌نوشت که ایرانیان افسانه آفرینش جهان در اوستا را از افسانه‌های سامی‌های کتاب مقدس درباره آفرینش گرفته‌اند. ریشه باستانی‌ترین این افسانه به سومریان بازمی‌گردد و افسانه هندی درباره طوفان نیز از طریق ایران، از افسانه سامی بابل – یا دقیق‌تر بگوئیم، از افسانه سومری – گرفته شده است. (Spiegel F. ۱۸۷۱، ص. ۴۴۲-۴۵۸)

افسانه‌های طوفان سومریان تورانی نیز از طریق بابلی‌ها و یهودیان به افسانه‌های ایرانی راه یافته بود. در این افسانه، اهورامزدا نماینده خدای انکی، و یم نماینده زیوسودراست.

خدای انکی در مجمع خدایان، زیوسودرا را از تصمیم برای فرستادن طوفان بر زمین آگاه می‌کند و به او دستور می‌دهد برای نجات انسان‌ها و دیگر موجودات زنده، کشتی‌ای بسازد.

ساخت واران (در اوستا به معنای «قلعه، ملک») که قرار است انسان‌ها و جانداران را از فاجعه نجات دهد، در وندیداد توصیف شده است. اهورامزدا و یم در «وهوی‌داتی» در آریائموئجه باشکوه مجلسی برگزار کردند؛ اهورامزدا با خدایان آسمانی و یم با بهترین انسان‌ها همراه بود. اهورامزدا در آنجا به یم خبر می‌دهد که جهان در خطر نابودی است، زیرا ابتدا زمستان و سرمای هولناکی خواهد آمد که دو سوم دام‌ها را نابود خواهد کرد، و سپس ذوب شدن برف‌ها باعث سیل خواهد شد. اهورامزدا، همانند افسانه سومری، توصیه می‌کند واریایی ساخته شود که در آن ذخیره‌ها نگهداری شوند: «نطفه دام‌های کوچک و بزرگ، انسان‌ها، سگ‌ها، پرندگان و آتش‌های سرخ شعله‌ور»، و همچنین گیاهان (همه به صورت «جفت‌جفت») جمع‌آوری شوند، آب به آنجا آورده شود و خانه‌ها و ساختمان‌هایی برای حیوانات ساخته شود. یم باید خود واران را در آریائموئجه از خاک بسازد. (Dрезден M. ۱۹۷۷، ص. ۳۳۷-۳۶۵)

به طور کلی، تاریخ ایران که از دوران هخامنشیان به پارسیان نسبت داده می‌شود، در واقع شامل بسیاری از رویدادهای تاریخی و قهرمانان اقوام تورانی و سامی است که به طور کامل تحریف و ایرانی‌سازی شده‌اند. رویدادها و شخصیت‌های مرتبط با سلسله‌های پیشدادیان و کیانیان پیش از هخامنشیان نیز افسانه‌هایی کاملاً ساختگی هستند که هیچ ارتباطی با واقعیت‌های تاریخی ندارند.

جی. کوئاجی، پژوهشگر هندی‌تبار بریتانیایی، در اثر خود «فرهنگ و افسانه‌های باستانی ایران و چین» به تأثیر افسانه‌های ساک بر افسانه‌های ایران و چین پرداخته است.

قوم ساک که سال‌ها در آسیای مرکزی حاکمیت داشتند، از قدرت تأثیرگذاری بزرگی بر اقوام همسایه برخوردار بودند؛ داستان‌های قهرمانی آن‌ها نه تنها به افسانه‌های پارسی غنا بخشید، بلکه اسطوره‌شناسی چینی را نیز غنی کرد. ساک‌ها با موقعیت جغرافیایی مناسب خود میان چین و ایران، افسانه‌هایشان را به عنوان ارزشی معنوی به هر دو دولت هدیه دادند. (J.C. Coyajee، ۱۹۳۶، ص. ۱۸۶)

افسانه‌های قهرمانی ساک جایگاه مهمی در زنجیره افسانه‌های جهانی دارند. «حماسه‌ها و اسطوره‌های قهرمانی اسکیت-ساک‌ها تأثیر عمیقی بر ادبیات و اسطوره‌شناسی یونانی نیز داشته است.»

فرید-گودرز، گیو-بیژن، پلاشان-پارتیا در شاهنامه فردوسی با شاهزادگان قهرمان تاریخ پارتی مانند واردان، گودرز و

والاگش اول هم هویت هستند. قوی، جنگجو و رمانتیک...

قوم ساک – که قبیله‌ای پرروح، جنگجو و رمانتیک بودند – حماسه‌های قهرمانی‌شان در آسیای مرکزی و شرق ایران برای راویان و شنوندگان‌شان جذابیت و کشش عظیمی داشت. منطقه راجپوتا که در گذشته توسط ساک‌ها سکونت داشت، تاریخش توسط هندی‌ها تصاحب شده است.

یکی دیگر از دلایل ایرانی‌سازی افسانه‌های ساک، وجود خلأ بزرگی در تاریخ ایران بود. تاریخ شاهان به اندازه‌ای پربار و غنی از داستان‌های قهرمانی نبود که مردم را راضی کند.

به نظر ایران‌شناسان برجسته غربی مانند مک‌گاورن، نولدکه و هرتسفلد، بخش مهمی از تاریخ پارتیا در شاهنامه به صورت تاریخ کیانیان نگاشته شده است. با وجود بی‌میلی سالنامه‌نویسان ساسانی، آن‌ها برای پر کردن خلأهای تاریخ کیانیان، ناچار شدند تاریخ پرشکوه پارتیان – که پنج قرن بر پارسیان حکومت کرده بودند و از آن‌ها متفتر بودند – را به عنوان تاریخ خودشان به نگارش در آورند. در نتیجه، حاکمان و شاهزادگان پارتی مانند گودرز، گیو و کارن، به عنوان جنگجویانی در خدمت کیخسرو و اجدادش – که کاملاً برایشان بیگانه بودند و در زمان و مکانی کاملاً متفاوت حکومت می‌کردند – به تصویر کشیده شدند. (J.C. Coyajee. ۱۹۳۶. ص. ۱۸۵)

با این هم بسنده نکردند و با معرفی آن‌ها به عنوان قهرمانان حماسه ملی پارسی، تاریخ پارتیا را مورد بهره‌برداری قرار دادند. در شاهنامه، روایت‌های تاریخی پارتیان با افسانه‌های ساک آمیخته و دگرگون شده است. تعجب از این آمیختگی‌ها بی‌مورد است، زیرا ساک‌ها و پارتیان اغلب شانه به شانه در برابر مهاجمان خارجی مانند کوشانیان و دیگران می‌جنگیدند. در بخش عمده شاهنامه، حماسه‌های قهرمانی ایران، سکستان و سیستان با یکدیگر درهم آمیخته‌اند. فردوسی در حماسه خود جایگاه مهمی به اسطوره‌شناسی ساک داده است. افسانه‌های رستم و خاندانش جایگاه مهمی در زنجیره افسانه‌های قهرمانی جهان دارند.

پیشدادیان و کیومرث

بر اساس افسانه‌های تاریخی ایران، آغاز جنگ‌های ایران-توران به دوران حکومت سلسله پیشدادیان بازمی‌گردد. فردوسی و دیگر نویسندگان، سلسله حکومتی پیشدادی – که در اوستا به نام «پیشدادیان» ثبت شده – را به عنوان سلسله‌ای معرفی می‌کنند که پایه حکومت در جهان را بنا نهادند. واژه «پیشداد» نام شخص نیست؛ در اوستا «پَرَدَهَتَه» نامیده می‌شود و نام نخستین سلسله حکومتی است که در شاهنامه به شکل «پیشداد» وارد شده است. این نام از دو بخش تشکیل شده: «پیش» + «داد»؛ در زبان پارسی «پیش» به معنای «نخست» و «داد» به معنای «آفریده‌شده» است و بنابراین معنای نام «نخست‌آفریده» یا «نخستین انسان» می‌شود.

درباره سلسله پیشدادیان نمی‌توان هیچ اطلاعاتی در منابع تاریخی به دست آورد. بررسی منابع باستانی غرب آسیا مانند ایلام، آشور، بابل، یهود و دیگران نشان می‌دهد که رویدادهایی که در روایت‌های تاریخی ایران به پیشدادیان نسبت داده شده، در واقع بازتاب رویدادهایی است که میان حاکمان تورانی ایلام، ماننا و دیگران در مناطق غربی جغرافیای موسوم به ایران، با حاکمان مهاجم آشور و بابل رخ داده و به عنوان رویدادهایی مرتبط با سلسله پیشدادیان به نگارش درآمده است.

به نظر ما، ریشه افسانه پیشدادیان به توروکو – که اف. هومل آن را نخستین دولت ترک نامیده – در دوران برنز و آهن

در نزدیکی دریاچه ارومیه باز می‌گردد. نام یکی از پادشاهان توروکو، پیشندان بود. پیشندان یکی از مدیران بزرگ دولت توروکو و بنیان‌گذار سلسله بود. پدر او، توروکتو، بنیان‌گذار دولت بود. نام پسر پیشندان، تابیتون، با نام تابیت، پادشاه ساک‌ها، یکسان است. دولت توروکو قرن‌ها با قهرمانی در برابر لشکرکشی‌های مهاجم آشور مبارزه کرد. بر اساس افسانه‌های ایرانی، کیومرث یا گیومرث نخستین انسان و بنیان‌گذار سلسله پیشدادیان است. بر اساس افسانه آفرینش در بُندهش اوستا، اهورامزدا کیومرث – یا به تعبیری گیومرث – و گاو را همزمان آفرید. این دو آفریده که دارای پاکی کامل بودند، سه هزار سال بر زمین زندگی کردند؛ سپس اهریمن – یا به تعبیری آنْگَرَمَنیو – که نماینده شر بود، ظاهر شد و قدرت خود را نشان داد. هر حیوانی که او را می‌دید، عقل از سرش می‌پرید و احساساتش را از دست می‌داد. اهریمن فرزندی به نام هَرور (هَیوَر) داشت. روزی در برخورد با کیومرث توسط او کشته شد. به همین دلیل اهریمن از کیومرث به درگاه خدا شکایت کرد. نخستین کار خدا کشتن گاو بود. اما از نطفه‌ای که از بدن گاو افتاد، حیوانات مفید و گیاهان پدید آمدند. خدا سختی‌ها و رنج‌های جهان را به کیومرث نشان داد. کیومرث با دیدن این‌ها آرزوی مرگ کرد و خدا جان کیومرث را گرفت. اما از نطفه کیومرث دو قطره بر کوه دَمَداد نزدیک اِسْتَخْر افتاد و از آن دو گیاه ریواس رویید. پس از نه ماه، دو جوانه از شاخه‌های ریواس پدید آمد و در پایان ماه به دو انسان به نام‌های مَشی و مَشیانه تبدیل شدند. آن‌ها ۵۰ سال بدون خوردن چیزی زندگی کردند. (Lenormant F. ۱۸۸۲، ص. ۶۰)

بر اساس روایت‌های اوستا، نخستین انسان کیومرث، نخستین حاکم هوشنگ، و آخرین حاکم افسانه‌ای سلسله، اوزو است که در «شاهنامه» به نام زو بیان شده است.

بر اساس روایت‌های ایرانی، نخستین حاکم هوشنگ با شکست دادن لشکر دیوها در هیرکانیا، مازندران، گیلان و دیگر سرزمین‌ها را زیر سلطه خود درآورد و وارثان او مبارزه با قبایل بومی را که به صورت دیو توصیف می‌کردند، ادامه دادند.

به نظر ما، افسانه آفرینش ایرانی درباره نخستین انسان کیومرث – حتی اگر هندواروپایی‌ها تمایلی به پذیرش آن نداشته باشند – نسخه تحریف‌شده‌ای از افسانه آفرینش سومری است. ریشه نام کیومرث به شکل «قو-مَرتو» است و در زبان سومری-اکدی به معنای «پسر گاو» می‌باشد (F. Delitzsch, ۱۸۹۶، ص. ۳۹۱) (کیومرث نمونه اولیه انکی – خدای آسمان، پدر خدایان و دارای عنوان «گاو زاده‌شده از گاو» – در افسانه سومری است که در افسانه ایرانی بازتاب یافته است. در افسانه آفرینش سومری نیز از مایه انکی – که گاو را تجسم می‌بخشد – رودهایی که اساس جهان زنده را تشکیل می‌دهند و به صورت گاو تجسم یافته‌اند، پدید آمدند و با خود برکت و باروری آوردند.

تاریخ‌نگار آلمانی اشپیگل در اثر دوجلدی خود به نام «ایران باستان» که بر اساس اوستا و دیگر منابع ایرانی‌زبان نوشته شده، تفسیر گسترده‌ای از تاریخ ایران ارائه داده است. در «مجموع التواریخ» ناشناس و «تاریخ طبری»، نام کیومرث به صورت «گیل‌شاه» آمده و به معنای «مرد گِل» یا «مرد خاک» است. در افسانه سومری، نخستین انسان توسط خدای انکی از گل آفریده شده است. اپونیم گیل‌شاه که در اوستا به عنوان نخستین انسان معرفی شده، از نظر منشأ به سومریان مرتبط است.

طبری نیز نام کیومرث را «قورُشاه-کورُشاه» یعنی «پسر کوه» می‌نامد. چه در اثر «مجموع التواریخ» و چه در نسخه طبری، واریانت‌های نام کیومرث به صورت گیل‌شاه و کورُشاه از نظر ریشه‌ای کاملاً به افسانه‌های آفرینش سومریان

مرتبط هستند. واژه «کور» در زبان سومری به معنای «کوه» است. تسه/شاه در کاسی‌ها معنای خدا نیز دارد. (طبری، ۱۹۹۱، ص. ۱۰)

در تاریخ طبری و دیگر منابع آمده است که کیومرث همان حضرت آدم بوده و همه اقوام جهان از او پدید آمده‌اند. از تولد آدم تا زمان پیامبر محمد ۶۰۰۳ سال گذشته است. ریشه واژه کی‌کوه به شکل قو-کوه است و این کالکی از واژه قو-تور در زبان سومری است. قوتور یا قو-کور در زبان سومری نامی است که به گاو وحشی یا بیزون داده می‌شود. کیومرث برادری به نام بالیک در سرزمین غربی داشت که به کوه دماوند آمد و از او دیدار کرد (David Shea). ۱۸۳۲، ص. ۵۵)

بالیک خدای آب سومریان بود و رودها به احترام او بالیک نامیده می‌شدند. رود بالیک در ترکستان و شهر بلخ نیز به احترام این خدا نام‌گذاری شده‌اند.

کیومرث و سلسله او با تورات نیز مرتبط دانسته می‌شوند. بر اساس یک روایت، کیومرث از فرزندان آدم بوده و نامش حام بود. همه انسان‌ها، از جمله کیومرث، از نسل شیث پیامبر – پسر آدم – بودند؛ زیرا آدم پسری جز شیث نداشت. پس از مرگ شیث، میان برادران اختلاف افتاد و کیومرث همراه فرزندان به کوه دماوند در هیرکانیا آمد و غاری را برای خود برگزیدند؛ سی سال تنها در آنجا زندگی کردند و تکثیر شدند. پیش از آمدن کیومرث، این کوه‌ها محل سکونت دیوها بود. کیومرث با نیرویی که خدا به او بخشیده بود، با چوب‌دستی و فلاخن با آن دیوها مبارزه کرد و آن‌ها را از کوه دماوند راند. کیومرث پسری محبوب به نام هُسنک داشت؛ دیوها برای انتقام از کیومرث، هنگامی که پسرش بر قله کوه در حال دعا و سجده بود، سرش را با سنگ کوبیدند و کشتند. (طبری، ۱۹۹۱، ص. ۱۲۳-۱۲۱)

بر اساس روایت‌هایی که طبری نقل می‌کند، دوران کیومرث – که ۷۰۰ سال حکومت کرد – و فرزندان کاملاً به مبارزه با دیوها گذشت.

به نوشته مسعودی، کیومرث – نخستین پادشاه پارسیان – اُمیم بن لاوژ بن ایرم بن سام بن نوح است؛ زیرا کیومرث نخستین کسی بود که در پارس ساکن شد. بر اساس روایت، پارسیانی که پادشاهی نداشتند، به نزد کیومرث که در کوه دماوند ساکن بود رفتند و از او خواستند پادشاهشان شود؛ او نیز با شرط اطاعت پارسیان و عمل به گفته‌هایش، پذیرفت. کیومرث که در شهر استخر زندگی می‌کرد، چهل سال حکومت کرد. پس از او برادرش اُهشنج (هوشنگ) بن فرؤل که در هند زندگی می‌کرد، بر تخت نشست. پس از او برادرش تهمورث، سپس برادرش جم (جمشید) حاکم شد. پس از آن بیورسب که به نام ضحاک شناخته می‌شود، به تخت رسید. ادعا می‌شود که او عرب یمنی بود. (مسعودی، ۲۰۰۶، ص. ۱۲۰-۱۱)

نیمرود و پیشدادیان

ایران‌شناسان بدون ارائه هیچ استدلال قانع‌کننده‌ای، با تلاش جدی ادعا می‌کنند که سلسله‌های پیشدادیان و کیانیان ایرانی‌تبار هستند، اما بسیاری از نویسندگان مسلمان قرون وسطی بر اساس منابع باستانی، شجرنامه‌هایی ارائه کرده‌اند که پیشدادیان و کیانیان را به حاکمان سامی و تورانی بابل و غرب آسیا متصل می‌کنند.

بسیاری از منابع شجره پیشدادیان را به نیمرود – حاکم بابل که در تورات به عنوان نخستین امپراتور نام برده شده – مرتبط می‌دانند و او را با فریدون یکسان می‌شمارند.

نویسنده قرن نهم محمد الخوارزمی می‌نویسد که عنوان کی‌کاوس، نیمرو بود. خوندمیر نیز لقب او را نیمرو ذکر می‌کند.

البیرونی معتقد است که زو بن تهمورث، آشور هَدون – پادشاه آشور در قرن هفتم پیش از میلاد – بوده و کی‌کاوس که پس از او به قدرت رسید، بُخت‌النصر بود؛ پس از کی‌قباد نیز سه نسل پادشاهی کردند، کورش همان کیخسرو بود و وارث او کبیروس، لهرسپ بود.

به گفته ابن البلخی، بهمن نوه بُخت‌النصر و پسر نیمرو (نَبونید) بود که بَلْتَنَصَر (بَلْشَصَر، پادشاه بابل) را از قدرت خلع کرد و کورش را به جای او منصوب نمود. مادر کورش دختر پیامبر یهود بود و تورات را به او آموخته بودند.

در تاریخ طبری آمده است که پس از حکومت صادقان در اسرائیل، گشتاسپ بن لهرسپ در اورشلیم و فلسطین به قدرت رسید و بُخت‌النصر (نَبوگَدْنَصَر دوم، پادشاه بابل ۵۶۲-۶۰۴ ق.م) را به عنوان جانشین خود منصوب کرد. اسرائیلی‌ها تا زمانی که کورش بن جماسپ بن آسب آن‌ها را به اورشلیم بازگرداند، در بابل ماندند؛ زیرا مادر او استر یهودی‌تبار و دختر هویله بود. هویله کشوری است که در تورات نام برده شده و نام نوه یفطان – پسر عابر – را دارد. بسیاری از شارحان باستانی و مدرن تورات گمان می‌کنند که کشور هویله – که غنی از طلا بود – در امتداد رود پیسون که از باغ عدن جریان دارد، قرار گرفته و این رود همان رود گر است که از جنوب کوه‌های قفقاز در آذربایجان کنونی جریان دارد؛ یعنی هویله همان آذربایجان است. (Prods Oktor Skjærvø. Myth of Jamshid. ص. ۵۲۲-۵۰۱. ۲۰۱۲).

کی‌قباد نیز هنگام تقسیم دولت میان سردارانش، اداره ولایت نیمروز را برای خود نگه داشت. نیمروز نام دیگر استان سیستان در افغانستان است. این منطقه سَکِستان – یعنی کشور ساک‌ها – نیز نامیده می‌شود. نام نیمروز شکل تحریف‌شده نیمرو است و به معنای «سرزمین نمری‌ها» است. تاریخ‌نگاران اروپایی، نمری‌هایی که در دامنه‌های غربی زاگرس زندگی می‌کردند را شاخه‌ای از قوم تورانی کاسی می‌دانند، و برخی دیگر نمری‌ها را ساک‌ها می‌شمارند. آن‌ها می‌نویسند که معنای نام نمری «پلنگ» است. پلنگ همراه با گرگ و گاو، یکی از توت‌های مهم حیوانی در میان اقوام ترک است.

(David Shea. ۱۸۳۲. ص. ۱۵۱)

جمشید

جمشید یا جم، پادشاه اساطیری ایران است که در اوستا با عنوان «خَشَنَه» به نام‌های یَم و بیم بیان شده است. ابن اسفندیار در بحث از تاریخ محلی تبرستان می‌نویسد که در گذشته‌های دور، دیوها در این سرزمین‌ها ساکن بودند و جمشید پس از آمدن به اینجا بر آن‌ها پیروز شد و آن‌ها را مجبور کرد کوه‌ها را به دشت تبدیل کنند، دریاچه‌ها را با خاک پر کنند و باتلاق‌ها را خشک نمایند.

نویسندگان مسلمان نام جم-شید را به معنای «نور خورشید» تفسیر کرده‌اند، اما ابوالفدا معنای آن را «نور ماه» می‌داند. به نظر ما این تفسیر درست‌تر است، زیرا جمشید هرچند با خورشید مرتبط دانسته می‌شود، در افسانه‌ها به صورت خدایی با تجسم گاو توصیف می‌گردد و گاو نماینده ماه بود.

تهمورث و جمشید برادرانی بودند که از نوادگان هُستک – پسر کیومرث – به شمار می‌آیند. بر اساس روایت، جمشید هزار سال پادشاهی کرد. روزی که جمشید بر تخت می‌نشست و دردهای مردم را می‌شنید، نوروز نامیده شد.

جمشید از دختری زابلی، پسری به نام تور داشت که در افسانه‌های ایرانی به عنوان جد بزرگ ترک‌های ساک – که به صورت قهرمانان پارسی معرفی شده‌اند – شناخته می‌شود. تور نیز پسری به نام سیداب داشت. پسر او نریمان، پسر نریمان

سام، و پسر سام زال بود؛ پسر زال نیز رستم بود که به او رستم زال یا رستم دستان نیز می‌گفتند. آن‌ها سلسله حاکمان دولت سَکِستان بودند که پارسیان آن را سَکِستان (سیستان) می‌نامیدند. همانند شاهنامه، در طبری نیز دو پسر فریدون – سَلم و تور (ثُوج) – برادرشان ایرج را کشته و جهان را میان خود تقسیم کرده و سیصد سال حکومت می‌کنند. برخی نویسندگان باستانی شجره فریدون و رستم زال را به نیرود متصل می‌کنند.

جمشید که ابتدا با عدالت کشور را اداره می‌کرد، از خوی پیشین خود دست کشید و به ستمگری پست تبدیل شد؛ مردم از حکومت او ناراضی شده و شورش کردند. در «شاهنامه»، ایرانیانی که علیه جمشید قیام کرده‌اند، ضحاک – که به عنوان شاه بابل معرفی شده – را برای حکومت بر خود دعوت می‌کنند. اما به زودی مردم از ستم ضحاک به ستوه آمده و به رهبری کاوه آهنگر قیام می‌کنند. فریدون از سلسله کیانیان ایران – که کاوه مردم را به دعوت او فرامی‌خواند – آن‌ها را از ستم ضحاک نجات می‌دهد. بدین ترتیب، اثر با روحیه خصمانه نسبت به عرب‌ها در قالب ضحاک و ترک‌ها در قالب افراسیاب نوشته شده است.

جمشید در مبارزه با ضحاک شکست خورد و تخت را رها کرده و گریخت، اما ضحاک او را تعقیب کرد، به چنگ آورد و تکه‌تکه کرده و کشت. اینکه یَم-جمشید به چه گناہانی کشته شد، موضوع بحثی میان ایران‌شناسان شده است. یَم-جمشید که با دیوها پیوند نزدیکی داشت، دیوها و انسان‌ها را با هم اداره می‌کرد و برای خدایان-دیوها خانه‌هایی ساخته بود. دلیل گناهکار شدن و فرستاده شدن او به جهنم را در متون اوستایی به زبان پهلوی، بر اساس عبارت «گوش بَگه» – که به «گوشت گاو» ترجمه شده – توضیح می‌دهند و آن را به خوردن «گوشت گاو» که برای انسان‌ها ممنوع بود، مرتبط می‌دانند.

اما بسیاری از نویسندگان از جمله بارتولومی و ولفگانگ لینتس به درستی واژه «گوش» را گاو-بُغا و «بَگه» را خدا ترجمه کردند. جَم یا جمشید خود را بر اساس سنت زرتشتی، خدا می‌پنداشت. به گفته بلُعمی، شیطانی بود که جمشید را به این باور رساند که آفریننده جهان است. پس از آن جمشید از مردم خواست به او به عنوان بَگه یعنی خدا پرستش کنند و کسانی که باور نمی‌کردند را به آتش می‌انداخت. برخی پژوهشگران دلیل اصلی گناه جمشید را اعتقاد او به بَغه-بُغه به عنوان خدا می‌دانند. بَغه یا بُغش که به صورت گاو یا بُغا تجسم می‌یافت، مهم‌ترین خدای ترک‌های کاسی بود و این خدا بعداً در زرتشتیت به عنوان یکی از خدایان اصلی به شکل بَغه مَزدا یا بَغه مَزدا درآمد.

مسعودی و مقدسی می‌نویسند که جمشید در زمان نوح زندگی می‌کرد و طوفان در دوران او رخ داد. به نوشته دینوری، جَم یعنی جمشید پس از سام پادشاه بابل شد و دقیقاً در دوران او زبان‌ها درهم آمیخت و پسران سام به اَرَضی بابل (خاور نزدیک) و از جمله به سرزمین ایران پراکنده شدند. به نوشته او، نیرود از نوادگان جَم و عرب‌ها از نوادگان اَرَفْخُشَد هستند (Prods Oktor Skjærvø. ص. ۵۲۲-۵۰۱، ۲۰۱۲).

ضحاک که پس از جمشید بر تخت ایران نشست، هرچند در افسانه‌ها به عنوان موجودی ستمگر، ظالم و وحشی توصیف شده، از نظر قومی با پیشدادیان خویشاوند بود.

به نوشته ابن مسکویه، ضحاک یا دَهاق که ایرانیان سال‌ها با او مبارزه کردند، پسر پادشاه عرب و خواهر جمشید بود. البیرونی نیز می‌نویسد که بَیُور سَپ یعنی ضحاک، پسر خواهر جمشید بود.

ضحاک پس از به دست گرفتن تخت، با دو خواهر جمشید – اَرَنَواز و شَهَنَواز – ازدواج کرد. حکومت او هزار سال ادامه یافت.

پس از اینکه ضحاک تورانی همسر جمشید را ربود، او به کوه‌های تبرستان بازگشت و در آنجا فریدون را به دنیا آورد. فریدون بعداً از پدرش ضحاک انتقام گرفت و او را در کوه دماوند به زنجیر کشید. (Spiegel F. ۱۸۶۳، ص. ۶۸)

نویسنده عرب یعقوب بن ندیم در کتاب‌های خود می‌نویسد که جمشید در نزدیکی شهر شوشتر – یعنی سوزیان/شوشا – به دنیا آمده و نام پدرش اُنچ خان بوده است. اینجا کشور آنزان بود که اروپایی‌ها آن را آتشان می‌نامیدند. (Bayur Y.H. ۱۹۳۰، ص. ۳۴۰) (نتیجه‌ای که از این گرفته می‌شود این است که جمشید یک ایلامی بود.

عرب‌ها جمشید را با نام متوشلیح می‌شناسند. متوشلیح در تورات جد نوح پیامبر است. در واقع جمشید یک حاکم ترک آنزانی یعنی ایلام و آتشان بود و به خورشید اعتقاد داشت؛ او در آذربایجان بر تخت طلایی نشسته و حکومت کرده است. به نوشته البیرونی، عید نوروز روزی است که جمشید بر تخت طلایی نشسته و به آذربایجان آمد. بر اساس افسانه، جمشید زمین را گشت و وقتی به آذربایجان رسید، دستور داد تخت جواهرنشانش را رو به شرق در جایی مرتفع برپا کنند و خود با تاج جواهرنشانش بر سر بر تخت نشست. با طلوع خورشید، نور بر تاج و تخت افتاد و پرتوهای درخشانی ساطع کرد؛ مردم شادمان شدند و گفتند این روز جدیدی است. از این افسانه پیداست که آذربایجان جایی بوده که تخت طلایی – نماد حکومت برای حاکمان – به آن‌ها داده می‌شد. رویدادهایی که در حماسه‌های ایرانی توصیف شده، در واقع بازتاب مبارزه‌های میان لشکر تورانی افراسیاب که از شرق می‌آمد با ترک‌های بومی آتشان یا ایلام و آشوریان است. در آن دوران باستانی، ایرانیان هنوز به صحنه تاریخ در غرب آسیا پا نگذاشته بودند. (Bayur Y.H. ۱۹۳۰، ص. ۳۴۱)

دکتر رضا نور – هم‌رزم آتاتورک که بعداً به دلیل برخی مسائل اختلاف‌برانگیز به مصر رفت – در بحث از تاریخ باستانی ترک‌ها می‌نویسد که یکسان دانستن فریدون توصیف‌شده در شاهنامه با اوغوز خان اشتباه است و درست آن است که اوغوز را با هوشنگ – که در دوران باستانی‌تری زندگی کرده – یکسان بدانیم. به نظر ما نیز حاکم ترکی که خروج از آرگنکون را با کوبیدن آهن در ۲۱ نوروز جشن گرفت، همان حاکمی است که در افسانه‌های ایرانی به نام جمشید ثبت شده است.

به گفته رهبر ملی آذربایجان رسول‌زاده، هرچند از نظر اساطیری تأسیس نوروز به جمشید نسبت داده می‌شود، اما این عید توسط عرب‌ها ممنوع شده بود. هشت قرن پس از ممنوعیت، سلطان ترک جلال‌الدین ملک‌شاه آن را دوباره در زندگی به کار برد. به همین دلیل در ایران نام او جمشیدی نیست، بلکه سلطانی است و نوروز سلطانی نامیده می‌شود.

به گفته م.ا. رسول‌زاده، این عیدی که ریشه در سنت‌های تاریخی ترک دارد و در سراسر جهان ترک با شکوه یکسانی جشن گرفته می‌شود و بر پایه سنتی بسیار باستانی استوار است، به اشتباه به عنوان عید ایرانی معرفی می‌شود. همچنین نوروز که عیدی تورانی است، در واقع برای ترک‌ها آغاز روز جدید – روز رهایی از آرگنکون – است. رسول‌زاده که نوروز را در میان ترک‌ها با نماد نجات‌دهنده گرگ مرتبط می‌داند، می‌نویسد: ترک‌ها در آن روز «کوه را ذوب کردند. به جهان باز گذشتند. از اسارت رهایی یافتند. این «رهایی» بر اساس افسانه در ۹ مارس رخ داده بود. شایان توجه است که واژه‌های ترکی قورتولماق و قورتولوش که به معنای نجات و آزادی است، دقیقاً از ترکیب «قورد» و «الماق» تشکیل شده‌اند. قورتولماق احتمالاً به معنای قورد اولماق یعنی مانند گرگ راهی یافتن و از این محاصره بیرون آمدن است. دو ملت بزرگ شرق رهایی خود را در ماه مارس با نوروز یافتند.» (رسول‌زاده م.ا. باکو ۲۰۱۳)

نوروز با نام نخستین پادشاه توران، شکارچی ماهر نیم‌رود، مرتبط است و نوروز-نیم‌رود شکل تحریف‌شده نام نیم‌رود

است. نام نیمرو در تورات و قرآن به عنوان نخستین امپراتور جهان و قهرمان ذکر شده است. نیمرو پادشاه نمری‌ها – شاخه‌ای از کاسی‌های تورانی که قرن‌ها در بابل حکومت کردند – بود. روزی که او سرزمین وسیعی در غرب آسیا را زیر سلطه خود درآورد و به عنوان نخستین امپراتور جهان بر تخت طلایی نشست، به عنوان عید «روز جدید» جشن گرفته شد و این رویداد در اسطوره‌شناسی ایرانی به جمشید نسبت داده شده است.

در میان سومریان، تخت طلایی نماد حکومت بود و توسط خدا در کوه‌های مقدس آراتا به حاکمان اهدا می‌شد تا کُت به آن‌ها بخشیده شود. جمشید نیز همانند سومریان به حضور خدا فراخوانده شد و بر فراز کوه البرز، атрибут‌هایی مانند انگشتر مهر، تخت طلایی و دیادم به او اعطا شد تا بر جهان حکومت کند و سپس به بابل بازگشت. کوه‌های آراتا در آذربایجان هستند و تصادفی نیست که جمشید نیز در آذربایجان بر تخت طلایی به قدرت رسید.

در اوستا و افسانه‌های ایرانی، تهمورث – که سومین حاکم پیشدادیان معرفی شده و لقب «پوست‌روبامپوش» دارد – پسر هوشنگ، نخستین پادشاه سلسله پیشدادی، و برادر یم-جمشید است. در اوستا او به عنوان حاکمی که از سوی خدا دارای خورْنه یعنی کُت الهی است، نامیده می‌شود. کُت مفهومی ویژه اقوام تورانی غرب آسیا، سومریان و ایلامیان است و به معنای پاداش داده‌شده یا حق حکومت اعطاشده توسط خدا است. واژه کُت دقیقاً از سومریان و ایلامیان به ترک‌ها به ارث رسیده است. واژه کُت در اوستا به شکل خورْنه/هورْنه ترجمه و وارد شده است. دانیل خُولسون، دانشمند روس یهودی‌تبار، می‌نویسد که تَمور یا دَمور خدای آشوری است و او را با آریایی‌ها مرتبط می‌داند. او چنین نظریه‌ای ارائه کرده که در قرن ۲۴ یا ۲۳ ق.م، شاخه‌ای از هندواروپایی‌ها از شرق آمده و در میانرودان – که تا آن زمان تنها از سامی‌ها تشکیل شده بود – ساکن شدند.

به نوشته بروسوس، تاریخ‌نگار بابلی، و تأیید دیگر منابع، هشت پادشاه ماد در خالده یعنی بابل حکومت کرده‌اند و پایه اعتقاد به خدای تَمیر در بابل و آشور از زمان آن‌ها گذاشته شده است (Martin Gemoll. ۱۹۱۱. ص. ۲). (مارتین گمول که فرضیه خُولسون را رد می‌کند، می‌نویسد که در واقع در حدود ۲۳۰۰ ق.م، ایلامی‌هایی که بروسوس آن‌ها را مادی می‌نامد، بابل را اشغال کردند و ایلامی‌ها با مادی‌ها ریشه قومی یکسانی داشتند. همان قبایل شرقی که در علم به نام آلاروئید شناخته می‌شوند، ماد، آسیای صغیر و شمال سوریه را نیز اشغال کرده و در آنجا ساکن شدند. معنای نام آلاروئید به گفته گمول، غیرسامی و غیرآریایی است. همه تاریخ‌نگاران آلاروئیدها را تورانی می‌دانستند، اما چون از به کار بردن نام ترک تورانی احتیاط می‌کردند، از اصطلاح آلاروئید استفاده می‌نمودند.

مارتین گمول، اسطوره‌شناس و تاریخ‌نگار آلمانی، در روشن کردن تصویر تهمورث در اسطوره‌های ایرانی می‌نویسد که یکی از خدایان فینیقی زئوس دَمور نام داشت. او بعداً در اسطوره‌شناسی یونانی با نام زئوس مشهور شد. در فینیقیه رودخانه‌ای به نام دَمور وجود داشت. یکی از پادشاهان نینوا تَمور نامیده می‌شد. گمول می‌نویسد که نام تَمور با نام تَمیر (تَمیریس)، ملکه ماساگت‌ها، هم‌هویت است. (Martin Gemoll. ۱۹۱۱. ص. ۲)

نام‌های تَمور و دَمور بدون هیچ شکی نامی ترکی است و هیچ ارتباطی با هندواروپایی‌ها ندارد. نام تَمیر/دیمیر در گویش اِمسال سومری، شکل آوایی نام تنگری/دینگیر است. اپونیم تیبیرا در سومریان شکل بیان آن‌ها در گویش‌هایشان است و به معنای فلز است. واژه تَمیر با همان معنای فلز از سومریان به ترک‌ها رسیده است.

فریدون

یکی از جالبترین شخصیت‌ها در حماسه‌های ایرانی، فریدون است. فریدون در افسانه‌ها از نسل جمشید و پادشاه پیشدادیان است. پدرش آبتین و مادرش فراتک نام دارد. فریدون را با تَرِیتون در اوستا یکسان می‌دانند. بسیاری از نویسندگان فریدون را معادل نوح در کتاب مقدس می‌شمارند و مانند دیگر افسانه‌ها، معتقدند روایت‌های مرتبط با او نیز توسط ایرانیان از افسانه‌های آفرینش سامی اقتباس شده است. بر اساس افسانه، فریدون نیز مانند نوح جهان را میان سه پسرش تقسیم کرد. نام قهرمان اساطیری ایران، فریدون، در اوستا به شکل تَرِیتون آمده و پسر اَتَوِیه ذکر شده است. فریدون شکل عربی‌شده تَرِیتون است. او به پیروزی بر ضحاک یا دَهِگه افسانه‌ای مشهور است. در اسطوره‌شناسی ایران و هند، شکل اولیه نام او تَرِت یا تَرِیت بیان می‌شود که ممکن است با سومری مرتبط باشد. واژه‌های تورا و توره در ترکی از سومری تَرِیت، تیری دا، دیری دا = دستور الهی، فرمان است (Antoine Cavigneaux / Al-Rawi, ۱۹۹۵, ص. ۴۶-۱۹) (در اکدی تَرِتو، در عبری تورا هر دو به معنای نشانه الهی، تعلیم الهی، اوراکل، نشانه‌ای که از آینده خبر می‌دهد، توضیح داده می‌شود. (Zimmern H. ۱۹۱۷, ص. ۴۸, ۶۷) در اکدی تیر = خدا، الله است.

نام تَرِیتون که در ایران به عنوان نام خدا و پادشاه آمده، ممکن است معادل نام خدای تریوتور در دوران ایلام نو باشد. فریدون که ضحاک را تعقیب می‌کرد، او را در کاخی که در اورشلیم پنهان شده بود، پس از مبارزه شدید شکست داد و همسران جمشید - اَرَنَواز و شَهَنَواز - را که توسط ضحاک اسیر و با آن‌ها ازدواج کرده بود، نجات داد و با آن‌ها ازدواج کرد.

پیروزی فریدون بر اژدهای ضحاک توسط ایرانیان به عنوان عید مهرگان جشن گرفته می‌شود. اینکه پیروزی منوچهر بر افراسیاب، پادشاه توران، نیز به عنوان مهرگان جشن گرفته می‌شود، ثابت می‌کند که ضحاک و افراسیاب - که در افسانه‌ها به عنوان دشمنان سرسخت معرفی شده‌اند - توسط ایرانیان با یکدیگر مرتبط دانسته می‌شوند. فردیناند یوست در اثری که به نام‌های تاریخی ایران اختصاص داده، توضیح نام‌ها و شجره قهرمانان اساطیری ایران را می‌دهد. به نوشته او، نام پدر فریدون اَتَوِیا بوده است. در برخی بخش‌های اوستا، نام تَرِیتون به شکل اَتَرَوِیه آمده است. به نظر ما، نام اَتَوِیا ممکن است شکل تحریف‌شده اَتَهَوَر باشد. اَتَوَر اپونیمی سومری و خدای اصلی سوبارها بود و این نام به شکل اَتور، آدار، آتر، تَره و به دیگر اقوام تورانی غرب آسیا رسیده است. به نوشته ورنه، مادر تور و سلم تورانی و مادر ایرج آریایی بود.

فریدون با دو دختر جمشید به نام‌های شَهَنَاز و اَرَنَواز ازدواج کرده بود. مادر سلم و تور، شَهَنَاز، و مادر ایرج، اَرَنَواز بود. فردیناند یوست می‌نویسد که نام مادر ایرج ایران‌دُخت یا ایران‌وز، و نام مادر تور پَری‌چهره یا اَرَنَواز بوده است. پَری‌چهره دختر دَهَاق بود. مادر دَهَاق/دِیوک، اود یا اوتق (آیتق-آیتکین) دختر بایاک بود و از خط مادری به اهریمن مرتبط بود. (Justin Ferdinand. ۱۸۹۵)

وقتی پسرانش به سن بلوغ رسیدند، فریدون برای ازدواج آن‌ها به جستجوی سه خواهر اصیل و نجیب‌زاده پرداخت و سَرُو، پادشاه یمن، سه دخترش را مناسب دانست. پادشاه سَرُو سه شاهزاده‌زاده فریدون را به کشورش دعوت کرد. در راه بازگشت، فریدون برای آزمایش شجاعت پسرانش، به شکل اژدهایی آتش‌فشان درآورد و در برابرشان ظاهر شد. پسر بزرگ، سلم، گفت فقط احمق‌ها با اژدها می‌جنگند و به جای امن گریخت. پسر دوم، تور، با شجاعت کامل به سوی او حمله‌ور شد. کوچک‌ترین، ایرج، با شجاعت پیش آمد و فریاد زد که آن‌ها فرزندان فریدون هستند و از هیچ آفریده‌ای نمی‌ترسند.

تور از نظر خلق و خو به مادر تورانی‌اش شبیه بود؛ بسیار جنگجو و تندخو بود. سلم اما به پدرش فریدون شبیه بود؛ آرام و ملایم. تور حاکم کشور توران در پشت رود اکوس-آمودریا بود و جنگ‌هایی که قرن‌ها میان ایران و توران ادامه داشت، رخ داد. (Rudolf Steiner. ۱۹۸۶، ص. ۳۷)

فریدون نیز مانند شاهان پیشین، شخصیتی اساطیری بود. دوران او آغاز جنگ‌های بی‌وقفه قرن‌ها میان ایران و توران – به ویژه با شاخه ترک آن – است. تورانی‌ها در دشت‌های بی‌کران شمال رود یگسرت حاکم بودند. تاریخ‌نگار جاستین تاریخ نژاد اسکیتی-تورانی آسیا را ۱۵۰۰ سال عقب‌تر می‌برد. (F. Lenormant. ۱۸۸۷، ص. ۳۷۶) ایرانیان هر سال در ۱۶ مهر، عیدی پنج‌روزه به نام مهرگان برگزار می‌کنند. بر اساس افسانه ایرانیان، این عید توسط فریدون تعیین شده است. گویا در همان روز، کاوه آهنگر علیه اژدهای ستمگر پیورسب قیام کرد و مردم را از ستم او رهایی بخشید. (Marquart. ۱۹۰۵، ص. ۱۳۴)

فریدون در افسانه‌ها با دامداری پیوند نزدیکی دارد. نوشته شده که اجداد توتمی او با نماد گاو یا گاو (gaw) یا (qau) ارتباط تنگاتنگی داشتند. فریدون در کودکی، زمانی که از ضحاک پنهان می‌شد، توسط گاوی مقدس به نام برم‌یون شیر داده شد. فریدون با گرز مشهور سرگای بر دشمنانش پیروز می‌شد و بر پشت گاو به شکار می‌رفت.

برای نخستین بار، ایران‌شناس فرانسوی م. مول و پس از او پژوهشگر روسی د. رایوسکی، نژیتون را با تارگیتای – خدای ساک‌ها و جد بزرگ – مقایسه کرده و شباهت‌هایشان را مشخص کردند.

تحول این دو شخصیت اساطیری در فرآیند تکامل، ثابت می‌کند که هر دو قهرمان ریشه قومی یکسانی دارند. شباهت قهرمانان نه تنها در ظاهر نام‌هایشان، بلکه در انگیزه رویدادهایی که با حضور آن‌ها رخ می‌دهد، نیز آشکار است. در اسطوره‌شناسی ساک، تارگیتای نه تنها نخستین انسان، بلکه خدای جهان مادی است.

م. مول با تحلیل نسخه‌های مختلف روایت درباره پسران فریدون، ویژگی‌های نمایندگان سه عملکرد اجتماعی – یعنی در نهایت بنیان‌گذاران سه طبقه-کاست – را در تصاویر آن‌ها مشخص کرد.

تارگیتای از نظر منشأ با رود و آب مرتبط است، همان‌طور که در منابع هند-آریایی، نام فریدون-ثریت اغلب با صفت Aptya همراه است که معمولاً با عنصر آب تفسیر می‌شود. این انگیزه را می‌توان با ویژگی تارگیتای که از الهه آب زاده شده، مقایسه کرد.

«کوش‌نامه» و کاسی‌ها

یکی دیگر از اثبات‌های ارتباط افسانه‌های قهرمانی ایرانی با اسطوره‌شناسی اقوام تورانی غرب آسیا، در مجموعه افسانه‌های «کوش‌نامه» – که به صورت نثر و نظم نوشته شده – آشکار می‌شود.

«کوش‌نامه» حماسه منظوم پارسی نوشته حکیم ایرانشان بن ابوالخیر در قرن دوازدهم است و بخشی از تاریخ اساطیری ایران به شمار می‌رود. در این اثر، کوش حاکمی است که در دوران عمویش ضحاک بر چین حکومت می‌کند. دشمن اصلی کوش، سلسله آبتین و پسرانش جمشید و فریدون هستند.

اثر رویدادهای دوران شاهان اساطیری ایران، ضحاک بدخواه و قهرمان فریدون را دربرمی‌گیرد. در اینجا ضحاک به عنوان برادر کوش معرفی می‌شود. کوش که بر چین حکومت می‌کند، به عنوان موجودی الهی توصیف می‌گردد. فریدون برای شکست کوش و اسیر کردن او، لشکری به چین می‌فرستد، اما مسیر لشکر تغییر می‌کند. در این میان، کوش در

سرزمین‌های آن سوی اکوس، شهری به نام کوشان بنا می‌کند.

فریدون سرانجام سردار گاران را با لشکری بزرگ به کشور چین می‌فرستد. لشکر فریدون پیروز می‌شود و گاران در نبرد تن‌به‌تن کوش را اسیر می‌کند. کوش دوباره به ایران فرستاده شده و در دماوند کنار ضحاک زندانی می‌شود. در دیدار فریدون با مشاورانش، به اتفاق آرا تصمیم می‌گیرند که ستمگری سخت‌گیر به غرب بفرستند. این وظیفه به کوش سپرده می‌شود و زنجیرهایش باز شده و به حضور فریدون آورده می‌شود. کوش از فریدون طلب بخشش می‌کند و سوگند وفاداری به پادشاه ایران می‌خورد. کوش بعداً به عنوان فرمانده لشکر به مصر و شمال آفریقا فرستاده می‌شود. دشمن را شکست می‌دهد و پادشاه مصر، شمال آفریقا و ایبریا می‌شود، غنایم را دوباره برای فریدون می‌فرستد و چند شهر جدید در منطقه بنا می‌کند.

اما کوش پیمان خود با فریدون را می‌شکند و آشکارا علیه او شورش می‌کند. اعضای ایرانی لشکرش را می‌کشد و دستور می‌دهد در هر خانه مجسمه‌ای از او باشد و هر روز به او پرستش شود. فریدون برای رام کردن کوش، پسرش سلم را می‌فرستد. سلم لشکر کوش را شکست می‌دهد، اما کوش به غرب می‌گریزد. در این مدت، سه پسر فریدون – تور، ایرج و سلم – با یکدیگر می‌جنگیدند. ایرج از دو برادر دیگر اطاعت و خراج می‌طلبد و به همین دلیل سلم و تور با کوش متحد می‌شوند. برادران با هم ایرج را می‌کشند و با کوش جهان را تقسیم می‌کنند و بخشی از سرزمین را از فریدون می‌گیرند. اما منوچهر – پسر ایرج – برای انتقام پدرش لشکری بزرگ جمع می‌کند و به جنگ تور، سلم و کوش می‌رود. تور و سلم در نبرد کشته می‌شوند، منوچهر نیز با گرز سرگاو کوش را زخمی می‌کند. اما کوش زخمی به خواوران (شرق) می‌گریزد، لشکری عظیم جمع می‌کند، کنترل منطقه را به دست می‌گیرد و این سرزمین‌ها را مدت طولانی اداره می‌کند. (جلال متینی. ۲۰۰۸)

همان‌طور که از اثر «کوش‌نامه» نیز پیداست، کاسی‌ها – قوم باستانی تورانی غرب آسیا که در منابع تاریخی به نام‌های مختلف گشتی-گسی-گس-کوش-قوز ثبت شده‌اند – امپراتوری بزرگی ایجاد کرده بودند که از غرب آفریقا (نوبیا، اتیوپی و مصر) تا شرق (بابل، ایران و هند) را دربرمی‌گرفت. رویدادهایی که در اثر توصیف شده، در واقع بازتاب رویدادهای تاریخی مرتبط با کاسی‌ها در غرب آسیا است؛ مبارزه آن‌ها برای سلطه بر سامی‌ها و هندوآریایی‌ها در بابل، آفریقا، ایران و هند، که در حافظه تاریخی این اقوام به شکل افسانه‌ها حک شده است.

کیانیان

پس از پیشدادیان، دومین سلسله باستانی که در ایران حکومت رانده، کیانیان شمرده می‌شود.

سلسله افسانه‌ای کیان در شاهنامه هیچ ارتباطی با ایرانیان ندارد و ربط دادن ریشه آن به عنوان گوی قانع‌کننده نیست. اگر افسانه‌های ایرانی را کنار بگذاریم، نخستین قومی که سرزمین‌های غربی ایران را سکونت داد و دولت را بنیان نهاد، ترک‌های آنزان (آنشان) بودند که از مناطق جنوب غربی آسیای مرکزی آمده و نویسندگان غربی آن‌ها را تورانی نامیده‌اند. آنزانی‌ها به گویش اوغوزی ترکی سخن می‌گفتند و نام‌های ترکی داشتند. اینکه ساکنان آنشان اکسی/اوغوزها بودند و جنگ‌هایی که در کوه‌های زاگرس علیه اسکندر مقدونی – که داریوش سوم را تعقیب می‌کرد – انجام دادند، در بسیاری از منابع تاریخی بازتاب یافته است.

مانند بسیاری از مفاهیم، اصطلاحات و اپونیم‌هایی که در افسانه‌ها و حماسه‌های ایرانی بازتاب یافته، ریشه اپونیم کیان

نیز به سومریان و دیگر اقوام پیش‌ترک غرب آسیا باز می‌گردد. اپونیم کی-آن در سومریان تئونیمی است که وحدت زمین و آسمان را بیان می‌کند. کی زمین را و آن آسمان را تجسم می‌بخشد و این عبارت توسط ایرانیان اقتباس شده و به عنوان سلسله افسانه‌ای و اپونیم در روایت‌های آفرینش ایرانی به کار رفته است.

جد کیانیان یعنی گوی ویشتاسپ شمرده می‌شود و بر اساس روایت، او در وطنش یعنی غرب ایران، دقیق‌تر بگوییم در سرزمین ماد، زرتشت و اعتقاد دینی او را حمایت کرده بود؛ ویشتاسپ حاکم دُرَنگیانا بود. گوی ویشتاسپ به سلسله حاکم تعلق نداشت. معنای واژه گوی «شاعر، فال‌گیر» است. دُرَنگیانا شکل تحریف‌شده نام تورانگیانا است. به همین دلیل، افراسیاب یا اُرَجَسپ چون حاکم تابع گوی ویشتاسپ در دُرَنگیانا – که بخشی از کشور توران شمرده می‌شد – زرتشتیت را که با خدایوری تورانیان در تضاد بود پذیرفته و از زرتشت حمایت کرده بود، همان‌طور که مسعودی و طبری نوشته‌اند، علیه او جنگ آغاز کرد.

نخستین حاکم کیانیان کیقباد، سپس کیخسرو، کیکاووس و آخرین حاکم گوی ویشتاسپ بود، اما نام سلسله دقیقاً با لقب «گوی» او مرتبط دانسته می‌شود. واژه گوی در زبان‌های باستانی ایرانی به معنای جادوگر-کاهن ترجمه می‌شود. بسیاری از نویسندگان ایران‌شناس، از جمله ریچارد فرای، می‌نویسند که معنای عنوان گوی کاملاً روشن نیست و این اصطلاح به رهبران قبیله‌ای اشاره دارد که در میان آریایی‌ها آیین‌های دینی را اجرا می‌کردند. واژه گوی بعداً در دوران پارتی به شکل کی-گویه درآمد. (ریچارد فرای. ۲۰۰۲. ص. ۶۳)

به نظر نمی‌رسد که نام سلسله کیانیان از واژه گوی پدید آمده باشد. معتقدیم که نام کیان نیز مانند پیشداد، اپونیمی است که از نظر ریشه به اقوام تورانی غرب آسیا مرتبط است.

واژه کی ممکن است از زبان اکدی یا مادی به پارسی وارد شده باشد. ایران‌شناسان واژه «کی» در نام‌های کیقباد و کیکاووس در شاهنامه را با «گوی» در اوستا مرتبط می‌دانند، اما اینکه از واژه گوئی در زبان خَتی و اکدی پدید آمده، قانع‌کننده‌تر است.

در کتاب «پیدایش» تورات آمده است که ریشه یهودیان و برخی اقوام دیگر به لَمَخ – ششمین نسل از نوادگان توبال‌کاین، پسر آدم، نخستین انسان و جد بزرگ – باز می‌گردد. لَمَخ از دو همسر سه پسر به نام‌های یَبال، یووال و توبال‌کاین و یک دختر داشت. به نوشته اف. لِنورمان، زیرلایه تورانی یعنی پیش‌ترک‌ها، شاخه توبال‌کاین از نسل کاین یافت را تشکیل می‌دهند. (Lenormant F. ۱۸۹۵. ص. ۳۱۰) کسانی که به سلسله کاین تعلق داشتند، کیانیان نامیده می‌شدند.

کریستنسن این نظر را مطرح کرده که افسانه‌های کیانیان ممکن است از сюжет‌های افسانه‌های اقوام غیر ایرانی اقتباس شده باشد. به نظر او، اینکه گوی ویشتاسپ و پسرش داریوش به زرتشتیت اعتقاد داشته‌اند، بسیار مشکوک است. ایران‌شناس فرانسوی بنونیست نیز در کتابی که به دین ایران اختصاص داده، می‌نویسد که داریوش به زرتشتیت اعتقاد نداشته، بلکه به دین طبیعی‌گرای باستانی پیش از آن باور داشته است؛ دین رسمی ایران در دوران هخامنشیان، زرتشتیت مغان مادی نبود، بلکه مزدیسنا بود. زرتشتیت در نتیجه سنتز با مزدیسنا پدید آمده است. نظرات درباره حمایت داریوش از زرتشتیت صفر است. (Christensen A. ۱۹۳۱. ص. ۸)

پس از مرگ منوچهر، وقتی تخت ایران خالی ماند، افراسیاب بن فُشَنج بن رستم بن ترک – که طبری با شجره‌نامه جدیدی معرفی می‌کند – سردار ایرانی هَنیاریسی و لشکرهای پارسی را شکست داد و کشور را زیر سلطه خود درآورد. بر اساس روایت، افراسیاب تا بابل پیش رفت. او اغلب در بابل و مَه‌ریجان کازیک اقامت داشت. در دوازده سال حکومت افراسیاب،

ستم و فساد، بی عدالتی در سرزمین پارس فزونی یافت، آبادانی ویران شد، قلعه‌ها فرو ریخت و مردم در قحطی زندگی کردند. افراسیاب توسط زو بن تَهْمَسپ از سلسله کیانیان – حاکم جدید پارس – از کشور رانده شده و به سرزمین ترک بازگشت.

چه در شاهنامه و چه در تاریخ طبری، نسب بسیاری از پادشاهان و شاهزادگان پارسی – از جمله کیخسرو، سیاوش، زو و دیگران – به ترک‌ها مرتبط دانسته شده و گفته می‌شود که مادرانشان شاهزاده‌های ترک بودند. این را می‌توان تلاش پارسیان برای پیوند دادن حکومت خود به سلسله اشرافی پادشاهان بزرگ توران که پیش از آن‌ها حکومت کرده بودند، و توجیه اشغال سرزمین‌های ترک، و ادعای وراثت تاج و تخت توران دانست. مادر زو نیز شاهزاده ترک بود. او در یکی از جنگ‌ها با ترک‌ها، جد مادری‌اش و مین را نیز کشته بود.

کیخسرو – سومین حاکم سلسله کیانیان از پادشاهان باستانی ایران – پسر سیاوش و نوه افراسیاب، پادشاه توران، از دخترش فرنگیز است. شکل واقعی نام کیخسرو در زبان پهلوی کی‌خُسرو است و شکل تحریف‌شده قورز است. پارسیان واژه قوز را اغلب به شکل خوز (خوزستان) تلفظ می‌کنند. به نظر ما، شکل اصلی نام کیخسرو کی-قورزو است. تلفظ تحت‌اللفظی نام خُس-ارو است که در آن «ر» شکل کوتاه‌شده «ار» است و معنای ترکی نام قورز-ارو است. قورز یکی از خدایان مهم کاسی‌ها و یکی از عناوین پادشاهی آن‌ها بود و نام‌های خدایی مانند قورز بُغش، قورز ایلو از آن پدید آمد. (Arnaud Fournet. ۱۹۷۸، ص. ۱۷-۳)

ضحاک، دیوها و دیوک، پادشاه ماد

ضحاک که مدت طولانی بر تخت ایران حکومت کرد، در اسطوره‌شناسی ایرانی به عنوان شخصیتی شیطانی توصیف می‌شود. ضحاک و دَهاک شکل‌های بیان همان نام هستند که با جایگزینی د-ز در زبان عربی پدید آمده‌اند. در اوستا و دیگر متون زرتشتی، این نام به شکل اژی دَهاک نیز آمده و ضحاک در بابل زندگی می‌کند. در این متون، ضحاک پسر اهریمن و دشمن اهورامزدا است. ضحاک پس از برکناری جمشید، پنجمین حاکمی است که بر تخت ایران-توران نشست. در منابع پارسی‌زبان، نام ضحاک به شکل بیورسپ نیز بیان شده و به معنای «دارای ده هزار اسب» توضیح داده می‌شود. اقوام ترک او را اژدها می‌نامند. قهرمان منفی اساطیری اژی دَهاک «اژدها» در اوستا به صورت سه‌سر و مارمانند توصیف شده است.

می‌توان مشخص کرد که دَهاک در وقایع‌نگاری‌ها و حماسه‌های پارسی، همان دیوک، پادشاه ماد، است. در ادبیات تاریخی، دیوک به عنوان بنیان‌گذار دولت ماد پذیرفته شده است. آشور و بابل بارها برای تابع کردن ماد به سرزمین آن حمله کردند. هرودوت، پدر تاریخ، نیز می‌نویسد که نخستین حاکم ماد، دیوک بود. دیوک اکباتان – که به صورت هَگَمَتان نوشته می‌شود – را پایتخت خود کرد. به گفته سی. راولینسون، نام دیوک نه تنها نام شخص، بلکه نام سلسله است و پادشاهان ماد از نظر منشأ به تورانیان تعلق دارند. پارسیان تورانیان را دشمن خود می‌دانستند و چون می‌دانستند مادی‌ها تورانی هستند، آن‌ها را نیز دشمن می‌شمردند. (Nibuhr M. ۱۸۵۷، ص. ۱۷۶)

دیوک (تقریباً ۶۷۵-۷۱۲ ق.م) شش قبیله مادی به نام‌های موگ، آریرنت، بوز، سئروکات، بودین و پرتاک را زیر سلطه خود متحد کرد و دولت واحد ماد را ایجاد نمود. تورانیانی که از شرق آمده بودند، ابتدا در جنوب دریاچه ارومیه در سرزمین بَرَسو/پَرَسو و اطراف آن ساکن شدند و قبایل ایرانی‌زبان بعداً به جنوب پیش رفتند و در سرزمینی به همین نام

پارسوماش، دولتی با پایتخت پاسارگاد ایجاد کردند. دیوک نخستین کسی بود که این قبایل ایرانی‌زبان را زیر سلطه خود درآورد. به گفته لنورمان، تورانیان قوم اصلی ماد بودند. ایرانیان به عنوان اشغالگران آمدند. به زودی مبارزه شدیدی برای سلطه میان تورانیان و ایرانیان آغاز شد و دهه‌ها ادامه یافت. (Lenormant F. ۱۸۹۵، ص. ۹۳) پی. اسمیت می‌نویسد که نام دیوک با نام دَهَاق – که در روایت‌های باستانی ایرانی به طبقه حاکم مادی تعلق دارد – با نام «ضحاک یورتمه» که تورانیان به مار پرستش می‌کردند و به عنوان نشان بر پرچم‌هایشان تصویر می‌کردند، مطابقت دارد. (Philip Smith. ۱۸۸۸، ص. ۴۰۶)

دیوک که هرودوت توصیف کرده با دَهَاق در شاهنامه همان شخص هستند. اسطوره‌شناسی اقوام جهان از سومر آغاز شده و با افسانه‌های اژدها و сюжет های مبارزه با آن غنی است. در افسانه‌های باستانی، اژدها نماد خشکسالی و قحطی بود. در ایران نیز نماد ستم معنوی و شر است. در اوستا، آژی دهاک با سه سر، شش چشم و شاخ‌دار، ظاهری بسیار زشت‌تر و وحشتناک‌تر دارد. نخستین تزار ماد، دیوک، معماری آشوری و آداب دربار را تقلید می‌کرد و دولت ماد نیز نمادهای نظامی آشور را پذیرفته بود. در شاهنامه نیز اشاره شده که پرچم باستانی ایران «دَرَوَشی گویانی» سال‌ها زیر سلطه ماد بوده و از دوران دیوک به ایران به ارث رسیده است. (J.C. Coyajee. ۱۹۳۶، ص. ۲۴۵) همان‌طور که بسیاری از نویسندگان اشاره کرده‌اند، هرودوت اطلاعاتش درباره مادی‌ها را از یک ایرانی گرفته و نام‌ها را به شکل تحریف‌شده ثبت کرده است. لنورمان درباره اعتقادات دینی مَدی‌ها – ساکنان اصلی ماد – می‌نویسد که نشانه‌های بسیار قوی ما را به این نتیجه می‌رساند که در میان قبایل تورانی، پرستش خدایان مار وجود داشت. در سنت دینی ایرانی، خدایان مادی‌ها به شکل مار، نماینده شر و تاریکی معرفی می‌شدند. آگرومانیو به پوست مار درآمده و به بهشت آسمانی اهورامزدا وارد شده است. در اسطوره‌شناسی ایرانی، تَرِتُون فریدون با اژدهاک یا دَهَاک مار مبارزه می‌کند و بر او پیروز می‌شود، اما در نهایت خودشان نیز پرستش اژدها را می‌پذیرند. در این افسانه، اژدهاک مادی‌های تورانی را که سال‌ها آریایی‌ها را زیر سلطه خود داشتند و به خدای مار پرستش می‌کردند، نمایندگی می‌کند. خورنلی موسی با اشاره به پرستش مار توسط مادی‌های تورانی که ارمنستان را زیر اسارت خود داشتند، حاکم ماد، آستیاک را با اژدها یکسان می‌داند. (Lenormant F. ۱۸۷۷، ص. ۲۳۳)

هرچند تاریخ‌نگاران مدرن ادعا می‌کنند ایرانیان و مادی‌ها ریشه قومی آریایی یکسانی دارند، اما هم نویسندگان تورات و هم تاریخ‌نگاران یونانی، پادشاهی‌های ماد و پارس را از هم متمایز می‌کنند. در حالی که پادشاهان ایرانی در شرق با پادشاهان توران در جنگ مداوم بودند، دشمن اصلی در غرب پارس، آشوریان و مادی‌ها بودند. به گفته جان مالکوم، فریدون همان اَرَباک مادی است که حدود ۸۲۰ ق.م به سَرْدانپال – که پایتختش نینوا بود – حمله کرد.

ساتراپ ماد، اَرَباک، علیه سَرْدانپال – پادشاه اساطیری آشور – توطئه کرد. فریدون ۵۰۰ سال حکومت کرد و وارثش ۱۲۰ سال، که این دوره به عنوان دوران حکومت مادی‌ها پذیرفته شده است. (Conder J. ۱۸۲۷) به گفته مالکوم، در تورات به صراحت آمده که در دوران پادشاهی هوشع، اسیران اسرائیلی که تبعید شدند، توسط پادشاه آشور در شهرهای ماد اسکان داده شدند. اما پس از شکست لشکر سِنَّاخِریب در برابر اورشلیم، ماد استقلال یافت و به همین دلیل، در کتاب یهودیت تورات، حکومت ۵۳ ساله دیوک – که به عنوان اَرُگَشْد معرفی شده – به عنوان سال‌های

حکومت سلسله اکباتان در ماد پذیرفته شده است.

به نوشته تاریخ‌نگار انگلیسی جان مالکوم، فردوسی رویدادهای رخ داده در دربارهای اکباتان و نینوا را به عنوان موفقیت‌های قهرمانان ایرانی در شرق علیه توران، هند و چین توصیف کرده است. (Conder J. ۱۸۲۷).
به گفته تاریخ‌نگار آلمانی ال. کونیگ، نام اولیه مادی‌ها به شکل مَتای، مَدای نشان می‌دهد که این قبایل از ۸۳۶ ق.م به شدت با اقوام سوبار آمیخته شده بودند. به نظر او، دِیاکو نامی سوبارتویی بود. نود درصد نام‌های اشخاص مادی که در کتیبه‌های آشوری آمده، به زبان سوبارتو است و به آن‌ها تعلق دارد. نام شخصی آریانا که ایران‌شناسان برای اثبات آریایی بودن مُدْها به آن استناد می‌کنند، نامی رایج سوبارتو است. در متون آشوری، بَق-ایلو که به مادی‌ها مربوط است، به معنای خدا است. خدای بَق که مادی‌ها به آن اعتقاد داشتند، در اوستا مورد استقبال نیست؛ آن‌ها اهورامزدا نمی‌گفتند، بلکه آسرا-مَرَش می‌گفتند. (F.W. König. ۱۹۳۴, ص. ۵۵, ۵۸)

منابع آشوری نام دیوک را به شکل دِیوگو می‌نویسند. ریشه نام اهورامزدا به شکل اَوَر بَق بوده و در زبان کاسی یا گوتی است. (The Cambridge History of Iran. ۱۹۶۸, ص. ۱۴۰)

ی. اوپرت می‌نویسد که نام‌های پادشاهان ماد که هرودوت در اثر خود به شکل دِیوگو، واخْشَنَر، آرسنه-اوگی آورده، در سالنامه گِیسی به شکل دَهِیوک، اووْخْشَنَر، آرسَتیوک نوشته شده و هرچند معنای آن‌ها توسط پارسیان تغییر یافته و آریایی‌نما شده، اما این‌ها نام‌های تورانی هستند. در کتیبه بیستون، این نام‌ها که به زبان سوزی ایلامی – خویشاوند با مادی – هستند، عمداً آریایی‌نما و تحریف شده‌اند. در مرزهای غربی پارسیه، قومی زندگی می‌کرد که سواران سریعی بودند با نیزه‌های بلند مسلح و به جنگ می‌رفتند. پادشاهشان مَرْداس بود که به شجاعت و فضیلت مشهور بود. در روایت‌ها، عرب‌ها این کشور را اَلوان و پارسیان مَرْداس می‌نامند. نام‌های اَلوان و مَرْداس ثابت می‌کند که دَهَاق در واقع مادی بود. اَلوان و پَدان پادشاهی‌های کوچک متعلق به ماد در کوه‌های زاگرس بودند. نامی که در روایت‌های پارسی به شکل مَرْداس بیان شده، شکل تحریف‌شده نام‌های ماد یا مَرْد-اَمَرْدا است. آمارداها قبیله اصلی ماد بودند.

مبارزه نژادی ایران و توران بعداً به سطح دینی منتقل شد. تفاوت‌های بزرگی میان نظام‌های دینی آن‌ها وجود داشت. میان زرتشتیتی که ایرانیان آوردند و دین مَغ‌های مادی تضادهایی بود. مَغ‌ها پایه طبقه اشرافی را تشکیل می‌دادند. زرتشتیت بر اساس سیستم دوگانه‌گرایی مبارزه خیر و شر بود و بت‌پرستی و چندخدایی را از دین آشوریان اقتباس کرده بود. (Lenormant F. ۱۸۹۵, ص. ۹۴)

به گفته اف. لنورمان، اَزْدَها یا اَنگرومانیو خدایان ملی تورانیان بود و بر اهورامزدا برتری داشت. ارمنی‌ها مادی‌ها را «مار» یعنی مار و آستیاک که ارمنستان را اشغال کرده بود، اژدها می‌نامیدند. این عامل واقعیت نامیدن سلسله دیوک توسط ایرانیان به اژدها را تأیید می‌کند.

در افسانه‌های ایرانی، وقتی از دیوها به عنوان تصویر دشمن سخن می‌رود، منظور تورها یعنی ترک‌ها است. افسانه پارسیان درباره دیوها رویدادهای تاریخی واقعی را بازتاب می‌دهد. به گفته نولدکه، در روایت‌های ایرانی و اوستا، تصویر دیو از مبارزه قبایل بومی علیه آریایی‌های مهاجم پدید آمده است. قوم بومی که در حماسه‌های ایرانی به شکل دیو توصیف شده، سال‌ها در برابر ایرانیان بیگانه که سرزمین‌هایشان را اشغال کرده بودند، مقاومت شدیدی نشان داد و تلفات سنگینی به آن‌ها وارد کرد. ترک‌های تورانی بومی که روحیه جنگجویی داشتند، از نظر فیزیکی قوی و مقاوم بودند و توسط آریایی‌های مهاجم که سرزمین‌هایشان را اشغال کرده بودند، به عنوان دیوهای وحشی و زشت‌چهره توصیف می‌شدند.

(. ۱۹۲۰ T. Nöldeke. ص. ۴)

در مورد توصیف‌های غیرعادی ظاهر قوم بومی که ایرانیان دیو می‌نامیدند، قبایل ترک/تورانی لباس‌هایی از پوست
توتم‌های حیوانی‌شان می‌پوشیدند و به همین دلیل در نظر مهاجمان ظاهری «پشمالو و وحشی» داشتند. (خ. کوراوغلو.
۱۹۸۳. ص. ۴۰)

دیوها در شاهنامه با ویژگی‌های غیرانسانی توصیف شده و به عنوان دشمنان بشر معرفی می‌شوند، اما آن‌ها نیز
سلسله‌مراتب اجتماعی، سرداران، لشکرها، دولت‌ها و حاکمان خود را دارند. بر اساس افسانه ارائه‌شده در astan، تنها
اگرمانیو و دیوهای تابع او یعنی تورها خواندن و نوشتن را می‌دانند و پس از شکست از تهمورث در جنگ، تعهد می‌کنند
که سواد و خواندن-نوشتن را به او و همه انسان‌ها بیاموزند. (خ. کوراوغلو. ۱۹۸۳. ص. ۳۸)

قبایل ایرانی وقتی در قرن‌های ۸-۹ ق.م به غرب آسیا آمدند، سنت نوشتاری و الفبا نداشتند و این سنت را از اقوام تورانی
مانند ایلام، ماننا و گوتی‌ها – که هزاران سال پیش در همان منطقه زندگی می‌کردند و نظام نوشتاری و الفبای خود را
داشتند و در حماسه‌هایشان «دیو» نامیده می‌شدند – آموختند و برای نخستین بار با استفاده از نمونه‌های خط میخی، الفبای
خود را ایجاد کردند که در کتیبه‌های بیستون و پرسپولیس بازتاب یافته است.

بیورسپ

درباره ریشه‌شناسی واقعی نام بیورسپ/بیورسپ که در افسانه‌ها برای ضحاک یا آژی-دهاک آمده، هیچ توضیح
قانع‌کننده‌ای ارائه نشده است. به نظر ما، ترجمه آن در زبان پهلوی به معنای «ده هزار اسب‌سوار» قانع‌کننده نیست.
اسطوره‌های اژدها و کشتن اژدها هم در میان دیگر اقوام هندواروپایی و هم در میان اقوام خاور نزدیک – که ایرانیان در
نیمه نخست هزاره اول ق.م با آن‌ها در تماس بودند – گسترده بود. در این زمینه، یادآوری اسطوره‌های توتونی درباره
نیلونگن و بئولف کافی است، از سوی دیگر اسطوره‌های بابلی درباره کشته شدن اژدها.

در اوستا به ما گفته می‌شود که آژی دهاک در گونیرینتا دست‌نیافتنی، در سرزمین بَبَری و وئیو به آژدوی سور پرستش
می‌کرد. بر اساس سنت، بَبَری که در پارسی باستان به شکل بیبروش بیان شده، در پارسی میانه بَبلی و دقیق‌تر بَبیلی را
در نظر دارد. گونیرینتا نیز به عنوان قلعه ضحاک در بابل تفسیر شده است. در اسطوره‌شناسی ایرانی و از جمله در
بسیاری از نسخه‌های افسانه «رستم و بَبَر بیان» و در دست‌نوشته‌های شاهنامه نگهداری‌شده در موزه بریتانیا، رویداد
پیروزی رستم بر اژدها بازتاب یافته است. در افسانه، رستم اژدهایی به نام بَبَر بیان را در یک نسخه در خاور دور و
چین و در نسخه دیگر در هند می‌کشد. پس از کشتن اژدها، رستم از پوست محکم آن مانند زره، لباسی برای خود می‌سازد.
ایران‌شناس فرانسوی ا. بنونیست نام بَبَر اژدهایی که رستم در جنگ می‌کشد را به عنوان پلنگ توضیح می‌دهد. در
زبان‌های ایرانی، بَرَس پلنگ یا ببر نامیده می‌شود. بَبَر بیان پلنگی است که به شکل اژدها توصیف شده. پوست آن کیفیت
زره داشت و بسیار سخت بود، به طوری که تنها با حیل می‌شد آن را کشت. (Skjærvø P.O.; Russel J.R. ۱۹۸۷. ص. ۲۰۵-۱۹۱)

در اسطوره‌های ترکی و ایرانی، قهرمانان ساک مانند افراسیاب و رستم با شانه‌هایی پوشیده از پوست پلنگ-ببر توصیف
می‌شوند. در تورات نیز قهرمان تورانی دیگر، نیمرو، لباسی از پوست پلنگ می‌پوشید. پوست پلنگ کیفیت بسیار سختی
داشت و ویژگی زره را داشت و قهرمانان را در جنگ از ضربه شمشیر و تیر محافظت می‌کرد. در اسطوره‌شناسی

یونانی نیز هرکول پس از پیروزی بر شیر، پوست آن را بر شانه‌هایش حمل می‌کرد. پارسیان در افسانه‌های خود، مردم یا پادشاه بَرَسوآ را اژدها می‌نامیدند و این ریشه تاریخی دارد. تورانیانی که از شرق آمده بودند، ابتدا در جنوب دریاچه ارومیه در سرزمین بَرَسوآ/پَرَسوآ و اطراف آن ساکن شدند و قبایل ایرانی‌زبان ابتدا زیر اسارت پلنگ‌های جنگجوی آنجا افتادند و تحت ستم آن‌ها قرار گرفتند و بعداً به جنوب پیش رفتند و در سرزمینی به همین نام پارسوماش، دولتی با پایتخت پاسارگاد ایجاد کردند.

به نظر ما، یکسان دانستن کشور بَبیرو با بابل اشتباه است. در افسانه ایرانی، بَبیرو همان بَرَسوآ (سرزمین بَرَس‌ها) است که در جنوب دریاچه ارومیه در آذربایجان واقع شده و در منابع آشوری به عنوان کشور جنگجوی تورانی بَرَس ذکر شده است. گمان می‌رود نام کشور بَرَسوآ از نام خدای بَرَس سوبیرها پدید آمده باشد. بَرَس نیز مانند گرگ و گاو، از دوران‌های بسیار باستانی توتم اجدادی اقوام پیش‌ترک تورانی بوده است. از نظر جغرافیایی و قومی، تعلق کشور بَرَسوآ به سوبارها قطعی است.

با استناد به شواهد تاریخی فوق، معتقدیم که نام بَبُورِئِسپ/بَبُورِئِسپ که در افسانه‌های ایرانی برای ضحاک آمده، در برخی متون به شکل بَبَر بیان (پلنگ-بَق) بیان شده و شکل تحریف‌شده نام بَبیُرس یا بَق بَرَس است. بَق بَرَس یعنی خدای بَرَس، با جایگزینی ق-ی نیز به شکل بَبی بَرَس بیان می‌شد.

قلعه ضحاک نیز در جایی که پارسیان هَشْتَرود می‌نامند، در شرق آذربایجان، در شهر سَرَسْگند جنوب کوه ساوالان واقع است. بر اساس بُندَهَشْتَن، ضحاک در رودخانه قیزیل‌اوزن – که پارسیان سَفیدرود می‌نامند – به خدای آب اَرَدُو سور دعا می‌کرد و از اهریمن در مبارزه با فریدون کمک می‌خواست. نام باستانی رودخانه قیزیل‌اوزن، رود قوزان است و نام خدای آب باستانی ترک‌ها، قوزان را دارد.

کاوش‌های باستان‌شناسان بریتانیایی در قرن نوزدهم در قلعه سَرَسْگند – جایی که نقش‌برجسته ضحاک بر صخره حک شده – تاریخ آن را به هزاره دوم ق.م تعیین کرده‌اند.

بخشی از بَرَس‌ها در نتیجه اشغال‌های آشور، مکان‌های خود را ترک کرده و به شمال و شرق حرکت کردند. در بَرَس-اَلِیُد بورچالی گرجستان کنونی ساکن شدند، و باقی‌ماندگان هنوز در اطراف دریاچه ارومیه در منطقه سُلْدوز، استان همدان، در ناحیه بوزچالی استان مرکزی ایران در استان آراک و دیگر مناطق زندگی می‌کنند.

خدای اوکسوس در اسطوره‌های ایرانی و اوغوز خاقان

یکی از مهم‌ترین اسطوره‌هایی که توران و پیش‌ترک‌ها توسط ایرانیان تحریف و تصاحب شده، сюжет‌های اساطیری مربوط به خدای اوکسوس (به یونانی Oxus) است.

خدای رود آمودریا، اوکسوس (در باختری و خُش نامیده می‌شود)، توسط بسیاری از نویسندگان از جمله مایکل شنکار و سون ووجون، به عنوان یکی از مهم‌ترین و مشهورترین خدایان باختری، سغدیانا و خوارزم معرفی شده است، هرچند او را خدایی ایرانی‌تبار اما خارج از سنت زرتشتی توصیف کرده‌اند.

ایران‌شناسان می‌نویسند که پرستش اوکسوس در باختری از دوران هخامنشیان وجود داشته و در اسناد آرامی قرن چهارم ق.م از باختری، در چند نام شخصی به شکل و خُشو به عنوان ترکیب تئوفوریک ثبت شده است. در اسناد حقوقی باختری، اوکس به شکل «بَقِ او خُش» یعنی خدای اوکس بیان می‌شود. در اسناد دیگر، βαγο οαχβο βαγανο παβο (بَقو او خُشو بَقو و بَقو) یعنی «خدای او خُشو، پادشاه خدایان» ثبت شده است.

به گفته مایکل شنکار، کیش اوکسوس پیش از دوران هخامنشیان، در دوران‌های دور پدید آمده و احترام مردم محلی به آب حیات‌بخش رود بزرگ آمودریا را بازتاب می‌دهد.

علاوه بر بسیاری از آثار کشف‌شده در گنجینه اوکسوس، انگشتی با نقش گاو بالدار و کتیبه آرامی «وَحْشُو» نیز اهمیت ویژه‌ای دارد. کهن‌ترین تصویر اوکسوس در کاوش‌های معبد اختصاص‌یافته به اوکسوس در تَخْتِ سَنگین (تاجیکستان کنونی) کشف شده است. به نظر جغرافی‌دانان مسلمان قرن‌های ۹ و ۱۰، این منطقه معمولاً سرچشمه آمودریا (اوکسوس) شمرده می‌شد که انتخاب این مکان به عنوان مرکز کیش خدای رود را تأیید می‌کند. کاوش‌ها نشان می‌دهد معبد ابتدا در اوایل دوران سلوکیان ساخته شده و تا حکومت شاه کوشان هُویشْک استفاده می‌شده است.

برای پانتئون سکه‌شناسی دوران کوشان، تصویری کاملاً جدید و متفاوت از اوکسون خلق شده است. در سکه طلایی منحصر به فرد هُویشْک، خدای اوکسوس (اَوْحْشُو) با ریش، در نیم‌رخ، سر به چپ چرخانده و در نمای روبه‌رو نشان داده شده است. نیمبوس اطراف سرش را احاطه کرده، در دست راستش عصای نماد قدرت و در چپش ماهی بزرگی دارد. اوکسوس (وَحْش، اَوْحْشُو) به عنوان نماینده الهی آمودریا، خدای باستانی شرق ایران شمرده می‌شود. در باختری، او همچنین پادشاه خدایان به حساب می‌آمد. از هنر باستانی آسیای مرکزی، تصاویر متعدد و متنوعی از او شناخته شده است. گمان می‌رود نام اوکس از ریشه ایرانی «waxš» پدید آمده و به معنای «رشد کردن، جهیدن» باشد. اوکسوس که نماینده الهی رود آمودریا کنونی شمرده می‌شود، علاوه بر آن، خدای همه حوضه‌های آبی – شامل دریاچه‌ها، کانال‌ها و ابرهای باران – و سیستم هیدروگرافی است.

گنجینه اوکسوس در نیمه دوم قرن دوم ق.م، در دوران افزایش فعالیت یوئه‌چی‌ها، توسط کاهنان اوکسوس از ترس غارت اشیاء پنهان شد، اما نتوانستند آن را بازگردانند و تنها حدود دو هزار سال بعد کشف شد.

اوکسوس علاوه بر شهرت در باختری و سغدیانا، در خوارزم نیز پرستش می‌شد. به گفته البیرونی، در قرن دهم هنوز در این منطقه جشنی به نام «وَحْشَنْقَم» به افتخار «وَحْش (...)»، فرشته نگهبان آب و به ویژه رود اوکسوس، برگزار می‌شد.

(Shenkar Michael) ۲۰۱۴. ص. ۱۳۱-۱۲۸)

نام اوکسوس (اَوْحْشُو) که به عنوان خدای رود برای اقوام ایرانی‌زبان معرفی شده، به وضوح ترانس‌آسیون یونانی نام اوغوز است.

در نسخه اویغوری د astan اوغوز خاقان نوشته شده که مادر اوغوز آیی خان است، اوغوز از ازدواج آیی و اکوز زاده شد، پایش مانند پای اکوز، کمرش مانند کمر گرگ، پشتش مانند سمور، سینه‌اش مانند سینه خرس بود. به دلیل نشانه‌های غیرعادی و شباهت‌های بدنی‌اش از بدو تولد، نام اوغوز با نام اکوز یکسان شمرده می‌شود. در آغاز داستان ازدواج اکوز و آیی خاقان، تصویری از اکوز آبی‌رنگ داده شده است. این تصویر اکوز بدون شک تصویر پدر اوغوز خاقان است.

تصویر اکوز آبی‌رنگ پدر اوغوز نشان‌دهنده ماهیت الهی او است. خدای آسمان سومری، آن، با شاخ‌ها به شکل اکوز تصویر می‌شود و عنوانش «اکوز زاینده» بود. رنگ آبی رنگ آسمان و نماینده تنگری است. قهرمان astan، اوغوز، پسر تنگری است که در تصویر اکوز تجسم یافته و از بدو تولد نشانه‌های پدرش را دارد.

در میان ترک‌ها، نامیدن رود به اکوز با تصویر انکی در اسطوره‌شناسی سومری – که خالق رودها به شکل اکوز است – مرتبط است. در زبان سومری، واژه قود به معنای اکوز اغلب به شکل قوز نیز بیان می‌شود.

محمود کاشغری در «دیوان لغات الترک» نوشته که واژه اکوز علاوه بر معنای حیوان، معنای رود-رودخانه نیز دارد.

او می‌گوید اکوز نامی است که به رودهایی مانند جیحون و فرات داده می‌شود. کاشغری می‌نویسد اوغوزها در دره‌های رودهای یافینج و ایلا زندگی می‌کردند و شهری به نام ایکی اکوز نیز میان این رودها وجود داشت. (م. کاشغری. ۲۰۰۶، ص. ۱۷-۱۲۹)

وامبری می‌نویسد که اکوز/اوغوز در زبان ترکی به معنای رود است. در دوران شیبانیان نیز رود اوکس به نام اوغوز خوانده می‌شد. در دوران اسکندر مقدونی، نام رود اوغوز-اکوز به شکل اوکسوس (Oxus) به یونانی وارد شد. (Wamberi H. ۱۸۹۸، ص. ۱۰۶)

در میان ترک‌ها، رودها نام‌های مختلفی مانند قوزان، قوز، اوز داشته‌اند. بسیاری از آشورشناسان، از جمله دیاکونوف، اشاره می‌کنند که واژه اوز در زبان سومری معنای رود دارد، بنابراین اوک-اوز در سومری به معنای مردم رود، قوم رود است. نام نخستین حاکم سومر با نشانه میخی باستانی اوکوز بوده است.

در میان ۱۷۰ اثر گران‌بها و نادر طلایی و نقره‌ای متعلق به قرن‌های ۳-۵ ق.م که در ساحل آمودریا (اوکس) کشف شده و به «گنجینه اوکس» مشهور است، یک مهر-انگشتر با ویژگی غیرعادی‌اش توجه ویژه‌ای جلب می‌کند. در بخش مهر انگشتر، تصویری از اکوز بالدار با سر انسان نشسته بر تخت وجود دارد. کنار این تصویر، با الفبای آرامی واژه «اوکسو» حک شده است. بسیاری از نویسندگان این تصویر را با اسطوره‌های ایرانی و گوپادشاه مرتبط می‌دانند. بدون شک، اوکسو شکل آوایی نام اکوز است و گوپادشاه نیز تصویری اساطیری مرتبط با اوغوز خاقان است. (السگر سیابلی. ۲۰۲۲، ص. ۲۳۳)

کیش اکوز یکی از اجزای مهم اسطوره‌شناسی و نظام اعتقادی پیش‌ترک‌های باستانی بود. تصویر اکوز-انسان نقش محافظتی از شر داشت و دهانه دروازه یا گنجینه را نگهبانی می‌کرد.

در دره‌های رود آمودریا-اوکس - جایی که «گنجینه اوکس» کشف شد - از دوران‌های بسیار باستانی، یوئه‌چی‌ها ساکن بودند که ایران‌شناسان مدرن به اشتباه آن‌ها را ایرانی‌زبان می‌نامند. این قوم که در سالنامه‌های چینی یوئه‌چی نامیده می‌شود، در واقع اوغوزها بودند. اتونیم یوئه‌چی در سالنامه‌های باستانی چینی به شکل روزیه بیان شده است. یوئه‌چی-روزیه ترانس‌لیتراسیون نام اوغوز-یر با هیروگلیف‌های چینی بود. (ابلات خوجایف. ۲۰۲۱، ص. ۱۱۸-۸۹)

برخی نویسندگان قوتی‌ها یا قودها را با یوئه‌چی‌ها یکسان می‌دانند. سومرشناس ب. لاندسبرگر این نظر را مطرح کرده که قود و قوز شکل‌های متفاوت بیان همان قوم با جایگزینی د-ز هستند و قوتی‌ها ترک اوغوز بودند.

پژوهشگر مدرن چینی یو تایشان با تحقیق عمیق در سالنامه‌های چینی، نظر وی. هنینگ درباره یکسان بودن یوئه‌چی‌ها با قوتی‌ها را تأیید کرده است. بر اساس تز آن‌ها، در پایان هزاره سوم ق.م، قبایل تورانی قوتی و توکری غرب آسیا از غرب بابل جدا شده و سفری طولانی و دشوار به چین کردند. در قرن‌های ۳-۱۰ ق.م، یوئه‌چی‌ها بر بخش بزرگی از مناطق غربی چین باستان کنترل داشتند. در این مناطق، تحت رهبری مائو-تون در قرن سوم ق.م، دولت قدرتمند هون با نام هویونقتو ایجاد شد و مبارزه برای سلطه میان هون‌ها و یوئه‌چی‌ها شدت گرفت. (Yu Taishan. ۲۰۱۱، ص. ۱۰-۱۱)

یوئه‌چی-اوغوزها که توسط هون‌ها شکست سنگینی خوردند، مکان‌های خود را ترک کرده و ابتدا به سرزمین ساک‌ها مهاجرت کردند، سپس در سال‌های ۱۷۴-۱۷۶ ق.م زیر فشار کومن‌ها آنجا را رها کرده و به دره‌های رود آمودریا نقل مکان کردند. یوئه‌چی-اوغوزها در اینجا دولتی به نام دایوئه‌چی (بزرگ اوغوزیه) که در سالنامه‌های چینی بیان شده،

ایجاد کردند و بعداً دولت کوشان را بنیان نهادند. (ایلات خوجایف. ص. ۱۱۸-۸۹)

به نوشته تاریخ‌نگار آلمانی آ. ویرث، نام دیگر یوئهچی، گش بوده است. کاسی‌ها بعداً نام خود را به خوزی‌ها دادند. این قوم کوهستانی که در شرق ایلام زندگی می‌کردند، نام گسی نیز داشتند. (Wirth A. ۱۹۰۵. ص. ۱۸)

در قرن اول ق.م، کوشان‌ها – یکی از پنج قبیله بزرگ یوئهچی در باختری – پس از فروپاشی پادشاهی یونانی باختری، امپراتوری کوشان را ایجاد کردند که دولتی ترک بود و تا قرن‌های ۳-۱ م ادامه یافت.

بخش بزرگی از قوتی‌ها دشت‌های بین‌النهرین را ترک کردند، اما بخش مهمی که نویسندگان یونانی آن‌ها را اوکسی می‌نامیدند و نام واقعی‌شان قوز بود، در بلندی‌های زاگرس به زندگی ادامه دادند. منابع ایرانی و عربی این قوزها را خوزی و سرزمین‌شان را خوزستان می‌نامند.

شواهد علمی ارائه‌شده توسط بسیاری از نویسندگان به این نتیجه منطقی می‌رسد که اوغوزها – که در منابع تاریخی به نام قود یا قوتی شناخته می‌شوند، نام واقعی‌شان قوز است و در سالنامه‌های چینی به شکل یوئهچی ترانس‌لیتره شده – پس از مراحل متعدد جابه‌جایی تاریخی، در دره‌های آمودریا ساکن شدند و پرستش خدای بزرگ‌شان اوغوز – که نویسندگان یونانی اوکسوس می‌نامیدند – را ادامه دادند. اعتقاد به خدای اوغوز (اوکسوس) توسط قبایل محلی ایرانی‌زبان که در همان منطقه ساکن بودند و زیر سلطه یوئهچی‌ها درآمده بودند، نیز اقتباس شد و به عنوان شیء پرستش درآمد و در آثار متعلق به این قبایل که به گویش‌های مختلف زبان‌های ایرانی سخن می‌گفتند، بازتاب یافت.

در واقع، ریشه اعتقاد اوغوز-اوکوس به سومر – قوم باستانی تورانی بین‌النهرین – بازمی‌گردد و به عنوان میراث تاریخی به ترک‌ها منتقل شده است.

در اسطوره‌شناسی سومری، اوکوشی پروتوتایپ آدم، نخستین انسان سومری بود. در پانتئون خدایان سومری، خدایی به نام کوسو یکی از پسران انمشار – خدای جهان زیرین – بود.

وادل اوکوش را نوح سومریان می‌دانست. نخستین پادشاه سومر پیش از طوفان، پادشاه شهر ایریدو بود و به نام آلو-لیم شناخته می‌شد که به شکل اکوز یا گوزن نر تصویر می‌شد. قرائت دیگر نشانه میخی آلو-لیم، اوکوش است. بر اساس فهرست پادشاهان سومر، پس از اینکه حکومت توسط خدا از آسمان اعطا شد، تخت حکومت که در زبان سومری قوزا نامیده می‌شود، ابتدا به شهر-دولت ایریدو داده شد و نخستین صاحب تخت حکومت، آلو-لیم یعنی اوکوز-اوغوز بود که ۲۸۸۰۰ سال حکومت کرد.

ریشه واژه اوکوش در زبان سومری، واژه قوس است. پیشوند «او» در سومری معانی متعددی دارد که یکی از آن‌ها قوی، قدرتمند، نر است.

«اوک» در زبان سومری واژه‌ای چندمعنایی است. این واژه همچنین به معنای انسان، قوم، جمعیت، توده است. بسیاری از آشورشناسان، از جمله دیاکونوف، اشاره می‌کنند که واژه اوز در زبان سومری معنای رود دارد، بنابراین اوک-اوز در سومری به معنای مردم رود، قوم رود است. در میان ترک‌ها، نام اوغوز نیز از دو بخش اُ-اوز تشکیل شده و به معنای «قوم رود» است. (السرگر سیابلی. ۲۰۲۲، ص. ۲۳۰)

منابع:

1. Arnoud Fournet. Kassite Language In a Comporative Perispective with Hurrian and Uratean. American Oriental seiens 37. New Haven, 1978.
2. Bayur Yusif Hikmet. Türk tarihinin ana hatları. İstanbul, 1930.
3. Bunzen G. J, Outlines of the Philosophy of Universal History, Language und Religion. Vol.2, London, 1854.
4. Cavigneaux Antoine /Fouruk Al-Rawi, Textes Magiques de Tell Haddad (Textes de Teil Haddad II). Troisième partie. Strabourg, 1995.
5. Conder J. Persia and China. Vol.1. London. 1827.
6. Coyajee J.C, Cult and Legend of Ancient İran and China. Bombay, 1936.
7. Christensen A. Christensen Artur. Les Kayanides. Kopenhagen, 1931.
8. David Shea. History of the Early kings of the Persia. London, 1832.
9. Delitzsc Friedrich. Assyrische Handwörterbuch. Leipzig, 1896.
10. Gemoll Martin Die İndogermanien im Alten Orient. Leipzig, 1911.
11. Justin Ferdinand, İranische Namenbuch, Marburg, 1895.
12. Kaşğari M, Divani Lügat-it Türk C. 1, Bakı, 2006.
13. König F. W. Älteste Geschichte der Meder und Perser, Leipzig, 1934.
14. Lenormant F., Bginnings of History. New York, 1882.
15. Lenormant F, Histoïr Ancienne de l'Orient. Paris, 1887.
16. Lenormant F, Origines Historiques de l Humanite. Paris, 1895.
17. Maquart F, Untersuchungen zur Geschichten von Eran. Leipzig, 1905.
18. Marian Molé, "Le partage du monde dans la tradition iranienne," JA 240, 1952
19. Mayrhofer Manfred, Etymologisches Wörterbuch des Altindoarischen, 3 vol., Heidelberg, 1992-2001.
20. Mesudi, Muruc Ez-Zehab, İstanbul, 2004.
21. Nibuhr Markus Karsten. Geschichte Assurs und Babels. Berlin, 1857.
22. Nöldeke T. Geschichte der Perser und Araber zur zeit Sasaniden. Leiden, 1879.
23. Nöldeke T. Das İranische Nationalepos. Berlin, 1920
24. Oppert J. Sumerien ou Rien, Journal Asituque, Paris, V-5. 1875.
25. Rəsulzadə M.Ə. "Açıq söz", 15 mart 1917, № 424. Əsərləri. IV c. Bakı, 2013.
26. Rudolf Steiner, Aus der Akascha Chronik. Berlin, 1986.

27. Prods Oktor Skjarvo. Mith of Camşid. Encyclopedia İranica. Vol. XIV, Fasc. 5, pp. 501-522, april 2012.)

28. Shenkar, Michael. İntangible Spirits and Graven İmages. The İconography of Deites in the Pre-İslamic İranian World. Magical and Religious Literature of Late Antiquity. Leiden, Boston: Brill 2014.

29. Siyablı Ələsgər. Dünya Tarixinin Turan Dövrü. Bakı, 2022.

30. Skjaervo P.O. Russel J.R. AŽDAHĀ. Encyclopedia İranica. Vol. III, Fasc. 2, pp. 191-205, 1987.

31. Smith Philip. The Ancient History of the East. London, 1888.

32. Spigel F. Eran das land Zwischen İndus und Tigris. Berlin, 1863. 1863

33. Spigel F. İranische Alterthumskinde. Band 1, Leipzig, 1871.

34. Taberi, Milletler ve Hükümdarlar Tarihi. C. I, İstanbul, 1991,

YU Taishan, "The Origin of the Kushans," Sino-Platonic Papers, University Pennsylvania, 212 (July 2011).

35. Wamberi H. Die Alttürkischen İnschriften der Mongolei und Sibiriens. Helsingfors, 1898.

36. Wirth A. Geschichte Asiens und Osteuropas, Halle 1905.

37. Zimmern, H. Akkadische Fremdwörter als Beweis für babylonischen Kultureinfluss. Leipzig, 1917.

38. Kahraman Recebov, Alp Er Tunga (Afrasyab), Taşkent, 2014.

39. Аблат Ходжаев. Новый взгляд на сведения китайских источников о саках. Вопросы этногенеза и этнической истории народов Средней Азии. Выпуск 6. Lambert. 2021. С.89-118.

40. Дрезден М. Мифология древнего Ирана. Мифологии древнего мира. М., 1977. С. 337-365.

41. Короглу Х. Взаимосвязь народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана. Баку, 1983.

42. Раевский Д. С. Мир скифской культуры. СПб, 2006. С.106-112.

Tur və Turan adları tarixi mənbələrdə ilk dəfə e.r.q. IV minillikdə tanrı, yer adları və hidronim olaraq Sumer mixi mətnlərində keçməkdədir.

Turan ölkəsinə öz adını vermiş olan turlar haqqında sonrakı erkən yazılı məlumat e.q. VI əsrə aid edilən Kiçik Avesta mətnləri hesab olunur. Köçəri heyvandarlıq təsərrüfatı ilə məşğul

olan Turan tayfaları ilə oturaq həyat sürən İran arasındakı yüzilliklər boyu davam edən qarşıdurma ilk olaraq məhz İran miflərinin kökünü təşkil edən Avestada təsvir olunmuşdur.

İranın qəhrəmanlıq əfsanələri Ə.Firdovsinin "Şahnamə" adlı epik poemasında öz əksini tapmışdır. Bu əsər təkcə Avestadan deyil, həm də Bundaxşin və Denkard kimi sonrakı dini: mətnlərdən və zərdüştilik mövzularından və personajlarından çox istifadə edir.

"Şahnamə"ni şərti olaraq mifoloji, qəhrəmanlıq və tarixi hadisələrdən ibarət üç hissəyə bölmək olar. İran qəhrəmanlıq əfsanələrinin və ya eposlarının öyrənilməsinin ilkin mənbəyini Avesta, Parfiya dövrünün kitabları və yenifars və ərəb dilli ədəbiyyat təşkil edir.

Söylənənə görə əslində Firdovsi Samanilərin paytaxtı Buxaraya gedib əslən Daşkəndli olan fars şairi Dəqiqinin İran şahlarına həsr olunmuş və onun ölümü ilə yarımçıq qalmış "Şahnamə"sini tamamlamışdır.

Şair Dəqiqi fars-taciq şairi (956-980) olub Samani hökmdarlarından Əbülqasım Nuh bin Mənsur Samaninin sarayında xidmət etmiş və onun göstərişi ilə İran şahlarının həyatını təsvir edən "Şahnamə" adlı əsərini yazmağa başlamışdır. Dəqiqi əsərinin min beytdən ibarət "Ərcasp və Quştasp" bölümünü yazıb qurtardıqdan sonra əsərində türkləri aşağıladığı səbəbi ilə öz türk qulamı tərəfindən öldürüldüyündən əsər yarımçıq qalmışdır.

İranın əfsanəvi tarixinin sistemləşdirilmiş şəkildə yazıya köçürülməsi Sasanilər dövründə həyata keçirilmiş və bu zaman gerçək tarix artıq unudulduğundan o dövrdə daha yaygın olan türk-saklara məxsus qəhrəmanlıq əfsanələri mənimsənilərək İranlıların tarixi əfsanələri kimi qələmə verilmişdir.

Riçard Frayın da yazdığı kimi bu əfsanəvi tarix Sasanilər üçün İranın əsil qədim tarixi kimi qəbul edilmişdir.

Avesta ənənəsinə görə indiki İranın şimal şərqindən yuxarıda yerləşən bölgə Turan adlanırdı. Bu adın Avestadakı "Tuiryanam Dahyunam" sözündən yarandığı və mənasının köçəri iranlı tayfalarını nəzərdə tutan "turların ölkəsi" olduğu haqqında fərziyyələr irəli sürülmüşdür. Bu fərziyyələrə görə Sonrakı dövrlərdə bu söz "tura" və "Turan" forması alaraq turların ölkəsi anlamı daşımışdır.

Müasir iranistlər köçəri adlandırdıqları tur tayfalarını iran dilli tayfalar kimi qələmə versələr də Firdovsi "Şahnamə" əsərində turların türk olduğunu və Turan ölkəsinin türklərin ölkəsi olduğunu heç bir şübhəyə yer qoymadan təsdiq edir.

Turan və Tur adının etimologiyasının iran dilləri əsasında izahına qarşı 1875-ci ildə ilk çıxış edən böyük assuroloq Y.Oppert olmuşdur. Qədim mixi yazı mətnlərindəki elmi linqvistik

dəlilləri əsaslanan Oppert Turan nəzəriyyəsinin banilərindən və sona qədər başlıca müdafiəçilərindən biri olmuşdur. O Turan adını və turanlıların etnik kökünü ari və iranlı mənşəyə bağlayan avrosentrist nəzəriyyəni puça çıxaran elmi fikirlərin müəllifidir. "Oppert yazırdı ki, əslində, Zənd Avestada adı çəkilən və Əfrasiyabın dövləti Turanın prototipi olan "Tuirya" ölkəsi elə Sumerdir (Oppert 1875. S.464).

Avropanın XVIII-XIX əsr tarixçi, arxeoloq, antropoloq və linqvistlərinin irəli sürdüyü "Turanizm" nəzəriyyəsinə görə ari və sami irqələrinin tarix səhnəsinə qədəm qoymasından min illər öncə dünya Turan tayfaları, yəni ön türk turlar tərəfindən məskunlaşdırılmış və dünya uyqarlığının əsası dünyanın ilk mədəni sakinləri olan turanlılar tərəfindən qoyulmuşdur.

Öz ilkin vətənləri Balkanlardan şərqə doğru hərəkət edən hind-avropalı arilər iki qola ayrılmışlar. Onların hind-ari qolu Sibirin cənubu üzərindən Mərkəzi Asiyaya yenmiş və burda yerli avtohton turanlı əhalinin ciddi müqaviməti ilə üzləşdiklərindən daha şərqə doğru hərəkət edərək Hindistan ərazilərində məskunlaşmışlar. Riqveda və digər sanskrit ədəbiyyatda həmin hind-ari lərin Hindistanda daha qədimlərdən məskunlaşmış olan Turvaşa, Yada, Çaka (Saka) kimi turanlı tayfaları ilə qarşıdurmalarından bəhs etməkdədirlər.

Almaniyanın XIX əsrdəki görkəmli etnoloqu Baron Bunzen Turanlıların bəşər tarixindəki rolunu təhlil edərək yazırdı: "Turan əhalisinin bölünərək yayılması ari irqinin öz ilkin yurdlarını tərk etməsindən daha öncə başlamışdır. Buna görə də arilər şərqə və ya qərbə, hansı istiqamətə getsələr orda Turun köçəri varislərinə rast gəlirdilər" (Bunzen. 1854. S.26).

İ.Dyakonova görə yazılı mənbələrdə ilk fars hakimiyyət sülaləsi hesab olunan Əhəmənilərin e.q. VII əsrin əvvəllərində yaşadıkları təsbit olunduğundan bu tarix sözsüz şəkildə irandilli xalqların Ön Asiyaya gəlişləri tarixi kimi qəbul olunmaqdadır (Дьяконов, 1971, S. 128).

Riçard Fray "İranın irsi" əsərində farsların şimaldan Qafqaz yolu ilə və ya şərq İran ərazisindən e.ə. X əsrdə gələrək öncə Urmiyə gölünün qərb və cənub-qərb tərəflərində assurların Parsua adlandırdıkları ərazilərdə yerləşdiklərini yazır. Hind-avropalıların iranlı ari qolu Balkanlardan hərəkət edərək Qafqaz dağları üzərindən Azərbaycana gəlmiş və burda yerli turanlı əhalinin ciddi müqaviməti ilə qarşılaşdıqlarından daha cənuba və şərqə doğru hərəkət edərək, ilk öncə Xəzər dənizinin güneyində Hirkaniya adlanan qədim Turan ərazisində məskunlaşmışlar, daha doğrusu burda onların qarşısını turanlı öntürklər kəsmiş və iki əzəli düşmən arasında ilk qarşıdurma da məhz burda baş vermişdir. Bu qarşıdurma Avestada, Şahnamədə, Təbəri və Məsudinin də əsərlərində öz əksini tapmışdır. Mənası "qurdlar diyarı"

olan Hirkaniya türklərin qədim yurdlarından idi. İranlıların sonradan məskunlaşdıqları Mazandaranın qədim adı Hirkaniya olmuşdur. Arilər gəlmədən öncə Hirkaniya ərazisində turanlılar yaşayırdılar. Şahnamədəki Mazandaran şahının adı Auladdır. Hindlilərin epik Riqveda dastanında isə kral Aulana Hirkaniyanın kralıdır. Mazandaran və Hirkaniya eyni ölkədir. "Aula" qədim riqveda dilində qurd deməkdir, bu sözün digər bir sinonimi qurd mənasında Avestada işlənən "vhrika"dır. Hrikana sözü "vhrika" dan yaranmışdır və mənası "Qurdlar ölkəsi" deməkdir (Brunnhöfer, 1889, S. 32).

Qədim və Orta İran dillərində yazılan "Avesta" və digər qədim mətnlərdə turlar və ya turanlılar devlər, əjdahalar və ya ilana bənzəyən canavarlar ahi/aji/mar kimi müxtəlif adlarla adlandırılır ki, onlardan biri də Orta Fars dilində mazan və ya maçan sözüdür (Mayrhofer.1992-2001. S.638).

Mazandaran da öz adını burdan almışdır. İran əfsanələrindəki qəhrəmanlar bu ərazinin mazan və ya maçan/maqan adlandırdıqları əjdaha və dev surətindəki yerli turanlı xalqa qarşı mübarizə aparmışlar.

İran tayfalarının türklərlə Hirkaniyada qarşı-qarşıya gəlməsi və illərlə davam edən mübarizəsi bir çox qədim yazılı mənbələrdə öz əksini tapmışdır.

Təbərinin yazdığına görə Turan xaqanı Əfrasiyabla İran padşahı Məniçöhr arasında savaş Təbəristanda Hirkaniyada baş vermişdir. Məniçöhr Əfrasiyabın təqibindən xilas olmaq üçün Amul dağındakı qalasına sığınır. Əfrasiyab on il Amul şəhərini mühasirədə saxlayır. Lakin meydana çıxan çətinliklər və əsgərlərin xəstəliklərə düşməsi üzündən o Mənuçöhrün barış təklifini qəbul edir. Hər iki hökmdar razılığa gəlirlər ki, ox atmaqla iki ölkə arasında yeni sərhəd müəyyən olunsun.

Biruni bu fikri daha dəqiq şəkildə ifadə edərək yazmışdır ki, Ariş adlı şəxs Təbəristanın Ruyan dağından barış məqsədilə atdığı ox Fərqanə və Təbəristan arasına düşmüş və bu yer iki ölkə arasında sərhəd olmuşdur (Recebov. 2014. S.170).

Ariş sözü qədim türk dilində "təmiz, müqəddəs" deməkdir. Anonim "Məcməl ət təvərix" əsərində yazılmışdır ki, Əfrasiyab Məniçöhrü Təbəristanda bir neçə il mühasirədə saxladıqdan sonra nəhayət sülh bağlayırlar və Araş adlı mahir oxçu Amul qalasından ox atır. Ox Səraxs və Mərv arasındakı Mərzidurana (Mərzi Turan) düşür və bura İran və Turan arasında sərhəd kimi müəyyən edilir.

Oxun düşdüyü Ceyhun-Amudərya çayı İran və Turan arasında sərhəd olaraq müəyyən edilir. Əfrasiyab işin belə sonuclanmasından məyus olur, çünki püşk nəticəsində fəth etdiyi

böyük bir ərazi Mənuçöhrə qalmışdı. Lakin and içib barışı imzaladığı üçün çarəsiz qalıb razılaşmaya riayət edir (Taberi. 1991. S. 327-328). Təbərinin əsərindəki bu qarşıdurma iranlı arilərin şərqə doğru irəlilədikləri zaman Turan ərazisi olan Hirkaniyada turanlıların müqaviməti ilə qarşılaşma hadisəsini əks etdirir. Turanlılar iranlıların şərqə doğru hücumlarının qarşısını uzun müddət almağa müvəffəq olmuşdular.

Tarixi gerçəklik də bundan ibarətdir ki, turanlı türklər mübarizə gedişində öz ərazilərinin bir qismini iranlılara güzəştə getməyə məcbur olmuşlar.

İngilis assuroloq, Turanizm nəzəriyyəsinin banisi H.Rauilson yazır ki, Klassik müəlliflərin Sak adlandırdıqları və Mərkəzi Asiyanın şimalına yayılmış Turan tayfaları arilər bu regiona gəlmədən çox öncələri Oksus (Amu dərya) çayının məhsuldar vadilərində yaşayırdılar. İran qəhrəmanlıq əfsanələri və onları özündə əks etdirən eposlar, İrandilli tayfaların qərbdən gələrək turanlı ön türklərin məskunlaşdıqları ərazilərə soxulmaları nəticəsində hər iki etnos arasında baş verən və uzun illər ərzində davam edən qanlı müharibələr haqqındakı xatirələrin əsasında formalaşmışdır.

Bu ərazilərə işğalçı kimi gələn iranlılar turlara, yəni türklərə qarşı mübarizələrinə haqq qazandırmaq üçün öz əfsanələrinə ulu əcdadları İracin guya türklərin ulu əcdadı Tur və samilərin əcdadı Səlm tərəfindən xaincəsinə öldürüldüyü haqqında uydurma bir hadisə daxil etdilər. Turan dövləti mövcud olduğu uzun dövr ərzində iranlıların davamlı axınlarına və ərazilərinə etdikləri təcavüzlərə qarşı daima savaş vəziyyətində olmuşdur. Bitib tükənməyən bu savaşlar gedişində gah bir tərəf, gah da digər tərəf üstünlük qazansalar da, fars dilli ədəbiyyat və mənbələrdə bu mübarizədə türkləri son nəticədə həmişə məğlub kimi qələmə vermişlər.

Tövratin yaradılış əfsanəsində tarix səhnəsinə turanlılardan və samilərdən daha gec qədəm qoymuş hind-avropalı və ya ari irqinə aid hər hansı məlumata rast gəlinməməkdədir.

Yaradılış əfsanəsində Böyük tufandan sonra yeni doğulan bəşər övladının atası kimi təqdim olunan Nuh peyğəmbər yer üzünü idarə etmələri üçün üç oğlu – Yafəs, Sam və Ham arasında bölüşdürmüşdür. Lakin hind-avropalılar öz köklərini Yafəsə bağlamaq üçün daha gec dövrlərdə onunla əlaqədar bir sıra hadisə və şəxs adları uydurmuşlar. Yaradılış əfsanəsində Türk oğlan adı ilə tanınan və türk-turan irqinin ulu əcdadı sayılan Yafəsə idarə etməsi üçün Anadolu və Çin də daxil olmaqla, şərq əraziləri ayrılmışdır. Sam əfsanədə sami irqini, Ham isə həbəşləri və digər qara rəngli irqə daxil olan insanları təmsil edir. Göründüyü kimi bütün iddialara rəğmən, bu yaradılış əfsanəsində arilər təmsil olunmamışdır.

Tövratda yəhudilər bəşər övladının əcdadları kimi təqdim olunduğu kimi, İran yaradılış əfsanələlərində də dünya xalqlarının iranlıların ilk əcdadı olan Firudindən törədiklərini iddia edilir.

Tövrat ənənəsinə uyğun olaraq Semin, Yafəsin və Hamın övladları öz adlarını dünyanın bir çox xalqlarına vermişlər. Yaqut da öz əsərində İranı Əsvədin oğlu və Samın nəvəsi adlandırır. O, İran da İranşəhr ölkəsinin Xorasan, Sakistan, Kerman, Mokran, İsfahan, Gilən, Sabadan, Curcan, Azərbaycan və Ermənistan kimi vilayətlərinin İranın on oğlunun adı ilə adlandığını yazır.

Bibliyada Nuh dünya ərazisini oğlanları arasında bölüb idarəsini onlara həvalə etdiyi kimi, Firudin yer üzündəki ölkələrin idarəsini oğulları arasında bölür. Rumu (Bizans) və Xavərzəm olmaqla şərq torpaqlarını Səlmə, Turanı, Türkistanı və Çini Turan şahı olaraq Tura, İranı və Yəməni (Ərəbistanı) də İrəcə verir. Təbəridə, Məsudidə və digər müəlliflərdə Babilin də İrəcə verildiyi göstərilir, Kayumərs və Manuçehr də Babildə otururdular. İranın hökmdarlığının İrəcə verilməsini Səlm böyük narazılıqla qarşılayır. İçində qardaşına qarşı kin bəsləyən Səlm sadələhv Turu da yoldan çıxarır və hər ikisi hiylə yolu ilə İraci yanlarına çağıraraq öldürürlər (Firdovsi, 1986, S. 67-76). Öldürələn İracin bir qızı dünyaya gəlir, onun bu qızdan doğulan oğlu Mənuçəhri babası Firudin özünə varis hökmdar kimi yetişdirir. Böyüyüb ərsəyə çatdıqdan sonra Manuçehr atasının intiqamını almaq üçün Tur və Səlmə qarşı savaşa başlayır və döyüş zamanı Turu və Səlməni öldürür.

Onların bu əfsanəsində Nuh Firudinlə, Yafəs Turla, Sam isə Səlmələ əvəz edilmişlər. Farslar Hamı çıxararaq onun yerinə iranlıların ulu əcdadı kimi təqdim edilən İraci daxil etdilər. İrac adı isə Avestada "Ariyanama veka" sözünün qəsaldilmiş şəklidir. Səlm burda Yəhudi-samilərin ulu əcdadı Semin və ya Selahın prototipi ola bilər. İranlılar bu əfsanədə qəhrəmanları Manuçehr vasitəsilə hökmranlıq uğrunda döyüşlərdə Turun timsalında turanlılara, Selmin timsalında isə samilərə qalib gəldiklərini ifadə edirlər.

Görkəmli alman tarixçisi F.Şpiqel İranın qədim tarixinə həsr etdiyi əsərində yazırdı ki, İranlılar Avestada dünyanın yaradılması haqqında əfsanəni samilərin Bibliyada Yaradılış haqqındakı əfsanələrindən götürmüşlər. Bu əfsanənin ən qədim kökü Sumerlərə bağlıdır və Tufan haqqındakı Hind əfsanəsi də İran vasitəsilə Babil sami əfsanəsindən, daha doğrusu sumer əfsanəsindən götürmüşdür (Spigel 1871, S. 442-458).

Turanlı Şumerlərin Tufan haqqındakı əfsanələri Babillilər və yəhudilər vasitəsi ilə İran əfsanələrinə də keçmişdi. Bu əfsanədə Ahura Mazda tanrı Enkini, Yima isə Ziusudranı təmsil edir.

Tanrı Enki tanrıların məclisində yer üzərinə Tufan göndərmək qərarı haqqında Ziusudranı xəbərdar edir və yer üzərindəki insanları və digər canlıları xilas etmək üçün bir gəmi inşa etməsini tapşırır.

İnsanları və canlıları fəlakətdən xilas edəcək Varanın (Avesta "qala, mülk") tikintisi Videvdatta təsvir edilmişdir. Ahura Mazda və Yima "Vahvi-Datıyada"ki şanlı Aryanam-Vaycada məclis keçirdilər, Ahura Mazda səmavi tanrılar, Yima isə ən yaxşı insanlar tərəfindən müşayiət olundu. Ahura Mazda burda Yimaya xəbər verir ki, dünya məhv olmaq təhlükəsi ilə üz-üzədir, çünki əvvəlcə dəhşətli qış və soyuq gələcək, bu da mal-qaranın üçdə ikisini məhv edəcək, sonra isə qarın əriməsi daşqına səbəb olacaq. Tanrı Ahura Mazda Sumer əfsanəsində olduğu kimi ehtiyatların qorunacağı bir *vara* tikməyi məsləhət görür: ordav"Xırda və iri mal-qaranın toxumu, insanlar, itlər, quşlar və qırmızı yanan odlar", eləcə də bitkilər (bütün bunlar "cüt-cüt") toplanmalı, ora su gətirilməli, heyvanlar üçün evlər və binalar tikilməli idi. Yima varanın özünü Aryanam-Vaycada torpaqdan tikməli idi (Дрезден 1977. S.337-365).

Ümumiyyətlə, Əhəmənilər dövründən başlayaraq farslara aid edilən İran tarixi turanlı və sami xalqların bir çox tarixi hadisələrinin və qəhrəmanlarının başdan-başa saxtalaşdırılaraq iranlılaşdırılmış tarixindən ibarətdir. Əhəmənilərəqədərki Pişdadian və Kəyanilər sülalələri ilə əlaqədar hadisə və şəxsiyyətlər isə tarixi gerçəkliklə heç bir əlaqəsi olmayan uydurulmuş tarixi hadisələrdən ibarət əfsanələrdir.

İngilis mənşəli Hindistan araşdırmaçı J.Koyajenin "Qədim İran və Çinin kult və əfsanələri" əsərində sak əfsanələrinin İran və Çin əfsanələrinə təsiri haqqında bəhs olunur. Mərkəzi Asiyada uzun illər ərzində hökmranlıq etmiş sak etnosu qonşu xalqlar üzərində böyük təsir gücünə malik olmuş, onların qəhrəmanlıqları haqqındakı hekayətlər fars əfsanələrinə də böyük töhvələr verməklə yanaşı çin mifologiyasını da zənginləşdirmişdir. - Saklar Çin və İran arasında malik olduğu əlverişli coğrafi mövqeyinə uyğun olaraq öz əfsanələrini hər iki dövlətə mənəvi dəyər kimi töhfə vermişdir (Coyajee. 1936, S.186).

Sak qəhrəmanlıq əfsanələri dünya əfsanələri silsiləsində mühüm yer tutur. İskit-sakların qəhrəmanlıq eposlarının və miflərinin yunan ədəbiyyatı və mifologiyasına da böyük təsiri olmuşdur.

Firdovsi Şahnaməsindəki Fərid-Qudarz, Qiv-Bijan, Palaşan-Parfia tarixindəki qəhrəman şahzadələr, Vardan, Qotarz və Valaqaz I ilə eynilik təşkil edirlər. - Güclü, döyüşkən və romantik ruhlu bir tayfa olan Sakların qəhrəmanlıq dastanları Mərkəzi Asiyada və Şərqi İranda onu söyləyən və dinləyənlər üçün böyük bir cazibə qüvvəsinə malik idi. Keçmişdə saklar tərəfindən

məskunlaşdırılmış olan Raçputa vilayətinin tarixi hindlilər tərəfindən mənimsənilmişdir. İranın sak əfsanələrini özəlləşdirmələrinin digər səbəbi İran tarixində böyük bir boşluğun mövcud olması idi. Şahların tarixi xalqı məmnun edəcək dərəcədə dolğun və qəhrəmanlıq süjetləri ilə zəngin deyildi.

Qərbin görkəmli iranist tarixçiləri Makvard, Noldeke və Hertsfeldin rəyinə görə Parfia tarixinin mühüm qismi Şahnamədə Kəyanilərin tarixi şəklində qələmə verilmişdir. Sasani salnaməçilərinin istəksiz davranmasına rəğmən, onlar Kəyanilərin tarixindəki boşluqları doldurmaq üçün nifrət etdikləri parfların farslar üzərində beş əsr davam edən şanlı tarixini öz tarixləri kimi qələmə verməyə məcbur oldular. Nəticədə Qudarz, Qiv və Karen kimi parfia hökmdarları və şahzadələri onlara hər baxımdan yabançı olan, tamamilə başqa zaman və məkanda hökmranlıq etmiş Keyxosrov və onun əcdadlarının qulluğunda duran cəngavərlər kimi qələmə verilmişlər (Coyajee. 1936. S.185).

Bununla da kifayətlənməyərək onları fars milli dastanının qəhrəmanları kimi təqdim edərək Parfia tarixini istismar etmişlər. Şahnamədə parfların tarixi rəvayətləri sakların əfsanələri ilə qarışdırılaraq dəyişik salınmışdır. Bu qarışıqlıqlardan təəccüblənməyə dəyməz, ona görə ki, çox zaman saklarla parflar xarici istiləçilərə, o cümlədən kuşan və digərlərinə qarşı çiyin-çiyinə birlikdə vuruşurdular. Şahnamənin başlıca hissəsində İranın, Sakistanın və Sistanın qəhrəmanlıq dastanları bir-biri ilə qarışdırılmışdır. Firdovsi öz eposunda sak mifologiyasına mühüm yer vermişdir. Rüstəm haqqında və onun ailəsi haqqındakı miflər dünya qəhrəmanlıq əfsanələri silsiləsində mühüm yer tutur.

PİŞDADİLƏR VƏ QAYUMƏRS

İran tarixi əfsanələrinə görə İran-Turan müharibələrinin başlanğıc tarixi Pişdadilər sülaləsinin hakimiyyəti dövrünə təsadüf edir. Firdovsi və digər müəlliflər Avestada adı Peşdadian kimi qeyd olunan Pişdadi hakimiyyət sülaləsini dünyada hakimiyyətin əsasını qoyan sülalə kimi təqdim edirlər. Pişdad sözü şəxs adı olmayıb Avestada "Paradaxata" adlanır və ilk hakimiyyət sülaləsinin adıdır və bu ad Şahnaməyə "Pişdad" şəklində keçmişdir. Ad iki tərkibdən ibarətdir "Piş+dad", fars dilində "pış" ilk deməkdir, "dad" isə yaradılan mənasındadır və beləliklə adın mənası "ilk yaranan", "ilk insan" deməkdir.

Pişdadian sülaləsi haqqında hər hansı bir tarixi qaynaqda məlumat əldə etmək mümkün deyil. Ön Asiyanın qədim elam, Assur, Babil, Yəhudi və digər qaynaqlar üzərində araşdırmalar göstərir ki, İran tarixi rəvayətlərində Pişdadianlara aid edilən hadisələr əslində İran adlanan coğrafiyanın qərb ərazilərindəki Elam, Manna və digər Turanlı hökmdarlar ilə Assur və Babilin

istilacı hökmdarları arasında baş vermiş hadisələri əks etdirir və bunlar Pişdadian sülaləsilə əlaqədar imiş kimi qələmə verilir.

Fikrimizə görə Pişdadian haqqındakı əfsanənin kökü F.Hommelin ilk Türk dövləti adlandırdığı Bürünc və Dəmir dövründə Urmiyə gölü yaxınlığında mövcud olmuş Turukkuya bağlıdır. Turukku krallarından birinin adı Pişandan adlanırdı. Pişəndan Turukku dövlətinin böyük yönəticilərindən biri və sülalənin banisi idi. Onun atası Turuktu dövlətin yaradıcısı idi. Pişəndanın oğlu Tabitunin adı Sakların kralı Tabitinin adı ilə eynidir. Turukku dövləti yüz illər ərzində Assuriyanın işğalçı yürüşlərinə qarşı qəhrəmanlıqla mübarizə aparmışlar.

İran əfsanələrinə görə Qayumərs və ya Qaumarta ilk insandır və Pişdadian sülaləsinin də banisidir. Avestanın Bundaxşindəki yaradılış əfsanəsinə görə Ahuramazda ilk insan olan Qayumərsi və ya digər ifadə ilə Qayomartı və öküzü eyni zamanda yaratdı. Mükəmməl təmizliyə malik iki yaradılış üç min il yer üzərində yaşadıqdan sonra şəri təmsil edən Əhrimən və ya digər ifadə ilə Anqramanyu meydana çıxaraq öz gücünü göstərdi. Hansı heyvan onu görsə, ağılı başından gedər və duyğularını qeyb edərdi. Əhrimənin Harur (Hayura) adında bir oğlu vardı. Bir gün Kayumərlə qarşılaşanda onun tərəfindən öldürüldü. Buna görə Əhrimən Qayumərsi Allaha şikayət etdi. Allahın ilk işi öküzü öldürmək oldu. Lakin öküzün bədənindən düşən toxumdan xeyirli heyvan və bitkilər meydana gəldi. Allah Qayumərsə dünyanın əzab və əziyyətini məşəqqətlərini göstərdi. Qayumərs bunları gördüyü zaman ölüm arzuladı və Allah Qayumərsin canını aldı. Lakin Qayumərsin toxumundan iki damcı İstahr yaxınlığındakı Damdad dağına düşdü və ondan iki ravənd bitkisi göyərdi. Doqquz ay sonra ravəndin budaqlarından iki tumurcuq yarandı və ayın sonunda iki insana Meşa və Meşanəyə döndürüldülər. Onlar 50 il heç bir şey yemədən yaşadılar. (Lenormant.1882. S.60)

Avesta rəvayətlərinə görə ilk insan Qayumərs, ilk hökmdar Huşəng, sülalənin sonuncu əfsanəvi hökmdarı isə "Şahnamə"də adı Zav kimi ifadə olunan Uzavdır.

İran rəvayətlərinə görə ilk hökmdar Huşəng Hirkaniyada devlərin qoşunlarına qalib gələrək Mazandaranı, Gilanı və digər əraziləri öz hakimiyyəti altına almışdır və onun varisləri olan digər hökmdarlar dev surətində təsvir etdikləri yerli tayfalara qarşı mübarizəni davam etdirmişlər.

Fikrimizə görə ilk insan Qayumart haqqındakı iran yaradılış əfsanəsi, hind-avropalılar bunu etiraf etmək istəməsələr də, Sumer yaradılış əfsanəsinin təhrif olunmuş variantıdır. Qayumart adının əsli Qu-martu şəklindədir və sumer-akkad dilində "öküzün oğlu" deməkdir (Delitzsch, 1896, S. 391). Qayumart Sumer yaradılış əfsanəsindəki göyüzü tanrısı, tanrıların

atası Anın oğlu "öküzdən törəmiş öküz" tituluna malik Enkinin İran əfsanəsinə yansımış prototipidir. Sumer yaradılış əfsanəsində də öküzü təcəssüm etdirən Enkinin mayasından canlı aləmin əsasını təşkil edən və öküz timsalında təcəssüm olunan çaylar yaranmış və özü ilə bərəkət, məhsuldarlıq gətirmişdir.

Alman tarixçisi Şpiqel Avesta və digər irandilli qaynaqlara əsasən yazdığı 2 cildlik "Qədim İran" adlı əsərdə İran tarixinin geniş şərhini vermişdir. Anonim "Məcmuül ət Tavarix" və "Təbəri tarixi"ndə Qayomartın adı Qılşah kimi verilir və mənası palçıq və ya gil adam deməkdir. Sumer əfsanəsində ilk insan tanrı Enki tərəfindən gildən yaradılmışdır. Avestada ilk insan kimi təqdim olunan Qılşah eponimi də mənşə etibarı ilə sumerlərə bağlıdır.

Təbəri isə Qayomart adını Qurşah-Kurşah, yəni dağ oğlu adandırır. İstər "Məcmuül ət Tavarix" əsərində, istərsə də Təbərinin versiyasında Qayomarta adının Qılşah və Kurşah variantları da kök etibarı eynilə sumerlərin yaradılış əfsanələrinə bağlıdır. "Kur" sözü sumer dilində "dağ" deməkdir. Tsah/Şah kassilərdə tanrı anlamı daşıyır (Taberi. 1991. S.10).

Təbəri tarixində və digər mənbələrdə Qayumərsin Həzrəti Adəm olduğu və bütün dünya xalqlarının ondan törəndiyi yazılmışdır. Adəmin dünyaya gəlməsindən Məhəmməd peyğəmbərin zamanına qədər 6003 il keçmişdir. Key-kuh sözünün əslı Qau-kuh şəklindədir və bu Sumer dilindəki Qu-tur sözünün kalkasıdır. Qutur və ya Qu-kur Sumer dilində vəhşi öküzə, bizona verilən addır.

Qayumərsin qərb ölkəsində Balıq adlı qardaşı varmış o Dəməvənd dağına gələrək onu ziyarət etmişdir (Shea. 1832. S.55) Balıq Sumerin su tanrısı idi və çaylar onun şərəfinə Balıx adlanırdı. Türkünstanın Balıx çayı və Bəlx şəhəri də bu tanrının şərəfinə adlanmışdır.

Qayumərs və onun sülaləsi Tövratla da əlaqələndrilir. Bir rəvayətə görə Qayumərs Adəmoğullarında olub adı Ham idi. Bütün insanlar, o cümlədən Qayumərs də Adəmin oğlu Şit peyğəmbərin törəməsi idi. Çünki Adəmin Şitdən başqa oğlu qalmamışdı. Şit öldükdən sonra qardaşlar arasında ixtilaf baş qaldırır və Qayumərs oğullarını da götürüb Hirkaniyada Dəməvənd dağına gələrək burda bir mağaranı özlərinə məskən edirlər, otuz il burda yalnız yaşayaraq artıb çoxalırlar. Kayumərs Dəməvənd dağına gəlmədən öncə bu dağlar divlərin məskəni idi. Kayumərs Allahın ona bəxş etdiyi qüvvətlə ağac dəyənəkdən və sapanddan istifadə edərək həmin divlərlə mübarizə aparır, onları Dəməvənd dağından qovur. Kayumərsin Hüsnek adında bir sevimli oğlu vardı, divlər Kayumərsdən intiqam almaq məqsədilə oğlu dağın başında dua və səcdə edərkən başını daşla əzib öldürdülər (Taberi. 1991. S.121-123).

Təbərinin nağıl etdiyi rəvayətlərə görə 700 il hökm sürmüş Qayumərsin və övladlarının

dövrü başdan başa divlərlə mübarizədən ibarət olmuşdur.

Məsudinin yazdığına görə farsların ilk kralı olan Qayumərs Umeym bin Lavid bin Erem bin Sam bin Nuhdur. Çünki Farsa ilk yerləşən Kayumərsdir. Rəvayətə görə kralsız olan farslar Daməvənd dağında məskunlaşan Qayumərsin yanına gedib onlara kral olmasını rica etmişlər o da farsların ona itaət edəcəkləri və dediklərinə əməl edəcəkləri şərti ilə buna razılıq vermişdir. İstəhr şəhərində yaşayan Kayumərs qırx il hakimiyyət sürmüşdür. Ondan sonra taxta onun qardaşı Ohşenc (Huşəng) bin Ferval çıxdı ki, Hindistanda yaşayırdı. Ondan sonra qardaşı Tahmurəs, sonra da onun qardaşı Cim (Cemşid) hökmdar oldu. Sonra Dəhhaq adı ilə tanınan Biyvərəsb taxta çıxdı. Onun Yəmənli bir ərəb olduğu iddia edilir (Mesudi. 2006. S.11-120).

NİMRUD VƏ PİŞDADİLƏR

İranistlər heç bir inandırıcı argument gətirmədən Pişdadilər və Kəyanilər sülalələrini ciddi cəhdlə iran mənşəli olduqlarını iddia etsələr də, Orta əsrlərin bir çox müsəlman müəllifləri qədim mənbələrə əsaslanaraq Pişdadilərin və Kəyanilərin geneologiyasını Babil və Ön Asiyanın sami və turan mənşəli hökmdarlarına bağlayan şəcərələr irəli sürmüşlər. Bir çox mənbələr Pişdadilərin şəcərəsini adı Tövratda ilk imperator kimi çəkilən Babil hökmdarı Nimruda bağlayır və onu Firudinlə eyniləşdirirlər.

IX əsr müəllifi Muhəmməd Əl Xvarəzmi yazır ki Key Kavusun titulu Nimrud idi. Xondemir də onun ləqəbinin Nimrud olduğunu yazır.

Əl Biruni Zav ibn Tahmurasın e.q.VII əsrdə hakimiyyət sürmüş Assuriya kralı Assarhaddon olduğunu və ondan sonra hakimiyyətə gələn Key Kavusun isə Buxt-Nassar olduğunu və Key Qubaddan sonra üç nəsil padşahlıq etdiyini, Koreşin isə Key Xosrov olduğunu onun varisi Kirin isə Lohrasp olduğunu güman edir.

İbn əl-Bəlxiyə görə Bəhmən Buxtunnasrin nəvəsi və Nimrudun (Nabonidin) oğlu Beltannassarı (Babil kralı Baltasar) hakimiyyətdən devirib Koreşi onun yerinə təyin edir. Koreşin anası yəhudi peyğəmbərinin qızı idi və Toranı ona öyrətmişdilər.

Təbəri tarixində yazıldığına görə İsraildə Sadukilərin hakimiyyətindən sonra Yerusəlim və Fələstində hakimiyyətə Quştasp ibn Lohrasp yiyələnmişdir və o Buxtunnasri (Babil kralı II Nabuxodonasr e.q. 604-562) özünün canişini təyin etmişdir.İsraillilər Koreş ibn Camasp ibn Asbın onları Yerusəlimə geri qaytarana qədər Babildə qalmışlar.Çünki onun anası Ester yəhudi əsilli olub Havilin qızı idi.Havila Tövratda adı çəkilən ölkədir və Eberin oğlu Yoktandan olan nəvəsi Havilin adını daşıyır.Tövratin qədim və müasir şərhçilərinin bir çoxu qızılla zəngin Havila ölkəsinin Eden-Cənnətdən axan Pişon çayı boyunca yerləşdiyini,bu çayın Qafqaz

dağlarının cənubunda indiki Azərbaycan axan Kür çayı olduğunu güman edirlər, yəni Havila Azərbaycan ərazisidir (Skjarvo. 2012. S.501-522).

Key Qubad da dövləti öz sərkərdələri arasında bölərkən Nimruz vilayətinin idarəsini özündə saxlayır. Nimruz Əfqanıstanda Sistan əyalətinin digər bir adıdır. O, Sakistan, yəni saklar ölkəsi də adlanır. Nimruz adı Nimrudun təhrif olunmuş şəklidir Namrilərin ölkəsi deməkdir. Avropa tarixçiləri Zaqros dağlarının qərb ətəklərində yaşayan namriləri turanlı Kassi xalqının bir qolu, digərləri isə namriləri saklar hesab edirlər. Onlar namri adının mənasının *bars* olduğunu yazırlar. Bars qurd və öküzlə yanaşı türk xalqlarının önəmli heyvan totemlərindəndir (Shea. 1832. S.151)

CƏMŞİD

Cəmşid və ya Cem İranın mifik padşahı olub Avestada adı *xšaeta* titulu ilə Yama və Yima kimi ifadə olunur.

İbn Esfəndiyar Təbəristanın yerli tarixi haqqında bəhs edərək yazır ki, qədimlərdə bu ərazilərdə devlər məskunlaşmışdılar və Cəmşid bura gəldikdən sonra onlara qalib gəlmiş və dağları düzənliyə çevirməyi, gölləri torpaqla doldurmağı və bataqlıqları qurutmağa onları məcbur etmişdir. Müsəlman müəllifləri Cəm-şid adını “günəş nuru” kimi izah etsələr də Abul-Fida bu sözün mənasını “ay nuru” kimi izah edir. Fikrimizcə bu daha doğru izahdır, çünki Cəmşid günəşlə əlaqələndirilsə də əfsanələrdə öküz timsalında tanrı kimi səciyyələnir və öküz ayı təmsil edirdi. Təhmuras və Cəmşid qardaşları Kayumərsin Hüsnek adlı oğlunun övladları idilər. Cəmşid rəvayətə görə min il padşahlıq etmişdir. Ədalətli padşah kimi təsvir olunan Cəmşidin taxtda oturub xalqın dərdlərini dinlədiyi günə Navruz deyilmişdir.

Cəmşidin Zabılistanlı qızdan Tur adlı bir oğlu olmuş və o, İran əfsanələrində fars qəhrəmanları kimi təqdim olunan sak türklərinin ulu əcdadıdır. Turun da Sedab adında bir oğlu dünyaya gəldi. Onun oğlunun adı Nəriman, Nərimanın oğlunun adı Sam, onun oğlunun adı isə Zal idi, Zalin oğlunun adı Rüstəm idi. Ona Rüstəmi Zal və ya Rüstəmi Dəstan da deyirdilər. Onlar farsların Sacistan (Sistan) adlandırdıqları Sakistan dövlətinin hökmdarlar sülaləsi idilər. Şahnamədə olduğu kimi Təbəridə də Firudinin iki oğlu Səlm və Tur (Toç) qardaşları İraci öldürüb dünyanı öz aralarında bölüşdürərək üç yüz il hökm sürürlər. Bəzi qədim müəlliflər Firudinin və Rüstəm Zalin şəcərələrini Nimruda bağlayırlar.

Ölkəni ədalətlə idarə edən Cəmşid əvvəlki xasiyyətindən əl çəkərək rəzil bir tirana çevrildi, onun hakimiyyətindən narazı olan xalq üsyan etdi. “Şahnamə”də Cəmşidə qarşı üsyan edən iranlılar Babil şahı kimi təqdim olunan Zöhhakı onları idarə etmək üçün özlərinə hökmdar

olaraq dəvət edirlər. Tezliklə xalq Zöhhakın zülmündən cana doyur və dəmirçi Gavənin başçılığı ilə üsyan qaldırır. Xalqı onun zülmündən Gavənin hakimiyyətə dəvət etdiyi İranın Kəyanilər sülaləsindən olan Firudin xilas edir. Beləliklə, əsər Zöhhakın timsalında ərəblərə və Əfrasiyabın timsalında türklərə qarşı düşmənçilik ruhunda yazılmışdır.

Cəmşid Zohakla mübarizədə məğlub olaraq taxtını buraxıb qaçsa da, Zöhak onu təqib edərək ələ keçirir və parçalara ayıraraq öldürür. Cəmşid və ya Yimanın hansı günahları üzündən öldürülməsi iranistlər arasında müəyyən müzakirə mövzusunda çevrilmişdir. Devlərlə sıx bağlı olan Yima-Cəmşid devləri və insanları birlikdə idarə edirdi və tanrı-devlər üçün evlər tikmişdi. Onun günaha batması və cəhənnəmə göndərilməsinin səbəbini Avesta mətnlərində yer alan pəhləvi dilində mal əti kimi tərcümə edilən "gauş бага" ifadəsinə əsasən izah edirlər ki, bu insanlara yasaq olan "mal əti" yedirtməsi ilə əlaqədardır.

Lakin bir çox müəlliflər o cümlədən Bartolomey və Volfqanq Linz haqlı olaraq *gauş* sözünü öküz-buğa, *бага* sözünü isə tanrı kimi tərcümə etdilər. Cem və ya Cəmşid özünü zərdüşlük ənənəsinə uyğun olaraq tanrı hesab edirdi. Bələmiyə görə, Cəmşidi dünyanın yaradıcısı olduğuna inandıran şeytanın özü idi. Bundan sonra Cəmşid insanlardan ona Baga yəni Tanrı kimi sitayiş etmələrini tələb edir və ona inanmayanları isə oda atırdı. Bəzi araşdırıcılar Cəmşidin günaha batmasının əsas səbəbini onun öküz-baqaya tanrı kimi etiqad etməsində görürlər. Öküz və ya buğa kimi təcəssüm olunan Baqa və ya Buqaş kassi türklərinin ən önəmli tanrısı idi və bu tanrı Midiyalıların tanrısı kimi sonradan Zərdüştülkdə Baqa Maşdu və ya Baqa Mazda formasında əsas tanrılardan biri olmuşdur.

Məsudi və Makdisi Cəmşidin Nuhun zamanında yaşadığını və Tufanın onun dövründə baş verdiyini yazırlar. Dinavəriyə görə isə Cem yəni Cəmşid Samdan sonra Babil padşahı oldu və məhz onun dövründə dillərin qarışması baş verdi və Samın oğlanları Ərzi Babilə (Yaxın Şərqi) və o cümlədən İran ərazisinə yayıldılar. Onun yazdığına görə Nimrud Cemin törəmələri, ərəblər isə Arfakşadın törəmələridir. (Prods Oktar Skjaervö. S.501-522, 2012)

Cəmşiddən sonra İran taxtına sahib olan Zöhak əfsanələrdə nə qədər qəddar, zalim, vəhşi təbiətli kimi təsvir olunsa da o etnik mənşə baxımından Pişdadilərə qohum idi.

İbn Miskaveyhin yazdığına görə İranlıların uzun illər ərzində mübarizə apardıqları Zöhak və ya Dahhaq Cəmşidin bacısının ərəb padşahından olan oğlu idi. Biruni də Beyvaraspın yəni Zöhhakın Cəmşidin bacısı oğlu olduğunu yazır. Zöhak taxta sahib olandan sonra Cəmşidin bacıları Ərnavaz və Şahnavaz ilə evləndi. Onun hakimiyyəti min il davam etdi.

Cəmşidin arvadını turanlı Zöhhaq qaçırtdıqdan sonra, o Təbəristan dağlarına geri dönmüş

və orda Firudini doğmuşdur. Firudin sonradan öz atası Zöhakqdan intiqam alaraq onu Dəməvənd dağında zəncirə vurmuşdur (Spigel. 1863. S.68).

Ərəb müəllifi Yaqub ibn Nədim kitablarında Cəmşidin Şüstər, yəni Susian/Şuşa şəhəri yaxınlığında doğulduğunu və atasının adının Unç Xan olduğunu yazır. Bura avropalıların Anşan adlandırdıqları Anzan ölkəsi idi. (Bayur Y.H.1930. S. 340) Burdan çıxan nəticə odur ki, Cəmşid bir eləmlı idi.

Ərəblər Cəmşidi Metoşalih adı ilə tanıyırlar. Metoşalih Tövratda Nuh peyğəmbərin babasıdır. Əslində Cəmşid bir türk anzanit yəni Elam və Anşan hökmdarı idi və Günəşə etiqad edirdi, o, Azərbaycanda qızıl taxta oturaraq hökmdar olmuşdur. Birünün yazdığına görə Novruz bayramı Cəmşidin qızıl taxta minib Azərbaycana gəldiyi gündür. Əfsanəyə görə Cəmşid yer üzünü gəzirmiş, Azərbaycana çatınca buyurdu ki, cəvahirlərlə bəzənmiş taxtını üzü gündoğana hündür bir yer də qursunlar və özü də cəvahirlə bəzənmiş tacını başına qoyub taxtına əyləşir. Gün çıxınca işığı tacı-təxt üzərinə düşərək çox parlaq şüalar saçdı, xalq sevinib söylədi ki, bu yeni gündür. Bu əfsanədən görünür ki, Azərbaycan hökmdarlara hakimiyyət rəmzi olan qızıl taxtın verildiyi yer olmuşdur. İran dastanlarında təsvir edilən hadisələr əslində şərqdən gələn turanlı Əfrasiyab ordusu ilə Anşan və ya Elamdakı yerli türklər və assurlar arasında baş verən mübarizələr əks olunmuşdur. Həmin qədim dövrlərdə iranlılar hələ Ön Asiyada tarix səhnəsinə qədəm qoymamışdılar (Bayur.1930. S.341).

Atatürkün mübarizə arkadaşı olan və sonradan bəzi ixtilafli məsələlərə görə Misirə gedən Dr.Rza Nur türklərin qədim tarixi haqqında bəhs edərək Şahnamədə təsvir edilən Firudinin Oğuz xan ilə eyniləşdirilməsinin yanlış olduğunu və Oğuzun daha qədim dövrdə yaşamış olan Huşənglə eyniləşdirilməsinin doğru olacağını yazır.

Bizə görə dəmiri döyərək Ərqənəkondan çıxışı 21 Novruz bayramı olaraq qeyd edən türk hökmdarı, adı İran əfsanələrində Cəmşid kimi qeyd olunan hökmdardır.

Azərbaycanın milli lideri Rəsulzadəyə görə Novruzun təsisı mifoloji baxımdan Cəmşidə aid edilsə də, o ərəblər tərəfindən qadağan olunmuşdur. Qadağadan səggiz əsr sonra həyatda tətbiq edən Türk Sultanı Cəlaləddin Məlikşah olmuşdur. Buna görə də İranda onun adı Cəmşidi deyil Sultanidir, Novruz- Sultani adlanır.

M.Ə.Rəsulzadəyə görə öz kökləri ilə türk tarixi ənənələrinə bağlı olan və bütün türk dünyasında eyni təntənə ilə qeyd edilən və çox qədim ənənəyə söykənən bu bayramın İran bayramı kimi təqdim edilməsi yalnışdır. Həmçinin bir Turan bayramı olan Novruz əslində türklər üçün yeni günün başlanğıcı- Erqənəkondan qurtuluş günüdür. Novruzu türklərdə

xilaskarlıq simvolu qurdla əlaqələndirən Rəsulzadə yazır ki, türklər həmin gün "dağı əritdilər. Açıq dünyaya keçdilər. Əsarətdən qurtuldular. Bu "qurtuluş" əsatircə martın 9-da vaqe olmuşdu. Şayani-etinadır ki, nicat və azad olmaq mənasına gələn türkcə qurtulmaq və qurtuluş sözləri hamı „qurd və olmaq“ sözlərindən tərkib ediyor. Qurtulmaq ehtimal *qurd olmaq* deməkdir ki, qurd kimi yol bulub bu mühasirədən çıxmağa dəlalət edir. Şərqi iki böyük milləti novruz ilə qurtuluşunu mart ayında bulmuşdur (Rəsulzadə. 2013).

Novruz ilk Turan padşahı, mahir ovçu Nimrudun adı ilə bağlıdır və Novruz-Nimruz Nimrud adının təhrif olunmuş şəklidir. Nimrudun adı Tövratda və Quranda dünyanın ilk imperatoru və qəhrəman kimi çəkilir. Nimrud yüz illərlə Babildə hökmranlıq edən turanlı Kassilərin bir qolu olan namrilərin kralıdır. Onun Ön Asiyada böyük bir ərazini öz hakimiyyəti altına alaraq dünyanın ilk imperatoru kimi qızıl taxta çıxdığı gün bayram olaraq Yeni gün adlanmışdır və bu hadisə İran mifologiyasında Cəmşidə aid edilmişdir.

Şumerlərdə qızıl taxt hakimiyyət simvoludur və o tanrı tərəfindən müqəddəs Aratta dağlarında hökmdarlara kut verilərək əta edilirdi. Cəmşid də Şumerlərdə olduğu kimi Tanrının hüsuruna çağırılmış və Elbrus dağının üzərində ona hakimiyyət rəmzi olan möhür üzük, qızıl taxt və diadem kimi atributlar ilə dünya üzərində hakimiyyət əta edilmiş və sonra Babilə geri dönmüşdür. Aratta dağları Azərbaycandadır və təsadüfi deyil ki, Cəmşid də hakimiyyətə qızıl taxt üzərində Azərbaycanda yiyələnmişdir.

Avestada və İran əfsanələrində Pişdadilərin üçüncü hökmdarı kimi təqdim olunan və "tülkü dərisi geymiş" ləqəbi daşıyan Tahmuras Pişdadian sülaləsinin ilk kralı Hoşənqin oğlu və Yima-Cəmşidin qardaşıdır. Avestada o tanrı tərəfindən *xvarnaya*, yəni tanrı kutuna malik hökmdar adlanır. Kut Ön Asiyanın turanlı xalqlarına, sumer və elamlara məxsus bir anlayışdır və tanrı tərəfindən mükafatlandırılmış və ya hakimiyyət haqqı verilmiş anlamı daşıyır. Türklərə də kut sözü eynilə irsən sumer və elamlardan keçmişdir. *Kut* sözü Avestaya *xvarna/hvarna* şəklində tərcümə olunaraq keçmişdir. Yəhudi əsilli rus alimi Daniel Xvolson Tamur və ya Demurun Assur tanrısı olduğunu yazır və onu arilərlə əlaqələndirir. O belə bir nəzəriyyə irəli sürmüşdür ki, er.q. XXIV və ya XXIII əsrdə hind-avropalıların bir qolu şərqdən gələrək o zamana qədər ancaq samilərdən ibarət olan Mesopotamiyada yerləşmişlər.

Babil tarixçisi Berozun yazdığına və digər qaynaqların da təsdiq etdiyinə görə Midiyanın səkkiz kralı Xaldeydə, yəni Babildə hökmranlıq etmiş və Babil, Assuriyada Tamir tanrısına etiqadın əsası onların zamanından qoyulmuşdur (Gemoll. 1911. S.2). Xvolsonun bu fərziyyəsini təkzib edən Martin Qemoll yazır ki, həqiqətən də er.q. 2300-cü ildə Berozun

midiyahılar adlandırdığı elamlar Babili işğal etmişlər və elamlar midiyalılarla eyni etnik kökə malik idilər. Elmdə Alaroid adlanan həmin şərqli tayfalar Midiyanı, Kiçik Asiyanı və Suriyanın quzeyini də işğal edərək orda məskunlaşmışdılar. Qemollun bəhs etdiyi Alaroid adının mənası sami və ari olmayanlar deməkdir. Bütün tarixçilər Alaroidləri turanlı hesab edirdilər, ancaq turanlı türk adını işlət məkədən ehtiyat etdikləri üçün Alaroid terminindən istifadə edirdilər.

Alman mifoloq və tarixçisi Martin Qemol İran miflərindəki Tahmuras obrazına aydınlıq gətirərək yazır ki, Finikiya tanrılarından birinin adı Zeus Demur idi. O sonradan Yunan mifologiyasında Zeus adı ilə məşhur olmuşdur. Finikiyada bir çay adı Demur adlanırdı. Nineviyanın krallarından biri Temur adlanırdı. Gemoll Temur adının massaqetlərin kraliçası Tomir (Tomris) adı ilə eyniyyət təşkil etdiyini yazır. (Martin Gemoll.1911. S.2)

Tamur və Demur adları heç bir şübhəyə yer buraxmayan bir türk adıdır və hind avropalılarla heç bir əlaqəsi yoxdur. Tamir/Dimer adı Sumerin emesal dialektində Tenqri/Dinqirin adının fonetik şəklidir. Sumerin Tıbira eponiminin onların dialektlərindəki ifadə şəklidir və anlamı metal deməkdir. Tamir sözü metal anlamında eyni mənə daşımaqla sumerlərdən türklərə keçmişdir.

FİRİDUN

İran dastanlarında ən maraqlı personajlardan biri Firidundur. Firidun əfsanələrdə Cəmşidin nəslinə mənsub olub Pişdadilərin kralıdır. Atası *Abtin*, anası isə *Fəranək* adlanır. Firidunu Avestadakı Traetonla eyniləşdirirlər. Bir çox müəlliflər Firidunu Bibliyadakı Nuhun ekvivalenti hesab edir və digər əfsanələr kimi onunla əlaqədar rəvayətlərin də iranlılar tərəfindən sami yaradılış əfsanələrindən əxz edildiyi fikrini irəli sürürlər. Əfsanəyə görə Firidun da Nuh kimi dünyanı üç oğlu arasına bölmüşdür.

İranın mifik qəhrəmanı Firidunun adı Avestada *Traeton* şəklində çəkilir və Atvianın oğlu olduğu yazılır. Firidun Traeton adının ərəbləşdirilmiş variantıdır. O, əfsanəvi Zöhaka və ya Dahaka qalib gəlməsi ilə məşhurdur. İran və Hind mifologiyasında onun adının ilkin variantı Treta və ya Trita şəklində ifadə edilir ki, bu sözlər Sumerlə əlaqədar ola bilər. Türklərin Tora və Törə sözləri Sumercə *Terita*, *Tirida*, *Dirida*—ilahi göstəriş, əmr deməkdir (Cavigneaux / Al-Rawi, 1995, S.19-46). Akkadca tertu, ıbranicə tōra hər ikisi də ilahi əlamət, ilahi təlimat, orakel, gələcəkdən xəbər verən nişanə kimi izah olunur (Zimmern. 1917.S.48,67). Akkadca *Tiru* -tanrı, allah deməkdir. İran əfsanələrindəki bir tanrı və kral adları kimi Traeton adı da Yeni Elam dövrünə aid Tanrı *Triutur* adının ekvivalenti ola bilər.

Zöhakı təqib edən Firidun onu Yerusəlimdə gizləndiyi sarayında şiddətli mübarizədən

sonra məğlub edir və Cəmşidin Zöhak tərəfindən əsir götürərək evləndiyi arvadları Ərnəvazı və Şahnəvazı xilas edir və onlarla evlənir.

Firidunun Əjdaha Zöhaka qalib gəlməsi iranlılar tərəfindən Mehriqan bayramı kimi qeyd olunur. Maniçöhrün Turan padşahı Əfrasiyaba qalib gəlməsinin də Mehriqan bayramı kimi qeyd olunması əfəsanələrdə qatı düşmən kimi təqdim olunan Zöhakla Əfrasiyabın iranlılar tərəfindən əlaqələndirildiyini sübut edir.

Ferdinand Just İran tarixi adlarına həsr etdiyi əsərində İranın mifiq qəhrəmanlarının adlarının və şəcərələrinin izahını verir. Onun yazdığına görə Firidunun atasının adı Athviya olmuşdur. Avestanın bəzi bölümlərində Traeton adı Atroya şəklində şəkildir. Fikrimizə görə, Athviya adı Athura adının təhrif olunmuş şəkli ola bilər. Atura Sumerə məxsus bir eponim və Subarların əsas tanrısı idi və bu ad Ön Asiyanın digər turanlı xalqlarına Atur, Adar, Atar, Tarhu şəklində keçmişdir. Verenanın yazdığına görə Turun və Səlmın anaları turanlı, İrəcin anası isə ari idi.

Firidun Cəmşidin Şahnəz və Ərnəvaz adlı iki qızı ilə evlənmişdi. Onun oğlanları Səlm və Turun anaları Şahnəz, İrəcin anası isə Ərnəvaz idi. Ferdinand Just İrəcin anasının adının İranduxt və ya İranvaz, Turun anasının adının Pəriçöhrə və ya Ərnəvaz olduğunu yazır. Pəriçöhrə Dahhaqın qızı idi. Dahhaqın/Deyyokun anası Uda və ya Autaq (Aytaq-Aytəkin) Bayakın qızı olub qadın xətti ilə Əhrimana bağlı idi. (Justin Ferdinand.1895)

Oğlanları həddi-buluğa çatdıqları zaman Firidun onları evləndirmək üçün əsli-nəcəbətlə üç bacı axtarır və Yəmən kralı Sarvin üç qızını münasib hesab edir. Kral Sərv Firudinun üç şahzadə oğlunu ölkəsinə dəvət edir. Geri qayıdarkən Firidun oğullarının cəsarətini sınamaq üçün alov püskürən əjdaha cildinə girərək onların qarşısına çıxır. Böyük oğlu Səlm əjdaha ilə ancaq axmaqların döyüşəcəyini deyib təhlükəsiz yerə qaçır. İkinci oğlu Tur tam cəsarətlə onun üzərinə atılır. Ən kiçiyi İrəc isə cəsarətlə irəli çıxıb qışqırdı ki, onlar Feredunun oğullarıdır və heç bir yaratıqdan qorxmurlar.

Tur xarakter etibarlı ilə öz turanlı anasına bənzəyirdi, olduqca döyüşkən və ötkəm xarakterə malik idi. Səlm isə atası Firiduna bənzəyirdi, sakit və mülayim xasiyyətli idi. Tur Okus-Amudərya çayının arxasında yerləşən Turan ölkəsinin hökmdarı idi və İranla Turan arasında yüz illərlə davam edən müharibələr aparılmışdır (Steiner. 1986. S.37).

Firidun də özündən əvvəlki şahlar kimi mifik obraz idi. Onun dövründə İranla Turan arasında, xüsusən də onun türklərdən ibarət qolu ilə əsrlərlə fasiləsiz davam edən müharibələrin başlanması dövrüdür. Turanlılar Yaksart çayından şimalda ucsuz-bucaqsız düzənliklərdə hakim

idilər. Tarixçi Justin Asiyanın skif-turan irqinin tarixini 1500 il daha geriye atır (Lenormant.1887. S.376). İranlılar Mihr ayının 16-da hər il Mihrağan adlı 5 gün davam edən bayram ke çirirlər. İranlıların əfsanəsinə görə bu bayram Firidun tərəfindən təyin edilmişdir. Guya həmin gün dəmirçi Gavə zülmkar Ajdaha Bevarasba qarşı üsyan qaldıraraq xalqı onun zülmündən azad etmişdir. (Maquart. 1905. S.134)

Firidun əfsanələrdə mal-qara ilə sıx bağlı olaraq təsvir edilir. Onun totem əcdadları gaw və ya qau "inək" və ya öküz simvolu ilə sıx əlaqədə olduğu yazılır. Firidun körpəlikdə Zöhakdan gizləndiyi vaxt Barmayun adlı müqəddəs inək tərəfindən əmizdirilmişdir. Firudin düşmənlərinə məşhur öküz başlı gürzü ilə qalib gəlirdi və öküzün üzərində ova gedirdi.

İlk dəfə fransız iranist M.Mole və onun ardınca rus araşdırıcı D.Rayevski Traetonu Sakların tanrısı və əcdad atası Tarqitay ilə müqayisə edərək oxşar cəhətlərini müəyyən etmişlər. Bu iki mifik qəhrəman obrazının təkamül prosesində transformasiyası hər iki qəhrəmanın eyni etnik kökə malik olmasını sübut edir. Qəhrəmanların oxşarlığı yalnız adlarının zahiri bənzərliyində deyil, həmçinin onların iştirakı ilə baş verən hadisələrin motivindəki uyğunluğunda da özünü göstərir. Sak mifologiyasında Tarqitay təkcə ilk insan deyil, həm də cismani dünyanın tanrısıdır. M.Mole Firudin oğulları haqqında rəvayətin müxtəlif versiyalarını təhlil edərək, onların obrazlarında üç sosial funksiyanın nümayəndələrinin, yəni son nəticədə üç sinfi-kasta qrupunun yaradıcılarının xüsusiyyətlərini müəyyən etmişdir.

Tarqitay mənşə baxımından çay və su ilə əlaqədar olduğu kimi Hind-ari mənbələrində Firidun-Tritanın adı tez-tez Āptyah epiteti ilə müşayiət olunur ki, bu da adətən su elementi ilə əlaqədar şərh olunur. Bu motivi su ilahəsindən doğulan Targitayın xüsusiyyəti ilə müqayisə etmək olar.

Tarqitay və Firidun hər ikisi kral hakimiyyət sülaləsinin əsasını qoyan üç oğul atasıdır (Molé.1952, S.455-63; Раевский. 2006. S.106-112).

İngilis tarixçi R.Konder Tarqitay adının Turketay adından yarandığı fikrini irəli sürür. Biz də bu fikirdə gerçəklik payının olduğunu qəbul edirik. Türk adının ilk variantı olan Turqu turanlı kassilərin ən önəmli tanrısı idi və kralların titulu kimi də istifadə olunurdu. Beləliklə İranın əfsanəvi şahı Treatonun yəni Firidunun gerçək adının Türklərə və saklara bağlı olduğu və Tarqitay və Turqutay adının iran dillərində təhrif olunmuş şəkli olduğu fikrini bir çox müəlliflər irəli sürmüşlər.

Bizim fikrimizə görə Tarqitay adının kökünü Tenqri sözü təşkil edir və mənası Tanrıya bənzər deməkdir. İstər Firidun istərsə də Treaton əfsanələrdə tanrı ilə eyniləşdirilir.

Firidun əfsanəyə görə Turanın və Çinin idarəsini oğlu Tura, İrani İracə və Rumu-Anadolunu Səlmə vermişdir. Frudinin oğlu İrac qardaşları Səlm və Tur tərəfindən öldürüldükdən bir müddət sonra İracin Mahaferid adında bir qızı doğulur. Qız həddi buluğa çatdıqdan sonra Firudin onu qadaşlarından birinin oğlu olan Peşəngə ərə verir. Peşəngin və Mahaferidin Maniçöhr adında bir oğlanları doğulur (Spiegel. 1871. S.548). İran əfsanələrindəki Manüçöhr adının Akkad kralı böyük Sarqonun oğlu Manuştusunin (e.q. 2270-2255) adından yarandığı haqqında fikirlər mövcuddur. Manuştusu Elama qarşı hərbi səfər edərək Suzu və Anşanı işğal etmişdir və ələ keçirdiyi qiymətli qara daşdan öz heykəlini düzəltirmişdir. O sarayda baş verən sui qəsd nəticəsində öldürülmüş və yerinə oğlu Naram-sin kral olmuşdur. Çox zaman farsca qəbul edilən bir çox sözlər təhrif olunmuş türkcə sözlərdir. Mənüçöhr və onun ekvivalenti olan Maniştusi adındakı Maniş sözünün türkcə anlamı hərəkət, eyləm, yürüyüş deməkdir. Fars sözü kimi qələmə verilən Çalanqu zəfər, qələbə, qəhrəmanlıq münasibəti və hökmdarlıq ilə əlaqədar alnın ortasına taxılan qızıl başlıqdır (Bayur, 1930, S. 346). Nöldeke də Maniçöhr adının əslində Manuş olduğunu yazır (Nöldeke. 1879. S.2).

“KUŞ-NAMƏ” VƏ KASSİLƏR

İran qəhrəmanlıq əfsanələrinin Ön Asiyanın turanlı xalqlarının mifologiyası ilə əlaqədar olduğunun digər bir sübutu nəsr və nəzm formasında yazılmış “Kuşnamə” adlı əfsanələr silsiləsində özünü göstərir.

Kuş-Nama XII əsr müəllifi Hakim İranşan ibn Əbul-Xeyr tərəfindən yazılmış fars epik poeması və İranın mifik tarixinin bir hissəsidir. Bu əsərdə Kuş əmisi Zöhakın dövründə Çini idarə edən hökmdardır. Əsərdə Kuşun əsas düşməni Abtin sülaləsi və onun oğlu Cəmşid və Firudindir.

Əsər İranın mifik şahları, bədxah Zəhhak və qəhrəman Fəridunun dövründə baş verən hadisələri əhatə edir. Burda Zöhak Kuşun qardaşı kimi qələmə verilir. Çini idarə edən Kuş ilahi varlıq kimi təqdim olunur. Firidun Kuşi məğlub edib onu ələ keçirmək üçün Çinə ordu göndərir, lakin ordunun istiqaməti dəyişdirilir. Bu arada Kuş, Oxusun o tayındakı torpaqlarda Kuşan adlı bir şəhər salır.

Fereydu, nəhayət, sərkərdə Kəranı böyük bir ordu ilə Çin ölkəsinə göndərir. Fereydu ordusu qalib gəlir və Qaran əlbəyaxa döyüşdə Kuşu ələ keçirir. Kuş yenidən İrana göndərilir və o, Dəməvənddə Zəhhakın yanında həbs edilir.

Fəridunun müşavirləri ilə görüşündə yekdil fikrə gəldilər ki, Qərbə sərt bir tiran göndərməlidirlər. Bu vəzifəyə Kuş seçilir və qandallarını açılib Firidunun hüzuruna gətirirlər.

Kuş Firidundan bağışlanma diləyir, İran padşahının sadıq xidmətçisi olmağa and içir. Kuş daha sonra ordunun başçısı olaraq Misir və Şimali Afrikaya göndərilir. Düşməni məğlub edir və Misirin, Şimali Afrikanın və İberianın kralı olur, qənimətləri yenidən Firiduna göndərir, bölgədə bir neçə yeni şəhər də salır.

Lakin Kuş Firiduna verdiyi əhdi pozur və ona açıq şəkildə üsyan edir. O, ordusunun iranlı üzvlərini öldürür və hər evdə onun heykəli olmasını və ona hər gün ibadət edilməsini əmr edir. Firidun Kuşu ram etmək üçün oğlu Səlmə göndərir. Səlm Kuşun ordusunu məğlub edir, lakin Kuş Qərbə qaçır. Bu müddət ərzində Firidunun üç oğlu, Tur, İrac və Səlm öz aralarında döyüşürlər. İrac digər iki qardaşından tabe olmağı və xərac ödəməyi tələb edir və belə olduqda Səlm və Tur Kuşla birləşirlər. Qardaşlar birlikdə İracı öldürür və Kuşla dünyanı bölürlər və Firidundan bir qədər ərazi alırlar. Lakin İracın oğlu Mənuçöhr atasının intiqamını almaq istəyir və böyük bir qoşunla Tur, Səlm və Kuşla döyüşə gedir. Tur və Səlm döyüşdə öldürülür, Mənuçehr isə öküz başlı gürzü ilə Kuşu yaralayır. Lakin yaralı Kuş Xvavarana (Şərq) qaçıb çox nəhəng ordu toplaya bilir, bölgəyə nəzarəti ələ keçirir və bu torpaqları uzun müddət idarə edir (Matini. 2008).

"Kuşnamə" əsərindən də göründüyü kimi Ön Asiyanın qədim turanlı xalqı olan və tarixi mənbələrdə Kaşsi-Kussi-Kas-Kuş-Quz kimi müxtəlif adlarla qeyd olunan kassilər qərbdə Afrikanın Nubiya, Efiopiya və Misir ölkələrini, şərqdə Babil, İran, Hindistan ərazilərini əhatə edən böyük imperiya dövləti yaratmışdı. Əsərdə təsvir olunan hadisələr əslində Ön Asiyada kassilərlə əlaqədar baş verən tarixi hadisələrin, onların Babildə, Afrikada, İran və Hindistan ərazilərində samilər və hind-ariələrə qarşı aqallıq uğrunda apardıqları mübarizəsinin bu xalqların tarixi yaddaşında əfsanələr şəklində həkk olunmuş inikasıdır.

KƏYANİLƏR

Pişdadilərdən sonra İranda hakimiyyət sürən ikinci qədim sülalə Kəyanilər hesab olunur. Şahnamədəki əfsanəvi Kəyan sülaləsinin iranlılara hər-hansı bir aidiyyəti yoxdur və onun kökünün Kavi tituluna bağlamaq inandırıcı deyil.

Əgər İran əfsanələrini bir kənara qoysaq İranın qərb ərazilərini məskunlaşdıran ilk etnos və dövləti yaradanlar Orta Asiyanın cənibi-qərbi bölgələrindən gəlmiş və qərb müəlliflərinin Turani adlandırdıqları Anzan (Anşan) türkləri idilər. Anzanlar türkcənin oğuz ləhcəsində danışır və Türk adları daşıyırdılar. Anşanın əhalisinin uksi/oğuzlar olduğu və onların III Daranı təqib edən Makedoniyalı İsgəndərə qarşı Zaqros dağlarında apardıqları döyüşlər bir çox tarixi mənbələrdə öz əksini tapmışdır.

İran əfsanə və dastanlarında öz əksini tapmış bir çox məfhum, istilah və eponimlər kimi Kəyan eponiminin də kökü sumerlərə və Ön Asiyanın digər öntürk xalqlarına bağlıdır. *Ki-an* eponimi sumerlərdə yer və göyün vəhdətini ifadə edən teonimdir. *Ki* yer üzünü, *An* isə göyüzünü təcəssüm etdirir və həmin ifadə iranlılar tərəfindən əxz edilərək iran yaradılış rəvayətlərinin əfsanəvi sülaləsi və eponim kimi istifadə olunmuşdur.

Kavyanilərin, yəni Kəyanilərin əcdadı Kavi Viştasp hesab edilir və rəvayətə görə o öz vətəninə, yəni İranın qərbində, daha doğrusu Midiya ərazisində Zərdüştü və onun dini etiqadını himayə etmişdi, Viştasp Dranqiananın hakimi idi. Kavi Viştasp hökmdar sülaləsinə mənsub deyildi. Kavi sözünün mənası "şəir yazan, falçı" mənasındadır. Dranqiana Turanqiana adının təhrif olunmuş formasıdır. Buna görə də Əfrasiyab və ya Ərcasp öz ölkəsi Turanın ərazisi hesab olunan Dranqiananın ona tabe olan hakimi Kavi Viştaspın Turanlıların Tanrıçılıq etiqadına zidd olan zərdüştliyi qəbul edib və Zərdüştü himayə etdiyinə görə Məsudinin və Təbərinin yazdıqları kimi ona qarşı müharibəyə başlamışdı.

Kəyanilərin ilk hökmdarı Keyqubad, sonra Key Xosrov, Key Kavus və sonuncu hökmdarı Kavi Viştasp olduğu halda sülalənin adı məhz onun "Kavi" ləğəbi ilə əlaqələndirilir. Kavi sözü qədim iran dillərində sehrbaz-kahin kimi tərcümə edilir.

Bir çox iranist müəlliflər, o cümlədən Riçard Fray kavi titulunun mənasının tam aydın olmadığını yazırlar və bu terminlə arilərdə dini ayinləri yerinə yetirən tayfa başçılarını nəzərdə tutulduğunu yazırlar. Kavi sözü sonradan Parfiya dövründə kay-kavya şəklini almışdır. (Ричард Фрай.2002.S.63)

Kəyanilər sülaləsinin adının kavi sözündən yaranması inandırıcı görünür. Hesab edirik ki, Kəyan adı da bir eponim olaraq Pişdad adı kimi kök etibarlı ilə Ön Asiyanın turanlı xalqlarına bağlıdır.

Kay sözü pers dilinə akkad və ya midiya dilindən keçmiş ola bilər. İranşünaslar Şahnamədəki Keyqubad, Keykavus adlarındakı "key" sözünü Avestadakı "Kavi" sözü ilə əlaqələndirirlər, lakin onun Xatti və akkad dilindəki Kauı sözündən yarandığı daha inandırıcıdır.

"Tövrət"-in "Yaradılış" kitabında yazıldığına görə yəhudilərin və bir sıra digər xalqların kökü ulu əcdadı ilk insan Adəmin oğlu Tubal-Kainin nəslindən 6-cı törəməsi olan Lemexə bağlıdır. Lemexin iki arvaddan üç oğlu: Yabal, Yuval və Tubal kayın və bir qızı doğulmuşdur. F.Lenormanın yazdığına görə Turan substratı yəni öntürklər Yafəsin kainilər soyuna mənsub olan Tubal-kain qolunu təşkil edir (Lenormant. 1895. S.310). Kainin sülaləsinə mənsub olanlar Kəyanilər adlanırdı.

Kristensen Kəyanilər haqqındakı əfsanələrin iranlı olmayan xalqların əfsanələrindəki süjetlərdən mənimsənilə biləcəyi fikrini irəli sürmüşdür. Onun fikrincə Kavi Viştaspın və onun oğlu Daranın Zərdüştliyə etiqad bəslədikləri böyük şübhə doğurur. Fransız iranşünas Benvenist də İran dininə həsr etdiyi kitabda Daranın zərdüştliyə deyil, İranın ondan öncəki qədim naturalist dininə etiqad etdiyini, Əhəmənilər dövründə İranın rəsmi dininin midiya maqlarının zərdüştilik dini deyil, mazdeizm olduğunu yazır. Maqların dinindən fərqli olaraq zərdüştilik mazdeizmlə sintez nəticəsində yaranmış dindir. Daranın Zərdüştliyi himayə etməsi haqqındakı fikirlər sıfıra bərabərdir (Christensen. 1931. S.8).

Mənuçehr öldükdən sonra İran taxtı boş qalınca Təbərinin yeni bir şəcərə ilə təqdim etdiyi Əfrasiyab bin Fəşənc bin Rüstəm bin Türk İran sərkərdəsi Haniarəsi və Fars qoşunlarını məğlub edərək ölkəni öz hakimiyyəti altına aldı. Rəvayətə görə Əfrasiyab Babilə qədər irəliləmişdi. O çox zaman Babildə və Mihrican Kazıkda otururdu. Əfrasiyabın hakim olduğu on iki il ərzində Fars yurdunda zülm və fəsat, haqsızlıq çoxaldı, abadlıq pozuldu, qalalar yıxıldı, əhali qıtlıq içərisində yaşadı. Əfrasiyab Farsın yeni hökmdarı Kəyanilər sülaləsindən olan Zev bin Tahmasp tərəfindən ölkədən qovularaq Türk yurduna geri döndü.

İstər Şahnamədə, istərsə Təbəri tarixində Fars padşah və şahzadələrinin çoxusunun, o cümlədən Keyxosrovun, Səyavuşun, Zavin və digərlərinin soyu türklərə bağlanaraq analarının Türk şahzadələri olduqları fikri irəli sürülməkdədir. Bu farsların öz hakimiyyətlərini onlardan daha öncə hakimiyyət sürmüş əzəmətli Turan padşahlarının əsilzadə sülaləsinə bağlamaq və türk torpaqlarının istilasına haqq qazandırmaq cəhdləri kimi və Turan taxt tacına varislik iddiaları ilə izah edilə bilər. Zevin də anası Türk şahzadəsi idi. O Türklərlə savaşların birində ana tərəfdən babası Vamini də qətlə yetirmişdi.

Keyxosrov – qədim İran padşahlarından Kəyanilər sülaləsinin üçüncü hökmdarıdır. O Siyavuşun oğlu və Turan padşahı Əfrasiyabın qızı Firəngizdən olan nəvəsidir. Keyxosrovun adının gerçək yazılışı pəhləvi dilində Key-Xusrevdir və Quzer adının təhrif olunmuş şəklidir. Farslar Quz sözünü çox zaman Xuz (Quzistan-Xuzistan) şəklində tələffüz edirlər. Fikrimizə görə Key Xosrov adının orijinal şəkli Key-Quzerev kimidir. Adın hərfi tələffüzü Khus-erevdir, burada “r” “er” sözünün qısaldılmış formasıdır və adın türkcə mənası Kuzer-evdir.

Quzer Kassilərin önəmli tanrısı və onların kral ünvanlarından biri idi və Quzar Buqaş, Quzar ilu kimi tanrı adları yaranmışdır (Fournet. 1978. S.3-17).

ZÖHHAK-DAHHAQ, DEVLƏR VƏ MİDYA KRALI DEYOK

İran taxt-tacına sahib olaraq uzun müddət hakimiyyət sürmüş Zöhhak İran mifologiyasında şeytani bir obraz kimi təqdim olunur. Zöhhak və Dahhak eyni adın ərəb dilinə uyğun olaraq d-z əvəzlənməsi ilə meydana gələn ifadə şəkilləridir. Avesta və digər Zərdüşti mətnlərdə bu ad Aji Dahaka şəklində də ifadə olunan Zöhak Babildə yaşayır. Bu mətnlərdə Zöhak Əhrimanın oğlu və Ahura Mazdanın düşmənidir. Zöhak Cəmşid taxtdan devriləndən sonra İra-Turan taxtına sahib olan beşinci hökumdardır. Fars dilli mənbələrdə Zöhak adı Beyvarasp kimi də ifadə olunur və mənası "at ilxısına sahib" kimi izah olunur. Türk xalqları onu Əjdərha adlandırırlar. Mənfi mifoloji qəhrəman Aji Dahāka "əjdaha" Avestada üç başlı , ilana bənzər kimi təsvir edilmişdir.

Fars xronika və dastanlarındakı Dahhakın Midiya kralı Deyokla eyni şəxs olduqlarını müəyyən etmək olur. Tarixi ədəbiyyatda Midiya dövlətinin yaradıcısı olaraq Deyok qəbul edilir. Assuriya və Babil Midiyanı tabe etmək üçün onun ərazisinə dəfələrlə hücumlar etmişlər. Tarixin atası Herodot da Midiyanın ilk hökmdarının Deyok olduğunu yazır. Deyok adı Haqmatana kimi yazılan Ekbatanı özünə paytaxt etmişdi. C. Raulinsona görə Deyok adı yalnız şəxs adı deyil, bir sülalə adıdır və Midiya kralları mənşə etibarı ilə turanlılara mənsubdurlar. Perslər Turanlıları özlərinə düşmən hesab etdikləri kimi, Midiyalıların turanlı olduqlarını bildikləri üçün onları da düşmən hesab edirdilər (Nibuhr. 1857. S.176).

Deyok (er..q. təxminən 712-675-ci illər) Muq, Arizant, Buz, Stokrat, Budin və Paretak olmaqla altı maday tayfasını öz hakimiyyəti altında birləşdirərək vahid Midiya dövlətini yaratmışdır. Şərqdən gələrək öncə Urmiyə gölünün güneyində turanlılardan ibarət Barsua/Parsua ərazisi və ətrafında yerləşən iran tayfaları sonradan güneyə doğru irəliləyib həmin adla Parsumaş ərazisində paytaxtları Pasargad olan öz dövlətlərini yaratdılar. Həmin iran dilli tayfaları ilk dəfə öz hakimiyyəti altına alan Deyok olmuşdur. Lenormana görə Turanlılar Midiyanın əsas xalqı idilər. İranlılar işğalçılar kimi gəlmişdilər. Tezliklə aqalıq uğrunda turanlılarla iranlılar arasında şiddətli mübarizə başladı və on illərlə davam etdi (Lenormant. 1895. S.93).

P.Smit Deyok adının qədim iran rəvayətlərindəki Midiyalıların hakim təbəqəsinə məxsus Dahhaq adı şəklində Turanlıların sitayiş etdikləri ilan olan və öz bayraqlarında emblem kimi təsvir etdikləri "yırtıcı Zöhhak" adına uyğun gəldiyini yazır (Smith.1888. S.406)

Herodotun təsvir etdiyi Deyokla Şahnamədəki Dahhaq eyni şəxslərdir. Sumerdən başlayaraq dünya xalqlarının mifologiyası əjdaha haqqında əfsanələr və onunla mübarizə

süjetləri ilə zəngindir. Qədim əfsanələrdə əjdaha quraqlığın və qıtlığın simvolu idi. İranda isə o həmçinin mənəvi zülmün və şərin rəmzi kimi təqdim olunur. Avestada Aji Dahaka üç başlı, altı gözlü və buynuzlu görkəmi ilə daha bədheybət və qorxunc görünüşə malikdir. Midiyanın ilk çarı Deyok Assur arxitekturasını və saray etiketini təqlid edirdi və Midiya dövləti də Assur hərbi simvollarını qəbul etmişdi. Şahnamədə də qədim İranın bayrağı "Daravaşi Qavia"nın uzun illər ərzində Midiyanın tabeliyində olan İrana Deyok dövründən miras qaldığı qeyd olunmaqdadır (Coyajee. 1936. S.245).

Bir çox müəlliflərin qeyd etdiyi kimi Herodot Midiyalılar haqqında məlumatı bir iranlıdan almışdır və adları təhrif olunmuş şəkildə qeyd etmişdir. Lenorman Midiyanın əsas sakinləri olan Madayların dini etiqadları haqqında yazır ki, çox güclü əlamətlər bizi belə bir fikrə gəlməyə vadar edir ki, turan tayfaları içərisində ilan allahlarına sitayiş mövcud idi. İran dini ənənələrində qədim Midiyalıların İlan obrazındakı allahları şərin, zülmətin təmsilçisi kimi təqdim olunurdu. İlan cildinə girmiş Aqromanyu Ahuramazdanın səma cənnətinə daxil olmuşdur. İran mifologiyasında Traeton\Firudin Əjdahaka və ya ilan Dahakaya qarşı mübarizə apararaq ona qalib gəlsə də, sonda özləri də Əjdahaya sitayiş qəbul etmişlər. Bu əfsanədə Əjdahaka ariləri uzun illər boyu öz hakimiyyətləri altına almış və ilan tanrısına sitayiş edən turanlı midiyalıları təmsil edir. Xorenli Moisey Ermənistanı öz əsərləri altına almış turanlı midiyalıların ilana sitayişlərini nəzərdə tutaraq Midiya hökmdarı Astiyaqı əjdaha ilə eyniləşdirir (Lenormant. 1877. S.233).

İranlıların və Midiyalıların eyni ari etnik kökünə malik olduqları müasir tarixçilər tərəfindən iddia edilsə də, həm Tövrət müəllifləri, həm də Yunan tarixçiləri Midiya və Fars krallıqlarını fərqləndirirlər. İran monarxları şərqdə Turan padşahları ilə davamlı müharibədə olduğu halda, Qərbi Farsda baş düşmənlər Assuriyalılar və Midiyalılar idi. Firidun, Con Malkolma görə, təxminən eramızdan əvvəl 820-ci ildə paytaxtı Ninevada Sardanapala hücum edən Midiyalı Arbakla eyni idi. Midiya satrapı Arbak Assuriyanın mifik kralı Sardanapala qarşı sui-qəsd təşkil etmişdir. Firudin 500 il hökmranlıq etmiş onun varisi isə 120 il hakimiyyətdə olmuşdur ki bu dövr Midiyalıların hakimiyyət dövrü kimi qəbul edilir (Conder. 1827.)

Malkolma görə əslində, Tövrətdə açıq şəkildə deyilir ki, Huşənin padşahlığı dövründə sürgün edilən israili əsirləri Assuriya kralı Midiya şəhərlərinə yerləşdirib. Lakin Sinnaxeribin ordusu Yerusəlim qarşısında məğlub edildikdən sonra, Midiya müstəqillik qazandı və buna görə də biz Tövrətin Judith kitabında Arpakşad kimi təqdim olunan Deyokun 53 il sürən hakimiyyətini Midiyada Ekbatan sülaləsinin hakimiyyət illəri kimi qəbul edilmişdir.

İngilis tarixçi Con Malkolmun yazdığına görə Firdovsi Ekbatan və Nineviya saraylarında baş verən hadisələri İran qəhrəmanlarının guya şərqdə Turan, Hindistan və Çində əldə etdikləri uğurlar kimi qələmə vermişdir (Conder. 1827).

Alman tarixçisi L.Köniqə görə Midiyalıların ilkin matai, madai formasındakı adları bu tayfaların artıq e.q. 836-cı ildən etibarən subar xalqları ilə güclü şəkildə qarışmış olduğunu göstərir. Onun fikrincə Dayyaku bir subartu adı idi. Assur kitabələrində qeyd olunan midiya şəxs adlarının yüzdə doxsanı subartu dilində olub onlara aiddir. İranşünasların istinad edərək medlərin ariyani olduğunu ispatlamağa çalışdığı Ariyana şəxs adı tez-tez istifadə olunan subartu adıdır. Assur mətnlərində rast gəlinən və midiyalılara aid olan Baqa-ilu allah mənasındadır. Midiyalıların etiqad etdiyi Baqa tanrısı Avestada xoş qarşılanmırdı, onlar Ahura-mazda deyil, Assara-Mazaş deyirdilər (König. 1934, S. 58).

Assur mənbələri Deyok adını Daiukku şəklində yazırlar. Ahura Mazda adının əsli Aura Baqa şəklində olub, kassi və ya quti dilindədir (The Cambridge History of Iran. 1968. S.140).

Y.Oppert yazır ki, Herodotun öz əsərində verdiyi midiya krallarının Dayaukku, Vakiştara, Arsee-uqqi kimi adları Ktesi səlnaməsində Dahyuka, Uvakhşatara, Arstiyuqa kimi yazılaraq mənası farslar tərəfindən dəyişdirilib arianiləşdirilsə də, bunlar turani adlardan ibarətdir. Bihisütun kitabəsində Midiyalılara qohum dil olan Suslu elamlara aid olan bu adlar qəsdən ariləşdirilərək təhrif olunmuşlar. Persiyanın qərb sərhədlərində orduları uzun nizələri silahlanmış sürətli atlarla döyüşə gedən bir xalq yaşayırdı. Onların padşahı şücaəti və fəziləti ilə məşhur olan Mardas idi. Rəvayətlərdə ərəblər bu ölkəni Alvan, farslar Mardas adlandırırlar. Alvan və Mardas adları Dehhaqın əslində Midiyalı olduğunu sübut edir. Alvan və Padan Zaqros dağlarında yerləşən Midiyaya məxsus kiçik krallıqlar idi. Fars rəvayətlərində Mardas şəklində ifadə edilən ad isə Midiya və ya Mard-Amarda adlarının təhrif olunmuş formasıdır. Amardalar Midiyanın əsas tayfası idi.

İran və Turan irqinin mübarizəsi sonradan dini müstəviyə keçmişdir. Onların dini sistemləri arasında böyük fərqliliklər var idi. İranlıların gətirdikləri zərdüştlüklə midiyalıların *maq* dini arasında ziddiyyətlər mövcud idi. Maqlar aristokratik təbəqənin əsasını təşkil edirdi. Xeyirlə şərin mübarizəsindən ibarət dualizm sisteminə əsaslanan Zərdüştlük Asurların dinindən bütperəstliyi və çoxallahlığı əxz etmişdi (Lenormant. 1895. S.94).

F.Lenormana görə Ajdaha və ya Anqromanyu Turanlıların milli tanrıları idi və o Ahuramazdadan üstün idi. Ermənilər midiyalıları "Mar", yəni ilan, Ermənistanı işğal etmiş Astiaqı isə Əjdəha adlandırırdılar. Bu amil iranlıların Deyok sülaləsini Əjdəha adlandırılması

faktını doğrulayır.

İran əfsanələrində düşmən obrazında təqdim olunan devlər dedikdə turlar, yəni türklər nəzər də tutulur. Farsların devlər haqqındakı əfsanəsi gerçək tarixi hadisələri əks etdirir. Noldekeyə görə İran rəvayətlərində və Avestada dev obrazının yaranmasında yerli tayfaların tarixən gəlmə arilərə qarşı mübarizəsi əks olunmuşdur. İran eposlarında dev obrazında təsvir etdikləri yerli xalq uzun illər ərzində onların yurdlarını istila edən yadelli iranlılara qarşı şiddətli müqavimət göstərərək onlara böyük tələfatlar verirdilər. Döyüşkən ruhlu yerli turanlı türklər fiziki cəhətdən güclü və dözümlü olub onların yurdlarını istila edən gəlmə arilər tərəfindən vəhşi, bədheybət görünüşlü devlər kimi təsvir edirdilər (Nöldeke. 1920. S.4).

İranlıların dev adlandırdıqları yerli xalqın xarici görünüşlərinin qeyri adi təsvirlərinə gəldikdə, türk/turanlı tayfaları malik olduqları heyvan totemlərinin dərilərindən ibarət paltar geyirdilər və bu səbəbdən də gəlmələrin nəzərində "tüklü və vəhşi" görkəmə malikdilər. (Короглы. 1983. S.40).

Devlər Şahnamədə qeyri insanı sifətlərlə təsvir edilib bəşər düşməni kimi təqdim edilsələr də onların da özlərinə məxsus sosial iyerarxiyaları, sərkərdələri, qoşunları, dövlətləri, hökmdarları var. Dastanda təqdim olunan əfsanəyə görə yazmaq oxumaq sənətini yalnız Aqramanyu və onun tabeliyində olan devlər yəni turlar bilirlər və döyüş zamanı Təhmurasa məğlub olduqdan sonra ona və bütün insanlara savadı və oxuyub-yazmağı öyrətməyi öhdələrinə götürürlər (Короглы. 1983. S.38).

İran tayfaları e.q. IX-VIII əsrdə Ön Asiyaya gəldikləri zaman yazı ənənəsinə və əlifbaya malik deyildilər və onlar bu ənənəni həmin ərazidə minillər öncə yaşayan və özlərinə məxsus yazı sisteminə və əlifbaya malik olan və dastanlarında "dev" adlandırdıqları elam, manna və qutilər kimi turani xalqlardan öyrənmiş və ilk dəfə bu mixi yazı nümunələrindən faydalanaraq Bisütun və Persapol kitabələrində əks olunan öz əlifbalarını yaratmışdılar.

BİVERASP

Zöhakın və ya Aji-Dahakın əfsanələrdə Bayvareasp/Bivarasp şəklində keçən adının gerçək etimologiyası haqqında hər hansı bir qənaətbəxş izah irəli sürülməmişdir. Fikrimizcə onun pəhləvi dilində "on min atlı" kimi tərcümə edilməsi inandırıcı deyil. Əjdahalar və əjdahaların öldürülməsi haqqında miflər həm digər Hind-Avropa xalqları, həm də iranlıların er.q.I minilliyin birinci yarısından təmasda olduqları Yaxın Şərq xalqları arasında geniş yayılmışdı. Bu baxımdan Nibelungen və Beovulf haqqında Tevton miflərini, digər tərəfdən isə Babil əjdahalarını öldürüldüyü mifləri xatırlatmaq kifayətdir.

Avestada bizə bildirilir ki, Azi Dahaka əlçatmaz Kuuiriñtada Baßri və Vaiiu torpağında Arduuī Suraya sitayiş edirdi. Ənənəyə görə qədim farsca Babairuş şəklində ifadə edilən Babri, orta fars dilində Babeli, daha doğrusu Babili nəzərdə tutur. Kuuiriñta isə Aži Dahāka'nın Babildəki qalası kimi şərh edilmişdir. İran mifologiyasında və o cümlədən "Rostam və Babre-bayan" əfsanəsinin bir çox variantında və "Şahnamə"nin Britaniya muzeyində saxlanan əlyazmalarında Rustəmin Əjdahaya qalib gəlməsi hadisəsi öz əksini tapmışdır. Əfsanədə Babre-Bayan adlanan əjdahanı Rüstəm bir varintda Uzaq Şərqdə və Çində digər variantda isə Hindistanda öldürür. Əjdahanı öldürdükdən sonra Rüstəm onun zireh kimi möhkəm dərisindən özünə geyim düzəldir. Fransız iranist E.Benveniste Rüstəmin döyüşdə öldürdüyü əjdahanın Babre adını bəbir kimi izah edir. İran dillərində *bars* bəbir və ya pələng adlanır. Babre-bayan əjdaha surətində təsvir olunan barsdır. Onun dərisi zireh keyfiyyəti daşıyıb olduqca sərt olduğu üçün yalnız hiylə işlədərək öldürmək mümkün olurdu (Skjaervo; Russel. 1987. S.191-205).

Türk və İran miflərində sak qəhrəmanları Əfrasiyab və Rüstəm çiyinləri bars-pələng dərisi ilə örtülmüş halda təsvir edirlər. Tövratda digər turanlı qəhrəman Nimrud da bars dərisindən libas geydiyi qeyd olunur. Bars dərisi olduqca sərt keyfiyyətə malik olub zireh xarakteri daşıyırdı və qəhrəmanları döyüş zamanı qılınc və ox zərbələrindən qoruyurdu. Yunan mifologiyasında da Herkul aslana qalib gəldikdən sonra onun dərisini çiyinlərində daşıyırdı. Farsların öz əfsanələrində Barsuanın turanlı əhalisini və ya kralını əjdaha adlandırmalarının tarixi kökləri vardır. Şərqdən gələrək öncə Urmiyə gölünün güneyində turanlılardan ibarət Barsua/Parsua ərazisi və ətrafında yerləşən İran tayfaları burda döyüşkən barsların əsarəti altına düşərək onların zülmünə məruz qalmış və snradan güneyə doğru irəliləyib həmin adla Parsumaş ərazisində paytaxtları Pasargad olan öz dvlətlərini yaratdılar.

Fikrimizə görə Babiru ölkəsinin Babillə eyniləşdirilməsi yalnızdır. İran əfsanəsində Babiru adlanan Barsua (Barsların ölkəsi) Urmiyə gölünün aşağısında Azərbaycanda yerləşən və adı Assuriya mənbələrində çəkilən döyüşkən turanlı Bars ölkəsidir. Barsua ölkə adının subirlərin Bars tanrı adından yaranması güman edilir. Bars da qurd və öküz kimi ən qədim dövrlərdən turanlı ön türk xalqlarının əcdad totemi olmuşdur. Barsua ölkəsinin ərazi və etnik mənşə baxımından Subarlara aid olduğu kəsindir.

Yuxarıdakı tarixi dəlillərə istinad edərək İran əfsanələrində Zöhakın Baevareaspa/Bivaraspa kimi verilən adının bəzi mətnlərdə Babre-Bayan (Bəbir-Baqa) kimi ifadə olunan adının Baybars və ya Baqa Bars adının təhrif olunmuş şəkli olduğu fikrindəyik. Baqa Bars yəni Tanrı Bars adı q-y əvəzlənməsi ilə Bay Bars şəklində də ifadə olunurdu.

Zöhakın qalası da farsların Həştərud adlandırdığı yer Şərqi Azərbaycanı, Savalan dağının cənubundakı Sərəskənd şəhərində yerləşir. Bundaxşində yazıldığına görə Zöhak farsların Səfidrud adlandırdığı Qızılüzən çayında su tanrısı Aradva Surəyə dua edərək Əhrimandan Firudinlə mübarizədə yardım istəyirdi. Qızılüzən çayının qədim adı Quzan çayıdır və türklərin qədim su tanrısı Quzanın adını daşıyır.

Britaniya arxeoloqlarının XIX əsrdə Zöhakın qaya üzərində bəlyəfinin həkk olunduğu Sərəskənddəki qalada apardıqları qazıntı işləri nəticəsində onun tarixini er.q. II minilliyə aid olduğunu müəyyən etmişlər.

Barsların bir hissəsi Assuriya işğalları nəticəsində öz yerlərini tərk edərək şimala və şərqə doğru hərəkət etmiş. İndiki Gürcüstanın Borçalı adlanan Bars-Elində məskunlaşmış, yerdə qalanlar isə bu gün də Urmiyə gölünün ətrafında Sulduz bölgəsində, Həmədan vilayətində, İranın Mərkəz ostanında Ərak vilayətində Bozçalı nahiyyəsində və digər ərazilərdə yaşamaqdadırlar.

İRAN MİFLƏRİNDƏKİ TANRI OKSUS VƏ ÖĞUZ XAQAN

Turanın və Ön türklərin iranlılar tərəfindən təhrif olunaraq mənimsədikləri ən önəmli miflərindən biri tanrı Oksusa (yunanca Oxus) aid mifoloji süjetlərdir. Amudərya çayının tanrısı *Oksus* (Baktriya Vaxš adlanır) bir çox müəlliflər tərəfindən Baktriya, Soqdiana və Xorazmiyanın ən mühüm və məşhur tanrılarından biri kimi təqdim olunur. Michael Shenkar və Sun Wujun da daxil olmaqla digər müəlliflər onu İran mənşəli olmasına baxmayaraq Zərdüştilik ənənəsinə aid olmayan bir tanrı kimi səciyyələndirmişlər.

İranist müəlliflər Baktriya Oksusa sitayişin artıq Əhəmənilər dövründə mövcud olduğunu və er.q. IV əsrə aid Baktriya gələn aramey sənədlərindəki bir neçə şəxs adlarında *Vaxšu* formasında teoforik tərkib kimi qeyd olunduğunu yazırlar. Baktriyanın hüquqi sənədlərində Okus "baqa oaxşa" yəni tanrı Okus şəklində ifadə edilir. Digər sənədlərdə o bağo oaxbo bağavo þavo (Baqa oaxso Baqovo Baqo) "Tanrı Oaxso Tanrıların kralı" qeyd edilir.

Mixail Şenkara görə isə Oksus kultu Əhəmənilər dövründən əvvəl, uzaq tarixə qədərki dövrdə yaranmış və böyük Amudərya çayının həyatverici suyuna yerli xalqın ehtiramı əks etdirir. Oksus xəzinəsində aşkar edilən bir çox artefaktla yanaşı qanadlı öküz təsviri olan və üzərində arameycə "Vaxšu" yazısı olan üzük də önəmli əhəmiyyətə malikdir. Oksusun ən erkən təsviri, Taxt-i Sangində (müasir Tacikistan) Oksusa həsr olunmuş məbədin qazıntılarında aşkar edilmişdir. IX və X əsrlərin bir sıra müsəlman coğrafiyaşünaslarının fikrincə, bu ərazi adətən Amudəryanın (Oxus) başlanğıcı hesab olunurdu ki, bu da bu yerin çay tanrısının kult mərkəzi

kimi seçilmiş olduğunu təsdiq edir. Qazıntılar məbədin ilkin olaraq erkən Selevkilər dövründə qurulduğunu və Kuşan şahı Huvişkanın hakimiyyətinə qədər istifadə edildiyini göstərir

Kuşan dövrünün numizmatik panteonu üçün Oksun yeni və tamamilə fərqli vizual obrazı yaradılmışdır. Huvişkanın unikal qızıl sikkəsində təsvir olunan tanrı Oksus (Oaxšo) profildə saqqallıdır, başını sola çevirərək ön görünüşdə göstərilir. Başını əhatə edən nimbus və sağ əlində hakimiyyət rəmzi olan əsa, solunda isə böyük balıq tutur.

Oksus (Vaxš, Oaxšo) Amudəryanın ilahi təmsilçisi hesab edilən qədim Şərqi İran tanrısı hesab edilir. Baktriya da o, həm də tanrıların şahı sayılırdı. Qədim Orta Asiya incəsənətindən onun çoxsaylı müxtəlif təsvirləri məlumdur.

Belə ehtimal edilir ki, Okus adı iran dillərində "waxš" kökündən yaranaraq "böyümək, sıçramaq" anlamı daşıyır. Oksus adını paylaştığı müasir Amudərya çayının ilahi təmsili hesab olunmaqla yanaşı əlavə olaraq göllər, kanallar və yağış buludları da daxil olmaqla bütün su hövzələrinin-hidroqrafik sistemi əhatə edən su tanrısı hesab olunur.

Oksus xəzinəsi er.q. II əsrin ikinci yarısında Yüceçilərin fəallığının artması dövründə bir sıra əşyaları qarət etmək qorxusundan Oksus kahinləri tərəfindən gizlədilmiş, lakin onları geri qaytara bilməmiş və onu yalnız təxminən iki min ildən sonra aşkar etmək mümkün olmuşdur.

Baktriya və Soqdiyada məşhur tanrı olmaqla yanaşı, Oksusa Xorazmiyada da sitayiş edilirdi. Əl-Biruniyə görə, X əsrdə bu ərazidə hələ də "Vaxşın (...), suyun və xüsusən də Oksus çayının üzərində gözetçi olan mələyin" şərəfinə "Vaxşanqam" adı ilə tanınan bayram keçirilirdi (Shenkar. 2014. S.128-131).

İran dilli xalqların çay tanrısı kimi qələmə verilən Oksus (Oaxšo) adının Oğuz adının yunan dilində transliterasiyası olduğu açıq şəkildə görülməkdədir.

Oğuz xaqan dastanının uyğur versiyasında yazılmışdır ki, Oğuzun anası Ay xandır, Ayın və Öküzün izdavacından doğulan Oğuzun ayağı öküz ayağı kimi, beli qurd beli kimi, kürəyi samur kürəyi kimi, sinəsi ayı sinəsi kimi idi. Doğuşdan bədəninin malik olduğu qeyri adi əlamətlərə və bənzərliyinə görə də Oğuz adı öküz adı ilə eyniləşdirilir. Öküzlə Ay xaqanın evlənmə hekayətinin başında mavi rəngli bir öküz təsviri verilmişdir. Bu öküz təsviri heç şübhəsiz Oğuz xaqanın atasının təsviridir.

Oğuzun atasının mavi rəngli öküz təsviri onun tanrısah mahiyyəti daşıdığına işarədir. Sumer göyüzü tanrısı An başında buynuzlarla öküz surətində təsvir olunur və titulu "ürətən öküz" idi. Mavi rəng göyüzünü və onu təmsil edən Tenqrinin rəngidir. Dastan qəhrəmanı Oğuz da öküz obrazında təcəssüm olunan Tenqrinin oğludur və doğuşdan atasının əlamətlərini

daşıyır.

Türklərdə çayın öküz adlanması Sumer mifologiyasında Öküz obrazındakı Enkinin çayların yaradıcısı obrazı ilə əlaqədardır. Sumer dilində öküz anlamındakı Qud sözü çox zaman Quz kimi də ifadə olunur.

Mahmud Kaşğarının "Divani Lügat-it Türk" əsərində öküz sözünün heyvan mənasındakı anlamı ilə yanaşı çay-irmaq mənası daşıdığı da yazılmışdır. O, Öküzün Ceyhun və Fərat kimi çaylara verilən adı olduğunu yazır. Kaşqarlı oğuzları Yafinc və İla çayları vadilərində yaşadıklarını və bu çayların arasında İki Öküz adlı bir şəhərin də mövcud olduğunu yazır (Kaşğari. 2006, S. 129-17).

Vamberi yazır ki, öküz/öqüz türk dilində çay mənasındadır. Şeybanilər dövründə də Okus çayı Öqüz adlanırdı. Makedoniyalı İsgəndərin dövründə Oğuz-Öküz çay adı Oksuz (Oxsus) şəklində yunan dilinə keçmişdir (Wamberi. 1898, S.106).

Türklərdə çaylar Quzan, Quz, Uz olmaqla müxtəlif adlar daşımışdır. Bir çox assuroloq bilim adamı, o cümlədən Dyakonov Sumer dilində Uz sözünün çay anlamı daşdığını qeyd edirlər, belə olan surətdə Uk-uz Sumer dilində çay insanları, çay xalqı anlamı daşıyır. Sumerin ilk hökmdarının adı qədim mixi işarəsi ilə Ukuz adlanmışdır. Amudərya (Okus) çayı sahilində aşkar edilən və adı "Okus xəzinəsi" kimi məşhur olan e.q. V-III əsrlərə aid qızıl və gümüşdən ibarət 170 qiymətli və nadir artefaktın içərisində bir möhür-üzük öz qeyri adiliyi ilə diqqəti xüsusi olaraq cəlb edir. Üzüyün möhür formasında olan üz hissəsində taxt üzərində oturmış insan başlı qanadlı öküz təsviri vardır. Həmin təsvirin yanında isə arami əlifbası ilə "Okso" sözü həkk olunmuşdur. Bir çox müəlliflər həmin təsviri iran mifləri ilə və Qopadşahla əlaqələndirirlər. Heç şübhəsiz ki, Okso öküz adının fonetik şəkli olmaqla bərabər Qopadşah da Oğuz xaqanla əlaqədar mifoloji obrazdır (Siyablı. 2022, S.233).

Öküz kultu qədim öntürklərin mifologiyasında və dini etiqad sisteminin önəmli tərkib hissələrindən birini təşkil edirdi. Öküz-adam təsviri şərdən qoruyucu funksiyası daşıyaraq qapı ağzını ya da xəzinəni mühafizə edirdi.

"Okus xəzinəsi"nin aşkar edildiyi Amudərya-Okus çayı vadilərində ən qədim zamanlardan müasir iranistlərin yalnışlıqla irandilli xalq adlandırdıqları Yueçilər məskunlaşmışdılar. Müasir Çin səlnamələrində Yueçi adlandırılan bu xalq əslində oğuzlar idilər. Yueçi etnonimi qədim çin səlnamələrində *Ruzie* şəklində ifadə edilirdi. *Yueçi-Ruzie* sözü *Oğuz-yer* adının çin heroqlifləri ilə transliterasiyası idi (Ходжаев. 2021. S.89-118).

Bir sıra müəlliflər Quti və ya Qud tayfalarını Yueçilərlə eyniləşdirirlər. Sumeroloq

B.Landsberqer Qud və Quz adının eyni xalqın d-z əvəzlənməsi ilə yaranan fərqli ifadə şəkli olduğunu və Qutilərin türk oğuzlar olduğu fikrini irəli sürmüşdür.

Çinli müasir araşdırıcısı Yu Taishan Çin səlnamələrini dərinlən tədqiq edərək Yueçilərin Qutilər olduğu haqqında V.Henninqin irəli sürdüyü fikri dəstəkləmişdir. Onların tezisinə görə er.q. III minilliyin sonunda Ön Asiyanın turanlı Quti və Tukri tayfaları Babilin qərbindən ayrılaraq Çinə uzun və çətin səyahət etdilər.Er.q.X-III əsrlərdə Yueçilər qədim Çinin qərb ərazilərinin böyük bir hissəsinə nəzarət edirdilər. Bu ərazilərdə Mao-tunun rəhbərliyi er.q.III əsrdə qüdrətli Huyunqnu adı ilə Hun dövlətinin yaranması hunlarla Yueçilər arasında ağılıq uğrunda mübarizəni şiddətləndirdi (Taishan. 2011. S.10-11).

Hunlar tərəfindən ağır məğlubiyyətə uğrayan Yueçi-Oğuzlar öz yerlərini tərk edib öncə sakların ərazisinə yerləşmiş, daha sonra er.q.176-174-cü illər arasında Kumanların təzyiqi altında buarı tərk edərək Amudərya çayının vadilərinə yerləşmişlər. Yueçi-Oğuzlar burda çin səlnamələrində Da-Yueçji kimi ifadə olunan Böyük Oğuziyə dövlətini, daha sonra isə Kuşan dövlətini yaratmışlar (Ходжаев. S.89-118).

Alman tarixçi A.Wirthin yazdığına görə Yue-çi'nin bir digər adı da Kaş olmuşdur. Kassiler daha sonra adlarını Xuzilere vermişlərdir. Elam'ın doğusunda yaşayan bu dağlı xalq Kusi adı daşımaqdadırlar (Wirth. 1905. S.18).

Eramızdan əvvəl I əsrdə Baktriyadakı beş böyük böyük yueçi tayfasından biri olan Kuşanaların

Grekl Baktriya Krallığının çökməsindən sonra qurduqları Kuşan İmperiyası eramızın I-III əsrlərinə qədər yaşamış bir Türk dövlətidir.

Qutilərin böyük qismi Mesopotamiyanın düzənlik ərazilərini tərk etsələr də, onların yunan müəllifləri tərəfindən Uksi adlandırdıqları və gerçək adları Quz olan önəmli hissəsi Zaqros dağları yaylalarında yaşamaqda davam etmişlər. İran və ərəb mənbələri həmin Quzları Xusi, ölkələrini isə Xuzistan adlandırırlar.

Bir çox müəlliflərin irəli sürdükleri elmi dəlillər belə bir məntiqi nəticə doğurur ki, tarixi mənbələrdə Qud və ya Quti adlanan və gerçək adları Quz olan və adları Çin səlnamələrində Yueçi kimi transliterasiya olan Oğuzlar bir çox tarixi yerdəyişmə mərhələlərindən sonra Amudərya vadilərində məskən salmış və burda yunan müəlliflərinin Oksus adlandırdıqları böyük tanrıları Oğuza sitayiş davam etdirmişlər. Tanrı Oğuza (Oksusa) olan etiqadı həmin ərazidə məskunlaşmış və Yueçilər tərəfindən əsarət altına alınmış yerli irad dilli tayfalar da mənimsəyərək sitayiş obyektinə çevirmiş və iran dillərinin müxtəlif dialektlərində danışan

həmin tayfalarla aid artefaktlarda da öz əksini tapmışdır.

Əslində Oğuz-Ukus etiqadının kökü Mesopotamiyanın qədim turanlı xalqı olan Şumerə bağlıdır və onlardan tarixi miras kimi türklərə keçmişdir.

Sumer mifologiyasında Ukusi Sumerin ilk insanı Adamın prototipi idi. Sumer tanrıları panteonunda Kusu adlı tanrı yeraltı dünyanın tanrısı Enmeşarın oğlanlarından biri idi.

Vaddel Ukusu sumerlərin Nuhu hesab edirdi. Sumerin ilk kralı tufana qədərki dövrdə Erudu şəhərinin kralı olub öküz və ya erkək maral obrazında təmsil olunan Alu-lim adlanır. Alu-limin digər bir mixi işarə oxunuşu Ukus şəklindədir. Şumerin hökmdarlar siyahısına görə hakimiyyət tanrı tərəfindən göyüzündən əta olduqdan sonra sumer dilində Quza adlanan hakimiyyət taxtı ilk olaraq Eridu şəhər dövlətinə verilmiş və hökmdarlıq taxtının ilk sahibi 28800 il hökm sürmüş Alu-lim, yəni Ukuz-Oğuz olmuşdur.

Şumer dilində Ukus sözünün kökünü Qus kəliməsi təşkil edir. Ön şəkilçi "U" Sumer dilində çoxlu mənalara malikdir, onlardan biri güclü, qüdrətli, erkək anlamı daşıyır.

Uk Sumer dilində çox mənalı sözdür. Bu söz həmçinin insan, xalq, əhali, kütlə deməkdir. Bir çox assuroloq bilim adamı, o cümlədən Dyakonov Sumer dilində Uz sözünün çay anlamı daşdığını qeyd edirlər, belə olan surətdə Uk-uz Sumer dilində çay insanları, çay xalqı anlamı daşıyır. Türklərdə Oquz adı da uq-uz olmaqla iki tərkibdən ibarətdir və "çay xalqı" deməkdir (Siyablı. 2022, S.230).

QAYNAQLAR

1. Arnoud Fournet. Kassite Language In a Comparative Perspective with Hurrian and Urartean. American Oriental seiens 37. New Haven, 1978.
2. Bayur Yusif Hikmet. Türk tarihinin ana hatları. İstanbul, 1930.
3. Bunzen G. J, Outlines of the Philosophy of Universal History, Language und Religion. Vol.2, London, 1854.
4. Cavigneaux Antoine /Fouruk Al-Rawi, Textes Magiques de Tell Haddad (Textes de Teil Haddad II). Troisième partie. Strabourg, 1995.
5. Conder J. Persia and China. Vol.1. London. 1827.
6. Coyajee J.C. Cult and Legend of Ancient Iran and China. Bombay, 1936.
7. Christensen A. Christensen Artur. Les Kayanides. Kopenhagen, 1931.
8. David Shea. History of the Early kings of the Persia. London, 1832.
9. Delitzsch Friedrich. Assyrische Handwörterbuch. Leipzig, 1896.
10. Gemoll Martin Die Indogermanien im Alten Orient. Leipzig, 1911.

11. Justin Ferdinand, İranische Namenbuch, Marburg, 1895.
12. Kaşğari M, Divani Lügat-it Türk C. 1, Bakı, 2006.
13. König F. W. Älteste Geschichte der Meder und Perser, Leipzig, 1934.
14. Lenormant F., Bginnings of History. New York, 1882.
15. Lenormant F, Histoir Ancienne de l'Orient. Paris, 1887.
16. Lenormant F. Origines Historiques de l Humanite. Paris, 1895.
17. Maquart F, Untersuchungen zur Geschichten von Eran. Leipzig, 1905.
18. Marian Molé, "Le partage du monde dans la tradition iranienne," JA 240, 1952
19. Mayrhofer Manfred, Etymologisches Wörterbuch des Altindoarischen, 3 vol., Heidelberg, 1992-2001.
20. Mesudi, Muruc Ez-Zehab, İstanbul, 2004.
21. Nibuhr Markus Karsten. Geschichte Assurs und Babels. Berlin, 1857.
22. Nöldeke T. Geschichte der Perser und Araber zurzeit Sasaniden. Leiden, 1879.
23. Nöldeke T. Das İranische Nationalepos. Berlin, 1920
24. Oppert J. Sumerien ou Rien, Journal Asiatique, Paris, V-5.1875.
25. Rəsulzadə M.Ə. "Açıq söz", 15 mart 1917, № 424. Əsərləri. IV c. Bakı, 2013.
26. Rudolf Steiner, Aus der Akascha Chronik. Berlin, 1986.
27. Prods Oktor Skjarvo. Mith of Camšid. Encyclopedia Iranica. Vol. XIV, Fasc. 5, pp. 501-522, april 2012.)
28. Shenkar, Michael. İntangible Spirits and Graven Images. The İconography of Deities in the Pre-İslamic Iranian World. Magical and Religious Literature of Late Antiquity. Leiden, Boston: Brill 2014.
29. Siyablı Ələsgər. Dünya Tarixinin Turan Dövrü. Bakı, 2022.
30. Skjaervo P. O. Russel J.R. AŽDAHĀ. Encyclopedia Iranica. Vol. III, Fasc. 2, pp. 191-205, 1987
31. Smith Philip. The Ancient History of the East. London, 1888.
32. Spiegel F, Eran das land Zwischen İndus und Tigris. Berlin, 1863. 1863
33. Spiegel F., İranische Alterthumskunde. Band 1, Leipzig, 1871.
34. Taberi, Milletler ve Hükümdarlar Tarihi. C. I, İstanbul, 1991,
- YU Taishan, "The Origin of the Kushans," Sino-Platonic Papers, University Pennsylvania, 212 (July 2011).
35. Wamberi H. Die Alttürkischen İnschriften der Mongolei und Sibiriens. Helsingfors,

1898.

36. Wirth A. Geschichte Asiens und Osteuropas, Halle 1905.

37. Zimmern, H. Akkadische Fremdwörter als Beweis für babylonischen Kultureinfluss. Leipzig, 1917.

38. Kahraman Recebov, Alp Er Tunga (Afrasyab), Taşkent, 2014.

39. Аблат Ходжаев. Новый взгляд на сведения китайских источников о саках. Вопросы этногенеза и этнической истории народов Средней Азии. Выпуск 6. Lambert. 2021. Səh.89-118)

40. Дрезден М. Мифология древнего Ирана. Мифологии древнего мира. М., 1977. С. 337—365)

41. Короглу Х. Взаимосвязь народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана. Баку, 1983

42. Раевский Д. С. Мир скифской культуры. СПб, 2006. С.106-112

تاریخ آموزش ترکان ایران تا سال‌های ۱۹۰۰ میلادی

دکتر انور اوزون^۱

مترجم: آراز عیسی نژاد

ایمیل:

چکیده:

enveruzun61@yahoo.com

در این مقاله به بررسی تاریخ آموزشی ترکان در ایران خواهیم پرداخت.

وابستگی:

پژوهشگر و نویسنده^۱

کلمات کلیدی: ایران، ترکان ایران، آموزش

استناد (آپا):

اوزون، ا. (مترجم: آراز عیسی نژاد) تاریخ آموزش ترکان ایران تا سال‌های ۱۹۰۰ میلادی. ارومیه: فصلنامه تخصصی "مطالعات

تاریخ آذربایجان و ترک" سال ۰۳، شماره ۰۹، پاییز ۱۴۰۴. ۸۶۹۰-۳۰۴۱ شاپا

Dr. Enver Uzun¹

Translator: Araz Issa Nejad

Email:

enveruzun61@yahoo.com

Affiliation:

Researcher-Writer¹

The Education History of Iranian Turks Until the 1900s

Abstract:

This article examines the general history of education in Iran and highlights the achievements of Azerbaijani Turks within this educational system.

Key words: Iranian Turks, education

CITATION (APA):

Uzun, E. (Translator Issa Nejad A.) The Education History of Iranian Turks Until the 1900s. Urmia: "Studies on Azerbaijan and Turk's history" Specialized Journal, year 03, number 09, Fall 2025, ISSN: 3041-8690.

Dr. Ənvər Uzun¹

Tərcüməçi: Araz İssa Nejad

E-poçt:

enveruzun61@yahoo.com

Mənsubiyyət:

Tədqiqatçı-yazar¹

1900-cü illərdə İran türklərinin təhsil tarixi

Xülasə:

Bu məqalədə ümumi İran təhsil tarixi araşdırılır və Azərbaycan türklərinin bu təhsil sistemində əldə etdiyi nailiyyətlər vurğulanır.

Açar sözlər: İran türkləri, təhsil

CITATION (APA):

Uzun, Ə. (Tərcüməçi İssa Nejad A.) 1900-cü illərdə İran türklərinin təhsil tarixi .Urmiya: "Azərbaycan və Türk tarixi araşdırmalar" İxtisaslaşdırılmış Jurnal, il 03, nömrə 09, Payız 2025, ISSN: 3041-8690.

İran Türklerinin Eğitim Tarihi 1900'lı Yıllara Kadar

Dr. Enver Uzun¹

Çevirmen: Araz Issa Nejad

E-posta:

enveruzun61@yahoo.com

Üyelik:

Araştırmacı- yazar¹

Özet:

Bu makalede biz genel İran eğitim tarihini araştırarak Azerbaycan Türklerinin bu eğitimde elde ettiği başarıları vurgulamaktayız.

Anahtar kelimeler: İran Türkleri, eğitim

CITATION (APA):

Uzun, E. (Çevirmen Issa Nejad A.) İran Türklerinin Eğitim Tarihi 1900'lı Yıllara Kadar. Urmiye: Üç Aylık "Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar" Uzmanlık Dergi, yıl 03, sayı 09, Sonbahar 2025, ISSN: 3041-8690.

"Azerbaycan vatanımdır, elimdir
Azeri dili benim ana dilimdir
Bu dil benim ciğerimdir, canımdır
Ruhumdur, iliğimden kanımdır".

Tarihi yüz yıllara uzanmakta olan İran edebiyatı pek çok ülke edebiyatını derinden etkileyecek bir karaktere sahip olsa da şiir gibi bazı konuların tartışılmasını gerektirecek özellikleri de barındırmaktadır. Firdevsi, Hafız Şirazi, Heyyam, Sa'di gibi şahsiyetlerin önünde herkes saygı ile eğilmektedir. İran şiiri asırlar boyu arûzun belli kalıplarıyla zamanımıza kadar fazla bir değişim süreci yaşamadan gelebilmiştir. Bu da İran şiirinin güç ve kudretini göstermektedir.

Günümüz İran tarihi geçmişi sadece Perslere ait değildir. İran coğrafyasında Persler kadar Turanlıların da tarihi bir geçmişi vardır. Yani iddia edildiği gibi Türkler, İran'a sonradan gelme bir halk değildirler. MÖ. III. binli yıllardan başlayarak bu coğrafyada Kutî, Lulubî, Subî., MÖ. II binli yıllarda Kas (Kaşşu) adlı tayfalar yaşıyorlardı. G. Huznig, E. Hersfeld, R. Kirişman, A. Kammenhuber, Ç. Kameron... vb. Avrupalı araştırmacıları ön Asya'da bir kadim dil ailesi olmuştur. Bu dil ailesi şartı olarak "Kaspi" ya da "Zargo-Elam" adlandırmak olur. Kutiler, Lulibiler, Elamlılar, Kaslar, Hurritler, sonra da Mannalar... vb. kadim Şark halkları da bu dilde konuşan etnikler idiler. Urumiye Gölü bölgesinde Zargo-Elam dil grubuna mensup olan Elamitler, Kutiler, Kassitler ve Lulibiler meskûn idiler. Bununla birlikte İran, asırlarca Selçuklular, Gazneliler, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safeviler, Afşarlar ve Kaçar Türkleri tarafından yönetilmiştir (Bkz. Zöhtabi, (I-(1379)- II-(1381).

Binlerce yıllık bir maziye sahip olan İran Türklerinin günümüzde 1.648 195 km² lik bir coğrafi alanda 1998 yılı itibariyle Azerbaycanlılar (% 23,5), Türkmenler (% 2.0), Kaşkaylar (% 2.0), Horosan Türkleri 1,5 milyon olmak üzere 30 milyon civarındadır. "İran'da Türkler" kavramı içerisine İran'da yaşamakta olan tüm Türk asıllı hanedan ve boylar anlaşılmalıdır. Bunların tümü bir bütün olarak "İran Türkleri" şeklinde adlandırılmıştır. Şah zamanında Kaşkaylara Çadır eğitimi istendiği belirtilir.

İlk insanın yarattığı en ilkel alfabe değişik tasvirlerden ibaretti. Türklerin yaşamış oldukları _____

* Dr. Enver Uzun, "İran'da Türkçenin Gelişimi", Türk Dünyası Kültür Araştırmaları Dergisi, Sayı.3, Trabzon 2015.

coğrafyalarda bu tip pek çok tasvir mevcuttur. Bu kaya yazıları kültür ve medeniyetimizin olduğu kadar dilimizin de somut örnekleridir. Bu sanat ve dil numunelerinin en kadimleri Azerbaycan'daki Gobustan Kaya Resimleridir. Bu kaya resimleri Başkent Bakü'nün yaklaşık 55-60 km güneyinde, Büyüктаş, Küçüктаş ve Cingirdağ, Şongardağ, Şıhkaya, Taş kışlak bölgelerindeki kayalıklar üzerinde bulunmaktadır. Söz konusu bu tarihi mekân 1947 yılında İ. M. Caferzade tarafından Tunç devrine ait birçok yaşayış yeri olarak tespit edilmiştir. Daha sonra Arkeoloji idaresinden Tarık Haçiyev, Arif Memmedov ve Firdevsi Mustafayev 1965 yılında Nahcivan'ın Ordubad Şehri arazisinde bulunan kaya üstü resimlerini ortaya çıkarmışlardır. Denizden 3912 m. yükseklikte, kayaların üzerinde MÖ. 5000 yılına ait gemi resimleri vardır. Bu resimler topografi, astronomi, coğrafi, değişik alanlarla ilgilidirler. Herhangi bir çıkışı olmayan bu kayalar 4000 m. yüksekliktedir.

Qobustan Kayaüstü Yazıtları (Dr. Enver Uzun Arş.)

Azerbaycan halkı derin bir geçmişi, zengin bir kültürel birikimin sahibi olmuştur. Binlerce yıl ötelere kadar giden bu şanlı geçmişin izleri her türlü olumsuz şartlara rağmen bugüne kadar gelip çatmıştır. Azerbaycan halkının ana dil ve varlığının devamını sağlayan güçlü medeniyetine bağlılığı günümüze kadar zenginleştirilerek getirilmiştir.

Söz konusu coğrafyanın değişik medeniyetlere ev sahipliği yaptığını gösteren somut pek çok delil vardır. Özellikle Batı Azerbaycan eyaletinde dağınık şekilde rastlanan balbal mezar başlıkları, 1998 yılında Gök Mescid avlusunda inşaat kazısı sırasında ortaya çıkmış olan

iskeletlerle birlikte bulunmuş aşuk oyununda kullanılan aşuk kemikleri bu kalıntılar (MÖ.III yüzyıl) 1995 yılında Alman Prof. Klaus Schmidt'in Urfa'nın 20 km kuzeydoğusunda Göbekli Tepe'de 1995 yılında gerçekleştirmiş olduğu arkeolojik kazıda ortaya çıkan kalıntıların günümüzden 14 bin yıl önceye ait olduğu tescillenmiştir. Kazı heyetine başkanlık eden Schmidt bu tarihi kalıntıların Adem ve Havva'nın yasak elma yemeleri sonucu kovuldukları yer olduğu iddiasını da ileri sürmüştür. Öte yandan Qobustan kaya yazıları söz konusu coğrafyada Türk kültür ve medeniyetinin ne denli eski olduğunu ortaya koymaktadır. Qobustan'daki büyük taş dağındaki kayalıklardan birisinin üzerinde el ele tutuşmuş muasır yallı raksını hatırlatan raks sahnesi M. Ö. III. Bin yılına ait olduğu söylenir (Müseyibli 2005:437). 1903 yılında Tebriz'de bulunmuş sikkelerin Parfiya (MÖ.248) ve Sasanîler, mührün ise Ehemêniler (MÖ.550-331) dönemine ait olması Tebriz'in MÖ. VII-IV. yüzyıllarda mevcut olduğunu göstermektedir (Onullahi 1982).

İnsanlığın kainatta varoluşundan itibaren duygu ve düşüncelerini jest ve mimikler, sözlü ifadeler ve en kamil ifade yolu olarak yazı ile anlatma yollarını geçmiştir. İnsan ilk doğdu andan öldüğü son dakikaya kadar öğrenme içgidüseliğini yaşar. Zira insan üzerinde oluşturulan telkinler ile ona bilmediği şeyleri öğretmek olasıdır. Çünkü "insan cemiyet hayatı yaşayan bir varlıktır. İlkel hayat yaşayan kavim ve kabilelerde bile telkin tesirleri görülmektedir. Onların inanışları, tapınmaları, adetleri ve dansları telkin yoluyla eski nesillerden yeni nesillere geçmektedir. Bugünkü aile ocakları ve okullar birer telkin kaynağıdır. Geniş anlamıyla telkin ise, insanların birbirine sözleriyle, hal ve hareketleriyle, kıyafetleriyle vesaire ile yaptıkları karşılıklı etkilerdir. Bu modelin sistematik ortaya konmasıyla çok yönlü bir etkilme anlayışı "okul" ve "eğitim" kavramlarını ortaya koymuştur ki, okullaşmak milletleri çağdaş medeniyet yolunda sürekli ileriye doğru zorlayan bir güçtür. Çünkü, "Milletin, istiklalin, hürriyetin temeli milli şuurdur. Milli şuurun en kuvvetli kaynağı ve belirtisi ise milli dildir. Bu sebeple insanın kendi dilini sevmesi, ona şuurlu bir saygı duyması milli bir borçtur" (Ergin, (?) 13).

Dil ile milli hisler arasında kırılmaz bir bağ söz konusudur. Milli hissiyatın gelişip kökleşmesinde dil asıl itici güç konumundadır. Sâmîha Ayverdi'nin ifade ettikleri gibi günlük politikaya âlet ve feda edilemeyecek üç millî kıymet vardır; tarih, din ve dil. Bu bağlamda dilin zengin ve güçlü olması aynı zamanda milli hissiyatın gelişimine de ciddi şekilde bir katkı sağlar. Bu nedenledir ki, Nihad Sami Banarlı şöyle der: "Yavrularınıza, sözlerini halk dühasının yarattığı ve bestesi yine halk sanatından yükselen ninniler söylemekten başlayarak öğreteceğiniz en güzel şey Türkçedir".

...Diller milletlerin en aziz, en tılsımlı, en kuvvetli servetleridir. Çünkü dillerin bir "ses güzelliği" ile dalgalanıp bir "duyurma, anlatma" ve "inandırma" gücüne ulaşmaları kısa zamanda olmamıştır.

...Yeryüzünde diller kadar millet fertlerini bir-birlerine bağlayan, onlara bir-birlerini sevip anlamakta, sevgilerini dile getirmekte aziz, yardımcı olan başka kuvvet mevcut değildir".

Walter Ong "Bugün konuşulan üç bin kadar dilden yalnızca yetmiş sekiz tanesinin edebiyat üretebildiği ve yüzlerce dilin kendisini ifade edebilecek bir alfabe ile karşılaşmadığı" iddiasındadır (Ong, 2014). Bu anlamda dünyada "de facto" olarak hâlen mevcut olan büyük kültür ve edebiyat dilleri bu tarihsel gerçekten kaynaklanır. Kültürün bütünlüğü açısından baktığımızda aynı çevre şartlarını ve kuşağını paylaşan halkların benzeşen kültürel öğeleri bulunmakla beraber aynı seviyede ve doğrultuda bir gelişme göstermediklerini hatta aynı çevre şartlarından farklı kültürler ürettiklerini görmekteyiz. Türk dili ve edebiyatı bunlardan bir tanesidir. Ne yazık ki tarih ve fitratın doğası "beşeri mantık ve idrake göre" eşitlikçi değil.

Sözlü şekilde taşınan bu değerler kısa zamanda yok olur gider. Kültürel değerlerin ortadan kalkması ise milletlerin etnik mensubiyeti üzerinde ciddi bir tartışmayı beraberinde getirir. Bu bağlamda dil dokusu oldukça büyük bir önem arz eder. Lengüistik metot ile yapılan araştırmalarda bir folklor ürününün dönemini, coğrafyasını, hangi millet ya da topluluğa ait olduğunu tespit etmek olasıdır. Bu folklor derlemelerinde dilin ne denli bir öneme haiz olduğunun açık bir göstergesidir.

Yazı dili ve standart dil kullanılarak yapılan aktarmalarda aslî özelliklerin pek çoğu kaybolur. Bir dilbilim terimi olarak ağız, bir dilin veya bu dilin bir lehçesinin sınırları içinde, belli bölge veya bölgelerde, belli topluluklar tarafından kullanılan; bağlı olduğu dil veya lehçeden ses, yapı, anlam ve kimi zaman da söz dizimi bakımından birtakım farklılıklar gösteren konuşma bicimi şeklinde tanımlanabilir.

Ağızların oluşumunda fiziki-siyasi coğrafya, göçler, tarih ve etnik yapı, eğitim, ekonomi, gibi unsurlar dikkate değer önemli faktörler olarak karşımıza çıkarlar. Zamanın uzun soluklu olması hasebiyle pek çok değer zamanın bu derinliğinde değişime uğradığı gibi genelde yok olma gibi acı bir son ile baş başadır. Bu bağlamda dil ile ilgili unsurlara bağlı olarak ağızlar da tarihin akışında bazı değişime uğrarlar.

Tekil olarak bu kültürleri ele aldığınızda özgün "unique" anlamda bulacağınız şey sınırlı ve arkaik bir folklorizmden öteye gitmez. Oysa bu halkların da dâhil olduğu ve adına Türk Kültür Havzası dediğimiz alan ortak medeniyetimizin omurgasını teşkil eder. Söz konusu akraba halklar tarihsel süreçte Türk siyasal hâkimiyetinin yarattığı "aura"da yaşam ve kendini üretme geliştirme imkânı bulmuşlardır.

Dilin öğrenilmesi ve öğretilmesinde izlenecek yol o dilin gramer sistemiyle doğrudan alakalıdır. Bu kurallar manzumesi lengüistik ifadede "dilbilgisi" kavramıyla ifade edilir. "Dilbilgisi dinamik bir vetire olarak haberleşmeyi, anlaşılmayı, kaynaşmayı sağlama hususunda en kudretli bir kaynaktır. Bundan başka her dil ancak devamlı kullanılış alanı içinde gerçekten yaşama olanağına sahiptir. Bu nedenle tercüme bile herhangi bir dilin gücü ve varoluşunu olduğu gibi yansıtmaz. İsmail Gaspıralı "Türk şivelerini birer başka lisan ve Türk boylarını birer başka millet gibi göstermek, tefrikacıların mesleğidir" der.

"Dil unsurlarının korunması aynı zamanda konuşma gücünün tefekkür medeniyetinin yanındaki üstünlüğünü gösterir. Fikir ve hisler dil vasıtasıyla ortaya konulduğu gibi dil, "halkın manevi birleşmesinde, hayat ve mübarezesini teşkil etmesinde kudretli vasıta ve silahtır". Geçmişteki yaşanmışlıkların benzer tozda yeni nesilde yaratılmasında dilin bu güçlü işlevsel yanı dikkate alınarak folklorik kayıtlarda anlatıcının dilinin orijinalliğine dikkat edilmelidir. Zira halkın en büyük serveti dilidir. Milleti ana dili yaşatır.

Diller arasında kelime alışverişi olağandır ve başka dillerde kelime almayan bir dil varsa , o dil dünyanın kapalı bir alanında kalmıştır. Bir kabile dilidir. Bütün büyük diller diğer dillerden kelime almışlardır. Dünya dili kavramı içinde de alınabilecek "arı dil" yoktur. İsveçli dil bilimci Lars Johanson'a göre orta Farsça zamanından beri, Farsça tedricen Türkçeye birleşme yönünde hareket etmektedir. Alman doğu bilimci Doerfer'e göre ise Farsça çoktandır Türk dili tiplere meyletmektedir ve hatta bazı durumlarda Farsça Hint Avrupa dil görünüşünü kaybetmektedir" (Doğan 2020:71-72).

İran'da Eğitimin İlk Safhası (Falaka)

Uzun yıllar şifahi gelenekte geçmişe ait tüm değerlerin günümüze kadar taşınmış olduğu bir gerçektir. Sevinçlerimizin, hüznlerimizin, örf ve adetlerimizin yanında yegâne anlaşma unsuru olan dilimizin oluşturduğu değerlerin şifahi gelenekte günümüze taşınması sırasında pek çok şey ya kayboldu ya da ilavelerle deforme olarak günümüze kadar taşındığı bir gerçektir. Bu dezenformasyonda gelişmelerle diri kalarak günümüze ulaşan kültürel değerlerimizin başında dil gelmektedir. Dilimizin kökleri tarihin çok eski dönemlerine kadar uzanmaktadır. Ancak doğal olarak siyasi yönetimlerin tutumlarına bağlı olarak Türkçenin sıkıştırıldığını, hatta yok edilmeye çalışıldığı da bir başka gerçektir. Ancak her şeye rağmen atalarımızdan bize kalan tarihi kadim kültür ve dil mirasımız günümüze kadar gelmeyi başarmıştır. Azerbaycan halkının dağında, obasında, yaşamının her noktasından behrenenip günümüze ulaşan değişik yazıtları, kaya resimlerinde görmekteyiz.

Şah Cihan ve oğlu Evrengzib de Türkçeye büyük önem veren padişahlardı. Evrengzib'in oğulları ve kızları başta Türkçe olmak üzere Arapça ve Farsçayı akıcı bir şekilde konuşabiliyorlardı. (Saqi Musta'id Khan 1947, 322).

İran'da dil konusundaki inceleme çalışmaları çok eskiye gider. Soğut, Sami Budhist, Manihist, Uygur ve Moğol Özellikle Hint etkisi altında bulunan Orta Asyadaki Budhist misyonerler, yani Toharlar ya da Saklar, Brahmi yazısının Orta Asya'ya özgü bir bozma şeklini de Türkler içine sokmaya çalışmış (Gabai 2019:141-150). Eşkaniler döneminde kökleri atılan Farsçanın Zerdüşizm ile beslenerek nihayetinde Milâdi III yüzyılın ilk yarısında İran'da hakimiyetin yeniden Farsların eline geçmesi sonrasında oluşturulan dil ve yazıya "Pehlevî" adı

verilir. Sasanilerin Zerdüş yazısından değişik şekiller çıkarıp, bunların her birini kendi uygarlık ve sosyal düzenlerinin bir yöresinde kullanmışlardır. Dini eserler “din-i debîrî (dini yazı)” ile yazarlarken halk, birbiriyle “hâm-i debîrî (genel yazı)” ile yazışıyor, ekonomi teşkilatında ise “âmâr-ı debîrî (Muhasebe yazısı) kullanılıyordu. Buna göre 28 türü tespit edilen bu yazı çeşitlerinden yedi tanesi İslamiyet’in başlangıcında kaleme alınmıştır. İslamiyet’ten sonra edebi dil olan Farsçanın bir dalını, saraya mensup anlamına gelen “Derî” Farsçası diye adlandırılmıştır. Bu dil, Eşkânî ve Sâsânîler döneminde İran sarayının resmi dili olmuştur. Tarih-i Gerdîzî’nin “Zeyn’ül-Ahbar” adlı yapıtında Sâsânî Şahı Behram Gor’un (420-440) yılında mecliste Türkçe konuşulduğu kaydedilir.

13. yüzyılda İlhanlı dönemi Konur eleg Sultaniye Türk dilinde yazılmış tanıklığın yanısıra Safevi İmp. Hakanı Şah Abbas II’nin Rus Carı ve Rusyadaki Romanov Hanedanının kurucusu Nahail Fyodoroviç’e yazmış olduğu Türkçe bir mektup yazmış olduğunun bilinmesi İran’da çok eskilerden Türkçeye bir rağbetin olduğunu gösterir.

O, yazmış olduğu mektupta Türkçenin resmi şekillerinde birisi olarak belleklerde yer etmiştir. Zira onlar Türk Aleviliği kabul ettikleri zamandan Türkçe yazmakta idiler. Ne zamanki Şiiliği benimsediler Türkçe yerine Farsçayı kutsal bir dil olarak benimsediler. Zamanla Şiiliğin unutulması nedeniyle dilleri de Farsca olmuştur. Ancak Kızılbaş hükümetinin Türk dilli olmasıyla Türkçeyi Arapça ve Farsçadan daha işlek olarak kullandıkları bilinir. Mektup İran’da Türk kimliğinin boyutunu göstermesi açısından Türkçülük ve Türk Milliyetçiliğinin tarihi bakımdan oldukça önemli idi.

1632 yılında Türk Kızılbaş Safevi Devletinin şahı, Ali Bali adında bir tüccarı Venedik’e gönderdi. Ali Bali meblağı topladıktan sonra Türkçe ve Farsça iki makbuz yazdı. Ali Bali tarafından yazılan Türkçe alındı, çeşitli nedenlerden dolayı önemli tarihi bir belgedir. Bu belge, Kızılbaş döneminde Türk dilinin de fiilen tuğralı dil konumunda olduğunu; dış siyasi ilişkilerin ve diplomasinin yanı sıra, dış ticarete de kullanıldığını göstermektedir. Ali Bali alındısında dilimizi Türkçe adlandırıyor. Ayrıca belgede kullanılan dil ve kelimeler Osmanlı Türkçesinin aynısı olduğu dikkatlerden kaçmaz. Kullanılan dilin Anadolu ve aynı zamanda İranda kullanılması Kızılbaş ve Osmanlı Türklerinin aynı dil ve kültür alanına bağlı olduklarını göstermektedir.

Nasrullah Han Kahalı Aslan (1892-1938) Hamedan ilinin Decezin (Dergezin) ilinin Razen bölgesinin Kaha (Kahard) Türk kadın ve kızlarının köylerdeki yaşamlarını anlatan

Türkçe bir koşukta Türk kadın hakları folkloru ve toplum bilimi (sosyolojisi ve kadın çınları bakımından oldukça önemlidir. Bu çınlar gerçek bir halk hazinesi olarak önemlidir. Metin Doğu Türkçesi eski Türkçe ile yanaşı Anadolu ve Rumeli Türkçesinde de bulunur. Koşuk taktilo şeklinde 1974 yılında yayınlanmıştır.

Gazneli ve Salçukluların kraliyet ailesinin, sarayının ve ordularının dili Türkçeydi. Ancak bu dönemde Türkçenin sahip olduğu fiili resmi dil statüsü çoğu zaman sözlü kullanımla sınırlıydı. Kemal Atatürk'ün 1933 tarihli: "Dil, tarih kültür ve edebiyat alanında bir köprüdür. Uzmanlar bu konuda çalışmalar yapmalı ve bu köprüler tahkim edilmeli, bunların ayakta durması için çalışılmalı" şeklindeki tavsiyesi oldukça önemlidir.

Fransız seyyahı Jarden, XVII. yüzyılda İran'da tıp ve nücum ilimlerine önem verildiğini, matematik ilminin öğrenilmesiyle son bulduğunu belirtir. Daha sonra da, bütün Zakafkazy'a da yegâne siyasi dilin Türkçe idi. Bu dilin İran'ın bütün batı vilayetlerinde ve hatta Hazar sahillerinde bile konuşuluyordu. Devlet sarayında bile başka bir dil konuşmazlar" der. Türkçenin saray hakimiyeti 1925 yılına kadar devam etmiştir. Pehlevilerin işbaşına gelmesinden sonra bu dile karşı düşmanca tavır sergilenmeye başlanmış ve tamamen yasaklanmıştır. Sanatçı kişiliği ile dikkati çeken Nasreddin Şah Kâcâr, Farsçayı ders olarak öğrenmiştir.

Gürcü Zeydan ise "İslam Medeniyet Tarihi" adlı yapıtında İran'da Dar'ülşifalarda tıp ve felsefe ilimlerinin tedris edildiğinden söz ederek, bu merkezlerin pedagojik faaliyetlerini birleştirdiklerini belirtir. Şamkazan'ın da bir eğitim kurumu olduğunu, rasathanenin aynı zamanda mektephane gereçleri evi, medeniyet ve maişet ocakları ve medeniyet evinden (Dar'ülsayada) ibaret olduğunu belirtir (Zeydan 1958,III:308). Tahran'da her birisi bin tümen başka bir deyiş ile ayyaşlıklarının parasını kadınların eğitime ayırmakla bu ölü halkın dirilmesine yardım edecek 100 kişi yok mudur?

Nadir Şah zamanında (1727) yılında Afganlı istilacıları ülkeden çıkararak yeniden Türkleri İran'a hakim kılmıştır. 1732 yılında Türk Hakanı Nadir Şah Afşar Haz Ali'nin türbesini restore ettirmiştir. Kubbesini, minarelerini ve revak cephesini yaldızlatmıştır. Afşar devletinin melûküş şuarası olan Neşe lakaplı Mirza Abad al-Rezzak Tebrizi Cihanshai'nin iki Türkçe şiiri vardır. Bunlardan birisi altın ve gümüş ile yazılmış olup ve Hz. Ali'nin türbesinin verandasının tepesine yerleştirilmiştir. Bu şiir Türkçe olan diğer şiirler gibi Nadir Şahın emri ile Afşar Hükümetinin resmi yetkilileri tarafından yazılmış olmasına rağmen tarihi, siyasi ve

Türkolojik bakımdan önemlidir. Ayrıca Afşar Devletinde Türk dilinin fiili resmîyetini ve Nadir Şah Afşar da Türk ulusal bilincinin varlığını doğrulamaktadır. Neşenin bu Türkçe kasidesi 28 beyitten oluşmaktadır. Şiirin dili Osmanlı lehçesinden etkilenmiş Divan Türkçesi temelinde olan Doğu ve Eski Türkçe geleneklerine sahiptir.

Üç ve dokuzuncu yüzyıllarda İran'da mektepler mevcut idi. Bu mekteplerde zedagan ve ruhani çocukları tahsil alırdılar (Varlık, Tahran 1384, s.89). Eldeki kaynaklar esasında bakıldığında dilin sistematik olarak öğretilmesi konusunda Şark ve Ortadoğu coğrafyasında Aysorilerin öncü oldukları görülür. Bu zamana kadar okullarda eğitim alınmıyordu. Okullar sadece saray eanları içindi. Hatta rivayete göre "Ebu Şirvan zamanında bir başmakçının biri çocuklarının okuması karşılığında ordunun tüm çekme ihtiyacını karşılayacağını söyler, ancak bu isteği kabul görmez". Aysorilerce "Suriye'nin Edes" adlı şehrinde Beş-üç yüzyıllarda "Debistan-ı İraniyan" adında bir yüksek okul Aysorileri kabul etmiş olan İranlılar tarafından yönetilirdi. Burada Aysori dini ile birlikte retorik, coğrafya, tabiat, nicüm, felsefe dersleri görülürdü. Sasani terkiğine dahil olan vilayetlerin o cümleden Kafkazın halkından Aysori dinini kabul edenler 6-5 yüzyılda bu mektebe kabul edilirdiler. Atropenata'd, özellikle Alban'da kilise teşkilatını genişletip onların nezdinde Aysori tahsil ocakları oluşturmak için çalışıyorlardı. Bu dönemlerde Albanya'da yeni yeni Aysori kiliseleri açılırdı. O cümleden Kah Revan'ın kadim Şeki mıntıkası ile kayıt ve Kum kentlerinde, Minkecevirde açılmış Aysori kiliselerini gösterebiliriz.

Bazı kaynaklarda verilen bilgilere göre "Debistan-ı İraniyan" kapatıldıktan sonra onun birçok üyeleri, o cümleden Mad'ın yöneticisi İbrahim kendi vatanına dönerek kilise mekteplerine öncülük yapmıştır. Tarihi olayların tahlilinden şu noktaya gelinir ki, Latin dili konuşulan Alban'da milli dilde yazmak için Aysori dilinde V. yüzyılda Alban alfabesi oluşturulmuştur.

Elbette kilise üslubunu güçlendirmek için yapılan bu çalışmalar Alban hükümdarı III. Vacgan da Aysori dininin yayılması için gerekli şartları oluşturmuştu. Çünkü Alban kilisesi onun hükümet kurması için çalışmakta idi. Sasanilerin sınıfsal silahları olan ideolojisi yıpranmış Mazdaizme karşı mücadele yürütüyordu. III. Vacgan'ın emri ile yeni kilise mektepleri inşa edildi. Kiliselerin artmasına paralel olarak kilise mektepleri de inşa ediliyordu. 5. yüzyılın ilk yarısında Alban hükümdarı Arsogan zamanında yeni mektepler açıldı. Bu okullarda öğrencilerin yemekleri ve harçlıkları verilirdi.

Musa Kalankatlı'nın salnamesinde 5. yüzyılın sonuna ait olan bir kent mektebi kaydedilir. Bu mektep Vacagan'ın emri ile Putperest ve Zerdüştü valideyinlerin çocuklarına Aysori ruhunda terbiye alabilmek için inşa edilmiş idi. Söz konusu okul Vacagan'ın yaşadığı kentte olduğundan O, sıkça bu okulu ziyaret eder, öğrencilerin ellerinde yazı levhaları ya da kitapları yüksek ses ile okumalarıyla meraklanırdı. Musa Kalankatlı'nın salnamesinde Arcak adlı bölgede başka bir okulun eğitim faaliyeti yaptığı kaydedilir.

Alban Aysori mekteplerinde eğitim ana dilde yapılmakta idi. Yazıda Alban alfabesi kullanılırdı. "Atropaten ve Alban dilleri eski Türk etnoslarının dilleri esasında yaranmıştır". Aysorilerde eğitimi okuma-yazma şeklinde gerçekleştirilirdi. Eğitim taklit ve ezbercilik metodu olarak kabul edilmişti. Terbiye vasıtası gibi merasim tedbirlerinin geçirilmesi dikkati çeker. Atropotena, günümüzdeki Cenubi Azerbaycan arazisini kapsıyordu.

Kül Tigin Abideleri'nin ve Aran-Alban tarihçisi Moises Horenski Kalankatlı ve dönemin yerli yazarlarının tasvir ettikleri "yuğ" merasimlerinin tahlilinden kadim Türk halkları sırasında vaktiyle terbiyevi önem taşıyan genel halk tedbirlerinin geçirildiği bilinmektedir. Yuğ merasimlerinde halk kahramanlarının vatan istiklaliyeti uğrunda gösterdikleri kahramanlıklar vatan ve halk sevgisi değişik şekillerde yansıtılmış. Gençlerde vatanperverlik duygularının, yiğitlik sıfatlarının terbiyesi, için vaktiyle bu merasimlerin büyük rolü olmuştur. Kadimlerde yuğ törenlerini yönetenlere "oyun babası" denmiştir. Kadim abidelerde ve bir sürü yerleşik dilli halkların dillerinde "oyun" sözünden alınmış "ov" kökünün "fikir, akıl ve maslahat" anlayışlarının karşılığı olarak kullanılmıştır. Bu bakımdan "oyun babası" kadim zamanlarda "fikir babası", "akıl babası" anlamında kullanılmıştır. Herhalde ki Alban arazisinde yaşayan kadim Türk halklarında "oyun babası" talim ve terbiye işleri ile de meşgul olmuştur. Alban'da Mehraniler zamanında (6 yy. sonları-7. yy önceleri) Zerdüşt mekteplerinin faaliyet göstermesini özellikle "Kerdman Mabedi"nin alî tahsil merkezi olduğu düşünülebilir.

Cemşid Han, Şeyh Ubeydullah'ın ayaklanmasını, yozlaşmış ve sahtekar bir dini liderin önderlik ettiği şariat yönetimini amaçlayan bir hareket olarak görürdü. Bunun sonucu olarak da bu eleştiri yazısına "Lanet Boyunduruğu" (Tiflis, 1915) adlı kitabında yer verdi. Bu kitabın ana konusu, Müslüman, Şii, Sünni, Hristiyan, Bahai hangi mezhep ve dinden olurlarsa olsunlar, kökten dincileri, din adamlarını, rahipleri, mollaları eleştirmek, ifşa etmek ve kınamaktır. Cemşid Han'a göre bu dini liderler, otorite, siyasi liderlik ve maddi güç kazanmak

için din'i siyaset ve devlet işleriyle karıştırıyor, aynı amaçla hile ve demagoji yaparak halk kitlelerini cahil bırakıyorlar.

IV-V. yüzyıldan beri varlığı ve komşu Türk halklarının dili ile karşılığı uzun yıllar boyu Azerbaycanlıların ana dilinin ve ana dilde tahsilin var olması halkın medeni gelişiminde Azerbaycan ana dilinin rolü inkâr edilir. Hatta İran Azerbaycan Türklerinin ana dillerinde eğitim almaları zorunlu görülüyor. Azerbaycan halkının ana dillerinde eğitim almalarıyla ilgilenilmiş, hatta bu dil üzere geliştirmek için zorunlu görülüyor. Söylendiğine göre Azerbaycan halkının ana dillerinde eğitim almalarıyla ilgilenilmiş ve hatta bu dil üzere geliştirmek için Türk halkları temsilcileri tarafından ileri sürülmüş yazı kuralları X-XI. yüzyılda Azerbaycan sözlerinin yazılmasında uygulama şansı bulmuştur.

İran'da en çok ve en iyi araştırılmış olan Halaçcadır. Türkiye'de bu konu ile alakalı olarak ilk bilgiler Haluk Tercan tarafından verilmiştir. Minorski'nin Azerbaycanın Türkçülüğü ile alakalı bir çalışması vardır. Ayrıca Bahterce (Belh civarı) Afganistan'ın kuzeyine doğru, İranî bir dildir. Buna mukabil Bahterce belgeler arasında Halaçların adı geçer. Afganlılarca Halaçça içerisinde Broheym dili konuşuluyor, İran anayasasında aynı zamanda 15-17. maddelerde çok dillilik öneriliyor. Ancak Halaçlar arasında karışık şekilde Tatların olduğu unutulmamalıdır. Halaçlar kendi ana dillerine hiçbir toplulukta görülmeyecek kadar yüksektir. Halaç köyünde köylüler kendi dillerini konuşmamaya yemin etmeleri ilginç ve istisnai tek örnektir.

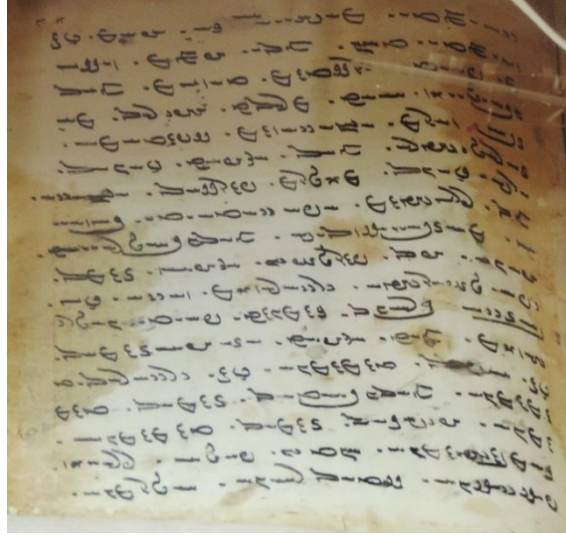

Zerdüşt Mektebi Öğrencileri

Azerbaycan'da Zerdüş mektepleriyle tahsil ocakları dikkat çeker. Bu mektepler ateşgahlarda ve kasmada, saraylarda yerleşirdi. Savad talimi için Arami alfabesinden ve Pehlevi yazısından yararlanılırdı. Azerbaycanın şimal vilayetlerinde Kafkas elifbasında Sasanilerin sonuncu siyasetlerinin sonucu olarak Zerdüş dinine karşı Asuriliğin yayılması için uygun zaman olmuştur. IV. yüzyılda Albanya devlet dinin ve Alban alfabesinin ortaya çıkışını hızlandırmıştır. İncil Alban diline tercüme edilmiş ve ana dilinden ders vesaiti olarak kilise mekteplerinde uygulanmıştır.

VII. yüzyılda Garp istilasından sonra Azerbaycan'da Zerdüş ve Asuri mekteplerine karşılık olarak tedricen Arap dili Müslüman mektepleri Aramice ve Alban alfabesinin karşılığında Arap alfabesi, sonra ise Arap harfleri esasında düzenlenmiş, böylece Arap alfabesine geçilmiştir. VII. yüzyıldan sonra Azerbaycan tahsil ocaklarında ders materyalleri Arapça ve Farsça yazılırdı. Bu da inkâr edilmez ki, inci sözler, ifadeler Azerbaycan öğrencilerinin kendi ana dillerinde kendi anlamlarında yararlanmaya başlanmıştır. Bu nedenle muallimler Arap ve Fars dillerini izah ederken yardımcı ifade vasıtaları gibi ister istemez ana dilinden yararlanmaya mecbur olurdular. Bu nedenle bu zaman Azerbaycan dilinin (Türkçesinin) eğitimde yararlanılmaya başladığı söylenebilir. Öğrenciler Arapça ve Farsça sözlerin anlamlarını defterlerine ya da kitaplarının haşiyelerine yazıyorlardı. Özel eğitim alanlar ve mütalaa görevlileri de bu şekilde yapıyorlardı.

VII. yüzyıldan sonra Azerbaycan eğitim ocaklarında ders materyalleri Arapça ve Farsça yazılırdı. Bu da inkâr edilmez ki, inci sözler, ifadeler Azerbaycan öğrencilerinin kendi ana dillerindeki anlamlarında yararlanmaya terk edilirdi. Bu nedenle muallimler Arap ve Fars sözlerini izah ederken yardımcı ifade vasıtası gibi ister istemez anadilden (Türkçeden) yararlanmaya mecbur kalırdılar. Bu nedenle bu zamanda Azerbaycan dilinin eğitime dahil edildiği söylenebilir. Öğrenciler Arapça ve Farsça sözlerin anlamlarını defterlerine ya da kitaplarının haşiyelerine yazıyorlardı. Özel eğitim alanlar ve müteaalaa yapanlar da bu şekilde yapıyorlardı.

Zerdüşt Kitabı Avesta'dan Bir Sayfa (Dr. Enver Uzun Arş).

İslam öncesinde dahi İran ve Turanlıların ortak bir devletleri dahi olmuş, sonraki her dönemde yönetimler genelde Türklerin elinde olmuştur. Parsilerden önce bu coğrafyada Aryalılar var idi. Onlar MÖ. IX. yüzyılda İran coğrafyasına gelmiş, MÖ VIII ve VII. yüzyıllarda şekillenmeye başlamışlardır. Onlar medeniyet açısından Perslerden kıyaslanamayacak kadar ileri düzeyde idiler. Türklerin İslamiyeti kabul etmeleri sonrasında bu dinin koruyuculuğunu yapmışlardır.

Azerbaycan yazısı için Fars dilinin Arap grafikaıyla imlası esası götürülürdü. Geçmiş asırlardan bize kadar gelip haşiyelerde vesairleri arasında zor sözlerin tercümesi olan el yazmalarına arşivlerde rast gelmek olasıdır. Zor olan Arapça ve Farsça sözleri üzere medreselerin şifahi tercümelerinin öğrencileri tarafından yaddaş (not) defterlerinde yazıya geçirilmesi tecrübesi Azerbaycan'da git gide iki dilli ifadelerin tertibi şeklinde tekmilleşmiştir. Bu ise Azerbaycan dili yazısının olgun hale gelmesiyle sonuçlanmıştır.

Elbette alfabe sistemi V. yüzyılın öncelerinde icat edilmiş idi. 6-5 yüzyılda Azerbaycan'ın kuzey eyaletlerinde yazı için Runik alfabenin (kadim Türk alfabesinin) kullanılmış olduğu kabul edilir. Fakat bu alfabenin eğitimde kullanıldığına dair elimizde somut bir belge henüz yoktur.

VII. yüzyıldan başlayarak Azerbaycan'da Zerdüşt ve Aysori mekteplerinin yanında geçici olarak Arapça eğitim veren Müslüman mektepleri açılmaya başlandı. Bu okullarda Arami ve Alban alfabeleri yerine Arap alfabesi kullanılmaya başlanmıştır. Bunun sonucunda da İran Türkleri Pehlevi ve Alban yazısı Arap yazısı yerine Arapçayı kullanmaya başladılar.

Arapça kısa zaman içerisinde okuma ve yazı dili oldu. Söz konusu coğrafyada Arap dili popüler dil haline geldi. Bu yüzyılda Azerbaycan aydınları o cümleden İsmail Yestar (Alizade Bağçabani) ve Ebu Elkabes gibi edipler Arap dilinde bedii ve ilmi eserler yazmışlardır.

İran cemiyetinin ve tefekkürünün değişmesi özellikle de siyasi yönden gittiğinden oldukça dikkat çekici bir durumdur. Matbuattaki çoklu kitaplar, gazeteler ve dergilerin neşri, muhtelif cemiyet ve encümenlerin teşkili İran cemiyetinde olan siyasi değişikliklerin bariz bir nümunesidir. Bu değişimlerin süreti ve matbuatı siyasi, medeni ve ictimai bakımdan bu siyasi medeni içtimai bakımdan bu siyasi değişikliği desteklemeye ve tebliğ etmeye sevk eder.

"İlk Müslüman abidesi mekteplerde savad tebliği için "ebcet" usulü tatbik edilmiştir. Bu usule göre her şeyden önce dilin tüm ses sistemi ile tanış etmek ve bütün sesleri muayyen bütün terkinde (ses birleşmeleri şeklinde) öğretmek nazarda tutulmuştu. Bu amaçla Arap dilinin ses sistemini ifade eden harf ve harekeler elifba şeceresi esasında sürekli olarak sekiz bölüme ayrılmıştır. Her bölümdeki harflerin sırasına geçici olarak ses birleşmeleri meydana gelmiştir. Bu ses birleşmelerinden düzeltilen ayrı ayrı "sözler" "ebced" kelimeleri adlandırılmıştı. Ebced kelimeleri aslında Arap alfabesi, bütün ses-harf sistemini kendisinde toplayan şarti sözlerdir. Müslüman mekteplerinde okuma-yazma eğitimi söz edilen şeraiti sözlerin öğretilmesiyle başlıyordu.

Böylece Arap dilinin ses-harf sistemiyle tanış olmak için öğrencilerin dikkatleri sadece sekiz şarti sözlerin ses-harf terkihi üzerinde merkezleşirdi. Ebced harflerinin okunuşu sestem harfe prensibi esasında mecellama (risale) kuralı ile öğretilirdi. Bu kurallar sonradan tahrif edilmiştir. Öyle ki, "ebced sözcükleri" sadece harf terkibine göre mecelle öğretilmiştir. Bu da harf usulü ile sonuçlanmıştı".

Araplar istila ettikleri ülkelerde hakimiyet kurunca doğal olarak da İslam dininin yerleşmesi için büyük gayret göstermişlerdir. Bunun neticesinde İslâmı benimseyen kitleler sayesinde Arapça da kabul görmüştür. İslam Dini öğretilerinin benimsetilmesinde Arapçanın kullanılması Arapçayı popülerleştirmiştir. Böylece de Arapça okuma ve yazma dili olarak sosyal yaşamdaki yerini almıştır ki, bu durum İran Türkleri için de geçerli olmuştur.

VII-VIII. yüzyıllarda yakın Şark ülkeleri, o cümleden Türkiye, İran ve Azerbaycan da dahil olmak üzere Arap işgaline maruz kaldıklarından yazı dilleri Arapça oldu. XIV. yüzyıllara kadar Arap dili Küfi, Nesih, XIII-XIV. yy da tugi, rika, gubar, gırma, seyar, icazet, divani, bahar

sümbülü, gülzar, seceri, eftabi, hilalî, servi... vb. Katran Tebrizi Fars dilini Deri lehçesinde ilk yazan şair olarak bilinir.

"Yedinci yüzyılın sonlarından başlayarak feodalizm münasebetleri genişledikçe sınıfsal mücadele ile birlikte teoloji alanında ideolojik mücadele de gerginleşmiştir. X. yüzyılda Ebu'l Hasan Yakub bin Musa, Seyid bin Elbardağı ve Ahmed bin Selim'i Tebrizi gibi alim ve ideologların ortaya çıkışları dikkat çeker. Bu siyasi ideolojinin gelişmesi IX-X. yüzyıllarda özel bir güç oluşturarak medeni hayat olunca da sosyal ve ilmi düşünce sahasında büyük yükseliş ve değişikliklere zaman yaratmıştır. X. yüzyılda Arap dilinde yazılmış bazı eserlerde olayların ızahında mantığın esas alınması düşüncesi, öylece de mevcut sosyal kayda ve kanunların tarihi şartlara göre yenileştirilmesi aydiesinin tebliği görülür. Orta asır yakın-şark halklarının eğitim tarihlerinde bu akımın taraftarları "meciddün (yenileştirenler)" adlanmıştı.

"VIII. yy. öncesinde Azerbaycan'da mescid ağı genişlemeye başladı. Mescidlerde toplanan halka Arap Farslarınca Kur'an kıraat ettirilirdi. Aile, melek, cinayet ile alakalı kurallar şerh edilirdi. Tüm bu durumlardan çıkabilmek için insanların bilgiye ihtiyacı var idi. Bunun için de özellikle Arap alfabesi ve dilini bilmeleri gerekli idi. Mescidler nezdinde "mektep" ya da "ketab" adıyla şimdiki eğitim merkezlerinin oluşturulmasına neden oldu. Mescidler aslında Müslümanların ilk maarif ocakları idi. Mescid mekteplerinde Arap dilinin ses-harf sistemi tedris edilirdi. Kur'an metinleri esasında Arap dilinin öğretilmesine çalışılırdı. Arap hilafetine dahil olan ülkeler gibi Azerbaycan'ın da devlet dili Arapça sayılırdı. Buna göre de mescid mekteplerinde eğitimin Arapça yapılması, Arap ve Arap yazısının tebliği mecburi idi".

Yüksek eğitim kurumlarında eski eğitim şekli ("imla", yeni şekli ile "münazara", "şerh etme") usulü ile gerçekleştirilmiş idi. Eğitim üzerindeki bu değişikliklerin bir sonucu olarak X. yüzyıldan itibaren alî eğitim ocakları mescitlerden ayrılarak tedricen yeni tarz yüksek eğitim kurumları "medreseler" meydana getirilmiştir. Orta asır kaynaklarında kaydedilmiş ilk medreseler X. yüzyıla aittir. Nişabur Şehri'nde açılmış "Beyhakiye (935)" ve "Saadediye (938) Medreseleri buna örnek gösterilebilir.

Azerbaycan dilinin ilk yazılı örneklerinin eski olduğu Türkçe İlk sözlüğün eski Safevi döneminde çıkarıldığı Türkçe sözler ilk kez Safeviler zamanında Türklerden öğrenilmiştir. Moğol ve İlhaniler dönemlerinde dünyanın en büyük üniversitesi Kazan Han zamanında oldu. Üniversite kompleksi otuz bin evden oluşuyordu. Esasen eğitim dini tebligat amacıyla erkek öğrenciler tarafından 1960 yılına kadar öğrenildi. Çünkü kızlar mollalık yapamazlardı. Safevi

döneminin sonlarından günümüze kadar var. Öğrenilmesi kolay olsun öğrenilenler şiir şeklindedir. Bu kısır döngü halen devam ediyor. Esasen halka Farsçayı öğretmek için çocuklara şiir şeklinde ve "nisap" diye anılan bir metot ile öğretilirdi ki, 1000'e yakın "nissab" mevcuttur.

Yakın ve Orta Şark Türk halklarının yarısı için XX. yüzyılın öncelerine kadar Arap alfabesi kullanılmıştır. Türk dilleri üzere müşterek leksika ve vahidler denilebilir ki aynı orografi esasında yazılmıştır. Buna göre X-XI. yüzyıllarda Türk dillerinden biri gibi Azerbaycan yazı dilinin bazı örneklerini ve yazı tecrübelerini o dönemden Türk halklarının temsilcileri tarafından ortaya atılmış eğitim vasıtalarında, lügatlerde araştırmak olasıdır.

Orta yüzyıllarda lügat kitapları dil eğitimi için düzenlenirdi. Bu kitaplar "esma" adlandırılırdı. Bunlar dilimizin ilkyazı tecrübeleri ve yazı örnekleri bakımından belli bir tesir bırakmak olasıdır. Buna örnek olarak Mahmut Kaşgarlının meşhur "Divan-ü Lüg'at-it"ini gösterebiliriz. (m.s.2) Kaşgarlı bu yapıtında Arap alfabesine kadar Türk dilinin varlığını göstermiştir.

Dilimizdeki birçok sözün Arap harfleriyle okunuşunda vaktiyle değişerek çağdaş şeklini almıştır. Buna örnek "ocak" ve "beylik" sözlerinin Türk dillerindeki ocak ve bellek formlarını gösterebiliriz. Sesli harflerin harfler vasıtasıyla ifade edilmesi uygulamasının orta asır klasiklerinin el yazmalarının metinlerinde görülür. Aynı kural Arap harfleriyle yazılan Azerbaycan dilinden şimdi de yararlanılır. "acak (ocak), belek (beylek), elşamak (eyleşmek) açmak (ayılmak) gibi Türk sözlerinin, o cümleden birçok Azerbaycan sözlerinin orijinal söyleniş şekli (m.53). Divan-ü Lüg'at it Türkteki metinlerin yazı kuralları tecrübesi gecen asırdan tertip ve neşrolunmuş ilk ana dilli dersliklerinin eğitim çalışması dersliklerinde aynısıyla uygulanır. Dersliklerde "ya" sesi olan "zibil" ve "kaz" sözleri Divan-ü Lügat'it Türk kitabındaki, metinlerin yazı kuralları tecrübesine esasla "zebil" ve "kaz" şeklinde verilmiştir. Reşidbey Efendizade'nin dersliklerinde bunun gibi durumlara rastlanır.

H. 457 (1064-1065) yılında Bağdat şehrinde tesis edilmiş olan "Nizamiye Medresesi", XI. yüzyılın en meşhur Müslüman alî tahsil mektebi olmuştur. XII. yüzyılda Demeşk ve Bağdat'ta 30 medrese eğitim veriyordu. Bu medreselerde Azerbaycan ve yakın şark ülkelerinin de öğrencileri eğitim almışlardır. Nizamiye Medresesi'nin pedagoji bölümünde Azerbaycan aydınları da ders almışlardır. Nizamiye medresesinin ilmi kütüphanesini filolog Hatip Tebrizi (1108-1030) kurmuştur. Bu medrese Azerbaycan'ın görkemli medreselerinden birisi idi.

XI. yüzyılda Azerbaycan'dan başlayarak Ebunasr Şirvani ve bir kısım Şirvani'nin öncülüğünde hankahlar şebekesi güçlendirilmiş bunların birçoğu yüksek eğitim ocaklarına dönüştürülmüştü. Bu dönemde Fars dilini öğrenenler için "Katran Tebrizi tarafından ilk Fars dili lügati hazırlanmıştır". Orta asır mekteplerinde denilebilir ki, "kalem asma" adıyla Fars dili öğretilirdi. Bu fenni tedris için lügat kitaplarından derslik gibi yararlanılırdı. Bu bakımdan Katran Tebrizi'nin lügati asma fenni üzerine yazılmış ilk Azerbaycan ders kitabı hesap edilir. Ayrıca Tebrizi'nin edebiyata dair yazmış olduğu edebiyat kitabı uzun süre medreselerde ders kitabı olarak okutulmuştur. Katran'ın bu lügatı daha sonra Esadi Tusi tarafından "Kitab-ı Şair Katran", Cemaleddin Hüseyin İncü "Ahmed Kesrevi, E. Hukuki "Ferheng-i Katran", Katip Celebi "Tefasir Fil- Lügetil- Furs", Mehemed Ali Terbiyet "Tefasir", Sovyet İran Edebi Alakalar Cemiyeti ise "Lügati Fars"...vs. şekillerinde okuyuculara sunulmuştur.

XII. yüzyılda Azerbaycan'da yüksek eğitim almak için bireysel eğitim sisteminden geniş şekilde yararlanılırdı. Bu yüzyılda Azerbaycan'da medrese eğitimi almış aydınların sayısı artmıştı. Melik'ül Şüera Ebül-Üla Gencevi, Felek Şirvani, Hakani Şirvani, Mehseti Gencevi, Nizami Gencevi gibi meşhur edipler ve muallimler yetişmişti. Azerbaycan'da medrese eğitiminin gelişmesi aynı döneme denk gelir. Bu dönemde medreseler esasen Marağa, Nahcivan, Gence şehirlerinde toplanmış idi. Nahcivan medreseleri özellikle Atabey Şemseddin medresesi daha çok tanınmış idi. Nahcivan medreselerinde talim terbiye işlerinin pedagoji metoduyla çerçeveye alınmasına ve beşeri ilimlerin de tedrisine de ilgi gösterilmiş idi. Bu devirde Azerbaycan'da mektep eğitiminin tematiksel gelişim seviyesini gösteren bazı emarelerden birisidir.

XII. yüzyılda kurulmuş olan "Ehvan Su Sefa (Sefa Kardeşler/ Arınmış Kardeşler) Cemiyeti" Azerbaycan'da da faaliyet göstermiştir. Bu aynı zamanda İran'da okullaşma düşüncesine atılan ilk adım idi. Zira cemiyetin amacı felsefe ve matematiği birleştirmek idi. Derneğin düşüncesinde mekteplerde tahsil sisteminin değiştirilmesi vardı. Buna göre de tahsil eğitimi hesap talimi ile başlamalıdır. Bu konuda yazılmış olan 4 ciltlik "El Hayat" kitabının 3 cildinde "hesap, bütün ilimlerin anasıdır. Öğrenci hesap ilmini bilmez ise hiçbir ilmi anlayamaz" (s.100). "Ehvan su Sefa" Cemiyeti pek çok yerde olduğu gibi Azerbaycan'da da etkisini göstermiştir. Özellikle Nizami'nin "Hüsrevi Şirin" mesnevisinde bu izleri görmek olasıdır.

Farklı kişilerce farklı yerlerde eğitim veren ilmi tedris evleri oluşturmaya başladılar. Bu evlerde ferdi şekilde felsefe ve matematik üzere ders verilmeye başlar. Bu durum okullaşma yönündeki ilk adımlar olarak kabul edilebilir. Bu bağlamda orta yüzyıllarda şarkta "Şeyh İşrak" adıyla tanınan Şahabettin Söhreverdî'nin Marağa'da açmış olduğu eğitim evinde Söz konusu bu evlerde "Ehvan su Sefa" cemiyetinin tatbik ettiği hususlarda, "el hayat" ilimleri adı altında felsefî ve fennî ilim tahsili tedris edilirdi. Söhreverdî, "Telviyat", "Müterihat", "Lemahat", "Elvah Emadi", "Heykelu'l Nur" ve "Hikmet Eşrak" adlı felsefe yapıtlarını dünyaya tanıtmıştır. O, varlığı idealistcesine izah ediyor, Platonizm ile Zerdüşť felsefesinden yeni bir siyaset arzusu yarı materyalist, yarı idealist bir felsefe meydana getirmiştir.

11. yüzyıldan itibaren gelişme göstermeye başlamış olan ilim ve maarif faaliyetlerinde medreselerin önemli bir rol oynamış olduğu görülür. Şüphesiz bundaki en ciddi ve etkili yolu M. Tusi'nin kurmuş olduğu rasathanenin Marağa Rasathanesi'nin etkisiyle ortaya çıktığı belirtilir.

Zamanla bu eğitim evleri geliştirilerek XII. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren adıyla Gence ve Şamahı'da "Dar'ül Kitap İlim Araştırma ve Tedris Merkezleri" oluşturuldu. "Tebriz'in güney batısında Kazan Han inşa ettirdiği Kazaniye şehrinde Şafeiyye ve Hanefiye medreselerinin yanı sıra kütüphane bir de rasathane inşa etmiştir". Şamkazan'daki rasathane diğerlerine farklı olarak aynı zamanda mektep hane gereçleri evi, maişet ocağı şeklinde bir medeniyet evi konumunda idi. Ve bu medeniyet evi "dar'ül saya" şeklinde ifade ediliyordu.

"Azerbaycan'da eski eğitim işine son verilmesi düşüncesi güçlendi: Bunun sonucunda da Azerbaycan-Türkiye, Tiflis, Erivan, Bakü ve Mohaçkale alakalar her geçen gün daha da güçlendi. Bu alakalar her ülke için oldukça olumlu olmuştur. Bu ülkelerde eğitim alan yüzlerce genç bir süre sonra İran Azerbaycanına geri döndüler. Bu aydınlar arasında Mirza Kazım Askerzade, Mirza Hasan Tebrizi (Rüşdiyye), Hacı Ali Ahund (Rüşdiyye'nin ağabeyi) gibi muallimler, görkemli pedagoglar D. Uşinski, Azerbaycan mütefekkeri Mirza Fethalli Ahundov'un yeni pedagoji eğitimini Azerbaycan'da tedris ediyorlardı.

Tesadüfî değildir ki, yıllarca edinilen pedagoji tecrübesini Kafkasya'da sınavdan çıkaran M. C. Rüşdiyye, Azerbaycan'daki, bütünlükte İran'daki yeni tip okulların ilk banisi olduğundan "İran Maarifinin Atası" şeklinde meşhur olmuştur. O, uzun bir sefer sonrasında doğma yurdu Tebriz'e gelerek Yeni tipli bir okul kurmak için konuya ilgi duyan aynı görüşteki arkadaşlarıyla istişarelerde bulunmuştur". Şu çok önemli bir meseledir ki, ne "Aleminisvan"

jurnalı, ne de "İşık" gazetesi kızlar mektebi kadar kızlar arasında ciddi bir maarif hareketi yaratamadı.

Medreselerin sayısı ve keyfiyet bakımından ciddi bir gelişme göstermesi aynı zamanda XII. yüzyıl öncesinde Azerbaycan ilmi pedagoji siyasetinin doğuşunu hazırlamıştır. Tahminen 1220-1222" yıllarında Yakut İbn Abdullah er-Rûmi vel Hamavi (1179-1229) "Mö'çem el Bolddan" adlı yapıtında Nahcivan ve Gence kütüphanelerinde bu tedristen haber verir. Büyük Azerbaycan şairlerinden Nizami'nin de büyük bir olasılık yapıtlarını yazmak için Gence kütüphanesinde matematik, Felsefe, edebiyat, tarih ve tabiat ilimlerinden ders almış olduğu düşünülür. Eğitime duyulan merakın günden güne artmasıyla nicum, matematik ve felsefelerine merak duyan alimlerin ve medreselerin sayısı artmıştır.

İran ve Kafkasyada Türk dilinin yayılması ve yerleşmesini temin eden Türk güçleri ve iskanları, uzun asırlar esnasında tedrici bir şekilde ve tabaklar şeklinde gerçekleştiği için muhtelif Türk şubelerine mensup boylara bazen birbirleriyle, bazen muhtelif yerli unsurlar ile karışması sonucu, muhitin özelliklerinin de tesiri ile Gence, Karabağ ile Tebriz, Erdebil ve Urmiye şiveleri birbirlerine az çok farklılık göstermektedir (Köprülü, İA,1979, II:121).

12-13. yüzyılda Tebriz 400 den çok muallim ve 700'den çok öğrencinin eğitim gördüğü "Darülfünun (Dar'ül Şifa)" vardı. Marağa akademisi (Darülfünunu) ise "Rasathane" adıyla faaliyette bulunmuştur.

Hayriye cemiyetleri nezdindeki medreselerde ise devlet başkanlarının himayesi altında faaliyetler sürdürüyorlardı. Bazı kütüphanelerde tıp ilminden mülahazalar yapılıyordu. Büyük Türk alimi Prof. Fuat Köprülü, söz konusu "rasathanenin inşasına h.657 yılında başladığını; Bizans'tan birtakım gençlerin buraya gelerek buradaki astronomi ile ilgili yapıtları Farsçadan Yunancaya tercüme ettiklerini belirtir." Marağa'da rasathane ile bir de kütüphanenin kurulduğu, Orta yüzyıllarda medeniyet merkezi sayılan Bağdat, Şam ve Musul şehirlerinden buraya katipler gelirdi. Tarihçilerin kayıtlarına göre kütüphanede bulunan kitap sayısı 400. 000'den fazla imiş".

XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Arapça sözcükler bilimsel ve dini yapıtlarda işlek şekilde kullanılmaya başladığı görülür. Zamanın akışında gelenekselleşen bu anlayış Horasan'dan İran'ın merkezine, oradan da İsfahan, Şiraz, Hamedan gibi şehirlere yayılmıştır. Küçük

değişmelerle Timurlular devrinin sonuna kadar ayakta kalan bu devir şivesine "İrak şivesi" ya da "İrak Mektebi" denilmiştir.

Medreselerde dini bilimlerden ziyade pozitif ilimlere öncelik verilmesinin sonucunda medeni anlamda gözle görülür ciddi gelişmeler görülür. "XIII. yüzyılda Marağa medresesinde nücüm ilminin yanı sıra matematik ve felsefe dersleri çok önemseniyordu. Bu nedenle bu ilim ocaklarına sadece medrese demekle gerçekler tam yansıtılmıyor. Bu dönemlerde medreseler adeta birer akademi hesap edilirdi".

XIII-XIV. yüzyılda Sultaniye tahsil ocakları İran Azerbaycan'ında Urumiye, Erdebil, Marağa şehirlerinde ciddi bir yayılma gösterirken, aynı zamanda Kuzey Azerbaycan'ın Şirvan, Gence, Beylekan, Bakü, Şeki, Nahcivan şehirlerindeki medreselerde birçok aydın bilim adamı yetişmiştir.

İran, değişik halkların oluşturduğu bir etnik mozaiktir. Bin yıldan beri bu coğrafyada Türk dilli Harzemşahlar, Atabeyler, Gazneliler, Selçuklular, Safeviler, Kaçarlar hakimiyette olmuşlardır. Buna rağmen Farısların dışında kalan diğerk etnikler yok hükmünde görölmüşlerdir. Farısların dil ve medeniyeti diğerk etniklerin dil ve medeniyetlerinin üzerinde görölmüş, Farısların dışındaki halklar kendi ana dillerinden mahrum edilmişlerdir. Siyasilerin bu olumsuz yaklaşımı Fars aydınlarınca da desteklenmiş, İran'da yaşamakta olan halkların, o cümleden Azerbaycanlıların kendi dillerinde yazıp, okuma istekleri etnik milletçilik, bölücülük olarak nitelendirilmiştir. Halbuki bu art niyetli görüşlerin tam tersi bir algılayış ile bu halklar İran'ın milli kimlik duygusuna saygılıdırlar. Büyük şair Şehriyar ana diline duyduğu sevgi ve yaptığı katkıdan hiç de aşağı kalamayacak şekilde Fars diline inkar edilemez derecede katkıları olmuş olması buna en güzel örnektir. Şüphesiz Şehriyar "Haydar Babaya Selâm" şiiri ile Azerbaycan şairlerinin kesilmiş soluğuna can vermiş, Türkçeyi Farsçanın karşısında varlığını tartışılmaz ve inkar edilemez şekilde ortaya koymuştur.

Her ne kadar İran'da Türk dilinin varlığı Safeviler dönemiyle ilintili gösterme çapalarında olsa da İran coğrafyasında Türkçenin serüveni binlerce yıl öteye kadar uzanır. Çift dillilik milli kimliğin korunması, milli şuurun gelişmesinin önünde en büyük engeldir. Bu nedenle Cin filozofu Konfücyüs'a sorulan "hakimiyete gelseydiniz ilk olarak ne yapardınız? Sorusuna filozof şu cevabı verir: - " İlk olarak dili tek bir dil haline getirirdim" demiştir. Zira, dil, etnik kimliğin ifade unsurudur. Meşhur Midiya dili Türk dilinin öncüsüdür. Daryuş zamanında üç dilde yazılmış mihi levhalarında Midiya dili önemli bir yer tuttuğunu söylüyor.

Safevi dönemi Fransız seyyahlarından Chardin, Türkçe'nin tüm İran bölgesinde hakim bir dil olduğunu kaydeterek şöyle yazar: "Türkçe ordu ve sarayın resmi dilidir. Burada bilhassa büyüklerin yaşadığı evlerde, hem hanımlar ve beyler arasında konuşulan dil Türkçedir. Bu hususiyat tüm hanedanın bu dili konuştuğu, ana dili Türkçe olan Türkmenlerin yönetimde olmasıydı (Langlés 1811 (IV/238). Bir diğer Avrupa kaynağında ise Şah İsmail döneminde Türkçenin tüm dini çevrelerce dini etkinliklerde olduğu gibi, askeri, adli ve siyasi yazışmalarında kullanılmış olduğunu, Farsçaya rağbet gösterilmediğini belirtir (Jackson 1986, 6/949/950).

Avşarlar döneminde Türkçeye çok az da olsa yer verilmiş olması dikkati çeker. Genel anlamda yaygın bir anlayış olmasa da devlet yöneticilerin, Terzi Afşar'ın Divanı'nda Afşar Türklerinin şahıs isimlerini içeren bir şiir ve bir mensur bölüm bulunmaktadır. Bunlar, 17. Yüzyıl Afşar Türklerinin geleneksel ve milli isimlendirme kültürünü ve Urmu halkının şahıs isimlerini belgelemesi açısından oldukça önemli ve değerlidir.

Kaçar Hanedanı zamanında Türkçenin kullanılmasında daha istek ve cesaretli olunmuştur. Devlet erkanında ve edebiyatta Türkçe kullanılmaya başlatılmıştır. Kacar Şahı Fethalli Kacar, hakanlığı sırasında Türkçeyi devletin yazılı toplantılarında, sadrazam adama buyruklarında yabancı temsilciler ile yapılan anlaşmalarda... vb Türkçe kullanmıştır. O'nun döneminde Özbek Türkçesi ile birtakım kitaplar yazılıp yayınlanmıştır. Ayrıca birçok şiirde Türkçe yazılmıştır.

Kaçar Dönemi Medresesi Öğretmen ve Öğrencileri Toplu Halde.

Kaçar Hanedanı döneminde Türkçe emirler verilmiş, Türkçe devletin yazı dilinde bizzat kullanılmış, sadrazam atamalarında yabancılar ile yapılmış anlaşmalarda Türkçe kullanılmıştır. Söz konusu de Çağatay lehçesinde birçok Türkçe kitap yazılmış ve yayınlanmıştır. Fatallı Şahın Türkçe yazışmalarında Türkçeye yer vermesi onun bu dile verdiği değeri göstermektedir. İran'ın Meşrute Devrimi, Türk Kaçar devletini devirmeyi ve İran üzerindeki Türk siyasi egemenliğine son vermeyi amaçlayan bir hareket olarak dikkati çeker.

Meşruteçilerin gözünde Tebriz Mücahitleri, sadece Türk Kaçar devletine karşı iç savaş çıkarmak bir araç ve piyon olarak görülüyordu. Ancak Türkçülüğü benimseyip Meşruteçilere karşı eğilimler gösterdiklerinde, gözden çıkarılabilir hale geldiler ve ortadan kaldırılmaları gerekti. Ancak Taşnak yanlısı Azerbaycan Tarih Yazımında bu ikinci Türkçü evre büsbütün gizletilip sansürlenmiştir.

1284 yılında vefat etmiş olan Purboha Câmî, Moğol olup, Moğuliye şiiri ile tanınmıştır. Bu şiiri Türk-Moğol dilbilimi ve sosyolojisi ile tarihi açıdan önem taşımaktadır. Purboha şiirinde Moğol – Türk İlhanlı dönemi ekonomik, adli, tüzel, askeri, sivil, posta v e ulaştırma, yol idaresne, sosyal yaşam v, kültür ve geleneklerine dair çok sayıda Türkçe ve Moğolca kelime ve terime yer vermiştir. O'nun ilk bilimsel yayınlardan 1956 yılında Minorski tarafından yapılmıştır.

Azerbaycan Sarab (Sarav) Şehri'nde doğmuş olan Kasım Envar, XIV. yüzyılın mistik ve Sofu şairlerindendir. Çoğu Farsça olmakla birlikte, Türkçe, Gilekçe ve Arapça dillerinde de koşuklar yazmıştır. Kasım Envar (1355-1443), XI. yüzyılda, Azerbaycan da dahil olmak üzere, günümüz İran ve Türkilinde Türkçe eserler yaratma geleneğini sürdürmüş olanlardandır. O'nun Türkçe koşuk ve mülemmaları Çağatay Türkçesinde olup, dönemi Türklerinin toplumsal kültürünü, yaşam biçimini, bireysel davranışlarını, geleneklerini ve inanç sistemlerini yansıtmaları nedeniyle önemlidir. Şu ana dek Kasım Envar'ın Türkle koşuk ve karmaklarının tamamı yayınlanmamıştır. Daha önce Türkçe olduğu bilinmeyen veya yanlışlıkla Gilekçe-Farsça olduğu sanılan birkaç Türk-Farsça koşuğu olduğu tespit edilmiştir.

Zeynel Han'ın Türkçe mektupları, Türk askeri-siyasi tarihi, Türk dilinin devlet ve resmi dil olma tarihi, Türkçe düzyazı tarihi, dönemin Kızılbaş ile Osmanlı Divan Türkçesinin aynılığı açısından önemlidir. Zeynel Han'ın Türkçe mektupları, 13 Kasım 1625'ten 3 Temmuz 1626'ya kadar Bağdat kuşatması sırasında Osmanlı ordusunun komutanı Ahmed Hafız Paşa ile yaptığı çok sayıda yazışmanın bir parçasıdır.

Hanlarhanı Abdurrahim Han (1556-1627) Hindistan'daki sevilen ve birçok dalda eğitim ve becerisi olan bu şahıs aynı zamanda bir astrolog devlet adamıdır. O, Hamedan İli ve çevresini kapsayan Türkilinin güneyi bölgesindedir. Abdurrahim Han atalarının dili Türkçeyi biliyordu. Pek çok Türkçe eseri bugüne kadar bulunamamıştır.

Hafız Ahmed Paşa'nın mektupları vakur ve saygılı bir üslupla yazılmış olup, Müslümanlar arasında kan dökülmesini önlemek için üst düzey yetkililerin akıllı davranmasının, barışçıl olmanın, yardımseverlik göstermenin önemine dair değerli dersler ve öğütler içermekte, aynı zamanda onların ahlaki yönetim ve siyaset yapma görev ve sorumluluklarını vurgulamaktadır.

Nadir Şah'ın Gök Künbette ki yataının onun emri ile yazılmış olan Türkçe koşuğu vardır. Aralık 1806'de Fetheli Şah, Mirze Mehemed Şefi Mazenderani'yi Kaçar devletinin başbakanı olarak atayan bir ferman yayınladı. Bu ferman Türk dili ve Çağatay lehçesiyle yazılmıştır. Türk dili, Kaçar dönemi de dahil olmak üzere İran'ın Türk tarihi boyunca her zaman de fiili resmi dil konumuna sahip olmuştur. Çağatay lehçesiyle yazılmış olan bu ferman gibi benzer başka birçok belge, Türkmen lehçesiyle birlikte Çağatay lehçesinin de bu dönemde kullanıldığına dair bilgiler mevcuttur. Fetheli Şah Kaçar'ın başbakanı atama yetkisini Çağatayca çıkarması, ayrıca bu Türk hakanın Çağatayca'ya özel bir ilgisi olduğunu göstermektedir. Bu ilginin nedenleri şu şekilde açıklanabilir: Çağatayca Türkler için ortak ve prestijli bir dildi, Kaçarlar Çağatayca yazarak Türkistan'la olan soy bağlarını vurguluyorlardı ve bunu da kendi yönetimlerine siyasi meşruiyet kazandırmak için bir araç olarak kullanıyorlardı.

Fethalli Şah Muammet Kaçar 1807 yılında Napoleon Bonoparte arasında düzenlenmiş olan "Finkenstein askeri anlaşmasını anlaşmasında Türkçenin resmi bir dil olarak uluslararası anlaşmalarda kullanıldığının bir göstergesidir. Kaçar döneminde de Türkmen ve Çağatay lehçelerinin yanısıra Osmanlı lehçesinin resmi bir dil sıfatına sahip olduğu anlaşılmaktadır.

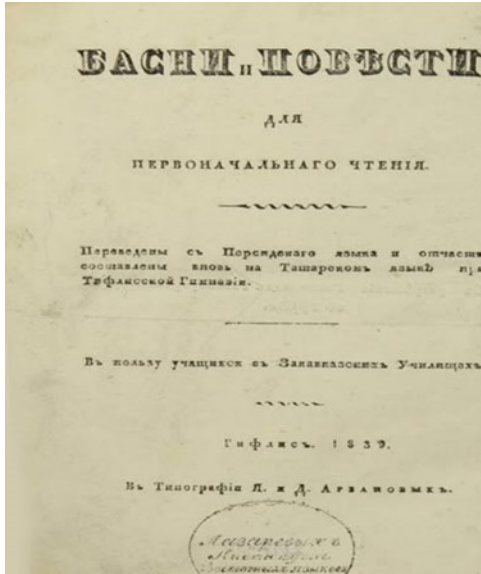
Fetheli Şah'ın Türk etnik kimliği bilinci vardı. Bu gerçek, onun Türklerin ve Kaçar tarihin yazdırıp belgeleme ısrarında ve Türk diline karşı olumlu tutumunda açıkça görülmektedir. Fetheli Şah'ın hakanlığı döneminde Türkçe de facto tuğralı (resmi) dil konumundaydı. Fetheli Şah bizzat Türkçeyi devletin yazılı dillerinden biri olarak, diplomatik toplantılarda, sadrazamın atama kararnamesinde, yabancılar ile yapılan anlaşmalarda, vb. kullanmıştır. Onun döneminde Çağatay lehçesinde birçok kitap yazılıp yayınlanmıştır. Fethali Şah Kaçar, derin bir estetik

anlayışına yiye ve uzluğa (sanata) olağanüstü ilgi duyan bir hakandı. Kendisi de Hakan mahlasını kullanarak Farsça ve Türkçe koşuklar (şiiirler) yazmıştır.

Fethali Şah'ın Türkçe koşuk yazması, Türk etnik bilincinin bir yansıması olarak değerlendirilmelidir. Ancak Fetheli Şah'ın divanında yalnızca iki Türkçe koşuğu bulunmaktadır. Nadir Şah'ın zaman zaman Türkçeye meyiletmesi sıkça görülen bir geleneksel alışkanlık olarak kabul edilebilir. Bu gelenek Türkçenin derinliğinin ortaya konması açısından oldukça önemlidir. Nâdir Şah Afşar'ın Türkçe yazılı yarmak bastırması, kendisinde Türk ulus (milli) bilincinin varlığını, yazılı Türkçeyi kullanma alanını genişletme çabası olarak değerlendirilebilir.

"Moğol dönemi Türkçe yazmanın yaygınlaştığı dönem, Timur dönemi Türk şiiiri, nesri ile Türk kültürünün gelişme ve Türk dilinin resmi dil statüsü kazanma dönem; Timurluların yıkılışından sonraki dönemi Türk dili ve edebiyatı ile Türkçe yazmanın gerileme dönemi ve Kaçar Dönemini Türkçe kitap ve eserlerin yeniden yeşerme dönemi olarak adlandırılır. Mecd üs-Seltene, Türk dili ve edebiyatının ve Türkçe yazmanın gerilemesinin ve Türk dilinin resmi statüsünü kaybetmesinin nedeninin dincilik ve dini çatışmalar olduğunu düşünüyor. Mecd üs-Seltene pek çok Türk şairinden söz ederken, onların eserlerinin kütüphanesinde bulunduğunu söylüyor. Mecd üs-Seltene, halkının özel isim ve öz adlandırmasının Türk dillerinin ise Türkçe olduğunu belirtiyor. Bu makalede Mecd üs- Seltene Türk dili, edebiyatı ve tarihi ayrıca Çağatay, Türkmen ve Osmanlı lehçeleri ve de Türk- Tatar – Moğol medeniyeti konusundaki olağanüstü ve derin bilgisini göstermektedir.

1800'lü yıllarda ilk çeyreğinde Kafkasyada Türkçe yazmak adeta bir moda ya da tatlı bir meşkale olarak dikkati çeker. Bu dönemde birbirini takip eden Türkçe alfabe kitapları yayınlanır ki bu ülkelerin başında Tiflis gelir. "N. D." müellifliğinde Tiflis'te çap edilmiş "Türki Elifba" (1839, Rusca

Türk Alfabesiyle İlk Kraat (M. Mehmudbeyof, Bakü 1918, 14. Baskı).

“Татарский букварь” dersliğinin devamı olarak çap edilmiş “İlk oxu için temsiller ve hekayeler” (1839, Rusca “Басни и повести для первоначального чтения”) kitabı. “Tiflis kimnaziyasında Fars dilinden tercüme edilmiş ve kısmen Tatar dilinde yeniden tertip edilmiştir.” Ülkenin dili resmi olarak Fars dilidir. Bunun yanında başta Türkçe olmak üzere Türk, Kürd, Beluc, Ermenice, Arapça gibi dillerin de konuşulduğu dikkat çeker. İran sosyologları ve siyasi nazariyecileri, yerel dili etnik kimliğe dahil ederler.

KAYNAKÇA

- Banarlı, Nihad Sami, (2014), Türkçenin Sırları, “Kubbealtı Yayınları”, İstanbul.
- Doğan, Mehmet, Türkçenin Cenaze Töreni, “Yazar Yay.”, Ank. 2020.
- Ergin, Muharrem, (?), Türk Dili (Liseler İçin Derslik), İstanbul.
- Heyet Cevat, Varlık Dergisi, Tahran 1384.
- Jackson, Peter, (1986), The Cambridge History of İran, Cambridge Üniv., C. VI, Press Cambridge.
- Jarden Seyahatnamesi, C.V.
- Köprülü, M. Fuad, “1979”, Azeri İslam Ansiklopedisi II, “M.E.B. Yay”, C. II, İstanbul.
- Lengles, L., (1811), Voyages du Chevalier Charddin en Perse, et Autres Lieux de L’orient, C. IV, Paris.
- Müseyibli, Necef, (2005), Medeniyet Dünyası, “Arkeoloji ve Etnografya”, Baku.
- Ordubad, Mehmet Sait, (1985), Dumanlı Tebriz, “Yazıcı”, C.1, Bakü.

Seyidağa Onullahi, (1982), XIII-XVII Asırlarda Tebriz Şehri (Sosyal-İktisatı Tarihi), "Eln Neşriyat", Bakü.

Zeydan, (1958), İslâm Medeniyet Tarihi, C.3, Tahran

Zöhtabi (Kirişçi), M. Tagı, (I-(1379)- II-(1381), İran Türklerinin Eski Tarihi, Tebriz.

"Azerbaycanda Yeni Mekteplerin Tesisi ve Faaliyeti Hakkında", Seher Dergisi, "ADF. Yayını", No.7, Bakü 1362, s.35 (Azerbaycan Demokrat Fırkasınca Tarihi Edebi Mecmua şeklinde çıkarılmaya başlanan söz konusu bu dergi 6. sayıdan sonra "Seher" adı ile çıkarılmaya başlanmıştır. Geniş bilgi için bkz. Uzun 2012, s.400).

Uzun, Enver, (2015), "İran'da Türkçenin Gelişimi", Türk Dünyası Kültür Araştırmaları Dergisi, Sayı.3, Trabzon 2015.

Walter J. Ong, (2014), Sözlü ve Yazılı Kültür, Metis Yay, İstanbul.

تاریخ آموزش ترکان ایران تا سال های ۱۹۰۰ میلادی

"آذربایجان وطن من است، سرزمین من است.

زبان تورکی آذربایجانی زبان مادری من است.

این زبان جگرم است، جان من است.

روح من است، از مغز استخوانم است"

اگرچه ادبیات ایران با تاریخی که به سده ها می رسد، از چنان ویژگی هایی برخوردار است که ادبیات بسیاری از کشورها را تحت تأثیر عمیق قرار داده، اما دارای خصوصیتی است که بحث در مورد برخی موضوعات مانند شعر را ایجاب می کند. همه در برابر شخصیت هایی مانند فردوسی، حافظ شیرازی، خیام و سعدی با احترام سر تعظیم فرود می آورند. شعر ایران طی قرون ها توانسته است بدون گذراندن فرآیند تغییرات عمده، با همان وزن های عروضی مشخص به زمان ما برسد و این، نشان دهنده قدرت و توانایی شعر ایران است.

تاریخ ایران امروز تنها به پارسیان تعلق ندارد. در جغرافیای ایران، ترکان نیز همانند پارسیان دارای پیشینه ای تاریخی هستند. یعنی همان طور که ادعا شده، ترکان مردمی نیستند که بعدها به ایران آمده باشند. از هزاره سوم قبل از میلاد، قبایلی مانند «کُتی»، «لولوبی»، «سوبی» و در هزاره دوم قبل از میلاد، طایفه ای به نام «کاس» (کاشو) در این جغرافیا زندگی می کردند. پژوهشگران اروپایی مانند گ. هوزنیک، ا. هرزفلد، ر. گیریشمن، آ. کامنهور، چ. کامرون و ... وجود یک خانواده زبانی کهن در آسیای پیشین را تأیید کرده اند. می توان این خانواده زبانی را به شرطی «کاسپی» یا «زاگرس-ایلام» نامید. اقوام باستانی شرق

مانند کُتی‌ها، لولوبی‌ها، ایلامی‌ها، کاسی‌ها، هوری‌ها و سپس ماناها و ... نیز از اقوامی بودند که به این زبان سخن می‌گفتند. در منطقه دریاچه ارومیه، ایلامی‌ها، کُتی‌ها، کاسی‌ها و لولوبی‌ها که به گروه زبانی زاگرس-ایلام تعلق داشتند، سکونت داشتند. افزون بر این، ایران طی قرون‌ها توسط سلجوقیان، غزنویان، قره‌قویونلوها، آق‌قویونلوها، صفویان، افشاریان و ترکان قاجار اداره می‌شده است (ر.ک. زهتابی، (۱۳۷۹-۱) - (۱۳۸۱-۲)

ترکان ایران که دارای پیشینه‌ای هزاران ساله هستند، امروزه در یک منطقه جغرافیایی به مساحت ۱,۶۴۸,۱۹۵ کیلومتر مربع، طبق آمار سال ۱۹۹۸، شامل آذربایجانی‌ها (۲۳.۵٪)، ترکمن‌ها (۲٪)، قشقایی‌ها (۲٪) و ترکان خراسان (۱.۵ میلیون نفر) در مجموع حدود ۳۰ میلیون نفر هستند. از مفهوم «ترکان در ایران» باید تمام خاندان‌ها و طایفه‌های ترک‌تبار ساکن ایران فهمیده شود. تمامی آنان به صورت یک کل، «ترکان ایران» نامیده شده‌اند. گفته می‌شود در زمان شاه، از قشقایی‌ها خواسته شد که تحت آموزش «چادرنشینی» قرار گیرند.

اولین الفبایی که انسان نخستین ایجاد کرد، از تصاویر مختلف تشکیل شده بود. در جغرافیایی که ترکان در آن زندگی می‌کرده‌اند، نمونه‌های بسیاری از این نوع تصاویر وجود دارد. این سنگ‌نوشته‌ها، نمونه‌های ملموس فرهنگ و تمدن ما و همچنین زبان ما هستند. کهن‌ترین نمونه‌های این هنر و زبان، سنگ‌نگاره‌های گوبوستان در آذربایجان است. این سنگ‌نگاره‌ها در حدود ۶۰-۵۵ کیلومتری جنوب باکو، پایتخت، در مناطق «بویوک‌داش»، «کوچوک‌داش»، «جنگیرداغ»، «شونگارداغ»، «شیه‌کایا» و «تاش‌کیشلاک» بر روی صخره‌ها یافت می‌شوند. این مکان تاریخی در سال ۱۹۴۷ توسط «ای. م. جعفرزاده» به عنوان یک سکونتگاه متعلق به عصر مفرغ شناسایی شد. پس از آن، «تاریک حاجی‌اف»، «عریف ممداف» و «فردوسی مصطفایف» از اداره باستان‌شناسی در سال ۱۹۶۵، سنگ‌نگاره‌های روی صخره‌ها را در منطقه شهرستان اوردوباد نخجوان کشف کردند. در ارتفاع ۳۹۱۲ متری از سطح دریا، بر روی صخره‌ها، نقاشی‌های قایقی متعلق به ۵۰۰۰ سال قبل از میلاد وجود دارد. این نقاشی‌ها مربوط به زمینه‌های توپوگرافی، نجوم، جغرافیا و حوزه‌های مختلف هستند. این صخره‌ها که هیچ راه خروجی ندارند، ۴۰۰۰ متر ارتفاع دارند.

توضیح تصویر: سنگ‌نوشته‌های گوبوستان (بایگانی دکتر انور اوزون)

مردم آذربایجان دارای پیشینه‌ای عمیق و صاحب یک accumulation فرهنگی غنی بوده‌اند. ردپای این گذشته پرافتخار که به هزاران سال قبل بازمی‌گردد، علی‌رغم همه شرایط نامساعد، تا به امروز باقی مانده است. وفاداری مردم آذربایجان به تمدن نیرومندی که تداوم زبان مادری و موجودیتشان را تضمین کرده، تا به امروز به شکلی غنی شده حفظ شده است.

شواهد ملموس بسیاری وجود دارد که نشان می‌دهد این جغرافیا میزبان تمدن‌های مختلفی بوده است. به ویژه، سنگ‌قبرها (بالبال) که به صورت پراکنده در استان آذربایجان غربی یافت می‌شوند، و استخوان‌های «آشوق» (قاباغ‌جیق) مورد استفاده در بازی آشوق که در سال ۱۹۹۸ همراه با اسکلت‌های کشف‌شده در حفاری ساخت‌وساز در حیاط مسجد کبود پیدا شد، از این بقایا هستند (سده سوم قبل از میلاد). در سال ۱۹۹۵، پروفسور آلمانی کلاوس اشمیت در حفاری باستان‌شناسی که در «گوبکلی‌تپه» در ۲۰ کیلومتری شمال شرقی شانلی‌اورفا انجام داد، بقایایی را کشف کرد که ثابت شد متعلق به ۱۴۰۰۰ سال پیش است. اشمیت، سرپرست هیئت کاوش، همچنین این ادعا را مطرح کرد که این آثار تاریخی، محلی است که آدم و حوا پس از خوردن سیب ممنوعه از آن رانده شدند. از سوی دیگر، سنگ‌نوشته‌های گوبوستان نشان می‌دهند که فرهنگ و تمدن ترک در آن جغرافیا چقدر قدمت دارد. گفته می‌شود صحنه رقصی بر روی یکی از صخره‌های کوه «بویوک‌داش» در قوبوستان که دست‌درست هم رقصی را به یاد می‌آورد که شبیه رقص «یالی» مدرن است، متعلق به هزاره سوم قبل از میلاد است (موسی‌بیگلی، ۲۰۰۵: ۴۳۷). سکه‌های یافت‌شده در تبریز در سال ۱۹۰۳ که متعلق به دوره اشکانی (۲۴۸ قبل از میلاد) و ساسانیان هستند، و مهر مربوط به دوره هخامنشیان (۳۳۱-۵۵۰ قبل از میلاد)، نشان می‌دهند که تبریز در سده‌های هفتم تا چهارم قبل از میلاد وجود داشته است. (ONULLAHI 1982).

انسان از زمان پیدایش در کیهان، راه‌هایی را برای بیان احساسات و افکار خود از طریق ژست‌ها و حالات صورت، بیان شفاهی و به عنوان کامل‌ترین راه، یعنی نوشتار، پیموده است. انسان از نخستین لحظه تولد تا آخرین دقیق مرگ، گزینه یادگیری را زندگی می‌کند. زیرا با القائاتی که بر انسان می‌شود، می‌توان چیزهای نادانسته را به او آموخت. چرا که «انسان موجودی است که زندگی

جمعی دارد. حتی در اقوام و قبایلی که زندگی ابتدایی دارند، آثار القا دیده می‌شود. باورها، پرستش‌ها، عادات و رقص‌های آنان از طریق القا از نسل‌های گذشته به نسل‌های جدید منتقل می‌شود. کانون‌های خانواده و مدارس امروزی، هر یک منبعی برای القا هستند. القا به معنای گسترده‌تر، تأثیرات متقابل است که انسان‌ها با سخنان، حالات و رفتارها، پوشش و غیره بر یکدیگر می‌گذارند. »

طرح نظام‌مند این مدل، درک چندوجهی از تأثیرگذاری را ارائه داده که مفاهیم «مدرسه» و «آموزش» را پدید آورده است و مدرسه‌ای شدن، نیرویی است که ملت‌ها را در مسیر تمدن معاصر به طور مداوم به پیش می‌راند. زیرا «اساس ملت، استقلال و آزادی، شعور ملی است. قوی‌ترین منبع و نشانه شعور ملی، زبان ملی است. به همین دلیل، دوست داشتن زبان خود و داشتن احترامی آگاهانه نسبت به آن، یک وظیفه ملی است»

بین زبان و احساسات ملی، پیوندی ناگسستنی وجود دارد. زبان نیروی محرکه اصلی در رشد و ریشه‌دوانی احساسات ملی است. همان‌طور که سمیه آیوردی بیان کرده، سه ارزش ملی وجود دارد که نمی‌توان آن‌ها را به ابزار سیاست روزانه تبدیل کرد یا فدای آن کرد: تاریخ، دین و زبان. در این زمینه، غنی و قدرتمند بودن زبان، به طور جدی به رشد احساسات ملی نیز کمک می‌کند. به همین دلیل است که نهاد سامی بانارلی می‌گوید: «از گفتن لالایی‌هایی که سخنانش را نبوغ خلق آفریده و آهنگش از هنر مردم برخاسته است به فرزندان‌تان شروع کنید، زیباترین چیزی که خواهید آموخت، زبان ترکی است.»

...زبان‌ها گران‌بهارترین، رمزآلودترین و قدرتمندترین ثروت ملت‌ها هستند. چرا که دستیابی زبان‌ها به «زیبایی آوایی» و رسیدن به قدرت «القا»، «بیان» و «متقاعد کردن» در زمان کوتاهی رخ نداده است.
...در روی زمین، هیچ نیروی دیگری وجود ندارد که به اندازه زبان‌ها، افراد یک ملت را به یکدیگر پیوند دهد، در دوست داشتن و درک یکدیگر و بیان عواطفشان به آنان یاری رساند.

والتر اونگ ادعا دارد که «از حدود سه هزار زبانی که امروزه صحبت می‌شود، تنها هفتاد و هشت زبان توانایی تولید ادبیات را دارند و صدها زبان با الفبایی که بتوانند خود را با آن بیان کنند، مواجه نشده‌اند» (اونگ، ۲۰۱۴). از این نظر، زبان‌های بزرگ فرهنگ و ادبیات که به طور «دفاکتو» هنوز در جهان وجود دارند، از این واقعیت تاریخی نشأت می‌گیرند. هنگامی که از منظر تمامیت فرهنگ نگاه می‌کنیم، می‌بینیم که اگرچه مردمی که شرایط و محیط یکسانی را به اشتراک می‌گذارند، عناصر فرهنگی مشابهی دارند، اما توسعه یکسانی در یک سطح و جهت نشان نمی‌دهند و حتی از شرایط محیطی یکسان، فرهنگ‌های متفاوتی تولید می‌کنند. زبان و ادبیات ترکی یکی از آن‌هاست. متأسفانه ماهیت تاریخ و فطرت، بر اساس «منطق و ادراک انسانی» برابرگرا نیست.

این ارزش‌هایی که به صورت شفاهی حمل می‌شوند، در زمان کوتاهی ناپدید می‌شوند. از بین رفتن ارزش‌های فرهنگی، بحث جدی در مورد وابستگی قومی ملت‌ها را به همراه می‌آورد. در این زمینه، بافت زبان از اهمیت بسیار بزرگی برخوردار است. در تحقیقات انجام شده با روش زبان‌شناسی، می‌توان دوره، جغرافیا و این که یک محصول فولکلور به کدام ملت یا جامعه تعلق دارد را مشخص کرد. این نشانه واضحی از اهمیت زبان در این مجموعه‌های فولکلور است.

در انتقالاتی که با استفاده از زبان نوشتاری و زبان استاندارد انجام می‌شود، بسیاری از ویژگی‌های اصلی از بین می‌رود. گویش به عنوان یک اصطلاح زبان‌شناسی، می‌تواند به این صورت تعریف شود: شکل گفتاری که در محدوده یک زبان یا یکی از گویش‌های آن، در مناطق یا جامعه‌های خاصی استفاده می‌شود و از نظر آوایی، ساختاری، معنایی و گاهی از نظر نحوی، تفاوت‌هایی با زبان یا گویشی که به آن وابسته است، نشان می‌دهد.

در شکل‌گیری گویش‌ها، عواملی مانند جغرافیای فیزیکی-سیاسی، مهاجرت‌ها، تاریخ و ساختار قومی، آموزش، اقتصاد و غیره به عنوان عوامل مهم و قابل توجه ظاهر می‌شوند. به دلیل طولانی بودن زمان، بسیاری از ارزش‌ها در این عمق زمان دچار تغییر شده و عموماً با پایان تلخ نابودی روبرو هستند. در این زمینه، گویش‌ها نیز وابسته به عناصر مرتبط با زبان، در جریان تاریخ دستخوش برخی تغییرات می‌شوند.

هنگامی که این فرهنگ‌ها را به صورت منفرد در نظر بگیرید، چیزی که در معنای منحصر به فرد «یونیک» خواهید یافت، فراتر از یک فولکلورسم محدود و کهنه نخواهد بود. در حالی که حوزه‌ای که این مردم نیز در آن گنجانده شده‌اند و آن را «حوزه فرهنگی ترک» می‌نامیم، ستون فقرات تمدن مشترک ما را تشکیل می‌دهد. این خویشاوندان در فرآیند تاریخی، در «هاله‌ای» که حاکمیت سیاسی ترک ایجاد کرده بود، امکان زندگی و تولید، توسعه و بهبود خود را یافته‌اند.

روشی که در یادگیری و آموزش زبان باید دنبال شود، مستقیماً با نظام دستوری آن زبان مرتبط است. این مجموعه قواعد در بیان زبان‌شناسی با مفهوم «دستور زبان» بیان می‌شود. «دستور زبان به عنوان فرآیندی پویا، قدرتمندترین منبع در تأمین ارتباط، تفاهم و همبستگی است. علاوه بر این، هر زبانی تنها در حوزه کاربرد مستمر خود، امکان واقعی زندگی دارد. به همین دلیل، حتی ترجمه نیز قدرت و وجود یک زبان را به طور کامل منعکس نمی‌کند.» اسماعیل گاسپرالی می‌گوید: «نشان دادن گویش‌های ترکی به عنوان زبانی جدا و اقوام ترک به عنوان ملتی جدا، روش تفرقه‌اندازان است.»

«حفظ عناصر زبان، در عین حال برتری قدرت سخن گفتن را در کنار تمدن فکری نشان می‌دهد. همان‌طور که افکار و احساسات از طریق زبان بیان می‌شوند، زبان نیز وسیله و سلاحی قدرتمند در اتحاد معنوی مردم و تشکیل زندگی و مبارزه آنان است.» در

ایجاد تجربیات مشابه گذشته در نسل جدید، باید این جنبه کاربردی قدرتمند زبان در نظر گرفته شود و در ثبت‌های فولکلور به اصالت زبان راوی توجه شود. زیرا بزرگترین ثروت مردم، زبان آنان است. این زبان مادری است که ملت را زنده نگه می‌دارد.

مبادله واژگان بین زبان‌ها امری عادی است و اگر زبان دیگری باشد که از زبان‌های دیگر واژه نگیرد، آن زبان در منطقه‌ای بسته از جهان مانده است. یک زبان قبیله‌ای است. تمام زبان‌های بزرگ از زبان‌های دیگر واژه گرفته‌اند. در مفهوم زبان جهانی نیز نمی‌توان زبان «خالص»ی یافت. به گفته زبان‌شناس سوئدی لارس یوهانسون، از دوره فارسی میانه به بعد، فارسی به تدریج به سمت ادغام با زبان ترکی حرکت کرده است. به گفته شرق‌شناس آلمانی دوورفر، فارسی مدتی است که به انواع زبان ترکی تمایل پیدا کرده و حتی در برخی موارد، ظاهر هندواروپایی خود را از دست داده است» (دوغان ۲۰۲۰: ۷۲-۷۱)

دوره اول آموزش در ایران (فلک)

سال‌های متممادی، این یک واقعیت است که تمام ارزش‌های مربوط به گذشته در سنت شفاهی به روزگار ما منتقل شده‌اند. این حقیقتی است که در جریان انتقال ارزش‌های ناشی از زبان، که تنها عامل تفاهم ما در کنار شادی‌ها، غم‌ها، عادات و رسوم ماست، بسیاری از چیزها یا از بین رفته‌اند یا با اضافات و تحریفی به زمان ما رسیده‌اند. در این تغییر شکل، زبان در صدر ارزش‌های فرهنگی ما قرار دارد که با توسعه‌ها زنده مانده و به امروز رسیده است. ریشه‌های زبان ما به ادوار بسیار کهن تاریخ بازمی‌گردد. اما به طور طبیعی، وابسته به مواضع حکومت‌های سیاسی، این واقعیت دیگری است که زبان ترکی تحت فشار قرار گرفته و حتی سعی در نابودی آن شده است. با این حال، با وجود همه چیز، میراث فرهنگی و زبانی کهن تاریخی که از اجدادمان به ما رسیده،

توانسته است به امروز برسد. ما نوشته‌های مختلفی را می‌بینیم که از کوه‌ها و ایل‌های مردم آذربایجان و از تمام جنبه‌های زندگی آنان بهره گرفته و به امروز رسیده‌اند، در نقاشی‌های صخره‌ای.

شاه جهان و پسرش اورنگزیب نیز از پادشاهانی بودند که به زبان ترکی اهمیت زیادی می‌دادند. پسران و دختران اورنگزیب می‌توانستند به روانی ترکی، عربی و فارسی صحبت کنند. (ساقی مستعید خان ۱۹۴۷، ۳۲۲)

مطالعات مربوط به زبان در ایران به گذشته‌ای بسیار دور بازمی‌گردد. مبلغان بودایی در آسیای مرکزی که تحت تأثیر هند بودند، یعنی توهارها یا سکاها، سعی کردند شکل تحریف‌شده‌ای خاص آسیای مرکزی از خط براهمی را نیز در میان ترک‌ها رواج دهند (گاباین ۲۰۱۹: ۱۵۰-۱۴۱). فارسی که ریشه‌های آن در دوره اشکانیان با تغذیه از زردشتیگری، در نهایت پس از بازگشت حکومت به دست پارسیان در نیمه اول قرن سوم میلادی، زبان و نوشتاری که ایجاد شد «پهلوی» نام گرفت. ساسانیان شکل‌های مختلفی از خط زردشتی استخراج کردند و هر یک را در بخشی از تمدن و نظم اجتماعی خود به کار بردند. در حالی که آثار دینی را با «دین‌دبیره» می‌نوشتند، مردم با «هام‌دبیره» با یکدیگر مکاتبه می‌کردند و در سازمان اقتصاد از «آمار دبیره» استفاده می‌شد. بر این اساس، از بین این انواع خط که ۲۸ نوع آن شناسایی شده، هفت مورد در آغاز اسلام نوشته شده‌اند. پس از اسلام، شاخه‌ای از زبان فارسی که زبان ادبی بود، «فارسی دری» نامیده شد که به معنای وابسته به دربار است. این زبان در دوره اشکانیان و ساسانیان زبان رسمی دربار ایران بود. در اثر «زین‌الخبار» تاریخ‌گردیزی، آمده است که در سالی از دوران ساسانیان، شاه بهرام گور (۴۴۰-۴۲۰) (در مجلس به ترکی سخن می‌گفت).

در قرن سیزدهم، دوره ایلخانی، علاوه بر شواهد مکتوب به زبان ترکی در سلطانیه، دانستن این که شاه عباس دوم، فرمانروای امپراتوری صفوی، نامه‌ای به زبان ترکی برای تزار روس و بنیانگذار سلسله رومانوف در روسیه، میخائیل فئودوروویچ نوشته است، نشان می‌دهد که از دیرباز توجهی به زبان ترکی در ایران وجود داشته است.

او با نامه‌ای که نوشت، در اذهان به عنوان یکی از شکل‌های رسمی زبان ترکی جای گرفت. زیرا آنان از زمانی که ترکانی علوی مذهب را پذیرفتند، به ترکی می‌نوشتند. زمانی که تشیع را پذیرفتند، به جای ترکی، فارسی را به عنوان زبانی مقدس برگزیدند. به مرور زمان، به دلیل فراموشی تشیع، زبانشان نیز فارسی شد. اما مشهور است که به دلیل ترک‌زبان بودن حکومت قزلباش، از ترکی روان‌تر از عربی و فارسی استفاده می‌کردند. این نامه از نظر نشان دادن ابعاد هویت ترکی در ایران، از لحاظ تاریخی برای پان‌ترکیسم و ملی‌گرایی ترکی بسیار مهم بود.

در سال ۱۶۳۲، شاه دولت ترک قزلباش صفوی، تاجری به نام علی بالی را به ونیز فرستاد. علی بالی پس از وصول مبلغ، دو رسید به زبان‌های ترکی و فارسی نوشت. رسید ترکی نوشته شده توسط علی بالی، به دلایل مختلف، سند تاریخی مهمی است. این

سند نشان می‌دهد که در دوره قزلباش، زبان ترکی نیز عملاً در جایگاه زبان مُهردار بوده است؛ و علاوه بر روابط سیاسی خارجی و دیپلماسی، در تجارت خارجی نیز استفاده می‌شده است. علی‌بالی در رسید خود زبانمان را «ترکی» می‌نامد. همچنین توجهات از این امر دور نمی‌ماند که زبان و واژگان به کار رفته در سند، عیناً همان ترکی عثمانی است. استفاده از این زبان در آناتولی و همزمان در ایران، نشان می‌دهد که ترکان قزلباش و عثمانی به یک حوزه زبانی و فرهنگی تعلق داشته‌اند.

نصرت‌الله خان کاهالی اصلان (۱۸۹۸-۱۹۳۸) در شعری ترکی که به شرح زندگی زنان و دختران ترک در منطقه رازن از بخش درگزین استان همدان می‌پردازد، از نظر فولکلور حقوق زنان ترک و جامعه‌شناسی و از منظر شخصیت‌های زن بسیار حائز اهمیت است. این شخصیت‌ها به عنوان گنجینه‌ای اصیل از مردم اهمیت دارند. متن علاوه بر ترکی شرقی و ترکی باستان، در ترکی آناتولی و روملی نیز یافت می‌شود. این شعر به شکل تاکتیلو در سال ۱۹۷۴ منتشر شده است.

زبان خاندان سلطنتی، دربار و ارتش غزنویان و سلجوقیان، ترکی بود. اما در این دوره، وضعیت زبان رسمی بالفعل ترکی، اغلب محدود به استفاده شفاهی بود. توصیه مصطفی کمال آتاتورک در سال ۱۹۳۳ بسیار مهم است: «زبان پلی است در حوزه تاریخ، فرهنگ و ادبیات. متخصصان باید در این زمینه کار کنند و این پل‌ها تقویت شوند، برای پابرجایی آنان باید تلاش کرد».

جهانگرد فرانسوی، ژاردن، در قرن هفدهم اشاره می‌کند که در ایران به علم پزشکی و نجوم اهمیت داده می‌شد و یادگیری علم ریاضی به پایان می‌رسید. سپس می‌گوید: «در سراسر قفقاز جنوبی، تنها زبان سیاسی، ترکی بود. این زبان در تمام استان‌های غربی ایران و حتی در سواحل خزر نیز صحبت می‌شد. حتی در دربار دولتی نیز به زبان دیگری سخن نمی‌گفتند.» سلطه زبان ترکی بر دربار تا سال ۱۹۲۵ ادامه یافت. پس از به قدرت رسیدن پهلوی، موضع خصمانه‌ای علیه این زبان آغاز و کاملاً ممنوع شد. ناصرالدین شاه قاجار که با شخصیت هنری‌اش توجه را جلب می‌کرد، فارسی را به عنوان درس آموخته بود.

جرجی زیدان نیز در اثر خود به نام «تاریخ تمدن اسلام» از تدریس علوم پزشکی و فلسفه در بیمارستان‌های (دارالشفا) ایران سخن می‌گوید و اشاره می‌کند که این مراکز فعالیت‌های آموزشی خود را ترکیب می‌کردند. او همچنین اشاره می‌کند که شامکازان نیز یک مؤسسه آموزشی بود و رصدخانه همزمان خانه ابزار مکتبخانه، مراکز تمدن و معیشت و خانه تمدن (دارالسعادة) بود. (زیدان ۱۹۵۸، جلد سوم: ۳۰۸). آیا در تهران ۱۰۰ نفر وجود ندارند که هر یک ده هزار تومان - به عبارت دیگر پول عیاشی‌های خود را - به آموزش زنان اختصاص دهند و به زنده شدن این مردم مرده کمک کنند؟

در زمان نادرشاه (۱۷۲۷ میلادی)، با اخراج مهاجمان افغان از کشور، بار دیگر ترکان بر ایران مسلط شدند. در سال ۱۷۳۲ میلادی، نادرشاه افشار، خان ترک، آرامگاه حضرت علی (ع) را مرمت کرد. گنبد، مناره‌ها و نمای ایوان آن را طلاکاری نمود. «نشء» با لقب میرزا عابد الرزاق تبریزی، با لقب «نشعه» ملک‌الشعرا دولت افشار، دو شعر به زبان ترکی دارد. یکی از این اشعار

که با طلا و نقره نوشته شده بود، بر سردر ایوان حرم حضرت علی (ع) نصب شد. این شعر، همانند دیگر اشعار ترکی، اگرچه به دستور نادرشاه و توسط مقامات رسمی دولت افشار نوشته شده، اما از جنبه تاریخی، سیاسی و ترک‌شناسی حائز اهمیت است. همچنین، بر رسمیت بالفعل زبان ترکی در دولت افشار و وجود حس ملی ترکی در نادرشاه افشار گواهی می‌دهد. این قصیده ترکی نشعه از ۲۸ بیت تشکیل شده است. زبان شعر، تحت تأثیر گویش عثمانی بوده و دارای سنت‌های ترکی شرقی و باستانی است که بر پایه ترکی دیوانی است.

در سده‌های سوم تا نهم هجری قمری، مدارس در ایران وجود داشت. در این مدارس، کودکان اشراف‌زادگان و روحانیون تحصیل می‌کردند (وارلیق، تهران ۱۳۸۴، ص ۸۹). بر اساس منابع موجود، به نظر می‌رسد آشوریان در جغرافیای شرق و خاورمیانه در زمینه آموزش سیستماتیک زبان پیشگام بوده‌اند. تا این زمان، در مدارس آموزش عمومی وجود نداشت. مدارس تنها برای درباریان بود. حتی بنا به روایتی، «در زمان انوشیروان، یک پینه‌دوز پیشنهاد می‌دهد که در ازای تحصیل کودکانش، تمام نیازهای کفش ارتش را تأمین کند، اما این درخواستش پذیرفته نمی‌شود». آشوریان در شهر «ادسا»ی سوریه، در سده‌های پنجم و سوم میلادی، مدرسه‌عالی به نام «دبستان ایرانیان» داشتند که توسط ایرانیانی که آشوری شده بودند، اداره می‌شد. در این مدرسه، علاوه بر دین آشوری، دروسی مانند سخنوری، جغرافیا، علوم طبیعی، نجوم و فلسفه تدریس می‌شد. از میان مردم قفقاز که بخشی از ترکیب ساسانی بودند، کسانی که دین آشوری را پذیرفته بودند، در سده‌های ششم و پنجم میلادی در این مدرسه پذیرفته می‌شدند. در آتروپاتن، به ویژه در آلبانی، برای گسترش تشکیلات کلیسا و ایجاد کانون‌های آموزشی آشوری نزد آنان تلاش می‌شد. در این دوره، کلیساهای آشوری یکی پس از دیگری در آلبانی گشایش می‌یافت. از آن جمله می‌توان به کلیساهای آشوری افتتاح‌شده در منطقه باستانی شکی در قه‌روان، شهرهای کویت و قُم، و در مینگه‌چویر اشاره کرد.

بر اساس اطلاعات برخی منابع، پس از تعطیلی «دبستان ایرانیان»، بسیاری از اعضای آن، از جمله ابراهیم، فرماندار ماد، به میهن خود بازگشته و پیشگام ایجاد مدارس کلیسایی شدند. از تحلیل رویدادهای تاریخی به این نتیجه می‌رسیم که در آلبانی با زبان لاتین، برای نوشتن به زبان ملی، در سده پنجم میلادی الفبای آلبانیایی ایجاد شد.

مسلماً این اقدامات که برای تقویت سبک کلیسا انجام می‌شد، شرایط لازم برای گسترش دین آشوری را برای وارگان سوم، پادشاه آلبانی، فراهم کرده بود. زیرا کلیسای آلبانی برای برپایی حکومت او تلاش می‌کرد و با ایدئولوژی مزدیسنا فرسوده که ابزار طبقاتی ساسانیان بود، مبارزه می‌کرد. به دستور وارگان سوم، مدارس جدید کلیسایی ساخته شد. همگام با افزایش کلیساهای مدارس کلیسایی نیز ساخته می‌شد. در نیمه اول سده پنجم میلادی، در زمان آرسوگان، پادشاه آلبانی، مدارس جدیدی گشایش یافت. در این مدارس، غذا و هزینه تحصیل به دانش‌آموزان داده می‌شد.

در سالنامه موسی کالانکاتلی، از یک مدرسه شهری متعلق به پایان سده پنجم میلادی یاد شده است. این مدرسه به دستور وارگان برای کودکان والدین بت پرست و زردشتی ساخته شد تا در روحیه آشوری آموزش ببینند. از آنجا که این مدرسه در شهری بود که وارگان در آن زندگی می کرد، او часто از این مدرسه بازدید می کرد و کنجکاو بود که دانش آموزان با تخته های نوشتاری یا کتاب هایشان بلند بلند بخوانند. در سالنامه موسی کالانکاتلی از فعالیت آموزشی مدرسه دیگری در منطقه «آرجاک» نیز یاد شده است.

در مدارس آشوری آلبانی، آموزش به زبان مادری انجام می گرفت. در نوشتار از الفبای آلبانیایی استفاده می شد. «زبان های آتروپاتن و آلبانی بر پایه زبان های اقوام باستانی ترک به وجود آمده اند.» آموزش نزد آشوریان به شکل خواندن و نوشتن انجام می گرفت. آموزش به عنوان روش تقلید و حفظ گرایی پذیرفته شده بود. اجرای اقدامات تشریفاتی به عنوان وسیله ای برای تربیت مورد توجه بود. آتروپاتن، سرزمین آذربایجان جنوبی امروزی را در بر می گرفت.

از تحلیل مراسم «یوغ» که توسط کتیبه های کول تگین و مورخ آران-آلبانی، مویسس هورنسکی کالانکاتلی و نویسندگان بومی آن دوره توصیف شده، دانسته می شود که در میان اقوام باستانی ترک، در گذشته اقدامات عمومی مردمی با اهمیت تربیتی برگزار می شده است. در مراسم یوغ، دلاوری های قهرمانان مردمی در راه استقلال میهن و عشق به وطن و مردم به شکل های مختلف منعکس می شد. این مراسم در گذشته نقش بزرگی در پرورش احساسات میهن دوستی و صفات دلاوری در جوانان داشت. در دوران باستان به کسانی که مراسم یوغ را اداره می کردند، «اویون باباسی» (پدر بازی/نمایش) می گفتند. در آثار باستانی و در زبان بسیاری از مردمان دارای زبان ساکن، از ریشه «اوو» گرفته شده از کلمه «اویون» به معنای «فکر، عقل و مصلحت» استفاده شده است. از این نظر، «اویون باباسی» در دوران باستان به معنای «پدر فکر»، «پدر عقل» به کار رفته است. مسلماً «اویون باباسی» در میان اقوام باستانی ترک ساکن در سرزمین آلبانی، به امور تعلیم و تربیت نیز اشتغال داشته است. در آلبانی، در زمان مهران ها (پایان سده ششم و آغاز سده هفتم میلادی)، می توان فعالیت مدارس زردشتی و به ویژه «معبد کردمان» را به عنوان یک مرکز آموزش عالی در نظر گرفت.

جمشید خان، قیام شیخ عبیدالله را جنبشی می دانست که توسط یک رهبر مادی فاسد و متقلب رهبری می شد و هدف آن برقراری حکومت شریعت بود. در نتیجه، این نقد را در کتاب خود به نام «یوغ لعنت» (تفلیس، ۱۹۱۵) گنجانده. موضوع اصلی این کتاب، انتقاد، افشا و محکوم کردن بنیادگرایان، روحانیون، کشیش ها و ملاها است، صرف نظر از این که از کدام مذهب و دین باشند؛ مسلمان، شیعه، سنی، مسیحی یا بهائی. به نظر جمشید خان، این رهبران مذهبی، برای کسب اقتدار، رهبری سیاسی

و قدرت مادی، دین را با سیاست و امور دولت در می‌آمیزند و برای همان اهداف، با نیرنگ و عوام‌فریبی، توده‌های مردم را در جهل نگه می‌دارند.

با وجود سابقه حضور از سده چهارم و پنجم میلادی و هم‌زمانی با اقوام ترک همسایه، نقش زبان مادری آذربایجانی در توسعه فرهنگی مردم، با وجود سال‌ها وجود زبان مادری و آموزش به زبان مادری برای آذربایجانی‌ها، انکار می‌شود. حتی آموزش به زبان مادری برای ترک‌های آذربایجان ایران اجباری تصور می‌شود. به آموزش به زبان مادری برای مردم آذربایجان توجه شده و حتی برای توسعه این زبان، اجباری تلقی می‌گردد. بنا به گفته‌ها، به آموزش به زبان مادری برای مردم آذربایجان توجه شده و حتی قواعد نوشتاری ارائه شده توسط نمایندگان اقوام ترک برای توسعه این زبان، در سده‌های دهم و یازدهم میلادی فرصت اجرا در نوشتن کلمات آذربایجانی را یافته است.

در ایران، خلجی بیشترین و بهترین تحقیق را داشته است. در ترکیه، اولین اطلاعات مربوط به این موضوع توسط هالوک ترجان ارائه شد. مینورسکی نیز مطالعه‌ای درباره ترک‌بودن آذربایجان دارد. علاوه بر این، به‌ترجیه (اطراف بلخ) در شمال افغانستان، یک زبان ایرانی است. در مقابل، در میان اسناد بهتری نام خلج‌ها ذکر شده است. در میان افغان‌ها، زبان بروهیم در چارچوب زبان خلجی صحبت می‌شود. در قانون اساسی ایران نیز مواد ۱۵ تا ۱۷ چندزبانی را پیشنهاد می‌دهند. با این حال، نباید فراموش کرد که در میان خلج‌ها به صورت پراکنده تات‌ها نیز وجود دارند. خلج‌ها به زبان مادری خود وابستگی بسیار بالایی دارند که در هیچ جامعه دیگری دیده نمی‌شود. سوگند روستاییان یک روستای خلج به صحبت نکردن به زبان خود، نمونه‌ای جالب و منحصر به فرد است.

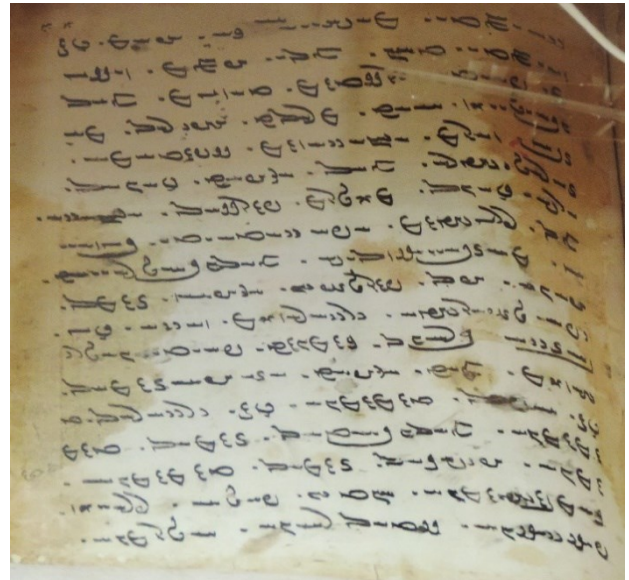

دانش آموزان مدرسه زردشتی

در آذربایجان، مدارس و کانون‌های آموزشی زردشتی قابل توجه هستند. این مدارس در آتشکده‌ها، قصبه‌ها و کاخ‌ها مستقر بودند. برای آموزش سواد از خط آرامی و پهلوی استفاده می‌شد. در استان‌های شمالی آذربایجان، در نتیجه سیاست‌های نهایی ساسانیان و بر اساس الفبای قفقاز، زمان مناسبی برای گسترش آیین آشوری در برابر دین زردشت به وجود آمد. در قرن چهارم، دولت آلبانیا ظهور دین دولتی و الفبای آلبانیایی را تسریع کرد. انجیل به زبان آلبانیایی ترجمه شد و به عنوان ابزار درسی در مدارس کلیسا و به زبان مادری مورد استفاده قرار گرفت.

پس از حمله اعراب در قرن هفتم، در آذربایجان، در مقابل مدارس زردشتی و آشوری، به تدریج مدارس اسلامی با زبان عربی و در مقابل خطوط آرامی و آلبانیایی، خط عربی و سپس خطوط مبتنی بر حروف عربی سازمان یافت و بدین ترتیب انتقال به الفبای عربی صورت گرفت. پس از قرن هفتم، مواد درسی در کانون‌های آموزشی آذربایجان به زبان‌های عربی و فارسی نوشته می‌شد. این امر نیز انکارناپذیر است که دانش‌آموزان آذربایجانی شروع به استفاده از معانی واژگان و اصطلاحات دشوار به زبان مادری خود کردند. به همین دلیل، معلمان هنگام توضیح زبان‌های عربی و فارسی ناگزیر بودند از زبان مادری به عنوان ابزار بیانی کمکی استفاده کنند. از این رو می‌توان گفت که در این زمان زبان آذربایجانی (ترکی) شروع به استفاده در آموزش کرد. دانش‌آموزان معانی واژگان عربی و فارسی را در دفترچه‌های خود یا حاشیه کتاب‌هایشان می‌نوشتند. کسانی که آموزش خصوصی می‌دیدند و مأموران تدریس نیز به همین صورت عمل می‌کردند.

توجه: بخش‌های بعدی متن (مانند بخش مربوط به کتاب اوستا، تاریخچه خط، روش آبد و ...) نیز به همین شیوه قابل ترجمه هستند. در صورت تمایل به ترجمه بخش خاصی یا کل متن با جزییات بیشتر، اطلاع دهید.

پ

یک صفحه از کتاب زردشت اوستا (آرشیو دکتر انور اوزون)

حتی پیش از اسلام، ایرانیان و تورانیان دارای یک دولت مشترک بودند و در هر دوره بعدی، حکومت‌ها عموماً در دست ترک‌ها بوده است. پیش از پارسیان، آریایی‌ها در این جغرافیا حضور داشتند. آنان در قرن نهم پیش از میلاد به سرزمین ایران آمدند و در قرون هشتم و هفتم پیش از میلاد شروع به شکل‌گیری کردند. آنان از نظر تمدن در سطحی به طور غیرقابل قیاسی پیشرفته‌تر از پارسی‌ها بودند. پس از پذیرش اسلام توسط ترک‌ها، آنان حامی و محافظ این دین شدند.

برای نوشتار آذربایجانی، اساس املای زبان فارسی با گرافیک عربی مبنا گرفته می‌شد. در آرشیوها می‌توان به نسخه‌های خطی که از قرون گذشته به دست ما رسیده و در حاشیه‌ها و غیره شامل ترجمه واژگان دشوار هستند، برخورد. تجربه نوشتن ترجمه‌های شفاهی واژگان دشوار عربی و فارسی توسط دانشجویان در دفترچه‌های یادداشت (یادداشت) در مدارس دینی، در آذربایجان به تدریج به صورت تنظیم عبارات دوزبانه تکامل یافت. این امر منجر به رسیدن خط زبان آذربایجانی به بلوغ شد.

البته سیستم الفبا پیش از قرن پنجم میلادی اختراع شده بود. پذیرفته شده است که در قرون ۵-۶ پیش از میلاد در استان‌های شمالی آذربایجان از الفبای رونی (الفبای باستانی ترکی) برای نوشتن استفاده می‌شده است. اما هنوز سند ملموسی دال بر استفاده از این الفبا در آموزش در دست نداریم.

از قرن هفتم میلادی، در کنار مدارس زردشتی و آشوری در آذربایجان، به تدریج مدارس اسلامی که به طور موقت به زبان عربی آموزش می‌دادند، شروع به گشایش کردند. در این مدارس به جای الفباهای آرامی و آلبانیایی، از الفبای عربی شروع به استفاده شد. در نتیجه، ترک‌های ایران نیز به جای خط پهلوی و آلبانیایی، شروع به استفاده از خط عربی کردند. عربی در زمان کوتاهی به زبان خواندن و نوشتن تبدیل شد. زبان عربی در جغرافیای مورد بحث به زبان محبوبی بدل گشت. در این قرن، روشنفکران آذربایجانی از جمله ادیبانی مانند اسماعیل یستار (علیزاده باغچه‌بانی) و ابوالقاس، آثار ادبی و علمی به زبان عربی نوشتند.

تغییر جامعه و اندیشه ایران، به ویژه از جنبه سیاسی، وضعیتی بسیار قابل توجه است. انتشار کتاب‌ها، روزنامه‌ها و مجلات متعدد در مطبوعات، و تشکیل انجمن‌ها و مجامع مختلف، نمونه بارزی از تغییرات سیاسی رخ داده در جامعه ایران است. سرعت این تغییرات و مطبوعات، از جنبه سیاسی، مدنی و اجتماعی، این تغییر سیاسی-مدنی-اجتماعی را به حمایت و تبلیغ آن سوق می‌دهد.

«در نخستین مدارس اسلامی برای سوادآموزی از روش "ابجد" استفاده می‌شد. بر اساس این روش، پیش از هر چیز هدف آشنایی با کل سیستم آوایی زبان و آموزش تمامی صداها در ترکیبات مشخصی (به شکل ترکیبات صوتی) بود. برای این هدف، حروف و حرکاتی که سیستم صوتی زبان عربی را بیان می‌کنند، بر اساس شجره الفبا به طور مداوم به هشت بخش تقسیم می‌شدند. در ترتیب حروف هر بخش، به طور موقت ترکیبات صوتی ایجاد می‌شد. از این ترکیبات صوتی، "کلمات" جداگانه‌ای تصحیح می‌شد که "کلمات ابجد" نامیده می‌شدند. کلمات ابجد در واقع، کلمات قراردادی هستند که الفبای عربی و کل سیستم صدا-حرف را در خود جمع می‌کنند. آموزش خواندن و نوشتن در مدارس اسلامی با آموزش همین کلمات قراردادی آغاز می‌شد. بدین ترتیب برای آشنایی با سیستم صدا-حرف زبان عربی، توجه دانش‌آموزان تنها بر روی ترکیب صدا-حرف هشت کلمه قراردادی متمرکز می‌شد. تلفظ حروف ابجد بر اساس اصل "از صدا به حرف" و با قاعده "مجلّه" (رساله) آموزش داده می‌شد. این قواعد بعدها تحریف شد. به گونه‌ای که "کلمات ابجد" تنها بر اساس ترکیب حروف و به صورت مجلّه آموزش داده می‌شد. این امر به "روش حرف" منجر شد.»

اعراب پس از استقرار حکومت در کشورهای فتح شده، طبیعتاً تلاش زیادی برای نفوذ دین اسلام به خرج دادند. در نتیجه، به واسطه توده‌هایی که اسلام را پذیرفتند، زبان عربی نیز مقبولیت یافت. استفاده از زبان عربی در القای آموزه‌های دین اسلام، آن را محبوب کرد. بدین ترتیب عربی به عنوان زبان خواندن و نوشتن جایگاه خود را در زندگی اجتماعی گرفت و این وضعیت برای ترک‌های ایران نیز صادق بود.

در قرون هفتم و هشتم میلادی، از آنجا که کشورهای خاور نزدیک، از جمله ترکیه، ایران و همچنین آذربایجان، در معرض تهاجم اعراب قرار گرفتند، زبان نوشتاری آنان عربی شد. تا قرن چهاردهم میلادی، خط عربی شامل انواع کوفی، نسخ، و در قرون سیزدهم-چهاردهم خطوطی مانند ثلث، رفاع، غبار، غرمة، سیار، اجازه، دیوانی، بهار سنبل، گلزار، سجری، آفتابی، هلالی، سروی و ... بود. قطران تبریزی به عنوان نخستین شاعری شناخته می‌شود که به زبان فارسی و با لهجه دری سرود.

«از اواخر قرن هفتم میلادی، با گسترش روابط فتودالیسم، مبارزه طبقاتی همراه با مبارزه ایدئولوژیک در حوزه کلام نیز تشدید یافت. در قرن دهم میلادی، ظهور علماء و ایدئولوگ‌هایی مانند ابوالحسن یعقوب بن موسی، سید بن البردکی و احمد بن سلیم تبریزی قابل توجه است. توسعه این ایدئولوژی سیاسی در قرون نهم و دهم میلادی با تشکیل یک نیروی ویژه و تبدیل شدن به زندگی مدنی، باعث ایجاد دوران اوج و تغییرات بزرگ در عرصه اندیشه اجتماعی و علمی شد. در قرن دهم میلادی، در برخی آثار نوشته شده به زبان عربی، ایده اتکا به منطق در تبیین رویدادها و همچنین تبلیغ دیدگاه تجدید نظر در قوانین و مقررات اجتماعی موجود بر اساس شرایط تاریخی دیده می‌شود. در تاریخ آموزش ملل خاور نزدیک در قرون وسطی، هواداران این جریان "مجددون (نوسازان)" نامیده می‌شدند».

«پیش از قرن هشتم میلادی، شبکه مساجد در آذربایجان شروع به گسترش کرد. در مساجد برای مردم جمع شده، قرائت قرآن توسط عرب‌ها و فارس‌ها انجام می‌شد. قواعد مربوط به خانواده، مالکیت و جنایت شرح داده می‌شد. برای توانایی برآمدن از تمام این شرایط، مردم نیاز به دانش داشتند. برای این کار، به ویژه لازم بود الفبا و زبان عربی را بدانند. این امر منجر به ایجاد مراکز آموزشی با نام "مکتب" یا "کتاب" در کنار مساجد شد که نیای مراکز آموزشی کنونی بودند. مساجد در واقع نخستین کانون‌های معارف Muslims بودند. در مدارس مساجد، سیستم صدا-حرف زبان عربی تدریس می‌شد. بر اساس متون قرآن سعی در آموزش زبان عربی می‌شد. مانند دیگر کشورهای تحت خلافت عربی، زبان دولتی آذربایجان نیز عربی محسوب می‌شد. بر این اساس، آموزش در مدارس مساجد به زبان عربی انجام می‌شد و تبلیغ زبان و خط عربی اجباری بود».

در مؤسسات آموزش عالی، شکل قدیمی آموزش (به روش "املا"، و به شکل جدید "مناظره" و "شرح دادن") انجام می‌شد. در نتیجه این تغییرات در آموزش، از قرن دهم میلادی به بعد، کانون‌های آموزش عالی از مساجد جدا شده و به تدریج مؤسسات آموزش عالی به سبک جدیدی به نام "مدارس" به وجود آمدند. اولین مدارس ثبت شده در منابع قرون وسطی متعلق به قرن دهم میلادی هستند. مدارس "بیهقیه" (۹۳۵ م) و "سعدیه" (۹۳۸ م) که در شهر نیشابور گشوده شدند را می‌توان به عنوان مثال ذکر کرد.

نمونه‌های اولیه نوشتاری زبان آذربایجانی قدیمی هستند، اولین فرهنگ‌نامه ترکی در دوره صفویه قدیم منتشر شد و واژگان ترکی برای اولین بار در زمان صفویان از ترک‌ها آموخته شد. در دوره مغول و ایلخانان، بزرگترین دانشگاه جهان در زمان حکومت قازان خان وجود داشت. مجموعه دانشگاهی متشکل از سی هزار خانه بود. اساساً آموزش با هدف تبلیغات دینی تا سال ۱۹۶۰ میلادی توسط دانش‌آموزان پسر فراگرفته می‌شد، زیرا دختران نمی‌توانستند ملایی کنند. این آروش آموزشی [از اواخر دوره صفویه تا به امروز ادامه دارد. برای اینکه یادگیری آسان باشد، مطالب آموخته شده به شکل شعر هستند. این دور باطل هنوز هم ادامه دارد. اساساً برای آموزش فارسی به مردم، به کودکان با روشی به شکل شعر و به نام "نصاب" آموزش داده می‌شد که نزدیک به ۱۰۰۰ "نصاب" موجود بود.

برای نیمی از مردمان ترک خاور نزدیک و میانه تا پیش از قرن بیستم میلادی از الفبای عربی استفاده شده است. می‌توان گفت که واژگان و واحدهای مشترک بر اساس زبان‌های ترکی بر اساس یک اورتوگرافی (شیوه نگارش) واحد نوشته شده‌اند. بر این اساس، در قرون دهم و یازدهم میلادی، می‌توان نمونه‌هایی از زبان نوشتاری آذربایجانی به عنوان یکی از زبان‌های ترکی و تجربیات نوشتاری آن را در ابزارهای آموزشی و فرهنگ‌نامه‌های ارائه شده توسط نمایندگان مردمان ترک در آن دوره تحقیق و بررسی کرد.

در قرون وسطی، کتاب‌های لغت برای آموزش زبان تدوین می‌شدند. این کتاب‌ها «اسما» نامیده می‌شدند. احتمالاً این کتاب‌ها از نظر تجربیات اولیه نوشتاری و نمونه‌های خطی زبان ما تأثیر مشخصی داشته‌اند. به عنوان مثال می‌توان از «دیوان لغات الترك» معروف محمود کاشغری نام برد. کاشغری در این اثر خود وجود زبان ترکی را تا الفبای عربی نشان داده است.

تلفظ بسیاری از واژگان زبان ما با حروف عربی در گذشته تغییر کرده و شکل مدرن به خود گرفته است. به عنوان مثال می‌توان به فرم‌های «اوجاق» و «بئلیک» (بیلک) برای واژگان «اوجاق» و «بیلیک» در زبان‌های ترکی اشاره کرد. کاربرد حروف بی‌صدا برای بیان حروف صدادار در متون نسخه‌های خطی کلاسیک قرون وسطی دیده می‌شود. همین قاعده در مورد زبان آذربایجانی که با حروف عربی نوشته می‌شود، هنوز نیز مورد استفاده قرار می‌گیرد. شکل تلفظ اصلی واژگان ترکی مانند «آجاق (اوجاق)، بئلک (بیلیک)، الشاماق (ایلشمک)، آچماق (آیلمق)» و از جمله بسیاری از واژگان آذربایجانی (ص ۵۳). تجربه قواعد نوشتاری متون در «دیوان لغات الترك» در کتب درسی نخستین تدوین و منتشر شده به زبان مادری از قرن گذشته، عیناً در کار آموزشی دروس اعمال می‌شود. در کتاب‌های درسی، واژگان «زبیل» و «قاز» که دارای صدای «یا» هستند، بر اساس تجربه قواعد نوشتاری متون در کتاب «دیوان لغات الترك» به صورت «زبیل» و «قاز» ارائه شده‌اند. در کتاب‌های درسی رشیدبیگ افندی‌زاده به مواردی مانند این برمی‌خوریم.

«مدرسه نظامیه» که در سال ۴۵۷ هجری (۱۰۶۴-۱۰۶۵ میلادی) در شهر بغداد تأسیس شد، مشهورترین مدرسه آموزش عالی اسلامی در قرن یازدهم میلادی بود. در قرن دوازدهم میلادی، ۳۰ مدرسه در دمشق و بغداد به ارائه آموزش مشغول بودند. در این مدارس، دانش‌آموزانی از آذربایجان و کشورهای خاور نزدیک نیز تحصیل کرده‌اند. در بخش Педагогической مدرسه نظامیه، روشنفکران آذربایجانی نیز درس خوانده‌اند. کتابخانه علمی مدرسه نظامیه را خطیب تبریزی (۱۰۳۰-۱۱۰۸ میلادی) بنیان نهاد. این مدرسه یکی از مدارس باشکوه آذربایجان بود.

در قرن یازدهم میلادی، از آذربایجان شروع شد و تحت پیشوایی ابونصر شروانی و گروهی از شروانیان، شبکه خانقاه‌ها تقویت شد و بسیاری از آن‌ها به کانون‌های آموزش عالی تبدیل شده بودند. در این دوره، «اولین فرهنگ زبان فارسی توسط قطران تبریزی برای کسانی که زبان فارسی می‌آموختند تهیه شد.» در مدارس قرون وسطی می‌توان گفت که زبان فارسی تحت عنوان «علم عَصْمَه» آموزش داده می‌شد. برای تدریس این علم، از کتاب‌های لغت مانند کتاب درسی استفاده می‌شد. از این منظر، فرهنگ قطران تبریزی اولین کتاب درسی آذربایجانی محسوب می‌شود که در مورد علم عَصْمَه نوشته شده است. علاوه بر این، کتاب ادبیاتی که تبریزی در مورد ادبیات نوشته است، برای مدت طولانی در مدارس به عنوان کتاب درسی تدریس می‌شد. این فرهنگ قطران بعدها توسط اسدی طوسی به نام «کتاب الشاعر قطران»، توسط جمال‌الدین حسین انجو به نام «احمد کسروی»، توسط ای. حقوقی به نام «فرهنگ قطران»، توسط کاتب چلبی به نام «تفاسیر فی اللغة الفرس»، توسط محمدعلی تربیت به نام «تفاسیر»، و توسط انجمن روابط ادبی ایران و شوروی به نام «لغت فارسی» و ... به خوانندگان ارائه شد.

در قرن دوازدهم میلادی، از سیستم آموزش فردی به طور گسترده‌ای برای کسب آموزش عالی در آذربایجان استفاده می‌شد. در این قرن، تعداد روشنفکرانی که در آذربایجان آموزش مدرسه‌ای دیده بودند، افزایش یافته بود. ادیبان و معلمان مشهوری مانند ملک‌الشعرا ابوالعلا گنجوی، فلک شروانی، خاقانی شروانی، مهستی گنجوی و نظامی گنجوی پرورش یافته بودند. توسعه آموزش مدرسه‌ای در آذربایجان به همین دوره مربوط می‌شود. در این دوره، مدارس عمدتاً در شهرهای مراغه، نخجوان و گنجه متمرکز بودند. مدارس نخجوان، به‌ویژه مدرسه اتابک شمس‌الدین، شناخته‌شده‌تر بودند. در مدارس نخجوان، به چارچوب‌بندی کارهای تعلیم و تربیت با روش آموزشی و همچنین تدریس علوم انسانی نیز توجه نشان داده می‌شد. این یکی از نشانه‌هایی است که سطح توسعه موضوعی آموزش مدرسه‌ای را در آذربایجان در این دوره نشان می‌دهد.

«انجون اخوان الصفا (برادران پاک/ برادران پالایش‌یافته)» که در قرن دوازدهم میلادی تأسیس شد، در آذربایجان نیز فعالیت می‌کرد. این در عین حال اولین گام برای اندیشه مدرسه‌سازی در ایران بود. زیرا هدف انجمن ترکیب فلسفه و ریاضیات بود. در اندیشه انجمن، تغییر سیستم تحصیل در مدارس وجود داشت. بر این اساس، آموزش باید با آموزش حساب آغاز شود. در جلد

سوم از کتاب چهار جلدی «الحیات» که در این مورد نوشته شده است، آمده: «حساب، مادر تمام علوم است. اگر دانش آموز علم حساب را نداند، هیچ علمی را درک نمی کند» (ص ۱۰۰). (انجمن اخوان الصفا همان طور که در بسیاری از مکان ها، در آذربایجان نیز تأثیر خود را نشان داده است. به ویژه می توان این ردپاها را در مثنوی «خسرو و شیرین» نظامی مشاهده کرد.

افراد مختلف شروع به ایجاد خانه های آموزش علمی کردند که در مکان های مختلف آموزش می دادند. در این خانه ها، به صورت فردی شروع به تدریس درس در مورد فلسفه و ریاضیات کردند. این وضعیت را می توان به عنوان اولین گام ها در جهت مدرسه سازی در نظر گرفت. در این زمینه، در قرون وسطی در شرق، شهابالدین سهروردی، معروف به «شیخ اشراق»، در مراغه خانه آموزشی را باز کرد. در این خانه های مورد بحث، در مواردی که انجمن اخوان الصفا اعمال می کرد، تحت عنوان علوم «الحیات»، تحصیل و تدریس علوم فلسفی و فنی انجام می شد. سهروردی آثار فلسفی خود با عناوین «تلویحات»، «مطارحات»، «لمحات»، «الواح عمادی»، «هیكل النور» و «حکمه الاشراق» را به جهان معرفی کرد. او وجود را به صورت ایده آلیستی توضیح می دهد و از افلاطون گرایی و فلسفه زردشتی، یک فلسفه نیمه مادی گرا، نیمه ایده آلیستی با آرزوی سیاست جدیدی به وجود آورده است.

دیده می شود که مدارس در فعالیت های علمی و آموزشی که از قرن یازدهم میلادی شروع به توسعه کردند، نقش مهمی ایفا کرده اند. بدون شک، جدی ترین و مؤثرترین راه در این مورد، تحت تأثیر رصدخانه تأسیس شده توسط خواجه نصیرالدین طوسی، یعنی رصدخانه مراغه، پدید آمد.

به مرور زمان، این خانه های آموزشی توسعه یافتند و از نیمه دوم قرن دوازدهم میلادی، در گنجه و شماخی مراکزی با نام «دارالکتاب، مراکز پژوهش و تدریس علم» ایجاد شد. «در شهر کازانیه که قازان خان در جنوب غربی تبریز ساخت، علاوه بر مدارس شافعییه و حنفیه، کتابخانه و یک رصدخانه نیز بنا کرد». «رصدخانه شام قازان برخلاف سایرین، در عین حال به عنوان یک خانه تمدن به شکل خانه لوازم مدرسه و کانون معیشت قرار داشت. و این خانه تمدن به صورت «دارالسعی» بیان می شد.

این اندیشه که باید به نظام آموزشی قدیم در آذربایجان خاتمه داده شود، تقویت شد. در نتیجه، پیوندهای آذربایجان با ترکیه، تفلیس، ایروان، باکو و مخاچقلعه هر روز بیشتر تقویت شد. این پیوندها برای هر کشور بسیار مثبت بود. صدها جوان که در این کشورها تحصیل کرده بودند، پس از مدتی به آذربایجان ایران بازگشتند. در میان این روشنفکران، معلمانی مانند میرزا کاظم عسگرزاده، میرزا حسن تبریزی (رشدیه) و حاجی علی آخوند (برادر رشدیه)، با الهام از مربیان برجسته ای مانند دی. اوشینسکی و متفکر آذربایجانی میرزا فتحعلی آخوندزاد، آموزش pédagogique جدید را در آذربایجان تدریس می کردند.

اتفاقی نیست که میرزا حسن رشدیه، که سال‌ها تجربه *pédagogique* خود را در قفقاز آزموده بود، به عنوان بنیانگذار نخستین مدارس از نوع جدید در آذربایجان و در کل ایران، به «پدر آموزش و پرورش ایران» مشهور شد. او پس از سفری طولانی به زادگاهش تبریز آمد و با همفکران خود که به موضوع علاقه داشتند، برای تأسیس مدرسه‌ای از نوع جدید مشورت کرد. نکته بسیار مهم این است که نه مجله «عالم نسوان» و نه روزنامه «اشک» نتوانستند جنبش آموزشی جدی‌ای در میان دختران، به اندازه‌ی مدارس دخترانه ایجاد کنند.

افزایش کمی و کیفی مدارس، همزمان زمینه‌ساز تولد سیاست علمی و *pédagogique* آذربایجان در پیش از قرن دوازدهم میلادی شد. یاقوت بن عبدالله الرومی الحموی (۱۲۲۹-۱۱۷۹ میلادی) در اثر خود به نام «معجم البلدان» که حدود سال‌های ۱۲۲۰-۱۲۲۲ میلادی نوشته، از این آموزش در کتابخانه‌های نخجوان و گنجه گزارش می‌دهد. تصور می‌رود که نظامی گنجوی، یکی از شاعران بزرگ آذربایجان، به احتمال زیاد برای نوشتن آثار خود در کتابخانه گنجه دروسی در ریاضیات، فلسفه، ادبیات، تاریخ و علوم طبیعی گذرانده باشد. با افزایش روزافزون علاقه به آموزش، تعداد علما و مدرسی که به نجوم، ریاضیات و فلسفه علاقه داشتند، افزایش یافت.

استقرار و گسترش زبان ترکی در ایران و قفقاز توسط نیروها و اسکان‌های ترک، به دلیل اینکه طی قرون متمادی به تدریج و به صورت لایه‌ای انجام شده، و در نتیجه اختلاط قبایل متعلق به شاخه‌های مختلف ترک گاهی با یکدیگر و گاهی با عناصر بومی مختلف، و تحت تأثیر ویژگی‌های محیط، لهجه‌های گنجه، قره‌باغ، تبریز، اردبیل و ارومیه کمابیش با یکدیگر تفاوت دارند (کۆپرولو، ۱۹۷۹، II:121).

در قرون ۱۲-۱۳ میلادی، تبریز دارای یک «دارالفنون (دارالشفاء)» بود که بیش از ۴۰۰ معلم و ۷۰۰ دانش‌آموز در آن تحصیل می‌کردند. آکادمی مراغه (دارالفنون آن) با نام «رصدخانه» فعالیت می‌کرد.

در مدارس وابسته به انجمن‌های خیریه، فعالیت‌ها تحت حمایت روسای دولت انجام می‌شد. در برخی کتابخانه‌ها، ملاحظات درباره علم پزشکی انجام می‌شد. پروفسور فواد کۆپرولو، دانشمند بزرگ ترک، اشاره می‌کند که «ساخت این رصدخانه در سال ۶۵۷ هجری آغاز شد؛ و تعدادی جوان از بیزانس به اینجا آمدند و آثار مربوط به نجوم را از فارسی به یونانی ترجمه کردند.» در مراغه همراه با رصدخانه، یک کتابخانه نیز تأسیس شد و از شهرهای بغداد، دمشق و موصل که در قرون وسطی کانون تمدن محسوب می‌شدند، کاتبان به اینجا می‌آمدند. بر اساس گزارش مورخان، تعداد کتاب‌های موجود در کتابخانه بیش از ۴۰۰,۰۰۰ جلد بوده است.

دید می‌شود که در ربع اول قرن سیزدهم میلادی، واژگان عربی به طور فعال در آثار علمی و مذهبی مورد استفاده قرار گرفتند. این درک که به مرور زمان سنتی شده بود، از خراسان به مرکز ایران و از آنجا به شهرهایی مانند اصفهان، شیراز و همدان گسترش یافت. این لهجه دوره که با تغییرات کوچکی تا پایان دوره تیموریان پابرجا ماند، «لهجه عراقی» یا «مکتب عراقی» نامیده شد.

در نتیجه اولویت دادن به علوم مثبت به جای علوم دینی در مدارس، پیشرفت‌های چشمگیر و جدی به لحاظ تمدنی مشاهده شد. «در قرن سیزدهم میلادی، در مدرسه مراغه، علاوه بر علم نجوم، دروس ریاضیات و فلسفه بسیار مورد توجه بود. به همین دلیل، تنها با نامیدن این کانون‌های علمی به عنوان «مدرسه»، واقعیت به طور کامل منعکس نمی‌شود. در این دوره‌ها، مدارس تقریباً به عنوان آکادمی محسوب می‌شدند».

در قرون سیزدهم-چهاردهم میلادی، در حالی که کانون‌های آموزشی سلطانی در آذربایجان ایران در شهرهای ارومیه، اردبیل و مراغه گسترش جدی‌ای یافت، همچنین بسیاری از روشنفکران و دانشمندان در مدارس شهرهای شیروان، گنجه، بیلقان، باکو، شکی و نخجوان در آذربایجان شمالی پرورش یافتند.

ایران یک موزاییک قومی متشکل از اقوام مختلف است. طی هزار سال، سلسله‌های ترک‌زبان مانند خوارزمشاهیان، اتابکان، غزنویان، سلجوقیان، صفویان و قاجار بر این جغرافیا حکومت کرده‌اند. با این وجود، اقوام غیر فارس دیگر نادیده گرفته شده‌اند. زبان و تمدن فارس‌ها برتر از زبان و تمدن سایر اقوام دیده شده و مردمان غیر فارس از زبان مادری خود محروم شده‌اند. این رویکرد منفی سیاستمداران توسط روشنفکران فارس نیز حمایت شده و خواست مردمان ساکن ایران، از جمله آذربایجانی‌ها، برای نوشتن و خواندن به زبان خود، به عنوان قوم‌گرایی و تجزیه‌طلبی توصیف شده است. در حالی که برخلاف این دیدگاه‌های مغرضانه، این مردمان با درکی کاملاً متضاد، به احساس هویت ملی ایران احترام می‌گذارند. شاعر بزرگ، شهریار، که عشق و علاقه او به زبان مادری و مشارکتش در آن زبان بر کسی پوشیده نیست، نمونه بارز این ادعاست. شهریار بی‌تردید با شعر «حیدربابایه سلام» به شاعران آذربایجانی جان تازه‌ای بخشید و وجود زبان ترکی را در برابر فارسی به گونه‌ای غیرقابل انکار و تردید نشان داد.

اگرچه وجود زبان ترکی در ایران معمولاً به دوره صفویه مرتبط نشان داده می‌شود، اما داستان زبان ترکی در جغرافیای ایران به هزاران سال قبل بازمی‌گردد. دو زبانه‌بودن بزرگ‌ترین مانع در حفظ هویت ملی و توسعه هوشیاری ملی است. به همین دلیل است که وقتی از کنفوسیوس، فیلسوف چینی پرسیدند: «اگر به قدرت می‌رسیدید اولین کاری که می‌کردید چه بود؟» فیلسوف

این پاسخ را داد: «اول از همه، زبان را یکپارچه می‌کردم.» زیرا زبان عنصر بیان هویت قومی است. زبان مادی معروف پیشگام زبان ترکی است. می‌گویند در لوح‌های سنگی سه‌زبانه دوران داریوش، زبان مادی جایگاه مهمی داشته است.

شاردن، از جهانگردان فرانسوی دوره صفوی، با ثبت اینکه ترکی در کل منطقه ایران زبان حاکم بوده، چنین می‌نویسد: «ترکی زبان رسمی ارتش و دربار است. در اینجا، به ویژه در خانه‌هایی که بزرگان زندگی می‌کنند، زبانی که بین بانوان و آقایان صحبت می‌شود، ترکی است. این ویژگی به این دلیل بود که کل خاندان حاکم به این زبان صحبت می‌کردند و ترکمن‌هایی که زبان مادریشان ترکی بود، در رأس حکومت بودند. (Langlés 1811 (IV/238)) منبع اروپایی دیگر اشاره می‌کند که در دوره شاه اسماعیل، ترکی در تمام محافل مذهبی، در فعالیت‌های دینی و همچنین در مکاتبات نظامی، قضایی و سیاسی استفاده می‌شده و به فارسی اقبالی نشان داده نمی‌شده است. (Jackson 1986, 6/949/950)

قابل توجه است که در دوره افشاریان، اگرچه کم، به زبان ترکی جای داده شده است. اگرچه یک درک رایج به معنای عام نبود، اما در دیوان ترزی افشار، شعری و بخشی منثور وجود دارد که شامل نام‌های اشخاص ترک افشار است. اینها از نظر مستندسازی فرهنگ نام‌گذاری سنتی و ملی ترک‌های افشار در قرن هفدهم و نام‌های اشخاص مردم ارومیه بسیار مهم و ارزشمند هستند.

در زمان سلسله قاجار، با تمایل و جسارت بیشتری از زبان ترکی استفاده شد. استفاده از زبان ترکی در دستگاه دولتی و ادبیات آغاز شد. فتح‌علی شاه قاجار در دوران سلطنت خود از زبان ترکی در جلسات رسمی دولت، در احکام صدارت عظمی، در معاهدات با نمایندگان خارجی و ... استفاده کرد. در دوره او کتاب‌هایی به زبان ترکی ازبکی نوشته و منتشر شد. علاوه بر این، بسیاری از شعرها به زبان ترکی سروده شدند

در دوره سلسله قاجار، دستورات به زبان ترکی صادر می‌شد، زبان ترکی به طور مستقیم در نوشتار دولتی استفاده می‌شد و در انتصاب صدراعظم‌ها و قراردادهای منعقد با خارجی‌ها از زبان ترکی بهره برده می‌شد. علاوه بر این، کتاب‌های ترکی بسیاری به

لهجه چغتایی نوشته و منتشر شد. استفاده فتحعلی شاه از زبان ترکی در مکاتبات ترکی‌اش، نشان‌دهنده ارزشی است که او برای این زبان قائل بود. انقلاب مشروطه ایران، به عنوان جنبشی توجه‌برانگیز است که هدف آن سرنگونی دولت ترک قاجار و خاتمه دادن به سلطه سیاسی ترک‌ها بر ایران بود.

در نظر مشروطه‌خواهان، مجاهدین تبریز تنها به عنوان ابزاری و پیونی برای برانگیختن جنگ داخلی علیه دولت ترک قاجار دیده می‌شدند. اما زمانی که آنان گرایش‌های پان‌ترکیستی را پذیرفتند و علیه مشروطه‌خواهان تمایل نشان دادند، قابل قربانی شدن تلقی شده و لازم بود از میان برداشته شوند. پوربها جامی که در سال ۱۲۸۴ درگذشت، مغولی بود و با شعر مغولی‌اش شناخته می‌شود. این شعر از منظر زبان‌شناسی و جامعه‌شناسی ترکی-مغولی و همچنین از جنبه تاریخی حائز اهمیت است. پوربها در شعر خود تعداد زیادی واژه و اصطلاح ترکی و مغولی در مورد مسائل اقتصادی، قضایی، حقوقی، نظامی، مدنی، پست و حمل و نقل، اداره راه‌ها، زندگی اجتماعی، فرهنگ و رسوم دوره ایلخانی مغول-ترک گنجانده است. اولین انتشار علمی آثار او در سال ۱۹۵۶ توسط مینورسکی انجام شده است.

قاسم انوار، متولد شهر سراب آذربایجان، از عارفان و شاعران صوفی قرن چهاردهم میلادی است. اگرچه بیشتر آثارش به فارسی است، ولی در زبان‌های ترکی، گیلکی و عربی نیز اشعاری سروده است. قاسم انوار (۱۳۵۶-۱۴۴۳ میلادی) از کسانی بود که در قرن پانزدهم میلادی، سنت خلق آثار ترکی را در آذربایجان (شامل ایران امروزی و ترکیه امروزی) ادامه داد. اشعار و ملمع‌های ترکی او به ترکی چغتایی هستند و به دلیل بازتاب فرهنگ اجتماعی، سبک زندگی، رفتارهای فردی، (traditions آداب و رسوم) و نظام‌های اعتقادی ترکان آن دوره حائز اهمیت هستند. تاکنون تمامی اشعار و ترکیب‌بندهای ترکی قاسم انوار منتشر نشده است. مشخص شده است که چندین شعر ترکی-فارسی وجود دارد که قبلاً ترکی بودن آن‌ها مشخص نبود یا به اشتباه گیلکی-فارسی تصور می‌شد.

نامه‌های ترکی زینل خان از جنبه تاریخ نظامی-سیاسی ترک‌ها، تاریخ زبان ترکی به عنوان زبان دولتی و رسمی، تاریخ نثر ترکی، و از نظر یکسانی زبان دیوانی قزلباش و عثمانی در آن دوره دارای اهمیت هستند. نامه‌های ترکی زینل خان بخشی از مکاتبات گسترده او با احمد حافظ پاشا، فرمانده ارتش عثمانی در خلال محاصره بغداد از ۱۳ نوامبر ۱۶۲۵ تا ۳ ژوئیه ۱۶۲۶ می‌باشد.

خان‌خانان عبدالرحیم خان (۱۵۵۶-۱۶۲۷ میلادی)، شخصیتی محبوب در هند با تحصیلات و مهارت در زمینه‌های متعدد، همچنین دولتمردی منجم بود. او اهل منطقه جنوب ترکیه (منطقه‌ای که استان همدان و نواحی اطراف آن را در بر می‌گیرد) بود. عبدالرحیم خان به زبان اجدادی خود، ترکی، تسلط داشت. بسیاری از آثار ترکی او تا به امروز یافت نشده‌اند.

نامه‌های حافظ احمد پاشا با بیانی متین و محترمانه نوشته شده‌اند و حاوی درس‌ها و توصیه‌های ارزشمندی در مورد اهمیت رفتار عاقلانه مقامات عالیرتبه برای جلوگیری از خونریزی میان مسلمانان، صلح‌طلبی و نیکوکاری هستند و در عین حال بر وظایف و مسئولیت‌های اخلاقی آنان در حکمرانی و سیاست‌ورزی تأکید می‌کنند

نادرشاه فرمانی برای نوشتن قصیدهای ترکی در «گنبد کبود» صادر کرد. در دسامبر ۱۸۰۶، فتحعلیشاه قاجار، میرزا محمدشفیع مازندرانی را به عنوان صدراعظم دولت قاجار منصوب کرد. این فرمان به زبان ترکی و با گویش چغتایی نوشته شده است. زبان ترکی در طول تاریخ ترکان ایران، از جمله دوره قاجار، همواره جایگاه زبان رسمی عملی را دارا بوده است

علاوه بر این فرمان که به گویش چغتایی نوشته شده، اسناد متعدد دیگری نیز وجود دارد که نشان می‌دهد در این دوره علاوه بر گویش ترکمنی، گویش چغتایی نیز مورد استفاده قرار می‌گرفته است. صدور فرمان انتصاب صدراعظم توسط فتحعلی‌شاه قاجار به زبان چغتایی، همچنین نشان‌دهنده علاقه ویژه این پادشاه ترک به زبان چغتایی می‌باشد

زبان چغتایی برای ترک‌ها زبانی مشترک و معتبر/پرستیژدار بود. قاجارها با نوشتن به چغتایی، پیوند نسلی و قومی خود با ترکستان را تأکید می‌کردند و از آن به عنوان ابزاری برای کسب مشروعیت سیاسی برای حکومت خود استفاده می‌نمودند.

پیمان نظامی فینکنشتاین که در سال ۱۸۰۷ میلادی بین فتحعلی‌شاه محمد قاجار و ناپلئون بناپارت منعقد شد، نمونه‌ای است که نشان می‌دهد زبان ترکی به عنوان یک زبان رسمی در معاهدات بین‌المللی به کار رفته است. همچنین در دوره قاجار مشخص است که علاوه بر لهجه‌های ترکمنی و چغتایی، لهجه عثمانی نیز دارای جایگاه زبان رسمی بوده است.

معاهده نظامی فینکنشتاین که در سال ۱۸۰۷ میلادی میان فتحعلی‌شاه قاجار و ناپلئون بناپارت منعقد شد، به دلیل استفاده از زبان ترکی به عنوان زبان رسمی، یکی از نشانه‌های به‌کارگیری ترکی در اسناد بین‌المللی به شمار می‌رود. در دوره قاجار نیز روشن است که علاوه بر گویش‌های ترکمنی و چغتایی، گویش عثمانی نیز جایگاه زبان رسمی داشته است.

فتحعلی‌شاه از هویت قومی ترک خود کاملاً آگاه بود. این آگاهی به روشنی در پافشاری او بر نگارش و ثبت تاریخ ترکان و تاریخ خاندان قاجار و همچنین در رویکرد مثبتش نسبت به زبان ترکی مشهود است. در دوران پادشاهی فتحعلی‌شاه، زبان ترکی در عمل (de facto) جایگاه زبان رسمی دارای توغرا را داشت. او شخصاً زبان ترکی را به عنوان یکی از زبان‌های مکتوب دولت در مذاکرات دیپلماتیک، در فرمان انتصاب صدراعظم، در قراردادهایی که با دولت‌های خارجی امضا می‌شد و موارد مشابه به کار می‌بست. در زمان او شمار فراوانی کتاب به گویش چغتایی تألیف و منتشر گردید.

فتحعلی شاه قاجار حاکمی بود که از درک زیبایی شناختی عمیقی برخوردار بود و علاقه‌ای فوق‌العاده به هنر و ادب داشت. خود او نیز با تخلص «خاقان» غزل‌ها و قصیده‌هایی به زبان‌های فارسی و ترکی می‌سرود.

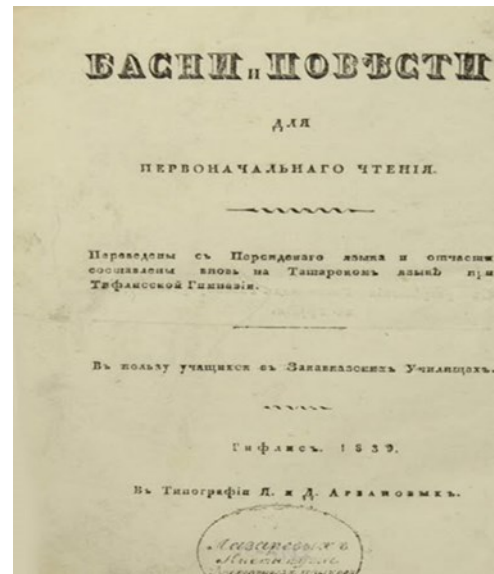
سروده شدن غزل‌های ترکی توسط فتحعلی شاه باید به عنوان بازتابی از آگاهی قومی ترک او ارزیابی شود. با این حال، در دیوان فتحعلی شاه تنها دو غزل به زبان ترکی وجود دارد. گرایش گاه‌به‌گاه نادرشاه به زبان ترکی را می‌توان به عنوان یک عادت سنتی رایج پذیرفت. این سنت از نظر نشان دادن عمق و غنای زبان ترکی بسیار مهم است. ضرب سکه‌های «یارماق» به خط ترکی در زمان نادرشاه افشار را می‌توان نشانه‌ای از وجود آگاهی ملی ترک در او و تلاش برای گسترش حوزه کاربرد زبان ترکی مکتوب دانست.

دوره مغول را «دوره گسترش نوشتن به زبان ترکی»، دوره تیمور را «دوره شکوفایی شعر و نثر ترکی و اوج‌گیری فرهنگ ترکی و کسب جایگاه زبان رسمی توسط زبان ترکی»، دوره پس از فروپاشی تیموریان را «دوره عقب‌گرد زبان و ادبیات ترکی و نوشتن به ترکی»، و دوره قاجار را «دوره احیا و دوباره شکوفایی کتاب‌ها و آثار ترکی» نامیده‌اند.

مجدالسلطنه معتقد است علت عقب‌ماندگی زبان و ادبیات ترکی و از دست رفتن جایگاه رسمی زبان ترکی، تعصب دینی و درگیری‌های مذهبی بوده است. مجدالسلطنه در حالی که از شاعران ترک بسیاری نام می‌برد، می‌گوید آثار آنان در کتابخانه شخصی‌اش موجود است. او تأکید می‌کند که نام خاص و خودنام قومش «ترک» و زبان‌هایشان «ترکی» است.

در این مقاله، مجدالسلطنه دانش خارق‌العاده و عمیق خود را در زمینه زبان ترکی، ادبیات ترکی، تاریخ ترکان، لهجه‌های چغتایی، ترکمنی و عثمانی، و همچنین تمدن ترک-تاتار-مغول به نمایش می‌گذارد.

در یک‌چهارم نخست قرن نوزدهم، نوشتن به زبان ترکی در منطقه قفقاز تقریباً به یک مد یا سرگرمی دل‌انگیز تبدیل شده بود و توجه بسیاری را به خود جلب می‌کرد. در این دوره، کتاب‌های الفبای ترکی یکی پس از دیگری منتشر می‌شدند که در رأس آن‌ها شهر تفلیس قرار داشت.

کتاب «تورکی الیفبا» (الفبای ترکی) تألیف «ن. د.» که در سال ۱۸۳۹ در تفلیس به چاپ رسید (به زبان روسی)

کتاب «تورک آلفابه سیله ایلک قراعت» (اولین کتاب خواندن با الفبای ترکی) تألیف م. محمودبیوف، چاپ باکو ۱۹۱۸، چاپ چهاردهم.

کتاب «ایلیک اوخو ایچون تمثیل لر و حکایه لر» (تمثیل‌ها و داستان‌ها برای خواندن ابتدایی) که در سال ۱۸۳۹ به عنوان ادامه کتاب درسی «Татарский букварь» به روسی («Басни и повести для первоначального чтения») منتشر شد. در مقدمه این کتاب آمده است: «این کتاب در دبیرستان تفلیس از زبان پارسی ترجمه شده و تا حدی به زبان تاتاری (ترکی) دوباره تنظیم گردیده است.»

زبان رسمی کشور در آن زمان پارسی بود، اما در کنار آن، زبان‌های ترکی (در درجه اول)، ترکی، کردی، بلوچی، ارمنی، عربی و سایر زبان‌ها نیز رایج بودند و به کار می‌رفتند.

جامعه‌شناسان و نظریه‌پردازان سیاسی ایران، زبان محلی را جزء جدایی‌ناپذیر هویت قومی به شمار می‌آورند.

کتابنامه (منابع)

- باتارلی، نهاد سامی (۱۳۹۳)، رازهای زبان ترکی، انتشارات قبة‌التی، استانبول.
- دوغان، محمد (۱۳۹۹)، مراسم تشییع زبان ترکی، انتشارات یازیچی، آنکارا.
- ارگین، محرم (تاریخ نامشخص)، زبان ترکی (کتاب درسی برای دبیرستان‌ها)، استانبول.

هیئت جواد، مجله وجود (وارلیق)، تهران ۱۳۸۴.

جکسون، پیتر (۱۹۸۶)، تاریخ کمبریج ایران، جلد ششم، انتشارات دانشگاه کمبریج.

سفرنامه شاردن، جلد پنجم.

کوپرولو، محمد فؤاد (۱۳۵۸)، مدخل «آذری»، دائرةالمعارف اسلام، جلد دوم، انتشارات وزارت معارف، استانبول.

لانگلس، لویی (۱۸۱۱)، سفرهای شوالیه شاردن به ایران و سایر نقاط شرق، جلد چهارم، پاریس.

موسی‌یف‌لی، نجف (۱۳۸۴)، جهان تمدن، انتشارات باستان‌شناسی و قوم‌نگاری، باکو.

اردوبادی، محمدسعید (۱۳۶۴)، تبریز مه‌آلود، جلد اول، انتشارات یازیچی، باکو.

صیداآقا اونوللاهی (۱۳۶۱)، شهر تبریز در قرن‌های سیزدهم تا هفدهم (تاریخ اجتماعی-اقتصادی)، انتشارات علم، باکو.

زیدان، جرجی (۱۳۳۷)، تاریخ تمدن اسلامی، جلد سوم، تهران.

زهتابی (کیریشچی)، محمدتقی، تاریخ باستانی ترکان ایران، جلد اول (۱۳۷۹) و جلد دوم (۱۳۸۱)، تبریز.

«درباره تأسیس و فعالیت مدارس جدید در آذربایجان»، مجله سحر، شماره ۷، انتشارات جبهه دموکرات آذربایجان، باکو ۱۳۶۲،

ص ۳۵

(این مجله که ابتدا به صورت مجموعه تاریخی-ادبی توسط جبهه دموکرات آذربایجان منتشر می‌شد، از شماره ششم به بعد با

نام «سحر» ادامه یافت. برای اطلاعات مفصل ر.ک.: اوزون ۲۰۱۲، ص ۴۰۰).

اوزون، انور (۱۳۹۴)، «تکامل زبان ترکی در ایران»، مجله تحقیقات فرهنگی جهان ترک، شماره ۳، ترابزون.

والتر ج. آنگ (۱۳۹۳)، فرهنگ شفاهی و فرهنگ کتبی، ترجمه حمیدرضا شش‌جوانی، انتشارات متیس، استانبول

"Azerbaycan ve Türk Tarihi Üzerine Araştırmalar" Uzmanlık Dergi

"Azərbaycan və Türk tarixi araşdırmalar" İxtisaslaşdırılmış Jurnal

"Studies on Azerbaijan and Turk's history" Specialized Journal

yıl 03, sayı 09, Sonbahar 2025

il 03, nömrə 09, Payız 2025

year 03 number 09, Fall 2025